

32. évfolyam

2017. 1. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

SZÁSZ GÉZA

A kiadvány

az

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kara,
Szegedért Alapítvány,
és a Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata.
a Nemzeti Együttműködési Alap
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER
GALAMB GyÖRgy
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GéZA
TOMKA BéLA
TÓTH HAJNALKA
TÓTH SZERGEJ
VUKMAN PéTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

BALÁZS ESZTER

Az első világháborús nekrológiai diskurzus sajátosságai Bányai Elemér író, újságíró halála, temetése és kultusza kapcsán 5

BENE KRISZTIÁN

Egy elfelejtett haderőnem nyomában. A Szabad Francia Haditengerészet második világháborús tevékenységének mérlege 27

TANGL BALÁZS

Katonás nevelés és a militarizmus kérdése a dualizmus-kori Magyarországon 45

CSORBA GYÖRGY

A dzsihad kihirdetése a Monarchiában az első világháború idején 68

HORVÁTH CSABA SÁNDOR

Az Osztrák–Magyar Monarchia és az Oszmán Birodalom közötti vasúti összeköttetés létrejötte 81

KEMÉNY KRISZTIÁN

Hannoverek, Ferdinándok és a „vörös sapkás” lovastüzérek. Szolnok, 1849. március 5. – Komárom–Ószőny, 1849. július 2. 102

GÁL MÁTÉ

Egy összeférhetetlen vidéki megbízott 1956 utáni karrierje. Borai Emil, az ÁEH egri egyházügyi főelőadójának tevékenysége 1956–1969 között 121

Műhely

BALÁZS PÉTER

Az újkori holland tolerancia mítosza a történettudomány újabb eredményeinek fényében 143

NYEMCSOK ATTILA

Egy rágalmazási per tanulságai: a Kelemen–Szakáts-vita 160

Múltidéző

VARGA E. LÁSZLÓ

Források és iratok a Lengyel Légiókban harcolt magyarok történetéhez 1914–1918. IV. rész 170

Figyelő

Róma és a tengerek

(Grüll Tibor: *A tenger gyümölcsei. A tengerek szerepe a Római Birodalom gazdaságában.* Kronosz Kiadó, Pécs, 2016)

HOFFMANN ZSUZSANNA 192

Új bizánci forrásgyűjtemény a középkori magyar történelemről (<i>Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez. Kiegészítés Moravcsik Gyula „Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai című” forrásgyűjteményéhez. Collected, translated and introduced by Terézia Olajos. Acta Universitatis Szegediensis Opuscula Byzantina XII. Lectum Kiadó, Szeged, 2014</i>)	
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ	196
A férfiak, akik elveszítették Amerikát. Az amerikai forradalom története brit szemszögből (<i>Andrew Jackson O’Shaighnessy: The Men Who Lost America. British Leadreship, the American Revolution, and the Fate of the Empire. New Haven and London, Yale University Press, 2013</i>)	
LÉVAI CSABA	202
Bécs vonzásában (<i>Horváth Gergely Krisztián: Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében. Budapest, Balassi Kiadó, 2013</i>)	
HORVÁTH JÓZSEF	209
Huszárok – újratöltve (<i>Tóth Ferenc: Magyar huszárok francia földön – hussards hongrois en France. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2016</i>)	
SZÁSZ GÉZA	216
<i>Számunk szerzői</i>	220

BALÁZS ESZTER

Az első világháborús nekrológiai diskurzus sajátosságai Bányai Elemér író, újságíró halála, temetése és kultusza kapcsán*

Tanulmányom az értelmiség és az első világháború témaköréhez kapcsolódva egy olyan íróval foglalkozik, aki 1915 tavaszán elesett a harcokban, és akinek személye köré valóságos kultusz épült. 1916-ban, halála első évfordulóján a Budapesti Újságírók Egyesülete, amelynek tagja volt, a nekrológokból, az újratemetésen elhangzott beszédekből és az évfordulás megemlékezésekből válogatva vaskos emlékkönyvet jelentetett meg tisztelete jeléül. Bányai írói álnevére utalva ez a *Zuboly könyve*, melynek bevételét az újságírók árvái számára alapított „Zuboly-Emlékalapnak” szánták.¹ Az emlékkönyv és az alap – ahogyan az egész kultusz – célja is az volt, hogy a magyar értelmiség és sajtó háborús áldozatkészességét reprezentálja a szélesebb társadalom számára. A könyv elkészítésénél ingyen bábáskodó orgánumok, kiadók, nyomdák felsorolása éppúgy ezt a közös áldozatkészességet volt hivatva hangsúlyozni,² mint például a *Pesti Hírlap* által 1915 októberében közzétett elő- és felülfizetők számos illusztris közéleti személyiséget szerepeltető listája.³

A Bányai Elemér író, újságíró halála és újratemetése alkalmával született nekrológok, megemlékezések, költemények kultikus – azaz hitek által irányított, transzcendens mozzanatokkal is jellemezhető – szövegegyütttest alkotnak:⁴ egyházi főméltóságtól a polgári radi-

* Előadásként elhangzott „A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására” című, 2015. november 26–27. között a Szegedi Tudományegyetemen megtartott konferencián. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Mikes Lajos (összeáll.): *Zuboly könyve. Dr. Bányai Elemér válogatott munkái*. Budapest, 1916. belső oldal. Újságíró kollégái szerint Bányai azért választotta a Zuboly nevet, mert „szabadúszó” újságíróként, ahogy Zuboly takács a *Szentivánéji álomban*, minden „szerepre” szívesen vállalkozott. Lásd: Vasárnapi Újság, 61. évf. (1915) 17. sz. 270.; Schöpflin Aladár: *Bányai Elemér*. In: *Zuboly könyve*, 33. (Eredeti megjelenés: Vasárnapi Újság, 61. évf. (1915) 17. sz.)

² A *Tolnai Világlapja* kétezer példány bekötését, a Franklin Társulat a képliség elkészítését vállalta, az Athenaeum a kötet műmellékletét és Zuboly arcképét nyomta ki, a Világosság nyomda pedig önköltségen szedte és nyomta ki a kötetet. A kötet megjelenését a család is támogatta. *Zuboly könyve*, 277.

³ Az előfizetők között találjuk többek között Khuen-Héderváry Károly volt miniszterelnököt, Szerényi József nyugalmazott államtitkárt, Ilosvay Lajos államtitkárt, Légrády Ottó sajtótulajdonost, Ripka Ferenc gyárost. Lásd: *A Zuboly-emlékkönyv. Irodalom*. Pesti Hírlap, 66. évf. 285. sz. 1915. okt. 13. 14.

⁴ A kultusz definíciójához lásd például: Lakner Lajos: *Irodalmi kultusz, történetiség, aktualitás. A kultusz kutatás útjain*. In: Kalla Zsuzsa et al. (szerk.): *Kultusz, mű, identitás. Kultusztörténeti tanulmányok* 4. Budapest, 2005. 12.

kalizmus emblemikus alakjaiig sokan tiszteletüket rótták le emléke előtt.⁵ De a kultuszhoz további forrásként információt nyújtanak az újratemetésről szóló, különböző napilapokban megjelenő tudósítások is – természetesen ezekre is szimbolikus reprezentációkként tekintek, amelyek a *Zuboly könyve*vel együtt egy főként az elesett értelmiség veszteségeit mitizáló, Európa-szerte megjelenő nekrológiai diskurzusba illeszkednek.⁶

Először is mi lehet a magyarázat az ünnepélyes temetésre és a kultuszra éppen Bányai Elemér esetében? Több – az alábbiakban tárgyalandó – ok miatt személyéről sokan úgy vélték, szimbolizálni képes a magyar értelmiség, illetve a sajtó háborús erőfeszítéseit, „áldozatkészségét”, és ezzel érzékeltetni tudja a háborúban egységes nemzeti közösség kereteinek tágasságát (melynek tehát az értelmiség és a sajtó is szerves része). Erre különösen az első háborús évben szükség lehetett a sajtó presztízscsökkenése, morális legitimitációjának romlása, valamint az értelmiség háborús feladata, szerepe körüli bizonytalanságok és a vele szemben megfogalmazott kritika miatt.⁷ Az írók, újságírók frontszolgálatának hangsúlyozása Európa-szerte jelentős szerepet játszott a fronton harcoló katonák elbeszéléseinek legitimálásában is.⁸

Bányai Elemér a 23. gyalogezredhez beosztott (szolgálaton kívüli viszonybeli) főhadnagyként került 1915. márciusban a galíciai harctérre. Népfőlkelő (tartalékos) hadnagyként vonult be, és mint a legtöbb középosztálybeli, illetve diplomás, eredetileg ő is tiszti képzésben részesült, ami növelte annak kockázatát – ezt mutatják az európai statisztikák –, hogy a fronton, egysége élén érje a halál.⁹ Bányait 1915. április elején, egyes tudósítások szerint egész pontosan április 2-án, nagypénteken,¹⁰ mások szerint április 3-án¹¹ vagy „húsvét táján”¹² Galíciában, az Uzsoki-szorosnál érte a halál; egyike volt annak az Osztrák–Magyar Monarchia zászlai alatt harcoló 800 000 katonának, aki az 1915. januártól április végéig a

⁵ A *Zuboly könyve* a nekrológok és más emlékező írások mellett az „objektív”, „tudományos” részben a Bányaiival kapcsolatos életrajzi és bibliográfiai adatokat tartalmazza. *Zuboly könyve*, 47–262., 263–286.

⁶ Az első világháborúval kapcsolatos nekrológiai diskurzushoz lásd: Beaupré, Nicolas: *Nécrologies d'écrivains: la survie littéraire des écrivains morts à la guerre (pratiques, hommages et figures imposées)*. In: Schoentjes, Pierre (dir.): *La Grande Guerre, un siècle de fictions romanesques*. Genève, 2008. 113–132.

⁷ Lásd például: Herczeg Ferenc: *A közkatoná. (A Ritzben rendezett Háborús délután alkalmából írta és előadta Herczeg Ferenc)*. Magyar Figyelő, 1914. december 16. 24. sz. 411–412. Lásd még: Balázs Eszter: *Szó és cselekvés kettőssége, értelmiségellenesség, értelmiségi felelősség Magyarországon az első világháború elején*. Múltunk, 2. 2016. 4–53.

⁸ Beaupré, Nicolas: *Péguy, Stadler, Owen: trois poètes combattants morts au combat*. In: Colonges, Julien – Schweitzer, Jérôme – Victoroff, Tatiana (dir.): *1914, la mort des poètes...*, Strasbourg, 2015. 232.

⁹ Erre hívja fel a figyelmet: Smith, Leonard V. – Audoin-Rouzeau, Stéphane – Becker, Annette: *France and the Great War 1914–1918*. Cambridge, 2003. 69.; Beaupré: *Péguy, Stadler, Owen*, 231.; Prochasson, Christophe: *Intellectuals and Writers*. In: Horne, John (ed.): *A Companion to World War I*. Malden–Oxford, 2012. 329.

¹⁰ Lásd például: Szász Zoltán: *Zuboly*. In: *Zuboly könyve*, 30., 31. (eredeti közlés: Pesti Hírlap, 1915. április 15.); Schöpflin: *Bányai Elemér*. In: uo., 33.; *Hősök halála. Napi hírek*. Pesti Hírlap, 37. évf. 262. sz. 1915. szept. 20., 7.; Révész Béla: *1915 Nagypéntek II*. In: *Zuboly könyve*, 37. (eredeti közlés: Világ, 1916. ápr. 21.); *Bányai Elemér fényképének képaláírása*. Új Idők, 21. évf. 18. sz. 1915. ápr. 25. 446.

¹¹ *Budapesti Újságírók Egyesületének Almanachja, 1914–1916*. Budapest, 1916. 77.

¹² *Bányai Elemér dr. temetése. Napihírek*. Budapesti Hírlap, 35. évf. 262. sz. 1915. szept. 20. 7.

Kárpátokban zajló súlyos harcokban esett el vagy sérült meg.¹³ Bányait Komarniki községben, egy rutén templom tövében temették el, majd félévvel később, szeptemberben, amikor az 1915. május eleji gorlicei áttörésnek köszönhetően már megközelíthetővé vált a terep, a Budapesti Újságírók Egyesületének kezdeményezésére és költségére, exhumálás után a testét érckoporsóban – ami a háború előtt a díszes temetések kelléke volt – a fővárosba szállították.¹⁴ A *Zuboly könyve*ben Szakács Andor, a *Magyarország* felelős szerkesztője – aki az Egyesület megbízásából elvállalta a sír felkutatását – az exhumálás és a hazaszállítás viszontagságait is ismertette.¹⁵ Szakács másodmagával kelt útra egy héttel a temetés kitűzött időpontja előtt, hogy hazaszállítsa Bányai testét.¹⁶ A sírhely felkutatása és az exhumálás engedélyeztetésében Drasche-Lázár Alfréd, a miniszterelnökségi sajtóiroda vezetője – egyszerűen szólva: a főcenzor – személyesen segédkezett,¹⁷ a Belügyminisztérium utazási engedélyeket biztosított a részükre, míg a k.u.k. hadsereg illetékes szerve (az ún. *Etappengruppenkommando*) sírfelásási engedélyt bocsátott a rendelkezésükre.¹⁸ Az exhumálás engedélyezése már önmagában jelzi, hogy Bányai hazahozatala kivételes (de legalábbis ritka) eseménynek számított.¹⁹

Természetesen jó pár más, katonává lett értelmiségi – író, művész vagy tudós – is életét vesztette a fronton (például 1914 őszén esett el szintén Uzsoknál Sámuel Kornél szobrász és Szőri József festőművész, majd 1915 júniusában Sztrakoniczky Károly író, kritikus), de a velük kapcsolatos megemlékezések, nekrológok jelentőségüket és számukat tekintve messze elmaradtak a Bányait övező „kegyeleti hullámtól” és „kultusztól”. Jelzésértékű, hogy Bányairól szólva a kortársak is ezekkel a szavakkal írták le a jelenséget: Szász Zoltán újságíró a *Pesti Hírlap*ban 1915 áprilisában közölt nekrológiájában barátja halálának érzelmi közönséget teremtő erejére utalt: „...mi, írók és újságírók, elálló lélegzettel és elboruló tudattal idézzük magunk elé” a halálát.²⁰ Kunfi Zsigmond 1915. májusi nekrológiájában pedig azt jegyezte le, hogy „Bányai elestének hírére egy egész kis Zuboly-hitközség alakult ki hirtelen, mindenünnen bújtak elő emberek, akik megpróbálták elmondani a világnak, ki volt ez a rendkívüli ember. [...] Amit a krónikaírás és elmélkedés írói eszközeivel el lehet mondani róla, az oly kevés, hogy majdnem kevesebb a semminél.”²¹ Az *Új Idők* pedig később, a *Zu-*

¹³ Galántai József: *Az első világháború*. Budapest, 1980. 254.

¹⁴ A döntést az egyesület választmánya már április 17-én meghozta, és az exhumálásig eltelt időt azt bizonyítja, meg kellett várniuk, míg kedvezőek lesznek a körülmények. (Mikes: *Életrajzi és bibliográfiai adatok*. In: *Zuboly könyve*, 268.); *Budapesti Újságírók Egyesületének Almanachja*, 77. Az érckoporsó használatához lásd: Lakner Judit: *Halál a századfordulón*. Budapest, 1993. 26.

¹⁵ Bányai e lap alkalmi munkatársa volt, és a háború elején a *Magyarország* fel is akarta menteni, de – állítólag Bányai vonakodása miatt – eredménytelenül. (Mikes: *Életrajzi és bibliográfiai adatok*. In: *Zuboly könyve*, 265.)

¹⁶ Szakácsot Balla Károly, Bányai egyik unokatestvére kísérte el. *Zuboly könyve*, 269.

¹⁷ *Zuboly emlékezete. Egyletek és intézetek*. Pesti Hírlap, 37. évf. 274. sz. 1915. okt. 2. 13.

¹⁸ *Zuboly könyve*, 269.

¹⁹ Sámuel Kornél szobrász esetében is sor került exhumálásra és hazahozatalra: Sámuel özvegye Majovszky Pál miniszteri tanácsos, a művészeti ügyek kultuszminiszteri előadója közreműködésével kapta meg az engedélyt. (*Egyenlőség*, 34. évf. 47. sz. 1914. nov. 22. 6.) Kunfi Zsigmond szerint már Bányai külön történő elgyászolása is magyarázatot követel, amikor katonák „hevernek százszámra eltemetetlenül hadállások előtt, hogy lógnak cafatokban drótkerítéseken, mint kerülnek százával tömegsírokba”. Kunfi Zsigmond: *Gondolatok Zuboly halálára*. In: *Zuboly könyve*, 10. (eredeti közlés: Huszadik Század, 16. évf. 4-5. sz. 1915. május)

²⁰ Szász: *Zuboly*. In: *Zuboly könyve*, 31. (Eredeti közlés: Pesti Hírlap, 1915. ápr. 15.)

²¹ Kunfi: *Gondolatok Zuboly halálára*, 10.

boly könyvének ismertetésekor „ezernyi betűből [állított] emlékről”, „kegyeletes munkáról” beszélt.²² Az elsők között a 23. gyalogezred által kiadott gyászjelentés járult hozzá Bányai transzcendens magasságba emeléséhez. Eszerint április 2-án „az északi harctéren, királyáért és hazájáért dicsőségesen küzdve, hősi halált halt. Királya iránti hűsége, hazája iránti lángoló szeretete, kötelességeinek pontos és lelkiismeretes teljesítése példaadással fog szolgálni és neve ezredünk történetében élni fog.”²³ A Budapesti Újságírók Egyesülete által kiadott gyászjelentés is a bevett módon a hősiességre és a patriotizmusra helyezte a hangsúlyt: „...imádott hazájának védelmében halt hősi halált.”²⁴

Hősi temetés

A kultuszteremtés folyamatában mérföldkő volt a visszafogottan díszes, nyilvános temetés a nemzeti panteon szerepét betöltő Kerepesi úti temetőben, amely 1915. szeptember 19-én, vasárnap délelőtt 11 órákor vette kezdetét.²⁵ A temetést olyan sajátos történelmi eseményként kell értelmeznünk, ahol annak nyilvános jellege (társadalmisága), koreográfiája (vizualitása), valamint az azt megkonstruáló retorika (verbalitása) szélesebb politikai összefüggésben – jelen esetben a háborús helyzetben – értelmeződik. A szervezők a temetés kulturális kódjait arra használták, hogy Bányaira nemzeti hősként utaljanak, rámutassanak a vágyott háborús nemzeti egységre (amit a Parlamentben a *Treuga Dei* fejezett ki).²⁶ Az eseményről szóló tudósítások (napilapok hírvetevői,²⁷ beszámolók²⁸) lehetővé teszik, hogy a leírtak mellett magát a temetési szertartást is dekódolható „szöveggé” olvassuk.²⁹ A leírások néhány részletét a Nemzeti Múzeum Fényképtárában őrzött fényképek is bemutatják – ezek részben megegyeznek az *Új Idők*ben a temetésről közölt felvételekkel:³⁰ a képe-

²² *Zuboly könyve*. Új Idők, 22. évf. 36. sz. 1916. aug. 27. 231.

²³ *Hősi halál*. Budapesti Hírlap, 35. évf. 111. sz. 1915. ápr. 22. 11. A *Zuboly-könyve* is közölte. Vö. Mikses: *Életrajzi és bibliográfiai adatok*. In: *Zuboly könyve*, 268. Írók, művészek, politikusok transzcendentális magasságba emeléséhez lásd Lakner: *Irodalmi kultusz, történetiség, aktualitás*, 13.

²⁴ Mikses: *Életrajzi és bibliográfiai adatok*. In: *Zuboly könyve*, 268.

²⁵ A hátszágai temetések is megváltoztak a háború alatt: az infláció miatt megnőtt a hatósági ingyenes temetések száma. Bányai temetése ebből a szempontból is kitűnt. Lakner: *Halál a századfordulón*, 74. Bányai Elemér munkásságáról és a budapesti sírhelyénél elmondott beszédekről lásd: Kozák Péter: *Az „életirítóró” és emlékbeszédei. Bányai Elemér és Prohászka Ottokár*. A 2015-ös Prohászka-emlékkonferencián elhangzott előadás szövege elérhető: <http://www.nevpont.hu/view/11273> (utolsó letöltés ideje: 2016. 12. 01.), valamint uő: *Bányai Elemér pályaképe* <http://www.nevpont.hu/view/2229> (utolsó letöltés ideje: 2016. 12. 20.).

²⁶ Itt utalok Susan Galnak a Bartók-temetésről írott tanulmányára, amely az újratemetést „specifikus történelmi mozzanatként” értelmezi. Gal Susan: *Bartók Béla temetése: Európa-kép a magyar politikai retorikában*. In: Szabó Márton et al.: *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika*, diskurzus. Budapest, 2000. 259–260. Jay Winter hangsúlyozza, hogy a gyász kulturális kódjai szociális, vizuális és verbális jellegűknél fogva csoportosíthatók. Winter, Jay: *Sites of Memory, Sites of mourning: The Great War in European Cultural History*. Cambridge, 1995. 228.

²⁷ Lásd például: *Pesti Hírlap*, *Az Est*, *Népszava*.

²⁸ Külön cikkben emlékezett meg például *A Nap*. Lásd *Bányai Elemér temetése*. *A Nap*, 12. évf. 267. sz. 1915. szept. 20. 4.

²⁹ Gal: *Bartók Béla temetése*, 260.

³⁰ A közölt fényképek képaláírásai: „1. A hősi halált halt Bányai Elemér dr. (Zuboly) temetése a Kerepesi úti temetőben. Szülővárosának, Szamosújvárnak küldöttsége a temetésen. A menetben egy katonára viszi a fakeresztet, amelyet a harctéren föllelt sírjáról hoztak el. (Az Új Idők fényképe)”; „2. Bányai Elemér dr. (Zuboly) temetése. Prohászka Ottokár püspök elbúcsúztatja a halottat. (Az Új Idők fényképe)” Lásd: *Új Idők*, 21. évf., 40. sz., 1915. szept. 26., 335., 336.

ken jól látható, hogy Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök – a hazai háborús erőfeszítés és áldozathozatal termékeny tollú propagátora – celebrálta a gyászszertartást, nagy tömegtől övezve.³¹ Ahogy a *Pesti Hírlap* fogalmaz: „Impozáns volt a részvét. A közélet, az újságíró társadalom és az irodalmi világ őszinte gyásza nyilvánult meg a végtisztességen.”³²

A napilapok tudósításaiból azonban további részletek is kiderülnek; a legtöbben felsorolták például a neves résztvevőket, akik a politikai és a szellemi élet különböző szféráit reprezentálták.³³ A temetést a Budapesti Újságírók Egyesülete rendezte (Márkus Miksa vezetésével emlékbizottság alakult erre a célra), és a költségek nagyobb részét is ők állták. A sírhelyet a főváros biztosította ingyen. Prohászka Ottokárt az Egyesület emlékbizottsága kérte fel a gyászbeszéd megtartására.³⁴ A kormány képviseletében báró Hazai Samu honvédelmi miniszter, valamint a vallás- és közoktatásügyi minisztérium részéről Gopcsa László miniszteri tanácsos, továbbá a fővárostól Bárczy István és két alpolgármestere, munkatársai, illetve Barabás Béla, Sümegi Vilmos, Visontai Soma országgyűlési képviselők³⁵ (Függetlenségi Párt) is megjelentek. A katonaság az I. honvédgyalozezred díszszázadával, a 23. gyalozezreddel – amelyhez Bányai is tartozott –, valamint a Budapesten állomásozó ezrednek tiszti küldöttségével képviseltette magát. Az írók, értelmiségiek közül Krúdy Gyula és Lampérth Géza a Petőfi Társaságot, Jakab Ödön a Kisfaludy Társaságot, Vértessy Jenő mint igazgató pedig a Nemzeti Múzeumot képviselte (ahol Bányai egy ideig tisztviselő volt); de megjelentek az Erdélyi Irodalmi Társaságtól, az Erdélyi Múzeum Egyesülettől is. Nagy számban képviseltették magukat további újságírói testületek is (mindjárt Prohászka személyében a Katolikus Írók és Hírlapírók Pázmány Egyesülete, valamint az Otthon Írók és Hírlapírók Köre és a Magyarországi Hírlapírók Nyugdíjintézete),³⁶ és a búcsúztató beszédet maga Márkus Miksa, a Budapesti Újságírók Egyesületének elnöke mondta. Bányai szülővárosának, Szamosújvárnak a polgármestere is tiszteletét tette a temetésen, sőt annak a helyi árvaháznak a képviseletében, ahol Bányai nevelkedett, két árva gyermek is részt vett a búcsúztatáson – Bányai örmény gyökereit azonban csak Kunfi hangsúlyozta nekrológiájában, a sajtó nagy része igyekezett azt nem kiemelni.³⁷ A Bányai-temetést azonban leegyszerűsítés lenne csak hatalmi kisajátítási kísérletként értelmezni: a család, a barátok, a munkatársak, illetve az intézmények, sajtóorgánumok, melyekhez Bányai valamilyen formában kapcsolódott, felrajzolják – az első világháborús történetírás pszichológiából vett fogalmával – a gyász különböző köreit.³⁸ Bányai hazaszállított teste egyúttal a többi, a harctéren temetetlenül hagyott vagy jobb esetben eltemetett (de kényszerűen hosszú évekig vagy véglegesen a harctéri sírban hagyott) test iránti kegyelet megjelenítéséhez is hozzájárulhatott, és így a szélesebb társadalom számára saját szeretteik elgyászolását is segíthette. Bányai temetése a

³¹ Ezt külön kiemelte a *Pesti Hírlap* is. Lásd: *Hősök halála. Napi hírek*. Pesti Hírlap, 37. évf. 262. sz. 1915. szept. 20. 7.

³² Uo. Ugyanezt írta *A Nap* is. Lásd: *Bányai Elemér temetése*. *A Nap*, 12. évf. 267. sz. 1915. szept. 20. 4.

³³ *Bányai Elemér dr. temetése*. Az Újság, 12. évf. 262. sz. 1915. szept. 20. 6.; *Hősök halála. Napi hírek*. Pesti Hírlap, 37. évf. 262. sz. 1915. szept. 20. 7.

³⁴ *Zuboly emlékezete. Egyletek és intézetek*. Pesti Hírlap, 37. évf. 274. sz. 1915. okt. 2. 13.

³⁵ Ez utóbbi két személyt *A Nap* említi. Lásd *Bányai Elemér temetése*. *A Nap*, 12. évf. 267. 1915. szept. 20. 4.

³⁶ Nyugdíjintézet: Hoitsy Pál elnök, Lenkey Gusztáv főtktár; Budapesti Újságírók Egyesülete: Márkus Miksa elnök, Purjesz Lajos főtktár, Kopár Ferenc és Roóza Rezső titkárok.

³⁷ Kunfi: *Gondolatok Zuboly halálára*, 14.

³⁸ Smith–Audoin–Rouzeau–Becker: *France and the Great War 1914–1918*, 69–70.

szemükben a szeretteik esetében oly fájóan hiányzó individuális lét summázatát reprezentálta.

A halottasház pálmákkal – az öröklét szimbólumaival – feldíszített főtermében³⁹ és az előtte található tág téren *Az Újság* és *A Nap* szerint hatalmas tömegek zsúfolódtak össze. A koszorúkkal, virágokkal beborított, zárt koporsót az elhunyt nővérei, sógorai és unokaöccsei állták körül,⁴⁰ majd amikor megérkezett Prohászka Ottokár püspök „fényes papi segédlettel”, „teljes ornátusban”, a koporsót kihozták a halottas ház előtti térre, „és isten szabad ege alatt folyt le a megható ceremónia”.⁴¹ *Az Újság* című kormányközeli napilap így tudósított az eseményről: „Teljes katonai dísszel, az írói, újságírói és tudományos élet, valamint a katonaság impozáns részvételével helyezték ma délelőtt örök nyugalomra a Kerepesi úti temetőben Bányai Elemér dr-t, a 23. gyalogezrednek az uzsoki harcokban hősi halált halt főhadnagyát. [...] Koszorúerdő közepette állott a kettős érckoporsó, mely magába zárta a nagy halott kihűlt hamvait, a hírlapírók Jókai-leplével letakarva.”⁴²

A tudósítás fotografikus pontossággal ábrázolta a koporsó útját és díszítettségét (mivel a részletekben rejtett a pátosz forrása):⁴³ mindenki láthatta annak tetején az elhunyt kardját és csákóját, valamint egy fekete bársonypárnán a hadidíszítményes III. osztályú katonai érdemkeresztet. A téren történő beszentelést és a tábori lelkész imáját⁴⁴ követően (a front és a hátszág közötti kapcsolódás szimbolikus figurája a tábori lelkész) felcsendült az Operaház énekkara részéről Roubal Vilmos karigazgató vezetésével⁴⁵ a *Circum dederum me...* kezdetű egyházi ének is, ami után *A Nap* tudósítása szerint „Prohászka Ottokár püspök a halottas ház lépcsőjéről elmondta remek gyászbeszédét”⁴⁶ (ugyanazt *Az Est* és a *Pesti Napló* is „költői szárnyalásúnak” nevezte), amit Márkus Miksának, a Budapesti Újságírók Egyesülete elnökének a beszéde követett. A lapok hosszan közöltek – nem ritkán más-más részletet összefoglalva – a Prohászka-beszédből (ami annak széles körű presztízsét mutatja). Márkusét csak *Az Újság* idézte; a többiek összefoglalták vagy csak megemlítették, hogy tőle is elhangzott beszéd.

Prohászka Ottokár a hitért és a nemzetért való áldozathozatal alakjaként jellemezte az elhunytat; beszéde a vallásos és patrióta érzelmek szinkretizmusát tükrözte, ami a *háború*

³⁹ *Bányai Elemér temetése. A Nap*, 12. évf. 267. sz. 1915. szept. 20. 4.

⁴⁰ *Bányai Elemér dr. temetése. Hírek. Az Újság*, 13. évf. 262. sz. 1915. szept. 20. 6. *A Nap* szerint „a halottasház környékét óriási közönség lepte el”. (*Bányai Elemér temetése. A Nap*, 12. évf. 267. sz. 1915. szept. 20. 4.) A békebeli temetésekkel szemben itt nem került szóba a nyitott koporsós temetés.

⁴¹ *Bányai Elemér temetése. A Nap*, 12. évf. 267. 1915. szept. 20. 4.

⁴² *Bányai Elemér dr. temetése. Hírek. Az Újság*, 13. évf. 262. sz. 1915. szept. 20. 6. Szinte szó szerint ugyanezt emelte ki a *Pesti Hírlap* is. (*Hősök halála. Napi hírek. Pesti Hírlap*, 37. évf. 262. sz. 1915. szept. 20. 7.) A Jókai-lepel az író 1904-ben történt temetésére készült. Nem csupán az iránta érzett tiszteletből, hanem azért is, mert szerepelt az 1895. évi Írói Kör alakulását javasoló névjegyzékben, valamint a Hírlapírók Egyesülete (1880–1881) elnökeként is jelentős szerepe volt az újságírók egyesületének szervezésében. *MŰOSZ Évkönyv*. Budapest, 1996. 67. Az elhunyt újságírók temetésén történő alkalmazásáról a Budapesti Újságírók Egyesülete döntött.

⁴³ Lakner: *Halál a századfordulón*, 33.

⁴⁴ *Dr. Bányai Elemér temetése. Hírek. Az Est*, 6. évf. 264. sz. 1915. szept. 20. 7.

⁴⁵ Ezt a részletet a *Pesti Hírlap* emelte ki. (*Hősök halála. Napi hírek. Pesti Hírlap*, 37. évf. 262. sz. 1915. szept. 20., 7.)

⁴⁶ *Bányai Elemér temetése. A Nap*, 12. évf. 267. sz. 1915. szept. 20. 4.

kultúrájának egyik fontos eleme volt.⁴⁷ A kultikus ábrázolás szerint az élet hétköznapiasága is jelentésszerű és jelentős,⁴⁸ mintegy krisztusi élet, hiszen Bányai szerény, dolgos, aki „morzsákkal” is beéri, és aki az írói, újságírói tevékenységről is le tud mondani a kardért, hogy aztán meghaljon a haza oltárán.⁴⁹ A *Pesti Hírlap* és *A Nap* egyaránt a vallásos és patrióta érzelmek szinkretizmusára jellemző részletet emelt ki a beszédből: „Egy misszionárius fekszik itt, mert a kardért le tudott mondani mindenről, morzsákból élt, de az életműve mégis program volt. Az élete a magyar Géniusz. Lelkében magyar évszázadok eleven lelke lüktetett. A magyar géniuszéért élt és érte dolgozott: lelket lehelve égett el érte. Ez a magyar géniusz gyönyörű kaput teremtett a kivonuló hősöknek. Az uzsoki szorost. Ez a lélek éljen...éljen mindörökké!”⁵⁰

A *Nap* a beszéd egy másik részletére is figyelmes volt, mégpedig arra, ahogy Prohászka a megdicsőülés, az örökkévalóság kapujaként ábrázolta az Uzsoki-szorost, amelynek védelmében Bányai elesett. A hazáért halt hősi halál abszolút formáját volt hivatott szimbolizálni a haza kapujának védelme; itt az életből a halálba vezető átjárás klasszikus vallási jelképe egyben a hazafiasság betetőzésének a jelképe is. A bátorság, a rendíthetlenség és – végső soron – a hősi halál nemcsak a hazafiság, hanem a hit, a megtérés bizonyossága is, ahol a háború spirituális gyakorlattá, egyfajta *imitatio Christi*-vé lényegül át.⁵¹ Ahogy Annette Becker rámutat: „Jézus életének imitációja elsősorban a kereszthalál szenvedésének átélésében jelentkezik. Az első világháború ebből a szempontból hatalmas nagypéntek, és a harctér új Golgota.”⁵² Bányai esetében számos nekrológ alátámasztja ezt a megközelítést, nagypéntekre eső halálát hangsúlyozva.⁵³ A megtérés elbeszélése Európa-szerte mintát kínált a vallásos hithez és megtéréshez (a harctéren főként nem intézményesült, nem hivatalos formában).⁵⁴ Franciaországban, ahol 1905-ben került sor az állam és az egyház végleges szétválasztására, az elesett értelmiségiek kapcsán különösen hangsúlyozták megtérésüket.⁵⁵ Prohászka beszédének ominózus részletéről így hangzik *A Nap* összefoglalója: „A világháború – mondotta a püspök – irtózatossá pusztítást vitt végbe az emberiség szellemi tartalékában. Egy nagy áldozat temetésén vagyunk jelen most is. A társadalmi kereteket tekintve nem volt ragyogó élet a Bányai Elemér élete. Nem volt nagy rangja, ragyogó társadalmi pozíciója. De igaz ember volt, feddhetetlen jellem, a magyarság és a magyar történelem rajongója. Olyan ember érkezett az örökkévalóság kapuja elé, aki dicsőséges életet élt,

⁴⁷ Prohászka teljes beszédét közli: *Prohászka Ottokár püspök beszéde (Zuboly temetésén 1915. szeptember 19.)*. In: Zuboly könyve, 39–42.

⁴⁸ Lakner: *Irodalmi kultusz, történetiség, aktualitás*, 16.

⁴⁹ *Prohászka Ottokár püspök beszéde (Zuboly temetésén, 1915. szept. 19.)*, 40. Életének krisztusi vonásait a szocialista Kunfi és a polgári radikális Jászi is hangsúlyozták. Kunfi: *Gondolatok Zuboly halálára*, 15–16. Jászihoz lásd alább.

⁵⁰ *Pesti Hírlap, A Nap. Vö. Prohászka Ottokár püspök beszéde (Zuboly temetésén, 1915. szept. 19.)*, 42.

⁵¹ Becker, Annette: *War and Faith. The Religious Imagination in France, 1914–1930*. Oxford – New York, 1998. 50–52.

⁵² Becker, Annette: *Faith, Ideologies, and the „Cultures of War”*. In: Horne, John Horne (ed.): *A Companion to World War I*, 239. Lásd még: Mosse, George L.: *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. New York – Oxford, 1990. 74–75.

⁵³ Lásd pl. a fényképe alatti képaláírást: *Új Idők*, 21. évf. 18. sz. 1915. ápr. 25. 446.; Szász: *Zuboly*, 30., 31. (eredeti közlés: *Pesti Hírlap*, 1915. ápr. 15.); Schöpflin: *Bányai Elemér*, 33.

⁵⁴ Becker: *War and Faith*, 19–26.

⁵⁵ Becker: *War and Faith*, 48.

mert szelleme világított. Ha nem is imádkozott sokszor, élete mégis imádságos, harmonikus, munkás élet volt. Az ilyen ember egy kissé mindig idegen ettől a világtól.⁵⁶

Az Ady Endre, valamint számos polgári radikális barátságát magáénak tudó Bányai „vallásosságát” hangsúlyozó részletet emelt ki *Az Est* Prohászka beszédéből, ami jellemző arra, ahogy az értelmiség egységének ábrázolásához a patrióta és vallásos érzelmek szinkretizmusát is felhasználták, tagadva az ezzel nem harmonizáló tényeket (az, hogy Bányai 1910-ben belépett a radikális szabadkőműves Martinovics páholyba, nem volt közismert – lásd erről alább): „Ha nem is imádkozott halála percében – mondta a püspök –, mint ahogyan hallottam, az élete mégis imádságos élet volt, az önzetlenség élete; holtteste mellett az evangéliumot találták meg, az a lapja volt behajtvva, amely Krisztus virágvasárnap i bevoulását írja le. Ez jellemzi Bányai Elemér életét.”⁵⁷ Bányai krisztusi életét tehát krisztusi szenvedése követte a fronton, amiért méltó krisztusi jutalom, a feltámadás vár rá – szölt a Prohászka-beszéd üzenete. Ezek a témák Európa-szerte keringő toposzok voltak, amit jól bizonyít, hogy ugyanezt hangsúlyozták a nyugati fronton a háború legelején elesett Ernest Psichari vagy Charles Péguy francia írók kapcsán is.⁵⁸ Péguy-vel több hasonlóság is kimutatható: 1) ő is (tartalékos) hadnagyként vonult be;⁵⁹ 2) értelmiségiként ő is a nemzet „fejét”, illetve „szellemét” szimbolizálta;⁶⁰ 3) eszméit tekintve ő is összetett, nehezen besorolható személyiség volt;⁶¹ 4) Dreyfus-párti volt, szemben háborúpárti méltatóival;⁶² 5) 1916-ban róla is megjelent egy „emlékkönyv”, melyben – Maurice Barrès író, „a háború pacsirtája” felkérésére (Barrès Dreyfus-ellenes volt) – egy katonatársa közölte róla a visszaemlékezéseit, valamint számos más visszaemlékezés, vele kapcsolatos elbeszélés és költemény is napvilágot látott.⁶³ A harctéren elesett Péguy franciaországi stratégiai használata tehát erősen emlékeztet Bányaiéra: ugyanúgy a francia szellemi, politikai és vallási élet *union sacrée*-jét, a front és a hátszág, valamint a halottak és az élők közötti kapcsolatot volt hivatott erősíteni,⁶⁴ amiképp Bányai a magyar értelmiség és sajtó „istenbékéjét”, illetve az itteni front és hátszág közösségét. Ahogy Bányait a polgári radikális, illetve baloldali értelmiség igyekezett a hazai háborúpárti patrióta diskurzustól eltérően értelmezni (erre később kitérünk), úgy Péguy-t a német expresszionisták ábrázolták a francia háborúpárti patrióta diskurzussal szögesen ellentétes módon, a frontra kényszerített költőként, aki az európai avangárd tanítómestere volt.⁶⁵

⁵⁶ A Nap itt összefoglalja Bányai beszédét (*Bányai Elemér temetése*. A Nap, 12. évf. 267. sz. 1915. szept. 20. 4.) Vö. *Prohászka Ottokár püspök beszéde (Zuboly temetésén, 1915. szept. 19.)*, 39–40.

⁵⁷ Szerk.: *Dr. Bányai Elemér temetése*. Az Est, Hírek. 6. évf. 264. sz. 1915. szept. 20. 7. Vö. *Prohászka Ottokár püspök beszéde (Zuboly temetésén, 1915. szept. 19.)*, 40.

⁵⁸ Becker: *War and Faith*, 56–59.

⁵⁹ Ugyanakkor míg Péguy önkéntes volt, Bányai népfölkelő (az első mozgósítási parancsok be kellett vonulnia). *Zuboly könyve*, 265.

⁶⁰ Beaupré: *Péguy, Stadler, Owen*, 232.

⁶¹ Bár a háború előtt felfedezte katolikus hitét, a forradalmi szocializmust, amihez fiatalon vonzódott, valamint Dreyfus-pártiságát soha nem tagadta meg, és az egyedül általa működtetett *Cahiers de la quinzaine* című folyóirata is különféle eszmék megvitatásának a fóruma volt. Collonges, Julien: *Voix d'une mémoire irrésolue*. In: 1914, la mort des poètes, 13–14.; Beaupré: *Nécrologies d'écrivains*, 119.

⁶² Beaupré: *Écrire la guerre, écrire en guerre*, 48.

⁶³ Beaupré: *Nécrologies d'écrivains*, 120.

⁶⁴ Beaupré: *Écrire la guerre, écrire en guerre*, 48.; Beaupré: *Nécrologies d'écrivains*, 121.

⁶⁵ Collonges–Schweitzer–Victoroff: *Verbe*. In: 1914, la mort des poètes, 193.; Beaupré: *Nécrologies d'écrivains*, 122–123.

Prohászka teljes beszédét az eredetileg 1915 karácsonyára szánt, de 1916 nyári megjelenését követően végül forgalomba csak az év szeptemberében került *Zuboly könyve* közölte: ebből a tudósítások által mellőzött részletekre is fény derül.⁶⁶ Hiányzott például az újságokból a beszéd elejének ismertetése, melyben a püspök kifejtette, Bányai szimbóluma annak, amit Romain Rolland – „a nekünk is író hatalmas szellem” (!) – hangsúlyozott, miszerint ebben a világháborúban a nemzetek feláldozzák „szellemi erejüket”, „erkölcsi tartalékukat”, mindezt egy „jobb szellemi jövődőség reményében” – ami utalás volt a háború paradoxnak ábrázolt, egyszerre pusztító és építő jellegére a szellemi életben, valamint az értelmiség jelentős veszteségeire a harctéren.⁶⁷ Itt a köztudottan pacifista, írásait svájci emigrációban közzétevő Rolland a magyar háborús erőfeszítéseket közvetetten igazoló, azaz háborúpárti használatával van dolgunk (az ilyen használat nem volt példátlan, hiszen az egymással hadban álló háborús felek az ellentétes oldallal pacifistáit igyekeztek a saját javukra felhasználni). E részlet kapcsán az is kiderül, Prohászka Bányait olyan „ideális embernek” tartotta, „aki kapcsol két világot, a felsőt és az alsót, a napsugarat és a sarat”. Összefoglalva, Prohászka metaforikus elleplezéssel⁶⁸ megkonstruálta Bányai vallásosságát, és újrainterpretálta írói tevékenységét – bár civilként nem volt különösebben vallásos, a harctéren „megtért”; ’többre tartotta a kardot, mint a tollat’ –, más, zavaró tényeket pedig, mint amilyen Bányai polgári radikálisok iránti szimpátiája, baloldalisága, nehézkes újságírói és írói pályafutása, minden további nélkül mellőzött. A nemzeti és vallási reneszánsz diskurzusát erősítette ez a Bányaival kapcsolatos háborús retorika, miszerint a halál megvilágítja az életművet, az életmű pedig a halál beharangozója.⁶⁹

A *Budapesti Hírlap* – amely épp ekkor kezdte meg a modern magyar irodalom lejárátását célzó, hónapokig tartó kampányát (ez volt a több hullámban zajló ún. Ady–Rákosi vita)⁷⁰ – az istenbékéje-retorikát mellőzve (a tudósítások között kivételesen) azt hangsúlyozta, hogy a harctérhez hasonlóan a háttérben is csaták folynak: „Holttestét az egyik harctérről a másikra hozták s mint igaz katona, küzdő, harctéren fog nyugodni itt is. Azon a harctéren, amelyen az élet csatáit vívta tollal.”⁷¹ Rákosi Jenő lapja Prohászka beszédéből szó szerint ugyanazt idézte, mint *A Nap*. A baloldali *Népszava* tartózkodott leginkább a temetéssel kapcsolatos kultikus beszédmódtól, és lakonikusan csak ennyit jegyzett fel: „Nagy dísszel, mély részvétellel becsülték meg az emlékezetét és a gyászünnepek szónokai egyszerű, igaz szavakkal búcsúztatták a kedves halottat.”⁷² Az MSZDP parlamenten kívüli erőként az európai baloldali pártokkal azonosan, a politikai ellentéteket háttérbe szorítva felvállalta országa háborús érdekeinek a támogatását, ugyanakkor a háborús vezetéstől különböző – baloldali – diskurzusok és reprezentációk mentén legitimálta a háborút. A Bányai újratemetésével kapcsolatos visszafogottság azt tükrözi, hogy a szociáldemokrata párt

⁶⁶ Az 1915 karácsonyára megjelentetni tervezett *Zuboly könyvére* 1915. szeptembertől számos sajtótermékben – pl. *Népszava*, *Budapesti Hírlap*, *Pesti Hírlap* – elő- és „felül” lehetett fizetni. Lásd például: *Zuboly-könyv és Zuboly-alap. Irodalom és művészet*. *Budapesti Hírlap*, 35. évf. 260. sz. 1915. szept. 18. 14–15.

⁶⁷ Vö. Becker: *War and Faith*, 39.

⁶⁸ Gal: *Bartók Béla temetése*, 277., 279–280.

⁶⁹ Ezt hangsúlyozza Nicolas Beaupré is Pégy kapcsán. Beaupré: *Nécrologies d'écrivains*, 121.

⁷⁰ A vita elemzéséhez lásd: N. Pál József: *Modernség, progresszió, Ady Endre és az Ady–Rákosi vita*. Jyvaskylä – Pécs, 2008.; Szénási Zoltán: *Gubancos kapcsolatháló : Egy „úgynevezett »irodalmi« vita” tanulságai*. In: Boka László – Bíró Annamária (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 2*. Nagyvárad–Budapest, 2016. 181–189.

⁷¹ *Bányai Elemér dr. temetése*. *Napihírek*. *Budapesti Hírlap*, 35. évf. 262. sz. 1915. szept. 20. 7.

⁷² *Bányai Elemér temetése*. *Hírek*. *Népszava*, 36. évf. 325. sz. 1915. szept. 20. 4.

lapja osztozott ugyan a kegyeletben, de nem kívánta a háborús hősi halál mítoszát a tömegsajtóhoz hasonlóan a háború erőteljes támogatására felhasználni.

Márkus Miksa, a Budapesti Újságírók Egyesülete elnöke „a kenyeres társak nevében búcsúzott el a halottól” – szölte a *Pesti Hírlap* tudósítása –, és ezért „megragadó közvetlenséggel szólaltatott meg”, a sajtó és az újságírók méltatására is felhasználva az alkalmat. A háborús cenzúra miatt a sajtó természetesen nem tudott a megszokott keretek között működni, presztízse csökkent, és Márkus úgy ítélhette meg (ahogy az általa vezetett egyesület is), hogy Bányai temetése alkalmat kínál a kedvezőtlen folyamatok megállítására, mérséklésére. Márkus Zuboly szájába adta a képzelt dicsérő szavakat: „Legyetek továbbra is milliók szeme és szája, elnyomottak hangja, hatalmasok lelkiismerete, nemzeti dicsőségünk aranytrombitája.”⁷³ A „szépséges Budapesttől”, „királynőjétől” és „drága anyjától”, Magyarországától” búcsúzó Bányait patrióta „fűként” ábrázoló beszédet a *háború kultúrájának* retorikája határozta meg, de az a baloldalon általános képzet is jellemezte, miszerint a katalizma a demokratikus társadalom kohója.

A beszédek után felcsendülő „A halálnak éjszakája” című Erkel-gyászdal alatt a koporsót a halottas kocsira helyezték, két oldalt lépkedett a díszszázad, majd a kocsi a főváros által a hősök parcellájában (a Kossuth-mauzóleum közelében) adományozott díszsírhelyig hajtott. A kocsit a család után közvetlenül Hazai Samu honvédelmi miniszter kísérte.⁷⁴ Itt Prohászka újból beszentelte a koporsót, majd a Bányai által alapított *Szamosújvári Napló* nevében Benel Antal városi szolgabíró búcsúztatóját követően egy helyi örmény pap imádkozott a nyitott sírnál. A sírra egy szintén szamosújvári asszony a szülők sírjáról hozott röggöt szórt (hogy Bányai erdélyi földben is nyugodjék), majd a pályatársak is így tettek. Díszsortú és az uralkodóház himnusza közben – amit a zenekar játszott – leeresztették a koporsót, majd az énekkar elénekelt a magyar himnuszt. A szabadkőműves *Dél* azt is feljegyezte, hogy a szertartás után a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy koszorút helyezett a sírra (Bányai 1910 óta a Martinovics páholy tagja volt, de ez a részlet ebből a kegyeleti gesztusból nem derülhetett ki⁷⁵), *Az Est* pedig saját koszorúját tartotta fontosnak megemlíteni. A díszes síremlék elkészültéig – szölte *Az Újság* tudósítása – egyszerű fakereszt jelezte a nyugvóhelyét, *A Nap* és a *Budapesti Hírlap* tudósításából pedig az is kiderült: arról a keresztről van szó, amit Bányai katonái faragtak a számára még az uzsoki harctéren. A *Zuboly könyve* azt is közölte, hogy a Budapesti Újságírók Egyesülete Kallós Ede szobrászművészt bízta meg a síremlék megmintázásával, valamint – a *Nyolcához tartozó* – Czigány Dezső festőművészt portréja megfestésével.⁷⁶ Az *Almanach* szerint a portréval az Egyesület „a harctéren elesett újságírók arcképcsarnokát” kívánta megalapítani.⁷⁷

„Valami furcsa versengés észlelhető a gyászban való ünneplés körül”⁷⁸

Zuboly emlékezete és kultusza azonban összetettebb volt, mint ahogy azt a sajtószervezetek és a hatalom beállítani igyekeztek, és a háborúnak ebben a kezdeti időszakában – amikor a politikai véleménykülönbségek az összes háborús társadalomban elhalványultak – a defen-

⁷³ Bányai Elemér dr. temetése. *Hírek*. Az *Újság*, 13. évf. 262. sz. 1915. szept. 20. 6.

⁷⁴ Bányai Elemér temetése. *A Nap*, 11. évf. 267. 1915. szept. 20. 4.

⁷⁵ Bányai Elemér tv. sírjánál. *Dél*, 8. évf. 13–16. sz. 1915. szept. 30. 7.

⁷⁶ *Zuboly könyve*, 277.

⁷⁷ *Budapesti Újságírók Egyesületének Almanachja*, 77.

⁷⁸ Zsolt [Porzolt Kálmán]: *Akit háromszor temetnek. Esti levél*. *Pesti Hírlap*, 37. évf. 268. sz. 1915. szept. 26., 14.

zívába szorult polgári radikalizmus, illetve annak szabadkőműves páholya, a Martinovics páholy számára a budapesti újratemetés önálló, tehát a patrióta háborúpárti diskurzustól elkülönülő megnyilvánulási lehetőséget kínált. (Az események kommentálásakor az *Alkotmány* – csak a Martinovics páholyt említve – hasonlóan fogalmazott: a külön megemlékezéssel a Martinovics páholy, amelynek névsora és működése is titkos, ezennel a „nyilvánosság elé lépett”.⁷⁹) Azzal, hogy prominensei a hivatalos temetésen nem, hanem csak a sírnál egy héttel később rendezett önálló koszorúzáson jelentek meg (az ünnepség szeptember 26-án, vasárnap 11 órai kezdettel egy szűkebb kör előtt zajlott, melyen a Bányait is tagjai között tudó radikális Martinovics páholy elnökeként Jászi Oszkár mondott beszédet), éppen a Bányai temetésén hangsúlyozott háborús nemzeti egység magától értetődőségét kérdőjelezték meg. A Martinovics páholy nyilatkozatot jelentetett meg az önálló koszorúzásról, amit többek között a *Pesti Napló* és a *Pesti Hírlap* is közzétett: „A Martinovics szabadkőműves páholy és tagjai nem vehettek részt dr. Bányai Elemér vasárnapi temetésén, noha az elhunyt író a páholynek és az általa képviselt eszméknek és világfelfogásnak lelkes híve volt. A páholy tagjai azért maradtak el az egyházi és hivatalos szertartási temetéstől, mert előre látták, hogy annak nagy része, ami e temetési ünnepségen történni fog, ellentétben van e páholy tagjainak és így Bányai Elemérnek életben vallott felfogásával.”⁸⁰ A *Pesti Hírlap*ban önálló cikkben Porzsolt Kálmán bírálta is – az egyébként a halálozási rovatban általuk is lehozott – nyilatkozatot, és mérleget vont a „háromas temetésről”: „...valami furcsa versengés észlelhető a gyászban való ünneplés körül. Midőn a hazáért hősi halált halt, először kapta a legmeghatóbb temetést, künn a harctéren a vitéz társaitól, mély bánattal, igazi könnyekkel »jelen volt« notabilitások nélkül. Aztán eltemették másodsor, pompával, Prohászka püspökkel, énekkarral, dikcióval, »jelen voltak«-kal. Aztán jön egy nyilatkozat egy szabadkőműves páholytól, hogy »a páholy tagjai elmaradtak az egyházi és hivatalos szertartású temetésről, mert előrelátták, hogy annak nagy része, ami e temetési ünnepségen történni fog, ellentétben van a páholy tagjainak s így Bányai Elemérnek életben vallott elveivel«. Ezért holnap, vasárnap, új temetői ünnepséget rendeznek, melyen Jászi Oszkár mond beszédet. Annak örvendeni lehet, ha egy újságíró holta után ismételtelen ünnepelnek. Csak ez a koporsó fölött polemizáló nyilatkozat szokatlan és furcsa.”⁸¹

Az *Új Nemzedék*ben a vitriolos tollú Marco „brutális ellentünetetésnek” nevezte Jásziék gyászünnepségét, hiszen a temetés az elhunyt emléke megtisztelése volt, és „nem a megboldogult Zuboly ténye”.⁸² Éppen ezért Jásziék – akik „egy nyitott sírnál is csak civakodni tudnak” – érdemlik ki a „klerikálisok” elnevezést Prohászka helyett, „aki a gondolat szabad szárnyalásának himnuszát mondta el [...] a dicsőségben elpihent ellenfél sírjánál”. Az *Alkotmány*, amely szerint Jásziék „az egyházi és hivatalos temetést” bojkottálták, felháborodásában Prohászka Ottokár püspököt is kérdőre vonta: tudott-e a temetés előtt Bányai szabadkőműves tagságáról.⁸³ Prohászka az ominózus megemlékezés másnapján a vele készült interjúban kifejtette, meglepte, hogy Bányai tag volt, és hogy a „szk. páholy” magának vindikálja a végtisztesség megadását – ugyanis, magyarázkodott, a katolikus egyház törvényei

⁷⁹ sz. n.: *Bányai temetésének epilógusa*, *Alkotmány*, 20. évf. 270. sz. 1915. szept. 28., 9.

⁸⁰ *Bányai Elemér temetése*. *Napi Hírek*. *Pesti Napló*, 66. évf. 264. sz. 1915. szept. 21. 14.; *Halálozás*. *Pesti Hírlap*, 37. évf. 264. sz. 1915. szept. 22., 12.

⁸¹ Zsolt [Porzsolt Kálmán]: *Akit háromszor temetnek*, 14–15. (Az idézethez lásd: 14.)

⁸² Marco [Márkus László]: *Följegyzések. Martinovicsék*. *Új Nemzedék*, 3. évf. 39. sz. 1915. szept. 26. 4–6. (Az *Új Nemzedék* és az *Alkotmány* cikkeire Kozák Péter is hivatkozik *Az „életírató” és emlékbeszédei* című előadásában).

⁸³ sz. n.: *Bányai temetésének epilógusa*, 9.

szerint szabadkőművesek nem részesíthetők egyházi temetésben. Az interjúban Prohászka arra is kitért, miért vállalta a temetési szertartás megtartását: „a hazáért hősi halált halt újságírónak akarta megadni a hősokeket megillető végtisztességet” – de nem tételezte fel, hogy Bányai szabadkőműves tag, és arról nem is tájékoztatták.

Míg az 1916 nyarán megjelent *Zuboly könyve* a megszólalók politikai álláspontjára való tekintet nélkül közölt nekrológokat, temetési beszédek és visszaemlékezéseket, addig az 1915. szeptemberi temetés és az attól elkülönült koszorúzás kettőse nem tudta elleplezni a politikai véleménykülönbségeket. Jászi Oszkár beszédében, amit a *Világ* szó szerint közölt tárcarovatában, Bányai követendő példaként jelent meg, de nem a (Jászi által is hangsúlyozott) „már életében is kettétört és torzó” pályája és művei, hanem „életének erkölcsi és művészi befejezettsége”, „az erkölcsi és az esztétikai szabadság” képviselése miatt.⁸⁴ Jászi szerint Bányai „háborús mártírúma” tragikus fénytörésbe helyezte szabad és autonóm életét: „De így, sztoikus egyszerűséggel, az ellenséges golyó szankciója alatt szinte egy filozófiai rendszer komolyságával vonta le l’art pour l’art életének összes következményeit, egyénisége autonómiájának kategorikus imperativusát.” Jászi a hazai értelmiség szimbolikus figurájának tekintette Bányait – „szinte szimbóluma az *elit kálváriájának*”; „a magyar ugar áldozata” –, de nem a háborús egység, hanem éppen a háború kritikája reprezentatív figurájának, aki a háborút „erkölcstelen és anakronisztikus rendszabálynak” tartotta, megvetette „a kardcsörtető nacionalizmus etikáját”, de aki egyúttal szolidáris is volt a halálba hajtott tömegekkel.⁸⁵ (Itt megjelenik egyébként az a főként háború utáni baloldali vád, hogy a tömegeket kényszerítették a frontra.) Bányai tehát háborús mártír és nem háborús hős: „...meghalt a népektől elvált hazák harcában, azért a még ki nem fejlett hazáért, mely életében neki csak gúnyt, lenézést és száraz kenyeret adott.” Jászi értelmezésében a szakmai pereplét, valamint a krisztusi, a szegényekért, kutasítottakért vállalt önfeláldozó élet paradox módon méltó – „szent gesztussal” jellemezhető – befejezése a háborús halál. A kultikus beszédmód, a transzcendens magasságba emelés, ami a háborús szenvedés keresztény metaforájának a használatában,⁸⁶ valamint a háborús halál átesztétizálásában is jelentkezik, azaz a *háború kultúrájának* egyik változatáról van szó – itt is tetten érhető, csak egy másik igényt kielégítve, mint az értelmiség és a sajtó istenbékéjét hangsúlyozóknál, mert nem a hősiességet, hanem az áldozatot hangsúlyozó elbeszélésről van itt szó: „...az a sajátos műremek, melyet Bányai Elemérben szerettünk és csodáltunk a háborús gyilkolás vésőjétől épp az utolsó és utánozhatatlan, sui generis szépségeit betetőző csiszolást nyerte. S most úgy áll előttünk, mint valami antik szobortársa a nápolyi múzeumban, hiba, hiány és fölösleg nélkül. Tökéletesen. Befejezett erkölcsi és esztétikai érték...”⁸⁷ A baloldali értelmiségiek Európa-szerte baloldali érvekkel próbálták a háborús erőfeszítésekhez való csatlakozásukat igazolni: a legtöbben a háborútól a demokratikus és szociális célok megvalósítását remél-

⁸⁴ *A Martinovics-páholy Bányai Elemér sírjánál*. Világ, 269. sz. 1915. szept. 27. 1–2. (A további idézetekhez lásd: 1–2.) A páholy felhívását a külön tartandó megemlékezésre a *Népszava* mellett a *Pesti Hírlap* és a *Pesti Napló* is közölte.

⁸⁵ Az újabb kutatások szerint a hazai háborús lelkesedés a középosztályt jellemezte, az alsóbb osztályok, akikből a katonák többsége került ki, inkább beletörődők, rezignáltak voltak. A kényszerítés azonban nem volt jellemző. Lásd például: Szabó Dániel: *Hogyan fogadták a magyarok az első világháborút?* Tiszatáj, 68. évf. (2014) 7. sz. 3–14.

⁸⁶ Az elesett katonákat gyakran a kisebb katolikus szentekhez hasonlították, és nem ritkán szentként is tekintettek rájuk (lásd ebből a szempontból Ady szóhasználatát is). Becker: *War and Faith*, 115. A közkatonáknak Krisztus-analógiájához a magyar sajtóban lásd például: Nagy Péter: *A szeretet művei*. Magyar Kultúra, 2. évf. 14. sz. 1914. szept. 20. 109–111.

⁸⁷ *A Martinovics-páholy Bányai Elemér sírjánál*, 2.

ték.⁸⁸ Jászi is a polgári radikalizmus átmeneti defenzívába szorulásának hangsúlyozásával búcsúzott – „Minden háború egy elvetélt forradalom!” –, ami azonban szerinte nem tart majd soká, mivel a háború radikalizálni fogja eddigi harcukat. Jászi búcsúbeszédét a *Dél* című szabadtóműves lap is ismertette részleteket idézve belőle, és azt „szksi [szabadtóművesi] búcsúként” aposztrofálta.⁸⁹

Jásziék külön megemlékezését megelőlegezte néhány, Bányait a polgári radikálisok vagy éppen az új – autonóm – irodalom táborának kisajátítani igyekvő nekrológ. 1915 áprilisában a *Nyugat*ban Schöpflin Aladár a folyóirat írójaként búcsúztatta, akinek hősi halála méltó felelet azoknak, akik a *Nyugatot* hazafiatlansággal vádolják: „Abból a nemzedékből való volt, amely tízegynéhány év előtt jött nagy zaj és ellentmondás közt az irodalomba és a sajtóba s amely azóta magához ragadta, ha nem is az irodalmi reprezentációnak, de minden esetre az irodalmi produkciónak java részét. Ennek a fiatalságnak, tudja mindenki, lett a fő irodalmi harctere a *Nyugat*. Bányai Elemér is ebbe a körbe tartozott s ha nem is a szorosabb munkatársi viszony – ha jól emlékszem, csak egyszer-kétszer írt a *Nyugatra* –, de a szimpátia és a gondolkodásbeli közösség idekötötték át mihozzánk. S azokra a vádakra, amelyeket most, a háború folyamán a mi irodalmi törekvéseinkre szórnak, felelet az ő sírja.”⁹⁰ Schöpflinnek nem ez, a modern magyar irodalom melletti kiállást jelentő nekrológja, hanem a *Vasárnapi Újság*ban megjelent írása került bele a *Zuboly könyve* válogatásába.⁹¹

Ady Endre közeli barátjaként siratta „kiszáradt szemekkel is jobban hiányozó”, a „szent halott” Zubolyt, és szintén az irodalmi élet polarizált mezőjében helyezte el barátját, természetesen maga mellett: Zuboly mindig is a védelmezője volt, akinek ezúttal is a védelmére szorulna, ha élne, mert most „kozmpolitizmussal” vádolják.⁹² Ady szenvedélyes sorait a besorozástól való félelem is átítatta, amire írásában nyíltan utal.⁹³ A költő halála után Földi Mihály jegyzete le a *Nyugat* Ady-emlékszámában, hogy a Centrál kávéház tulajdonosa emléktáblával örökítette meg Bányai emlékét (Bányai e kávéház törzsvendége volt), amire Ady barátja emlékére írt, a nekrológokból ismert toposzokat költői képpé formáló másik verse került: „Zuboly, nézz bennünket!/te szabad hajdúságod/S halálos nagypénteked/Él tovább és lüktet/Ereinkben, valónkban/S miképp te mondtad: jól van.”⁹⁴

1915 májusában Kunfi Zsigmond a *Huszedik Században* „a progresszív eszmék és a szocialisták táborába” sorolta Bányait.⁹⁵ Ez a nekrológ volt az 1916 nyarán megjelent *Zuboly könyvének* a „bevezető tanulmánya”, ami azt mutatja, megkülönböztetett figyelmet kapott a Budapesti Újságírók Egyesülete által összeállított megemlékezés-válogatásban.⁹⁶ Bizonyosságul, hogy Bányai értelmiségiként képes volt az egyszerű katonákkal való együttérzésre és a krónikás szerep betöltésére, Kunfi a nekrológ részeként idézett a vele folytatott –

⁸⁸ Így tesz például Henri Barbusse. Beaupré: *Écrire en guerre, écrire la guerre*, 35.

⁸⁹ *Bányai Elemér tv. sírjánál*. *Dél*, 8. évf. 13–16. sz. 1915. szept. 30. 7–8.

⁹⁰ Schöpflin Aladár: *Bányai Elemér*. *Nyugat*, 8. évf. (1915) 9. sz. 494–497 (Az idézethez lásd 497.) Ez a szöveg csak részben egyezik meg azzal, amit Schöpflin később a *Zuboly-könyvében* publikált.

⁹¹ Lásd: Schöpflin Aladár: *Bányai Elemér*. In: *Zuboly könyve*, 34.

⁹² Ady Endre: *Távol a csatatérről (Szegény Zuboly emlékének)*. In: *Zuboly könyve*, 22–23. (Eredeti megjelenés: *Világ*, 1915. ápr. 18.) Kiss Menyhért a *Katolikus Szemlében* közölte, *A háború költészet* című cikkében támadta Adyt. Vezér Erzsébet: *Ady Endre publicisztikai írásai*. 3. köt (1908–1918). Budapest, 1977. 571.

⁹³ Ady: *Távol a csatatérről*, 22.

⁹⁴ Földi Mihály: *A Zuboly-vers*. *Nyugat*, 12. évf. (1919) 4-5. sz. 1919. febr. 16. – márc. 1. 380.

⁹⁵ Kunfi: *Gondolatok Zuboly halálára*, 18.

⁹⁶ Kunfi: *Gondolatok Zuboly halálára*, 5–18.

a harctérről származó – levelezésből is:⁹⁷ ebből kiderül, Bányai civilként is mindig az esetekkel érzett együtt, és a fronton is „közönséges és szellemi szemekkel” figyelte a közkatonaikat (miközben leírásukhoz bőven használt sztereotípiákat is, amit Kunfi nem tett szóvá).⁹⁸ Kiderül, hogy Bányai különösen a parasztság áldozathozatalát hangsúlyozta – „a parasztság óriási kényszeráldozatokkal van benne az eseményekben”; búcsúztatásukat óriási temetéshez hasonlította, melyet asszonyok zokogása kísért.⁹⁹ Kunfi elhunyt barátja empátiáját hangsúlyozandó, annak soraiból is idézett: „Oly elvű embereknek, mint én, a bajban lévő emberekkel együtt lenni, kötelesség. Ez a háború egész morálja, a többihez nem értek.”¹⁰⁰ Bányai egyszerű katonákkal való együttérzését, közösségvállalását Révész Béla is hangsúlyozta a *Világban* 1915. április végén.¹⁰¹ A *Könyvtári Szemlében* megjelent rövidke nekrológ pedig, amely az újságíró egyesület válogatásába nem került be, nemcsak a könyvtárügyért elkötelezett újságíróként ábrázolta („a magyar újságírás feledhetetlen daliája”), de proletárként is.¹⁰² Ez a népevel elvegyülő, annak szóvivőjeként és/vagy krónikásaként fellépő értelmiségi-katona képe Európa-szerte elterjedt volt.¹⁰³

Az értelmiségi egység mítosza

A Bányai-kultusz tehát összetett volt, és korántsem csak az erőteljesen háborúpárti elitiek megközelítését tükrözte. A polgári radikálisokkal szimpatizáló vagy baloldali írók is kultikus szövegeket tettek közzé, de ezekben a háború nem a nemzeti egység, hanem a demokratikus átalakulás kohójaként tűnik fel, és ezzel összefüggésben Bányai kultikus nagysága sem az előbbi, hanem az utóbbi reprezentációjában rejlik. Ugyanakkor kétségtelen, mind a nemzeti közösség szoros egységébe, mind a demokratizálódásba vetett remények kifejezése a háborús erőfeszítések fenntartását szolgálták, és mindkét megközelítés – jóllehet különböző érvekre támaszkodva – „a háborús halált legitimáló retorikát”,¹⁰⁴ azaz a háborús erőfeszítések támogatását is tükrözte. Vagyis a *háború kultúrájának* egy formája volt. A nézetkülönbségek ellenére – lásd háborús mártír *versus* háborús hős, háború kritikája *versus* háború iránti lelkesedés – Bányai az egész magyar szellemi élet, sőt a szélesebb társadalom figyelmét is magára vonta, és alakja – ha csak egy pillanatra is – a magyar társadalom közös háborús erőfeszítéseinek a szimbólumává válhatott. E momentum azonban már maga is ellentmondásos volt. Bányai kapóra jött azoknak, akik a hazai értelmiség és sajtó vágyott egységét remélték (az előbbiét főként Herczeg Ferenc népszerűsítette a *Magyar Figyelőben* és az *Új Időkben*, az utóbbiét, többek között, Márkus Miksa), mert Bányai haláláig nem akadt olyan kellően szimbolikus erejű személy, aki képes lett volna a különbségek szintetizálására, az ellentétes diskurzusok összebékítésére, és aki ennél fogva a közös áldozatkészséget, az értelmiség istenbékéjét ennyire hatásosan kifejezhette volna. Ugyanakkor újratemetése éppen akkor zajlott, amikor az 1915 tavasza óta a háborút egyre hangosabban kritizáló nyugatos írók ellen az erőteljesen háborúpárti hivatalos írók egy jelentős csoportja hó-

⁹⁷ A harctérré – ebben a kontextusban – Révész Béla utal. Révész Béla: *Zuboly I.* In: Zuboly könyve, 36–37. (Eredeti megjelenés: Világ, 1916. ápr. 21.)

⁹⁸ Kunfi: *Gondolatok Zuboly halálára*, 12–13.

⁹⁹ Kunfi: *Gondolatok Zuboly halálára*, 13.

¹⁰⁰ Bányai levele Billitz Aladárhoz. Idézi: Kunfi: *Gondolatok Zuboly halálára*, 18.

¹⁰¹ Révész: *Zuboly I.*, 36–37.

¹⁰² sz. n. [Kóhalmi Béla?]: *Bányai Elemér nekrológja*. Könyvtári Szemle, 14. évf. 4–8. sz. 1915. ápr. – aug. 97.

¹⁰³ Beaupré: *Écrire en guerre, écrire la guerre*, 38.

¹⁰⁴ Beaupré: *Péguy, Stadler, Owen*, 233.

napokig tartó lejáratozó kampányba kezdett, ami az értelmiségi istenbékéje mítoszát erről az oldalról is megkérdőjelezte. A háború bírálata – de nem annak teljes elutasítása, amit nálunk elsőként és a legerőteljesebben az 1915 őszi színre lépő avantgárd fog majd csak képviselni – a *Nyugat*-ban és a *Huszádik Század*-ban 1914 ősztől fokozatosan jelent meg, hol enyhébb, hol erősebb formában. Minden bizonnyal a háború kezdete óta tartó kudarcorozat (amit az 1915. májusi gorlicei áttörés és az orosz hadsereg visszavonulása sem tudott visszajára fordítani),¹⁰⁵ az óriási veszteségek („csak” 1915 tavaszán 800 000, nyarán 500 000 halottal és sebesülttel kellett számolni a Monarchia seregeinél)¹⁰⁶ vezettek ahhoz, hogy a magyar értelmiség egyes csoportjainál a lelkesedés, izgatottság helyébe néhány hónap alatt a szkepszis és – bizonyos korlátok között – a bírálat lépett.

Miért lehetett Bányai Elemér személye a sajtó és az értelmiségi egység mítoszának megjelenítésére alkalmas? A kérdést Bányai kortársai is feltették maguknak. A következőkben felvázolok néhány lehetséges választ.

1.) A negyvenkét éves Bányai neve már kellően ismert volt irodalmi és sajtóberkekben, hogy halála sokak figyelmét megragadja – Szász Zoltán szerint „alig van ma élő újságolvasó ember, aki ne olvasott volna Zubolytól”; „Nemcsak egy pompás, bátor katonánk veszett el benne, de egy kiváló magyar író is”.¹⁰⁷ 2.) A fronton vezénylő tisztként szolgáló Bányai alakján keresztül meg lehetett jeleníteni az embereiért áldozatot hozó hős értelmiségit: ugyancsak Szász Zoltán jegyezte fel, hogy Bányai a „honvédei élén” esett el.¹⁰⁸ 3.) Ez az életében új és egyben utolsó tevékenység, a frontszolgálat a bohém – életművet letenni képtelen – író beérkezését szimbolizálta, amihez katonává transzformálódásán keresztül vezetett az út. (A bohémiséget és szétszórtságot a nekrológok hangsúlyozták.) Az individualista, bohém íróból tehát a háborúban a közösségért felelős, azért az életét is feláldozni képes katonai vezető lett. 4.) Személye ideális kombináció volt, mert szintetizálni tudta a háborúval kapcsolatos véleménykülönbségeket.

Az elesett Bányai szimbolikus erejét jól mutatja, hogy budapesti újratemetését követően ténylegesen közeledésre került sor a sajtóban; a Budapesti Újságírók Egyesülete által felállított Bányai-emlékbizottság például elhatározta, hogy köszönetül a közreműködéséért, indítványozni fogja Prohászka Ottokárnak – mint egy másik sajtóegyesület (a Katolikus Írók és Hírlapírók Pázmány Egyesülete) elnökének – a Magyar Újságírók Egyesületébe történő tiszteletbeli taggá választását.¹⁰⁹

Ellentmondásos civil élet – egyértelmű háborús mártírium

Az életét feláldozni képes katonai vezető képe a szocialista Kunfit is foglalkoztatta, aki nekrológiát egy kérdéssel indította: miért érdemli meg Zuboly, hogy külön is elsirassák, hiszen „ez sokak szemében igazságtalan és antiszociális cselekedet”, és „a névtelenül élő és névtelenül elhulló tömegek mártíriumát nem illik növelni azzal, hogy a gyász és szomorúság válogató erejével megbontjuk a halálnak – a közlegényektől egészen a kapitányokig terjedő – demokráciáját”.¹¹⁰ Kunfi egyúttal magyarázatot is próbált találni arra, miért is vezethetett Zuboly halála óriási részvéthullámhoz a sajtóban, miközben csupa ellentmondás volt az

¹⁰⁵ Galántai: *Az első világháború*, 258.

¹⁰⁶ Galántai: *Az első világháború*, 254., 258.

¹⁰⁷ Szász: *Zuboly*, 30., 31. (Eredeti közlés: Pesti Hírlap, 37. évf. 104. sz. 1915. ápr. 15.)

¹⁰⁸ Szász: *Zuboly*, 30.

¹⁰⁹ *Zuboly emlékezete. Egyletek és intézetek*. Pesti Hírlap, 37. évf. 274. sz. 1915. okt. 2., 13.

¹¹⁰ Kunfi: *Gondolatok Zuboly halálára*, 5.

élete: „Az, amit az életben produkált, nem igazolja ezt a szomorúságot, és nem mutatja *akkora* veszteségnek, amilyenek az emberek egy része érezte” – miközben „újságírói bér-munkásként” is „kitűnő újságíró” volt, és „jeles essay-író” lehetett volna.¹¹¹ Bányai szavainál értékesebbek voltak a gondolatai, „s végül igazi művészi alkotása egy volt: ő maga, az ember, cselekedetei, viselkedése az étellel és halállal szemben”, ugyanakkor bohém volt, aki nem viselte könnyen „a szabályozott emberek társadalmát”.¹¹²

De nemcsak élete, halála is csupa ellentmondás volt: éppen az oroszok lőtték le, akikért rajongott. Kunfi Bányait „budapesti ’orosznak’” nevezte, hangsúlyozandó, hogy az oroszok iránti rajongása a halálát csak még abszurdabbnak láttatja.¹¹³ Az oroszokkal való testvériség képe Szász Zoltán újságíró nekrológiájában is felbukkan – igaz, egyoldalú módon: ő azon töprengett, hogy Bányai, ha foglyul ejtette volna az öt lelövő orosz katonát, „bizonyára testvéri szeretettel bánt volna vele”.¹¹⁴ Krúdynál mindez ellentmondásosan jelentkezett; szövegét ugyancsak a *háború kultúrájával* átitatott, patrióta érvelés jellemezte, és egyszerre hangsúlyozta a testvériséget és az ellenség iránti megvetést: „Zuboly védelmezte a szorost, amíg a Puskin származékainak golyója eltalálta. Istenem, mily különös dolog, hogy Dosztojevszkij és Csehov maradéka, fajtája, az ábrándozónak, szerencsétlennek, szimpátiára méltónak vélt orosz, lelövi Zubolyt a Kárpátban! Végzetes farsangi éj, midőn a testvér döfi le testvérét az álarcosbálban. [...] És a hó alatt bizonyára szelíden, megbocsátólag fekszik Zuboly, – azért mégis nagyon jó író volt Dosztojevszkij, – gondolja tán magában.”¹¹⁵ Az ellenséggel való testvériség témája a német elesett írók búcsúztatásakor is előfordult – részben, mert sokan közülük a nemzetközi horizontú expresszionizmus hatása alatt álltak, részben mert ez a narratíva a központi hatalmakra zúduló barbárság vádjának a visszautasítására is lehetőséget adott: a még 1914 szeptemberében elesett – a többek közt Péguy-t német nyelvre fordító – elzászi Ernst Stadlert például pacifistaként és az európai népek közötti párbeszéd előmozdítójaként búcsúztatták Németországban.¹¹⁶ A róla megemlékező nekrológok azonban számos szóhasználatbeli hasonlóságot is mutattak a hivatalos patrióta, háborúpárti diskurzussal: például ugyanúgy „hósként”, valamint a „német szellem harcosaként” emlékeztek meg róla.¹¹⁷

Szinte az összes nekrológ bevett toposzként említette Bányai bohémságát. Krúdy szerint bohókás, de „észtől csillogó beszédmodor” jellemezte, egyenessége, idealizmusa és kötelességtudása folytán „érdekes, szinte nem is ebbe az országba való férfi” volt: „Holott mindenki csalt Pesten, csak Zuboly volt igaz. [...] Úgy adta magát, amilyen volt. S ezért volt a legelső gentleman Budapesten.”¹¹⁸ Míg Kunfi „bohémnak” mondta – emlékeztetve Bányai önleírására is: „szabad hajdú”¹¹⁹ –, és mint akinek a tettei érnek a legtöbbet, Mikes Lajos újság-

¹¹¹ Kunfi: *Gondolatok Zuboly halálára*, 10–11.

¹¹² Kunfi: *Gondolatok Zuboly halálára*, 10., 11.

¹¹³ Kunfi: *Gondolatok Zuboly halálára*, 18. Kunfi ugyanakkor a magyar sajtóban népszerű sztereotípiákat is használt, miszerint az orosz hadsereg tudatlan, manipulálható katonákból áll, és Bányai tragikumát, hogy testvéreinek tekintette a „fékjüket vesztett vagy szabályozatlan társadalmi erőök gyilkosait”.

¹¹⁴ Szász: *Zuboly*, 31.

¹¹⁵ Krúdy: *Régi fametszetről való pesti úr*. In: Zuboly könyve, 20–21.

¹¹⁶ Collonges–Schweitzer–Victoroff: *Verbe*, 193. Lásd még: Darras, Jacques: *Vie et survie de la poésie au cœur de la Première guerre mondiale*. In: 1914, la mort des poètes, 237.

¹¹⁷ Beaupré: *Péguy, Stadler, Owen*, 232.

¹¹⁸ Krúdy: *Régi fametszetről való pesti úr*, 19., 20.

¹¹⁹ Kunfi: *Gondolatok Zuboly halálára*, 12.

író – a *Zuboly könyve* szerkesztője – a szabad újságírókat ünnepelte benne, aki „nem állt bele a taposómalomba sohasem”, „mint a szabad madár, úgy élt”, és akinek az életműve töredékes maradt.¹²⁰ (A Budapesti Újságírók Egyesületének Almanachjában egyenesen „a magyar újságírás díszének” nevezték.¹²¹) Bölöni György az önkép és a tényleges gyakorlat közötti különbségre felhívva a figyelmet – épp ellenkezőleg, mint Mikes – a következőket hangsúlyozta: bár Bányai „szabad hajdúnak” mondta magát, „a sajtó taposómalomban” dolgozott.¹²² Schöpflin Aladár szerint „csak a munkáját adta bérbe, a tollát nem [...] *szabad hajdú* volt (ez is az ő szava) s nem kötötte le magát sehova”.¹²³ Ugyanakkor – bár „sokat és jól dolgozott” – nem tudott érvényesülni, nem tudta megírni, ami foglalkoztatta: „nyírott szárnyú sas volt”.¹²⁴ Nemcsak „hősi halált” halt, de „hősi életet” is élt.¹²⁵ Szász Zoltán ugyancsak érvényesülési képességét hiányolta, amit pedig tudása, munkabírása és „daliás külseje” garantálhatott volna.¹²⁶ Krúdy Gyulát „eleven regényhősre” emlékeztette, akire a hektikus munkabírás volt a jellemző.¹²⁷ Révész Béla, a *Népszava* újságírója „a becsületesség önfeláldozó harcosaként” tekintett rá, aki vállaltan baloldali volt: „Nyomort vállalt, hogy megőrizze a tisztaságát és szóban, agitációban, írásban mellettünk állt és maradt.”¹²⁸ Akárcsak Kunfi, Mikes is hangsúlyozta Bányai szociális érzékenységét – „a szolidaritásnak volt az eszményi megtestesülése”¹²⁹, a hatalommal szemben a gyengék oltalmazója –, de egyúttal patriotizmusát is kiemelte: „...szűkebb közösségnek az egész emberiségen belül csak a hazát ismeri el”, és ellenzi a „klikkesedést”.¹³⁰

Krúdy egyúttal a háború alatti maszkulinitás kódjai szerint is értelmezte barátja halálát, ami ugyancsak igazolhatta a rendkívüli elbánást: „A csatában elesni nem hitványok, a gyávák és tartalmatlan férfiak dolga. Csak rendes ember hal meg a háborúban...”¹³¹ Ugyancsak a *háború kultúrája* által meghatározott volt az, ahogy Krúdy Bányai civilségét összekapcsolta harctéri halálával: „...Zuboly harctéri halála nagyszerűen stílszerű volt eddigi életéhez. [...] Ki van oly legderebb férfi ez országban, aki jobban kiérdemelte volna a legszebb, legregényesebb halált, a csatateri halált?”¹³² Bányai idealizált férfiassága visszatérő toposza volt a nekrológoknak, megemlékezéseknek, például Mikes Lajosnál is megjelent az áldozatkészség diskurzusához kapcsolódva: „...itt látom magam előtt egész daliás férfiasságában”, majd a képzelte Zuboly szájába adta abbeli reménykedését, hogy a háborúból egy igazságosabb világ fog sarjadni: „Vérünk esőjével kellett megáztatni nagy parlagföldjét, hogy jobb világ vetése sarjadjon ki belőle. Ebből a munkából ki nem maradhattam.”¹³³ Bölöni György a *Világban* a férfiasság eszményét az igazságkereséshez kapcsolta: „Férfi és magyar érték az övé. Nem kérkedő, de nem is félnék és nem meghunyászkodó. Erős szívével, igaz-

¹²⁰ Mikes: *Zuboly*. In: *Zuboly könyve*, 26., 27.

¹²¹ *A Budapesti Újságírók Egyesületének almanachja 1914–1916*, 77.

¹²² Bölöni György: *Zuboly*. In: *Zuboly könyve*, 32. (Eredeti megjelenés: *Világ*, 1915. április 16.)

¹²³ Schöpflin: *Bányai Elemér*, 34.

¹²⁴ Schöpflin: *Bányai Elemér*, 34–35.

¹²⁵ Schöpflin: *Bányai Elemér*, 35.

¹²⁶ Szász: *Zuboly*, 31. (Eredeti megjelenés: *Pesti Hírlap*, 1915. ápr. 15.)

¹²⁷ Krúdy: *Régi fametszetről való pesti úr*, 21., 22.

¹²⁸ Révész: *Zuboly I*. In: *Zuboly könyve*, 36.

¹²⁹ Mikes: *Zuboly*, 24.

¹³⁰ Mikes: *Zuboly*, 24.

¹³¹ Krúdy: *Régi fametszetről való pesti úr*, 21.

¹³² Krúdy: *Régi fametszetről való pesti úr*, 21.

¹³³ Mikes: *Zuboly*, 24. (Eredeti megjelenés: *Magyarország*, 1915. ápr. 15.)

ságos jellemével látatlanul is magunk körül éreztük.¹³⁴ Szász Zoltán a *Pesti Hírlap*ban az értelem és az idealizált férfitest harmonikus egységét hangsúlyozta: „páratlan tanultságú, hihetetlen munkabírású, daliás külsejű ember”.¹³⁵ Az *Új Idők* a *Zuboly* könyvének ismertetésekor a férfiaság és a szellemi függetlenség témáit összekapcsolva „férfias függetlenségről” beszélt: „Azok közé az újságírók közé tartozott, akik a meggyőződésükből egy betűnyit sem engednek. Szilárd következetességgel haladt ezen az úton: mások ezzel az összezördülések egész sorát zúdítják magukra, benne azonban mindenki tisztelte ezt az önállóságot. A független meggyőződés e kemény talajában gyökerezett gazdag publicisztikai munkássága.”¹³⁶ Idealizált heroikus férfiaságát hangsúlyozza Molnár Jenő „sírverse” is: „Így kellett elmenni néked, / Szikrázó hóban rohamozva, / Kigyúlt orcával, habos ajkkal, / Napfényben táncoló pengédet / Leccapva vakmerő oroszra, / [...] / Minekünk hagyta ifjú véred / Szüntelen kuruc lobogását, / Kemény kezvednek vasfogását, / Bajtárs-szívednek dobogását / [...]”¹³⁷

Szép Ernő volt az egyetlen, aki kizárólag alkotóként búcsúztatta Bányait, és halálát abszurd, értelmetlen csapásként ábrázolta: „De milyen csodálatos esőcseppek akadnak ebben az emberesőben. Egy-egy fej sétál és forog az állati testek fölött és a tenger hullámszik és vergődik benne örökösön, a gondolkodás.”¹³⁸ Számára Bányai a kollektív pusztulás szimbóluma volt, akinek halála felhatalmazta őt, hogy lemondóan kimondhassa: „Mind meg fogunk halni.”¹³⁹ Ő volt az egyetlen a nekrológszerzők között, aki maga is a harctérre került (Az *Est* haditudósítójaként), majd a hátorszáiban önkéntesként tisztai kiképzésben részesült.

Számos nekrológ kimaradt a *Zuboly* könyvéből. A Hétben még 1915. áprilisban megjelent nekrológot sem válogatták be (valószínűleg túlságosan háborúpártinak találták); szerzője a *háború kultúrája* szerint értelmezte át Bányai bohémságát, amelyből egyenes út vezetett a háborúba: „Bohém is volt, de nem azon a hasznos, érzélgő és nyegle módon, ahogy ma divat, hanem áldozatosan, meg nem alkudva, megosztva mindenét másokkal. [...] Őnéki el kellett mennie a háborúba. Onnan, ahol szenvednek és harcolnak, nem hiányozhatott.”¹⁴⁰ Herczeg Ferenc lapja, Az *Új Idők* nekrológ helyett Bányairól egy lóháton készült fényképet közölt a következő, Bányai kisajátítását hangsúlyozó képaláírással: „az *Új Idők* jeles munkatársa”.¹⁴¹ A *háború kultúráját* ugyancsak erőteljesen képviselő *Jó Pajtás* című gyermeklap is megemlékezett egykori alkalmi munkatársáról – ez az írás sem került bele a *Zuboly* könyvébe: a háborúra való szocializáció alig titkolt szándékával készült írásban a gyermek- és ifjúkori lemondás, testvériesség és szenvedés példái a harctéri hősiesség és „a haza szent ügyéért dicső halál” méltó előzményei.¹⁴² Ezt sugallta Bányai gyermekkori képének közzététele is A *hős gyermekkorában* című képaláírással.¹⁴³

¹³⁴ Bölöni: *Zuboly*, 32–33. (Eredeti megjelenés: Világ, 1915. ápr. 16.)

¹³⁵ Szász: *Zuboly*, 31.

¹³⁶ *Zuboly* könyve. *Új Idők*, 22. évf. 36. sz. 1916. aug. 27. 231.

¹³⁷ Molnár Jenő: *Zuboly (Bányai Elemér sírjára)*. In: *Zuboly* könyve, 29. (Eredeti megjelenés: Borszem Jankó, 48. évf. 16. sz. 1915. ápr. 18.)

¹³⁸ Szép Ernő: *Zuboly*. In: *Zuboly* könyve, 27. (Eredeti megjelenés: Magyarország, 1915. május 2.)

¹³⁹ Szép: *Zuboly*, 28.

¹⁴⁰ sz. n.: *Zuboly*. A Hét, 26. évf. 16. sz. 1915. ápr. 18. 200.

¹⁴¹ A közölt fénykép képaláírása: „Bányai Elemér dr. (Zuboly) az *Új Idők* jeles munkatársa, aki a kárpáti harcokban nagypénteken hősi halált halt.” *Új Idők*, 21. évf. 18. sz. 1915. ápr. 25. 446.

¹⁴² *Zuboly* gyermekkori arcképe. *Jó Pajtás*, 7. évf. 39. sz. 1915. szept. 26. 631.

¹⁴³ *Zuboly* gyermekkori arcképe, 631.

Ugyancsak kimaradt a *Zuboly könyvéből*, annál az oknál fogva is, hogy nem nekrológról van szó, Gallovich Károlynak *A Tettben* megjelent kritikus beszámolója a temetésről: szerinte Bányai esetében már csak azért sem lehet „nagy halottról” beszélni, mert ha beválasztják a Sajtóhadiszállás újságíró-csapatába, akkor elkerülhette volna a tényleges katonai szolgálatot, másrészt most ugyanazok ünneplik, akik életében gátolták érvényesülését.¹⁴⁴ Gallovich írása nemcsak került a kultikus beszédmódot, de a Bányai haláláért való felelősség kérdését is példátlan módon felvetette.

Az értelmiségi halálával kapcsolatos első világháborús toposzok

Ugyanakkor jelentős az első nekrológok és az exhumálásról szóló riport közötti különbség Bányai halálával és testével kapcsolatosan. A harcban elesett katona alakját általában homály övezi, hiszen nehezen rekonstruálható, mi is történik pontosan a háború zűrzavarában: így aztán nem véletlen, hogy Bányai esetében is az első nekrológok – részben mert kevesebb információval rendelkeztek, részben mert elbeszéléseikben a korábbi háborúk toposzait használták – a lehető leghősiesebb képet nyújtották az elesett íróról. Ahogy arról már szó esett, számos nekrológ szerint Bányait egy orosz golyó terítette le, némelyest a korábbi háborúk mintájára, ahol a szemtől szembeni küzdelem dominált.¹⁴⁵ (Kunfi Zsigmond a pre-indusztriális háborúkra még inkább jellemző képet használt: „karddal kezében halt meg”.¹⁴⁶) Ugyanezt figyelték meg történészek a francia értelmiségiek fronthalálának ábrázolása kapcsán: a francia értelmiségit az első világháborúban a homlokán találta el a golyó, ami a szellemi eliteken ejtett jelképes sebként az egész ország elpusztításával való fenyegetést jelentette meg.¹⁴⁷ Hasonló leírás számos más hazai értelmiségi nekrológban, megemlékezésben is előfordult. A háború legelején például Schöpflin Aladár öccsét, Schöpflin Gézát az értelmiséginek járó golyóhaláltól óvta: „Szép fiatal fejedért kár volna, ha átjárna az ostoba golyó...”¹⁴⁸ A háborút már a kezdetektől bíráló Ady Endre általában a háborús halált ábrázolta ekképp: „Talán elmegyünk katonának, orosz golyó elé, de (figyelni tessék) igazságaink itt maradnak.”¹⁴⁹ A Bányai után néhány hónappal később elesett Sztrakoniczky Károly író, kritikus halálát is Bányaiéval azonos módon, golyó általi halálként ábrázolta a *Nyugatban* közölt nekrológiájában Meller Simon és Lengyel Menyhért is – itt Mellert idézem: „Radymnotól mintegy nyolc kilométernyire, Tamanowicénél vezette szakaszát rohamra, mikor a golyó fejét átjárta s kioltotta fiatal életét”.¹⁵⁰ Erdély Jenő, a harmadik *Nyugat*-beli nekrológ szerzője egyenesen a „legszebb” halálnak ábrázolta Sztrakoniczky halálát: „Nem akna robbant fel alatta s törte alaktalan ronccsá. Bomba sem szakította le a karját és gránát sem darabolta szét. Repülők nyila nem törte össze a koponyáját és égető gázok nem zsugorították fekete vázzá. Nem keskeny földodúban ülve, tehetetlenség-avatta hősiességgel hallgatta a köröskörül robbanó ágyúlövedékek végzetes dörrenését; fiatalon, feszülő iz-

¹⁴⁴ Gallovich Károly: *Még egyszer Zubolyról*. *A Tett*, 1. évf. 1. sz. 1915. november 1. 19–20.

¹⁴⁵ Lásd például: Krúdy: *Régi fametszetről való pesti úr*, 20.; Szász: *Zuboly*, 31.; Schöpflin: *Bányai Elemér*, 33. Révész: *Zuboly I.*, 35.; uő: *1915 Nagypéntek II.*, 38. A második közlésben Révész már bizonytalanabb. Szintén a golyó által halál leírásához ragaszkodott a Budapesti Újságírók Egyesülete még 1916-ban is. *Budapesti Újságírók Egyesületének almanachja 1914–1916*, 77.

¹⁴⁶ Kunfi: *Gondolatok Zuboly halálára*, 18.

¹⁴⁷ Beaupré: *Nécrologies d'écrivains*, 128–129., 132.

¹⁴⁸ Schöpflin Aladár: *Katona öcsémnek*. *Nyugat*, 7. évf. (1914) 16–17. sz. 197.

¹⁴⁹ Ady Endre: *Háború és háború*. *Nyugat*, 7. évf. (1914) 22. sz. 506.

¹⁵⁰ Meller Simon: *Dr. Sztrakoniczky Károly*. *Nyugat*, 8. évf. (1915) 12. sz. 692.; Lengyel Menyhért: *Sztrakoniczky Károly*. *Nyugat*, 8. évf. (1915) 12. sz. 693–694.

mokkal rohant előre s halála a rohanás hirtelen megállása volt. A legszebb elmúlás katonának. Érzem a kor leírhatatlan fenségét, mely úgy parancsolja, hogy az egyetlen áldozat, melyet barátom messzi sírja fölött hozhatok, a sóvárgó csodálat legyen: gyönyörűen halt meg.”¹⁵¹ Ugyanezt az értelmiséghez egyedül méltó halált hangsúlyozza Csathó Kálmán is Sztrakoniczky kapcsán a *Magyar Figyelő*-ben: „Az az eltévedt golyó, amely okos fejét halálthozón járta át, véget vetett hozzáfűződő reménységünknek.”¹⁵²

Bányai halálának valódi oka csak az exhumálás után derült ki, és éppen ezért a temetésről szóló tudósítások erre már csak ritkán bátorítottak kitérni. Az *Est* 1915. szeptember 20-i temetési tudósításában már nem puskagolyó, hanem „egy ellenséges gránát” szerepel halált okozó fegyverként.¹⁵³ Révész Béla az 1916 áprilisában a *Világ*-ban megjelent megemlékezésében Zuboly halálának bizonytalan körülményeire hívta fel a figyelmet: „...itt zúgott le a gránát s nem lehet pontosan tudni, a halálgolyó bántotta Zubolyt, vagy pedig a föld kelt ki a medréből [...] megölelte s levitte magával a tavaszi nyoszolyába...”¹⁵⁴

Szakácsék dokumentatív leírása szembement a fenti, az elesett értelmiségi megkülönböztetett halálát hangsúlyozó leírásokkal: olyan részletességgel ábrázolta a halott munkatárs és barát tetemét, mintha egy fotó naturalisztikus alaposságával a háború leplezetlen borzalmait szerette volna visszaadni. Bár készített – a sírról, a holttestről és a koporsóról is – fotókat, azok nem sikerültek.¹⁵⁵ Szakács leírása a következő: „Világosan fel lehetett ismerni. [...] Jobbkarja teljességgel hiányzott: azt elvitte egy ágyúgolyó. Mikor emberei kihúzták a föld alól, mely eltemette, egy srapel-lövés elhordta teste baloldalának külső részeit. A tépett blúz alatt láthattuk a borzasztó sebet, amely életét rögtön kioltotta. Megrendítő volt így viszontlátni a nemes, virágzó szépségű, igézően erős és hatalmas férfit, mintegy mészárszéken könyörtelenül feldarabolt tagokkal.”¹⁵⁶

Szakácsék elbeszélése szerint – amit mintha a bajtársak tanúvallomására alapoztak volna – legénysége azonnal Bányai segítségére sietett, amikor az egy srapelbelövéstől elszüllyedt a földben, agóniáján azonban (erre utal az elbeszélés) már aligha tudtak segíteni. A nekrológok, temetési beszédek tehát arról is árulkodnak, hogy a holttest esztétikája az első világháborúban még nem veszített jelentőségéből. Mint láthattuk, ezek, illetve a dokumentatív riport között ebből a szempontból jelentős az eltérés. A különbség azonban nemcsak az információ lassúságára, illetve a szövegek műfajkülönbségeire vezethető vissza, hanem mindenekelőtt arra, hogy a viktoriánus ízlés még mindig uralkodó kódjai szerint lehetetlen volt visszaadni az ipari háborús körülmények közötti fájdalmas, megalázó és rettenetes halál tényét.¹⁵⁷ A háború alatt az elesett katonák exhumálása ritka privilégiumnak számított

¹⁵¹ Erdély Jenő: *Sztrakoniczky*. Nyugat, 8. évf. (1915) 12. sz. 693.

¹⁵² Csathó Kálmán: *Dr. Sztrakoniczky Károly*. Magyar Figyelő, 5. évf. 1915. ápr. – jún. 462.

¹⁵³ *Dr. Bányai Elemér temetése*. Hírek. Az *Est*, 6. évf. 264. sz. 1915. szept. 20. 7. A későbbi írások már többnyire ezt vették alapul, és golyó helyett gránátot emlegettek. Lásd például: Szini Gyula: *Zuboly könyve*. Nyugat, 9. évf. (1916) 285.

¹⁵⁴ Révész Béla: *Zuboly II.*, 38. (Eredeti megjelenés: *Világ*, 1916. ápr. 21.)

¹⁵⁵ *Zuboly könyve*, 275.

¹⁵⁶ *Zuboly könyve*, 274–275. Az életrajzban a következő szerepel: „A jobb karja nem volt meg. Vállból tépte le a gránát és úgy széjjelmorzsolta, hogy darabjait sem lehetett összeszedni. A holttesten még két sérülés volt: egy puskagolyó a mellét járta át, egy gránátszilánk pedig jobb oldalt hatolt a testébe.” *Zuboly könyve*, 266–267.

¹⁵⁷ A fájdalmas halál tényeinek elleplezését hangsúlyozza Nicolas Beaupré is az elesett francia írók antológiáit és az azokban közreadott statisztikákat elemezve. Beaupré: *Nécrologies d'écrivains*, 127–131.

Európa-szerte, ami indirekten rámutat arra, hogy Bányai újratemetésének különleges társadalmi jelentősége volt.¹⁵⁸

„Nagy ember”-e Bányai? Összehasonlítás az 1919-es Ady-temetéssel

Egyenesen kínálkozik az Ady Endre temetésével, a hozzá kapcsolódó gyásszal való összehasonlítás: Adyt az 1918-as polgári forradalom során létrejött új hatalom a nemzet halottjának nyilvánította, és állami temetést szervezett a számára, a gyászszertartást a kormány megbízásából a nyugatos írók által 1918 decemberében alapított Vörösmarty Akadémia rendezte, amelynek első elnöke Ady Endre volt.¹⁵⁹ A költőt a temetésen ugyanaz a Kunfi Zsigmond búcsúztatta – ezúttal szociáldemokrata közoktatásügyi miniszterként –, aki Bányairól a leghosszabb, a *Zuboly könyve* nyitó tanulmányaként újraközölt nekrológot írta.¹⁶⁰ Az, hogy a baloldali Kunfi a civil nyilvánoságból (nekrológszerző) a hatalmi nyilvánosság középpontjába került (a kormány nevében mondott temetési beszéd szerzője), jellemzi a háború alatti és háború utáni pozíciói közötti különbséget, ami a beszédek tartalmi különbségeivel együtt (a háborús erőfeszítések ellentmondásos legitimálása *versus* az új és a régi Magyarország szembeállítás) a két rendszer, illetve háború és béke időszakának dichotómiáját is hangsúlyozza. A szónokok között felbukkant Jászi Oszkár is, aki Ady Endre temetésén hivatalos szónokként a Társadalomtudományi Társaság nevében, míg Bányai sírjánál – a *háború kultúrája* által meghatározott temetést elutasító alternatív nyilvánosságban – a Martinovics páholy gyászszertartásán, annak vezetőjeként beszélt.¹⁶¹ Ady temetésével összevetve Bányai nem volt „nagy ember” abban az értelemben, ahogy az első világháborúig – politikai pártok vagy csoportok egyezkedése révén – a nemzet nagyjainak tekintett politikusokat, írókat, művészeket annak tekintették (és szín pompás, teátrális temetéseket rendeztek a számukra).¹⁶² Temetéséről hiányoztak a „nagy ember” búcsúztatásának még 1918 előtt kialakult elemei, amelyekből az új rendszerek sem szégyelltek szemezgetni.¹⁶³ Bányait nem nevezték a „nemzet halottjának”, sírjánál nem miniszter mondta a gyászbeszédet, nem a Nemzeti Múzeum előtt ravatalozták fel, ahogy arra két különböző politikai rendszer esetében (béke idején) olyan különböző írók halálakor is sor került, mint Jókai vagy Ady. Nem volt városon átvonuló gyászmenet, azaz „nyilvános halotti demonstráció” sem, helyette halottasházi ravatalozásban volt része (egyedül az Operaház énekkarának bevonása emlékeztetett az ilyen típusú temetésekre).¹⁶⁴ Bányai ugyanis nem önmaga, nem a már életében tiszteletnek örvendő polgári tevékenységéből – írói, újságírói életművéből – eredő politikai instrumentalizálhatósága miatt kapott díszes temetést, hanem mert értelmiségiként harc-

¹⁵⁸ Bourke, Joanna: *Dismembering the Male. Men's Bodies, Britain and the Great War*. London, 1996. 225.; Smith–Audoin-Rouzeau–Becker: *France and the Great War 1914–1918*, 73–74.; Damousi, Joy: *Mourning practices*. In: Winter, Jay (ed.): *Cambridge History of the First World War*. Vol. 3. Civil Society. Cambridge, 2014. 359–360.

¹⁵⁹ Vörös Boldizsár: *Két rendszer, két halott, két temetés. Ady Endre és Eötvös Loránd búcsúztatásai 1919-ben*. Médiakutató, 5. évf. 2004. ősz, 137–148. Itt köszönöm meg Vörös Boldizsár értékes javaslatát.

¹⁶⁰ Vörös: *Két rendszer, két halott, két temetés*, 140.

¹⁶¹ Vörös: *Két rendszer, két halott, két temetés*, 142.

¹⁶² Lakner: *Halál a századfordulón*, 25–31.

¹⁶³ A megfogalmazás Vörös Boldizsártól származik. Vö. Vörös: *Két rendszer, két halott, két temetés*, 146.

¹⁶⁴ Vörös: *Két rendszer, két halott, két temetés*, 143. A Nemzeti Múzeum nem egyszer volt „a nemzet halottjai” gyászszertartásának a helyszíne. Lakner: *Halál a századfordulón*, 28., 74.

téri halála révén a nemzet „fejét”, illetve „szellemét” tudta szimbolizálni, és azon keresztül véltén megjeleníteni a nemzet egységét. Erre mutatott rá Prohászka Ottokár is azzal, amikor „az emberiség szellemi tartalékában” véghezvitt pusztításra hívta fel gyászbeszédében a figyelmet,¹⁶⁵ illetve ezért kapott hangsúlyt a temetésén a *háború kultúrájában* megkerülhetetlen szerepet játszó egyházi méltóság, valamint a magyar katonai vezetés reprezentálása. Temetése a koreográfiát tekintve részben visszatérés volt a késő romantika komoly hangvételű, hazafias szimbólumoktól terhes, férfias pátoszú temetéseire is.¹⁶⁶ A Budapesti Újságírók Egyesülete sikeresen győzte meg az állami vezetőket arról, hogy egy író, újságíró – legyen az akár a polgári radikálisokkal szimpatizáló értelmiségi – jelenítse meg az elesett hőst, és nemcsak szimbolikusan, hanem konkrétan, a testén keresztül. A Bányai Elemér hazaszállított teste előtti tiszteletadás, amit az ünnepélyes temetés rituáléja övezett, ugyanis a háborús hős előtti, államilag is szentesített tiszteletadás volt, és mintegy – a „nagy emberrel” azonos bináris tengely másik pontján található – ismeretlen katona előtt tisztelgő posztháborús megemlékezések előképévé vált.¹⁶⁷

ESZTER BALÁZS

*The Characteristics of Obituary Discourse
in the First World War through the Example of the Funeral and Cult
of Writer-Journalist Elemér Bányai*

The complexity of Writer-Journalist Elemér Bányai’s cult proves that the “peace of God” within the intellectual elite and the press was more of a myth, even though a lot of people looked at Bányai as the symbolic embodiment of this peace. The majority of civic radicals, leftist writers and the authors of the literary journal *Nyugat* did not accept the overly pro-war interpretation of Bányai’s works, military service and death. This is substantiated by the contents of the obituaries they wrote as well as the funeral service held separately from the solemn reburial. Published in 1916, *Zuboly könyve*, though it also contained Ottokár Prohászka’s funeral address, featured Zsigmond Kunfi’s obituary and, apart from Prohászka’s speech, omitted any overly pro-war obituaries. Another factor that made it impossible for Bányai to represent the “peace of God” was that it was exactly at the time of his reburial that, after a nearly year-long series of military failures, the official writers, elated by the battlefield successes of the summer of 1915, launched a smear campaign against the writers and intellectuals critical of the war in the name of “national morale”. They thought it was time to settle accounts with the writers who had been trying to restore their autonomy shaken in the war, for which their growing criticism of the war was a good excuse.

¹⁶⁵ *Bányai Elemér dr. temetése. Napihírek*. Budapesti Hírlap, 35. évf. 262. sz. 1915. szept. 20. 7.

¹⁶⁶ Lakner: *Halál a századfordulón*, 16., 25.

¹⁶⁷ Az ismeretlen katona szimbolikus sírját Európa-szerte felállították a húszas években. Becker: *War and Faith*, 170–171. A halottasházi ravatalozás, ami Bányai temetését jellemezte, a húszas években általánosan kötelező lett. Lakner: *Halál a századfordulón*, 74.

BENE KRISZTIÁN

Egy elfelejtett haderőnem nyomában

*A Szabad Francia Haditengerészet
második világháborús tevékenységének mérlege**

Annak ellenére, hogy Charles de Gaulle a legismertebb és legnagyobb tiszteletben tartott francia államférfiak közé tartozik mind hazájában, mind pedig azon kívül, a számára (el)ismertséget hozó Szabad Franciaország (*France Libre*) politikai és katonai akciói jóval kevésbé kutatottak, mint az azoknak köszönhetően hosszú és sikeres pályafutást befutó katonai és államférfi élete. A Szabad Francia Erők (*Forces Françaises Libres*) különböző hadműveletei és alakulatai között egyenlőtlenül oszlik meg a figyelem, hiszen akadnak olyanok, mint a Bir-Hakeim-i csata és annak résztvevői, amelyekről könyvek tucatjai születtek, és olyanok is, amelyekkel az eltelt több mint hetven évben nem foglalkoztak érdemben a történészek.¹

Az utóbbiak között lehet említeni számos gyarmati gyalogsági alakulatot, különböző repülő egységeket, de a legnagyobb vesztes talán a Szabad Francia Haditengerészet (*Forces Navales Françaises Libres*), amelynek átfogó történetével az 1980-as évek végéig egyáltalán nem foglalkozott a francia történetírás, tevékenységének mindenre kiterjedő feltárása pedig mind a mai napig várat magára.² Ennek a hiányosságnak minden igényt kielégítő pótlására a jelen tanulmány keretei között természetesen nem vállalkozhatunk, mindazonáltal megkíséreljük áttekinteni ennek a világ összes óceánján tevékenykedő, ugyanakkor mégis többé-kevésbé elfeledett haderőnemnek a létrejöttét, tevékenységét, valamint utóéletét a Szabad Francia Erők 1943. augusztus 1-jei hivatalos megszűnése után, amely részben talán magyarázatot ad a francia történetírás érdektelenségére is.

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-16-4-III. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ A Bir-Hakeim-i csatára 1942. május 26. és június 11. között került sor az észak-afrikai hadszíntéren, amikor az Erwin Rommel vezetése alatt álló német–olasz erők jelentős offenzívát indítottak Líbiában, amelynek célja az itt található szövetséges erők megsemmisítése, Egyiptom bevétele és a Szezei-csatorna elérése volt. A hadművelet a Bir-Hakeim elnevezésű kiszáradt víznyerő helyet védő 1. szabad francia dandár szívós ellenállása miatt vallott kudarcot, ugyanis a franciák a kedvezőtlen erőviszonyok ellenére két héten keresztül védték állásaikat, majd sikeres kitörést végrehajtva csatlakoztak a szövetséges erőkhöz, amelyek az így nyert időt kihasználva új védelmi állásokat foglaltak el El-Alamein térségében. Ez a katonai siker nagymértékben hozzájárult a Szabad Francia Erők széles körű elismeréséhez, valamint a Harcoló Franciaország (*France Combattante*) létrehozásához. *Service historique de la Défense* 12 P 81. Résumé du journal de marche et des opérations, 60–75.; Bergot, Erwan: *La Légion au combat. Narvik, Bir-Hakeim, Dien Bien Phu*. Paris, 1975. 139–176.

² Muracciole, Jean-François: *Les Français libres. L'autre Résistance*. Paris, 2009. 24–26.

Úton a tengeri haderő megteremtése felé

Amikor 1940. június 18-án Londonban a BBC adásában elhangzott De Gaulle tábornoknak a harc folytatására felhívó beszéde, a francia flotta minden egysége a német haderő hatótávolságán kívül tartózkodott, tehát semmilyen külső tényező nem akadályozta abban, hogy Nagy-Britanniába hajózzon és csatlakozzon a tábornokhoz. Az első lépés ehhez adott is volt, mivel a francia haditengerészet kiürítette az Északi-tenger és az Atlanti-óceán franciaországi partvidékén található bázisait, aminek következtében ekkor összesen 238 francia hadihajó volt úton vagy érkezett már meg különböző hazai vagy szövetséges kikötőkbe.³ Ezeknek csak kisebbik része (mintegy 50 hadihajó), a kereskedelmi flotta 14 százaléka (135 hajó), valamint néhány tucat halászhajó választotta Angliát célpontjául, a hajók többsége az észak-afrikai francia területek felé tartott.⁴

Ez azonban még korántsem jelentette azt, hogy az ezeken a hajókon szolgáló legénység egy emberként sorakozott volna fel a De Gaulle által meghirdetett harc mellett. Mivel egyelőre még az sem volt világos, hogy milyen szervezeti keretek között kerülhet sor a háború folytatására, fontos volt, hogy a haditengerészek számára egy hiteles személy közvetítse a tábornok felhívását, így a Londonba június 30-án megérkező és szolgálatait De Gaulle-nak felajánló Émile Muselier admirális a legjobb pillanatban jelent meg a színen.⁵ A tábornok július 1-jén bízta meg az admirálist a szervezés alatt álló tengeri és légi erők feletti parancsnoksággal,⁶ így gyakorlatilag erre a napra tehető a Szabad Francia Haditengerészet születése is.⁷

Ez a haditengerészet azonban egyelőre nem rendelkezett sem hajókkal, sem legénységgel, ezeket a szövetséges kikötőkben tartózkodó francia haditengerészeti egységek között kellett megtalálni. Az utóbbiak közül csupán néhánynak a legénysége döntött az önként jelentkezés mellett – a *Narval* és a *Rubis* tengeralattjárókon, a *Président Houduce* járőrhajón,⁸ valamint a *Forbin*, *Anadyr*, *Capo Olmo* és *Rhin* szállítóhajókon szolgálók⁹ –, azonban

³ Broche, François – Caïtucoli, Georges – Muracciole, Jean-François: *La France au combat de l'Appel du 18 juin à la victoire*. Paris, 2007. 331.

⁴ *Archives nationales* (a továbbiakban: AN) 72 AJ 238. Les origines de la Marine française libre, 3–4.

⁵ AN 72 AJ 238. L'origine du recrutement et des motivations des Forces françaises libres, 15.

⁶ AN 72 AJ 220. Chronology of the Free French activities, 1.

⁷ Chaline, Emile – Santarelli, Pierre: *Historique des Forces navales françaises libres*. Tome 1. Paris, 1989. 33–34.

⁸ A *Narval* 78 méter hosszú, 1441 tonna vízkiszorítású, 54 fős személyzettel rendelkező, *Requin* osztályú tengeralattjáró volt, amely François Drogou sorhajóhadnagy parancsnoksága alatt Máltán 1940 júniusában csatlakozott a Szabad Francia Erőkhöz. A *Rubis* 66 méter hosszú, 925 tonna vízkiszorítású, 42 fős személyzettel rendelkező, *Saphir* osztályú tengeralattjáró volt, amely Georges Cabanier Marcot sorhajóhadnagy parancsnoksága alatt 1940 júniusában Skóciában csatlakozott De Gaulle tábornok mozgalmához. A *Président Houduce* járőrhajó 66 méter hosszú, 1179 tonna vízkiszorítású, 56 fős személyzettel rendelkező, felfegyverzett halászhajó volt, amely René Ascornet sorhajóhadnagy parancsnoksága alatt döntött a harc folytatása mellett. Marcot, François (dir.): *Dictionnaire historique de la Résistance*. Paris, 2006. 252.

⁹ A 7291 tonnás vízkiszorítású, 54 fős legénységgel rendelkező *Forbin* teherhajó Jean Monamicq parancsnok irányításával 1940 júniusában Gibraltárban csatlakozott a Szabad Francia Erőkhöz, ugyanúgy, mint az 5278 tonna vízkiszorítású, 53 fős legénységű *Anadyr* teherszállító, amelynek kapitánya Georges Paranthoen volt. A 4712 tonnás *Capo Olmo* Humbert Vuillemin kapitány vezetésével 179 fővel a fedélzetén ugyanitt csatlakozott De Gaulle tábornokhoz. Santarelli, Pierre: *Historique des Forces navales françaises libres*. Tome 4. Paris, 2002. 65–68., 75–79., 105–106. A 2455 tonnás *Rhin* teherhajót 1940 júniusában Gibraltárban legénységének katonai és titkosszolgá-

ezek a hajók csupán minimális harcértéket képviseltek, ezért kulcsfontosságú volt az Angliában tartózkodó többi francia tengerész meggyőzése. Erre azonban nagyon kevés esély kínálkozott, miután július 2-án a brit haditengerészet megindította a *Catapult* hadműveletet, melynek keretében a brit fennhatóság alatt álló kikötőkben elfoglalták a francia kereskedelmi és hadihajókat – ami néhány esetben halálos incidensekhez is vezetett¹⁰ –, majd pedig 3-án egy ultimátum átadása után megtámadták és nagyrészt megsemmisítették¹¹ a Mers el-Kébir-nél állomásozó francia flottaköteléket.¹² A kikötőkben őrizet alá helyezett hajók legénységét – akiknek száma valamivel meghaladta a 10 000 főt – internáló táborokban különítették el.¹³ A brit Admirális a szabad francia vezetőséggel folytatott tárgyalásokon beleegyezett, hogy minden olyan hajót a franciák rendelkezésére bocsát, amelynek szolgálatba állításához elegendő kiképzett emberrel rendelkeznek.¹⁴ Ezeket az embereket elsősorban az internáló táborokban kellett keresni, ahonnan azonban csak kevés önkéntes került ki.¹⁵

Ennek a távolmaradásnak számos oka volt. Elsősorban minden bizonnyal a *Catapult* hadműveletet kell említeni, amely a brit és francia haditengerészetek között hagyományosan erős rivalizálást sok esetben gyűlöletbe fordította át, így az együttműködés gondolata nem vonzotta tömegesen a tengerészeket. Paradox módon az internáló táborokban elsőként mégis a Királyi Haditengerészet kezdett el toborozni még a szabad franciák beengedése előtt, így a fenti előítéllettől mentes jelentkezők egy része rövid időn belül a brit flotta kötelékében folytatta szolgálatát.¹⁶ Meg kell említeni a Londonban működő Francia Tengerészeti Misszió (*Mission Navale Française à Londres*) álláspontját is, amely a két szövetséges állam haditengerészetei közötti együttműködésért felelt, és a fegyverszünet megkötése után – elfogadva a Vichy székhellyel működő új francia kormánytól érkező parancsokat – határozottan szembehelyezkedett a szabad franciákkal, ezért minden lehetséges módon akadályozta a tengerészek csatlakozását a Vichy-francia hatóságok által illegitimnek tartott szervezethez. Részben ennek köszönhetően a Nagy-Britanniában tartózkodó tengerészek döntő többsége visszatért Franciaországba.¹⁷ Aki mindezek ellenére mégis a Szabad Francia Erők kötelékébe jelentkezett, az nagy eséllyel a szárazföldi haderő soraiban találta magát,

lati múlttal rendelkező hat tagja (társaik tiltakozása ellenére) csatlakoztatta a Szabad Francia Erökhöz. Az előbbieket újabb meglepő döntésének következtében a hajó végül a brit haditengerészet kötelékében teljesített szolgálatot *HMS Fidelity* néven, és számos alkalommal tett partra ügynököket a megszállt Franciaországban. Chaline–Santarelli: *Historique des Forces navales françaises libres*, 355–357.

¹⁰ AN 72 AJ 238. Témoignage de l'amiral Paul Ortoli, 7.

¹¹ A támadásban a francia haditengerészet 1285 halottat, 371 sebesültet, 2 csatahajót, 1 cirkálót és 1 torpedónaszádot vesztett. Masson, Philippe: *La Marine française et la guerre 1939–1945*. Paris, 2000. 152–165.

¹² Az Alexandriában állomásozó francia flotta-összpontosítás elfogadta az angol ultimátumot, így a 9 egységből álló X-erő francia fennhatóság alatt, de üzemanyag nélkül, internálva várta, hogy valamilyen brit–francia megegyezés szülessen, amire végül 1943-ban került sor. AN 72 AJ 238. Témoignage de l'amiral Philippe Auboyneau, 4–6.; AN 72 AJ 225. Communication à tous Force X, signée du vice-amiral Godfroy.

¹³ Chaline, Emile: *Les Forces navales françaises libres*. Espoir. T. 24. (1995) N° 3. 74.

¹⁴ Ezt a július elején kötött megállapodást megerősítették az augusztus 7-én elfogadott hivatalos egyezményben is. AN 72 AJ 221. Texte de l'accord Churchill-De Gaulle du 7 août 1940 et échange de lettres.

¹⁵ AN 72 AJ 238. Les origines de la Marine française libre, 4–5.

¹⁶ AN 72 AJ 238. Témoignage de l'amiral Paul Ortoli, 8.

¹⁷ AN 72 AJ 42. Témoignage de Jean de Vogüé, alias Viton, 2.

ugyanis a vezérkar ennek feltöltését és megerősítését tekintette prioritásnak, így az általában magas szintű műszaki ismeretekkel rendelkező tengerészek a szervezés alatt álló gyakorlati egységek kötelékébe nyertek beosztást, ahol szintén szükség volt szakértelmükre.¹⁸ Ebből kifolyólag – a komoly erőfeszítések ellenére – a szabad francia toborzás kevés sikerrel járt, mivel a jelentkezők száma 1940 végéig nem haladta meg a 3300 főt (a hivatásos tisztek száma az ötvenet sem érte el).¹⁹ Egy részük az internált tengerészek közül került ki, sokan azonban civil önkéntesek voltak, akiket ki is kellett képezni a hajókon való szolgálatra, így messze nem a legideálisabb emberanyag állt a Szabad Francia Haditengerészet rendelkezésére.²⁰ A jelentkezők létszáma és képzettsége tehát komolyan korlátozta a bevethető hajók számát.²¹ Az önkéntesek számát érdemben nem tudták növelni,²² a képzettségi szint javítása érdekében viszont eleinte a Királyi Haditengerészet darstmouth-i iskolájába irányították a tengerészeket, később pedig saját kiképzőközpontot hoztak létre Portsmouthban,²³ ahol 1943-ig folytatódott a beiskolázottak kiképzése, és összesen 130 fő szerzett itt tengerészeti ismereteket adó diplomát.²⁴

Szintén súlyos problémát jelentett az egységek felszerelése és felfegyverzése. Ez komoly akadályokba ütközött, mivel a brit és a francia haditengerészet eltérő szabványú technikát használt, így Angliában nem állt rendelkezésre se pótalkatrész, se muníció a francia hadihajókhoz.²⁵ Ezért számos hajó, amely eleve nem volt túl jó állapotban, műszaki „kannibalizmus” áldozatául esett, hogy a belőlük kiszerezelt alkatrészekkel tudják működésben tartani szerencsésebb társaikat. További problémát jelentett, hogy a brit hadvezetés – melynek irányítása alá tartoztak a francia erők – a szigetország utánpótlásában kulcsfontosságú konvojok kísérésére kívánta felhasználni az újra csatasorba állított francia hajókat, miközben Muselier a rövid hatótávolságú, de könnyebben felfegyverezhető egységek felkészítését részesítette előnyben, amelyek ezért kevésbé tudtak megfelelni a velük szemben támasztott elvárásoknak.²⁶ Ezeknek az erőfeszítéseknek az eredményeképpen 1940 végére 21 francia gyártmányú hadihajót (2 rombolót, 1 torpedónaszádot, 5 tengeralattjárót,²⁷ 5 aviso-hajót,²⁸ 4 járőrhajót és 4 tengeralattjáró-vadász hajót) sikerült újból szolgálatba állítani.²⁹

¹⁸ Chaline–Santarelli: *Historique des Forces navales françaises libres*, 45–49.

¹⁹ AN 72 AJ 238. Témoignage de l’amiral Wietzel, 4.

²⁰ AN 72 AJ 238. Les origines de la Marine française libre, 6–7.

²¹ Muracciole, Jean-François: *La France pendant la Seconde Guerre mondiale*. Paris, 2002. 385.

²² Érdemes megjegyezni, hogy a francia haditengerészet soraiból 700 fő csatlakozott 1940 nyarán a királyi haditengerészethez, és az Admiralitás részéről fel sem merült ezek átirányítása a Szabad Francia Haditengerészethez, a tengerészeket pedig hatékonyan tartotta új helyükön a korábbi zsoldjuk háromszorosát kitevő brit fizetés. Crémieux-Brilhac, Jean-Louis: *La France Libre. De l’appel du 18 Juin à la Libération*. Paris, 2013. 116.

²³ AN 72 AJ 238. Témoignage de l’amiral Wietzel, 2.

²⁴ Marcot: *Dictionnaire historique de la Résistance*, 249.

²⁵ AN 72 AJ 238. Les origines de la Marine française libre, 7.; AN 72 AJ 238. Témoignage de l’amiral Wietzel, 3.

²⁶ AN 72 AJ 238. Les origines de la Marine française libre, 18.

²⁷ Köztük volt a *Surcouf*, akkoriban a világ legnagyobb vízkiszorítású (4200 tonnás) tengeralattjárója, amely repülőgép-hordozóként is szolgált. AN 72 AJ 238. Les origines de la Marine française libre, 10.

²⁸ A két világháború időszakában elsősorban a francia haditengerészet használta ezt a nagy hatótávolságú, kis vízkiszorítású (2000–3000 tonnás) hadihajót, amelyet a gyarmati területeken való bevetésre készítettek fel. Alacsony merülésének köszönhetően nagyobb folyókon is használható

Ezeket egészítették ki a kereskedelmi flotta hajói, amelyeket a Londonban működő Transzatlanti Társaság (*Compagnie générale transatlantique*) vezetőjének, Pierre de Malglaive-nek – aki 1940 nyarán csatlakozott a Szabad Franciaországhoz – az irányítása alá rendelték.³⁰ Ezen hajók közül összesen 115 (körülbelül 700 000 tonna vízkiszorítással) került brit–francia fennhatóság alá önként vagy a brit hatóságok akciója következtében.³¹ A problémát ezek esetében is a legénység jelentette, mivel az év folyamán csupán 2100 kereskedelmi tengerész csatlakozott De Gaulle-hoz, így végül mindössze 32 felfegyverzett kereskedelmi hajó tevékenykedett 1940 végén szabad francia lobogó³² alatt.

Az első év nehézségei

A felállított haditengerészeti erők bevetésével kapcsolatban a szövetséges hadvezetés komoly dilemmával került szembe. Egyrészt a brit Admirálisnak létfontosságú volt az ország ellátásának biztosítása a közvetlen német invázió veszélyének elhárítása után, amihez minden harcra vethető hajóra szükség volt, hogy megvédjék az élelmiszert és nyersanyagot szállító konvojokat. Ugyanakkor azonban Angliának 4000 kereskedelmi hajója védelmére csupán 220 kísérőhajó állt rendelkezésre,³³ ezért minden lehetséges erősítésre szüksége volt a tengeralattjárók jelentette fenyegetés semlegesítése érdekében. Mint fentebb láttuk, ilyen feladatok ellátására az 1940-ben szolgálatba állított szabad francia hajók többsége eleve nem volt alkalmas. Ezen felül egy felfogásbeli eltérés is akadályozta bevetésüket. Mivel De Gaulle számára a francia gyarmatbirodalom saját oldalára állítása jelentette az elsődleges prioritást, a tábournok meggyőződése szerint a rendelkezésre álló hajóknak is ezt a stratégiai célt kellett szolgálniuk.³⁴

1940 nyarán és őszén számos kisebb afrikai és csendes-óceáni gyarmati terület döntött a szabad francia mozgalomhoz való csatlakozás mellett,³⁵ azonban ahhoz, hogy ezek valódi súlyt képviseljenek politikailag és katonailag, egy nagyobb terület csatlakoztatása is szükséges volt. Gondos megfontolás után a választás Nyugat-Afrika meghatározó fontosságú gyarmati egységére, Szenegálra esett. Ezzel a választással a brit vezetés is egyetértett, mivel attól tartott, hogy Dakar kikötője esetleg német tengeralattjáró központként komolyan veszélyeztetné az itt húzódó tengeri kereskedelmi útvonalakat.³⁶ Ilyen megfontolások után került sor a Dakar elfoglalását célzó *Menace* hadművelet megszervezésére és kivitelezésére, amelyben a frissen szolgálatba állított szabad francia hadihajók is szerepet kaptak.

volt, a fedélzetén szállított tengerészgyalogos század pedig komolyabb szárazföldi küldetéseket is lehetővé tett számára.

²⁹ Chaline–Santarelli: *Historique des Forces navales françaises libres*, 139–140.

³⁰ Kaspí, André (dir.): *Documents Diplomatiques Français, 1940: 11 Juillet – 31 Décembre*. Tome 2. Paris–Bruxelles, 2009. 1038.

³¹ AN 72 AJ 238. Témoignage de l'amiral Wietzel, 5.

³² A később az egész szabad francia mozgalom jelképévé vált lotaringiai keresztes lobogó használatát a haditengerészet hajóin elsőként Muselier admirális rendelte el 1940 júliusában. Crémieux-Brilhac: *La France Libre*, 117.; Broche, François – Muracciole, Jean-François (dir.): *Dictionnaire de la France libre*. Paris, 2010. 947.

³³ Keegan, John: *A tengeri hadviselés története*. Budapest, 1998. 178–179.

³⁴ Notin, Jean-Christophe: *1061 Compagnons. Histoire des Compagnons de la Libération*. Paris, 2000. 150.

³⁵ Új-Hebridák, Csád, Francia Kamerun, Kongó, Oubangui-Chari. SHD 4 P 2. *Historique des Forces françaises libres*, t. 2. 12–26.

³⁶ Masson: *La Marine française et la guerre 1939–1945, 197–198*.

A gondos tervezés után megindított akcióban a nyár végén bevethetőnek minősített összes francia hajó részt vett. A haditengerészeti erők helyzetét jól érzékelteti, hogy ez mindössze öt hajót jelentett, amelyek a következők voltak: három aviso-hajó (a *Savorgnan-de-Brazza*, a *Commandant-Dominé* és a *Commandant-Duboc*), valamint két halászhajóból kialakított járőrhajó (a *Président Houduce* és a *Vaillant*).³⁷ Mivel ez önmagában nem tette volna lehetővé egy sikeres hadművelet végrehajtását, a szabad franciák támogatásáról egy jelentős erőket (két csatahajót, négy cirkálót, egy repülőgépműveletet és kilenc rombolót)³⁸ felsorakoztató brit flottakötélék gondoskodott. Az időközben váratlanul a térségbe irányított jelentős Vichy-francia flottakötélék (két francia cirkáló és három romboló futott be Dakar kikötőjébe a már eleve ott állomásozó egy csatahajó, 6 aviso-hajó és 3 tengeralattjáró³⁹ megerősítésére)⁴⁰ nagymértékben megváltoztatta az erőviszonyokat, így a hadművelet sikere – amennyiben a remélt békés csatlakozás nem valósul meg – elsősorban a hadihajókon múltot, mivel a kikötőt védő tengeri erők felszámolása nélkül nem kerülhetett sor a csapatok partraszállására. Szeptember 23-án két szabad francia aviso-hajó (a *Commandant-Dominé* és a *Commandant-Duboc*) a légi és tengeri úton partra tett delegációkkal egy időben behajózott a kikötőbe, hogy elérje a helyőrség legnagyobb harcértékű hadihajójának, a *Richelieu* csatahajójának a csatlakozását. A parlamenterek küldetéséhez hasonlóan azonban ez a kísérlet is kudarcot vallott, mivel a csatahajó ágyútűzzel fogadta a jóval kisebb és rá veszélyt nem jelentő hajókat, ezért azok visszavonultak.⁴¹ Ezt követően a brit hadvezetés felszólította a francia helyőrséget a harctevékenység beszüntetésére, valamint a De Gaulle tábornok oldalára való átállásra, amelyet Boisson fő kormányzó a lehető leghatározottabban visszautasított.⁴² Ezután a szövetséges flottakötélék két napon keresztül próbálta megtörni a francia hajók heves ellenállását,⁴³ de nem járt sikerrel, így végül le kellett fűjni az akciót és visszavonulni. Bár a szabad franciák veszteségei (két halott, öt sebesült) elenyészőek voltak a szövetségesek összesen több mint félezer halottjához és sebesültjéhez képest,⁴⁴ a dakari akcióban való részvétel kudarc volt,⁴⁵ annál is inkább, mivel ekkor fordult elő először, hogy francia tengerészek egymás ellen harcoljanak. A brit és a szabad francia vezetés rosszul mérte fel a Vichy-erők létszámát, felszereltségét és elszántságát, ami komoly katonai és politikai kudarchoz vezetett. Ez a vereség komolyan megrázta az egyébként mindig optimista De Gaulle-t is, akinek a kilátástalannak tűnő helyzetben még az öngyilkosság is megfordult a fejében. Ugyanakkor szokásához híven a balul sikerült hadművelet tanulságait levonva hamarosan már a jövőre koncentrált,⁴⁶ és újabb akciókat tervezett a Szabad Francia Haditengerészet felhasználásával.

Ennek következtében nem sokkal később franciák közti újabb összecsapásra került sor, amikor a november elején a Gabon elfoglalásáért indított hadműveletben a *Savorgnan-de-*

³⁷ Broche–Caïtucoli–Muracciale: *La France au combat de l'Appel du 18 juin à la victoire*, 336.

³⁸ Masson: *La Marine française et la guerre 1939–1945*, 204.

³⁹ Montagnon, Pierre: *La France dans la guerre de 39–45*. Paris, 2009. 272.

⁴⁰ AN 72 AJ 220. Documents remis par Aristide Antoine, 13.

⁴¹ Masson: *La Marine française et la guerre 1939–1945*, 211.

⁴² Malye, François: *De Gaulle vu par les Anglais*. Paris, 2015. 30.

⁴³ Maggiar, Raymond: *Les fusiliers marins de Leclerc. Une route difficile vers De Gaulle*. Paris, 1984. 39–43.

⁴⁴ Montagnon: *La France dans la guerre de 39–45*, 272.

⁴⁵ A védelem két tengeralattjárója és egy rombolója elsüllyedt, míg brit részről 19 repülőgép veszett oda vagy vált javíthatatlanná, valamint három cirkáló súlyosan megrongálódott.

⁴⁶ Malye: *De Gaulle vu par les Anglais*, 30–35.

Brazza aviso-hajó került szembe testvérhajójával, a *Bougainville*-l-el, amelyet egy rövid ütközetben elsüllyesztett. A gyarmat tengeri védelmének másik elemét jelentő *Poncelet* tengeralattjárót a brit haditengerészet egyik szlúpjja semmisítette meg,⁴⁷ így a korábban is meglévő ellentét még tovább mélyült a két oldalon álló francia haditengerészek között.

Mivel a szabad francia részvétellel zajló későbbi afrikai hadműveletekben érdemi tengeri támogatásra már nem volt szükség (kivételt csupán a Dzsibuti brit–szabad francia blokádjában részt vevő egységek képeztek),⁴⁸ az itt bevetett és az időközben szolgálatra alkalmassá tett hajókat is átirányították a brit hadvezetés számára elsődlegesnek tekintett konvojkísérő szolgálatra. Az 1941 májusáig (vagyis az első angol gyártmányú korvettek technológiai korszakhatárt is jelentő szolgálatba állításáig) terjedő időszakban a Szabad Francia Haditengerészet folyamatosan próbálta növelni létszámát az elérhető francia hajók felszerelésével és bevetésével, azonban ezek az erőfeszítések meglehetősen csekély eredményt hoztak, mivel csupán egy segédcirkálót és két tengeralattjáró-vadász hajót sikerült megfelelő módon felkészíteni.⁴⁹ Ugyanakkor a bevetések áldozatokkal is jártak: 1940 utolsó hónapjaiban aknára futott és megsemmisült a *Poulmic* járőrhajó⁵⁰ és a *Narval* tengeralattjáró.⁵¹

A rendelkezésre álló hajók változó mértékben feleltek meg a modern tengeralattjáró-elhárítás követelményeinek, mivel általában nem rendelkeztek szonárral és radarral, ami lehetővé tette volna a tengeralattjárók észlelését és megsemmisítését nagyobb távolságokból. Az első küldetések tapasztalatai alapján számos egységet (elsősorban a harmincas évek elején épült aviso-hajókat) visszavontak Angliába, ahol alapos felújítás keretében ellátták őket ezekkel az eszközökkel, ami egyben azt is jelentette, hogy hosszabb időre kiestek a konvojkísérő szolgálatból.⁵² A vizsgált időszakban a legnagyobb sikerrel a tengeralattjáró-vadász flottilla négy hajóját tudták bevetni, amelyek jól helyálltak a La Manche csatorna térségében zajló hajóforgalom biztosítása során, az *Audierne* 1941 áprilisában még egy ellenséges repülőgépet is lelőtt.⁵³ Ezzel egy időben – ha nem is látványos sikerekkel övezve – a szabad francia hadihajók jelen voltak az Atlanti-óceán északi részén, az afrikai partok mentén, valamint a Csendes-óceánon is, ahol szolgálatuk teljesítése mellett egyszersmind a francia érdekek képviselését is ellátták, fenntartva a jelenlétet a saját érdekszférájuknak tekintett területeken.⁵⁴

Meg kell említeni a kereskedelmi flotta tevékenységét is, amely a rendelkezésére álló erőket igyekezett a lehető legteljesebb mértékben a háborús erőfeszítések szolgálatába állítani. Ennek jegyében a *Menace* hadműveletben négy hajó (az *Anadyr*, a *Casamance*, a *Fort Lamy* és a *Nevada*) is szerepet vállalt. A 45 000 tonnás *Ile-de-France* csapatszállító egy-egy útján 4000 katonát is tudott szállítani, aminek köszönhetően a háború végéig összesen mintegy félmillió katonát szállított a különböző óceánokat átszelve kijelölt szolgálati helyükre.⁵⁵ Azonban ez a veszélyes szolgálat magas árat követelt: az első év szállítási feladatai

⁴⁷ *Service historique de la défense* (SHD) 4 P 2. *Historique des Forces françaises libres*, t. 2. 77.

⁴⁸ AN 72 AJ 225. *Mémoire du lieutenant Eichenbaum*, 5–7.

⁴⁹ Chaline–Santarelli: *Historique des Forces navales françaises libres*, 141–142.

⁵⁰ Notin: *1061 Compagnons. Histoire des Compagnons de la Libération*, 270.

⁵¹ Ledroit, C. – Navarro, Catherine: *Les Forces navales Françaises libres et ses bâtiments de combat II*. *Revue historique des armées*, t. 57. (2001) N° 3. 130.

⁵² Muracciole: *La France pendant la Seconde Guerre mondiale*, 385.

⁵³ Chaline–Santarelli: *Historique des Forces navales françaises libres*, 181.

⁵⁴ Crémieux-Brilhac, Jean-Louis: *La France libre*. In: Azéma, Jean-Pierre – Bédarida, François (éd.): *La France des années noires*. Tome 1: De la défaite à Vichy. Paris, 2000. 227–228.

⁵⁵ Hillion, Daniel: *Paquebots*. Rennes, 1992. 70–81.

során tizenegy hajó semmisült meg.⁵⁶ Ezeket a veszteségeket részben sikerült pótolni, mivel ugyanebben az időszakban 37 francia lobogó alatt hajózó hajó került a szövetségesek kezére, amelyek közül nyolc szabad francia legénység irányítása alatt folytatta a háborút.⁵⁷ Noha az itt szolgálók tevékenysége volt a legkevésbé látványos, hozzájárulásuk a háború sikeréhez rendkívül fontos, mivel az általuk szállított rakományok nélkül leállt volna a brit hadigépezet, amely ekkor még egyedül állt szemben a hitleri Németországgal.

Az Atlanti-csata sűrűjében

Az 1941 májusától 1942. május 15-ig terjedő időszakban a brit flotta és a vele szövetségben harcoló tengeri haderők legfontosabb hadszíntere az Atlanti-óceán északi térsége volt, ahol a német tengeralattjárók száma rövid időn belül megháromszorozódott. Az Egyesült Államok 1941. decemberi hadba lépésével a harci események kiterjedtek az amerikai kontinens parti vizeire is, mint ahogy az Északi- és Földközi-tengeren is nagyobb intenzitással folytatódtak. Ugyanakkor az amerikai hadba lépés belátható időn belül hatalmas tartalékok harcra vetését ígerte, így a küzdelem már jóval kevésbé tűnt kilátástalannak, mint korábban. Ezzel párhuzamosan a technológia fejlődése lehetővé tette hatékonyabb tengeralattjáró-elhárító eljárások alkalmazását, ami szintén javította a szövetséges hadihajókon szolgálatot teljesítők túlélési esélyeit. Ennek ellenére 1941–1942 fordulóján még a tengeralattjárók felé billent a mérleg nyelve, amelyek hatalmas pusztításokat végeztek a kereskedelmi konvojok körében.⁵⁸

A szabad francia hadvezetés az első év tapasztalatai alapján több fontos következtetést vont le. Az első és legfontosabb az, hogy a francia gyártmányú és sietve felszerelt hajók használhatósága nagyon korlátozott. Voltak olyan egységek, amelyek az év folyamán több időt töltöttek kikötőben a meghibásodott berendezések javítása miatt, mint bevetéseken. Ezt a helyzetet sürgősen orvosolni kellett. Ennek érdekében két fontos lépést tettek. Egyrészt a legrosszabb állapotban lévő és a legelavultabb felszerelésű hajókat nagyjavításra és modernizálásra vonták vissza, másrészt tárgyalásokat kezdtek a brit Admirálisokkal angol gyártmányú modern kísérőhajók átadásáról. Ennek eredményeképp 1942 közepéig 9 korvett és 8 torpedónaszád (az utóbbiak alkották a 20. flottillát) érkezett a szabad franciákhoz,⁵⁹ amelyek sokkal jobban megfeleltek a konvojkíséret során felmerülő feladatok ellátásának.⁶⁰

Bár a hadihajók felhasználásával kapcsolatban korábban felmerült koncepcionális véleménykülönbség megoldódni látszott a francia egységek bekapcsolódásával a tengeri szállítmányok védelmezésébe, De Gaulle részéről továbbra is a francia érdekek védelme volt az elsődleges, amit bizonyos területek esetében (mint például a levantei térség és Madagaszkár) éppen saját szövetségesei veszélyeztettek. Ezért parancsot adott arra, hogy az atlanti-óceáni hadszíntér mellett két másik régióban (a Földközi-tengeren és a Csendes-óceánon) is állítsanak fel kisebb haditengerészeti kötelékeket (rombolókból, tengeralattjárókból és

⁵⁶ A *Notou* (2489 t), a *Commissaire Ramel* (10 061 t), a *Saint Malo* (5799 t), a *Lisieux* (2594 t), a *Te-reora* (113 t), a *Casamance* (5817 t), a *Fort Médine* (5355 t), a *Myson* (4564 t), a *Daphné* (1969 t), a *Henry Mory* (2564 t) és a *Celte* (904 t). A megsemmisült hajók legénységéből 63 fő veszett oda. Santarelli: *Historique des Forces navales françaises libres*, 60.

⁵⁷ Chaline–Santarelli: *Historique des Forces navales françaises libres*, 183–184.

⁵⁸ Keegan: *A tengeri hadviselés története*, 218–221.

⁵⁹ Ezeket az egységeket a háború lezárulta után a francia haditengerészet visszaadta a briteknek. AN 72 AJ 238. Témoignage de l'amiral Philippe Auboyneau, 23.

⁶⁰ Broche–Muracciole: *Dictionnaire de la France libre*, 606.

aviso-hajókból), melyeket ezek alárendeltségébe tartozó légi és gyalogsági egységekkel⁶¹ kellett megerősíteni.⁶²

A csendes-óceáni térségben az egyetlen komolyabb visszhangot kiváltó szabad francia akció a *Triumphant* romboló nevéhez fűződött, amely Philippe Auboyneau sorhajókapitány vezénylete alatt a Csendes-óceán déli részén sikeresen vett részt a Nauru és Ocean szigeteken állomásozó szövetséges helyőrség evakuálásában. A közeledő japán inváziós erők közvetlen közelében végrehajtott akció kiváltotta a brit és ausztrál hadvezetés gratulációját és köszönetét is.⁶³

A nagyobb létszámmal és javuló hatékonysággal végzett állandó konvojkísérő és járőrtevékenység mellett a Szabad Francia Haditengerészet egységei időnként konkrét célpontok ellen is végrehajtottak akciókat. Ezek közül kiemelkedik a Vichy-francia fennhatóság alá tartozó Saint-Pierre-et-Miquelon 1941. december 24-i elfoglalása a kanadai partok közelében, amelyben Muselier admirális vezetése alatt a frissen szolgálatba állított és északatlanti küldetésekre rendelt *Mimosa*, *Alysse* és *Aconit* korvett, valamint a *Surcouf* tengeralattjáró vett részt.⁶⁴ Az akció teljes sikerrel járt, mivel a kisebb flotta felbukkanása annyira meglepte a helyőrséget, hogy puskalövés nélkül megadta magát, ezt követően pedig a sziget lakossága önként csatlakozott a Szabad Franciaországhoz.⁶⁵

Erre az időszakra esik a haditengerészeti erők első komolyabb kitüntetése is, mivel 1941. október 14-én a *Rubis* tengeralattjáró harci teljesítményének elismeréseként megkapta a Felszabadítási Érdemérmét. A *Saphir*-osztályba tartozó aknatelepítő tengeralattjáró a norvégiai harcokban való részvétele után az elsők között csatlakozott a szabad francia mozgalomhoz. Aknatelepítő tevékenysége mellett számos járőrbevetésen is részt vett, valamint közreműködött a német *Tirpitz* csatahajó pozíciójának meghatározásában. A második világháború végéig 28 küldetésen 683 aknát telepített, 18 ellenséges hajót süllyesztett el, ketőt pedig megrongált.⁶⁶

A vizsgált időszakban a haditengerészeti erők jelentős mennyiségi növekedésen és minőségi javuláson estek át, amit jól érzékeltet az újonnan szolgálatba állított hajók száma és típusa is (9 korvett, 3 tengeralattjáró-vadász hajó, 8 torpedónaszád). Ez ugyanakkor jól mutatja, hogy a növekedés elsősorban az angolok által átadott egységeknek köszönhető, a korábbi francia hajók felhasználásában már nem volt további potenciál. A vizsgált időszakban a tengeralattjárók elleni harc a korábinál több áldozatot követelt, ugyanis egy tengeralattjáró (a *Surcouf*), két korvett (a *Mimosa* és az *Alysse*), egy járőrhajó (a *Vikings*) és egy tengeralattjáró-vadász hajó (a *Rennes*) süllyedt el.⁶⁷

A veszteségek közül a *Surcouf* pusztulása volt a legfájóbb, mivel a világ legnagyobb tengeralattjárójaként⁶⁸ ez az egység a francia tengerészeti technológia csúcsa és egyben a hadi-

⁶¹ Az utóbbiak tengerészgyalogsági egységek voltak, amelyekről a tanulmány második felében még bővebben lesz szó.

⁶² Chaline–Santarelli: *Historique des Forces navales françaises libres*, 187.

⁶³ AN 72 AJ 238. Témoignage de l'amiral Philippe Auboyneau, 15–16.

⁶⁴ AN 72 AJ 225. Rapport sur „L'affaire de Saint-Pierre et Miquelon”, 6–8.

⁶⁵ AN 72 AJ 239. Note sur le ralliement de Saint-Pierre et Miquelon.

⁶⁶ Trouplin, Vladimir: *Dictionnaire des compagnons de la Libération*. Bordeaux, 2010. 1122–1123.

⁶⁷ Chaline–Santarelli: *Historique des Forces navales françaises libres*, 141–142.

⁶⁸ A 110 méter hosszú, 9 méter széles, 4200 tonna vízkiszorítású cirkáló tengeralattjáró 2 darab 203 mm-es és 2 darab 37 mm-es löveggel, valamint 12 darab torpedóvető csővel és egy hidroplánnal volt felszerelve, emellett pedig 10 000 kilométeres hatótávolsággal rendelkezett. A tengeralattjáró 1942. február 18-án tűnt el a Karib-tengeren a Panama-csatorna felé haladva, a feltételezések szerint téves azonosítás miatt egy amerikai tengeralattjáró-elhárító repülőgép semmisítette meg 130

tengerészet büszkesége volt. Ezért a korábban említett technikai nehézségek ellenére a Szabad Francia Haditengerészet nagyon sok időt és pénzt szánt rá, hogy teljes egészében bevezethetővé tegye, ami még így is csupán korlátozottan valósult meg, mivel végül radarral nem szerelték fel a tengeralattjárót.⁶⁹ A brit hadvezetés fontolóra vette, hogy nagy hatótávolságú szállítóhajóként hasznosítsa, de gyakori technikai problémái miatt végül erre nem került sor. 1942 elején átirányították az észak-atlanti vizekről a csendes-óceáni hadszíntérre, útközben azonban egy amerikai repülőgép támadása következtében 1942. február 18-án elsüllyedt.⁷⁰ Elvesztése nem csupán katonailag, de érzelmileg is súlyos csapást jelentett a szabad francia mozgalom számára, amely ezáltal egyik jelképét és büszkeségét veszítette el.⁷¹

A francia haditengerészet hagyományosan rendelkezett repülőalakulatokkal is, amelyek repülőgép-hordozókról vagy repülőterekről üzemelve hozzájárultak a tengeri kötelékek tevékenységéhez. Muselier admirális, aki 1940 júliusában átmeneti jelleggel megkapta a szerveződésként lévő légierő feletti parancsnokságot is, már ekkor szeretett volna haditengerészeti légi alakulatokat is felállítani, azonban a rendelkezésre álló személyi feltételek ezt ekkor még csupán nagyon korlátozott formában tették lehetővé. A korábban hasonló alakulatokban szolgáló szabad francia önkéntesekből felállított egy vadászegységet, amely a RAF kötelékében párhuzamosan szerveződő 340. francia repülőcsoportba nyert beosztást, ahol elsősorban a La Manche csatorna térségében repülve védték az ott áthaladó szövetséges konvojokat. Tárgyalások folytak egy repülőgép-hordozó átadásáról is a szabad franciáknak, ezért ennek jegyében a légi tengeri pilóták egy része az *Indomitable* brit hordozóra lett beosztva tapasztalatszerzésre, de végül ez a nagyszabású terv nem valósult meg. Az egyetlen, teljes egészében haditengerészeti légi egységet végül az Egyesült Államokban állították fel 6FE (*6e flottille d'exploration* [6. felderítő flottilla]) néven, amely Catalina járőrgépekkel felszerelve tengeralattjáró-elhárító bevetéseket teljesített az Atlanti-óceánon és a Földközi-tengeren.⁷²

A kereskedelmi tengerészet is folytatta a veszteségteljes szolgálatot 1941–1942 folyamán, aminek következtében hat hajója süllyedt el tengeralattjáró-támadás vagy viharok miatt.⁷³ Az újonnan szolgálatba állított egységek közül csak a *Formigny* neve ismert. A rutinszolgálat mellett a leg(él)ismertebb küldetés a *Félix Roussel* csapatszállító nevéhez fűződik, amely 1942. február 5-én egy brit konvoj tagjaként Szingapúrból mentett ki nőket és gyerekeket, miközben japán bombázók támadása alatt állt.⁷⁴

Új vezetés alatt

Az 1942 májusától az egyesült francia fegyveres erők 1943. augusztusi létrehozásáig terjedő időszak politikai szempontból meglehetősen nehéz körülmények között kezdődött, amelyben belső és külső tényezők egyaránt szerepet játszottak. Az első Muselier admirális 1942.

fős legénységével együtt. Chaline–Santarelli: *Historique des Forces navales françaises libres*, 127., 239–241.

⁶⁹ AN 72 AJ 238. Témoignage de l'amiral Paul Ortoli, 10–18.

⁷⁰ Masson: *La Marine française et la guerre 1939–1945*, 499.

⁷¹ AN 72 AJ 238. Témoignage de l'amiral Paul Ortoli, 66–68.

⁷² Broche–Muracciole: *Dictionnaire de la France libre*, 592–593.

⁷³ *Gravelines* (2477 t), *Djurdjura* (4070 t), *PLM 22* (5417 t), *Maurienne* (3260 t), *Ile de Batz* (5755 t), *Morlaix* (419 t). A megsemmisült hajók legénységéből 78 fő veszett oda. Santarelli: *Historique des Forces navales françaises libres*, 60.

⁷⁴ Chaline–Santarelli: *Historique des Forces navales françaises libres*, 193.

áprilisi távozása volt a fegyvernem éléről (ennek körülményeire itt terjedelmi okok miatt bővebben nem térünk ki),⁷⁵ ami érthető módon némi zavart keltett az egyébként jól működő haditengerészeti vezetésben, de ezen a jó képességekkel rendelkező és nagy munkabírási Auboyneau admirális az összes nagyobb köteléket végiglátogatva felülkerekedett.⁷⁶ A nagy szárazföldi hadszíntereken kivívott katonai sikerek ellenére a külpolitikai fejlemények sem voltak egyértelműen pozitívak a szabad franciák számára, mivel bizonyos területek esetében (mint például Libanon és Szíria) saját brit szövetségesük vonta kétségbe fennhatóságukat, Madagaszkár esetében pedig szinte teljesen figyelmen kívül hagyta a francia érdekeket, amit csak igen aktív és határozott fellépéssel sikerült orvosolni.⁷⁷ Mindezt tovább fokozta a Darlan admirálissal, majd Giraud tábornokkal folytatott nehézkes egyeztetési folyamat, amely minden probléma ellenére azzal biztatott, hogy belátható időn belül az egész francia gyarmatbirodalom közös vezetés alatt egyesül, és érdemlegesen részt tud venni az anyaország felszabadításában.

A legfontosabbnak számító észak-atlanti régióban több mint 400 német tengeralattjáró vadászott a szövetséges kereskedelmi hajókra „farkasfalkákba” szerveződve, de az Egyesült Államok egyre fokozódó szerepvállalása azzal kecsegtetett, hogy – komoly erőfeszítések árán – ez a veszély leküzdhető. 1942 júniusában még 800 000 tonna hajótér veszett oda az óceánon való átkelés közben, 1943 júliusában már csak 300 000, miközben a szövetséges hajógyárak ontották magukból az új szállítóhajókat. Az időközben bevetett modernebb fegyverek pedig sokkal nagyobb hatékonysággal verték vissza a tengeralattjárókat, sőt sokszor meg is semmisítették őket, így számuk folyamatosan csökkent. Ennek következtében 1943 második felére megszűnt a korábban állandóan fennálló utánpótlási probléma, ami egyben a sikeres európai partraszállás egyik kerékkötője is volt.⁷⁸ Tekintettel arra, hogy az észak-afrikai haderő tengerészeti egységei ekkor még nem voltak bevethető állapotban (hasonló modernizálás és átfegyverzés várt rájuk, mint korábban a szabad francia hajókra), ebben az időszakban továbbra is csupán az utóbbiak képviselték Franciaországot a tengelyhatalmak elleni tengeri összecsapásokban.

A korábban megkezdett modernizációs folyamat nagy lendülettel folytatódott ebben az időszakban is. Ennek leglátványosabb lépése hat *River*-osztályba tartozó fregatt átvétele volt a brit haditengerésztől, melyek nagyobbak és gyorsabbak voltak, valamint kényelmesebb elhelyezést biztosítottak a legénységnek, amely ennek eredményeképp a hosszabb küldetések során is meg tudta őrizni harcképességét. Ezzel egy időben az egy évvel korábban szolgálatba állított járőrnaszádokat ugyanilyen osztályú és számú, de modernebb egységekkel váltották fel,⁷⁹ valamint érkezett egy torpedónaszád, egy tengeralattjáró és fél tucat járőrhajó is.⁸⁰ Ennek köszönhetően a szabad francia tengerészeti erők számszerűleg és minőségileg is tovább erősödtek,⁸¹ ami lehetővé tette számukra, hogy a korábbinál sikerebben vegyék fel a harcot a német tengeralattjárók ellen, illetve számos más feladatot ha-

⁷⁵ AN 72 AJ 238. Témoignage de l’amiral Philippe Auboyneau, 16–17.

⁷⁶ Trouplin: *Dictionnaire des compagnons de la Libération*, 64.

⁷⁷ AN 72 AJ 225. Témoignage d’Henri Paul Girard, 53.

⁷⁸ Keegan: *A tengeri hadviselés története*, 221–223.

⁷⁹ Ledroit–Navarro: *Les Forces navales Françaises libres et ses bâtiments de combat*, II. 130.

⁸⁰ AN 72 AJ 238. Témoignage de l’amiral Philippe Auboyneau, 23.

⁸¹ A háború folyamán az angol kormány összesen mintegy 30 hajót adott át a Szabad Francia Hadi-tengerészetnek hozzávetőlegesen 30 000 tonna összsúllyal. Muracciole: *La France pendant la Seconde Guerre mondiale*, 385.

tékonyan lássanak el (például a szövetséges pilóták és hajótöröttek kimentését a tengerből).⁸²

De Gaulle korábbi utasításainak értelmében ezek az egységek továbbra is jelen voltak az összes óceánon, hogy eleget tegyenek a háborús követelményeknek, és képviseljék a francia érdekeket. Ez utóbbi jegyében több akcióra is sor került az Indiai-óceánon. Ezek közül kiemelkedik a *Léopard* romboló 1942. november 27-i akciója, melynek során Réunion szigeten tett partra egy különítményt, mely vérontás nélkül elérte, hogy a sziget csatlakozzon a Harcoló Franciaországhoz. Ugyanilyen fontos volt, hogy a *Léopard* fedélzetén érkezett Madagaszkárra Paul Legentilhomme tábornok – Auboyneau admirális kíséretében –, hogy a korábban a britekkel folytatott egyeztetéseknek megfelelően átvegye a fegyverrel meghódított sziget közigazgatásának irányítását. Az egyértelmű politikai sikeren túl ennek két fontos tengerészeti vonatkozása is volt: az admirális felügyelete alatt megkezdődött az eredeti francia helyőrség brit erők által elsüllyesztett hajói (egy aviso-hajó, egy segédcirkáló és egy tengeralattjáró) kiemelése és újbóli szolgálatba állítása, valamint ezek fogságba ejtett legénységének mintegy felét sikerült rábeszélni a Szabad Francia Haditengerészethez való csatlakozásra.⁸³

Az 1942 őszen az észak-afrikai hadszíntéren zajló német–olasz előretörés miatt komolyan felmerült annak lehetősége, hogy a szövetséges csapatok kénytelenek lesznek visszavonulni Egyiptomból. Ennek jegyében megkezdődött az alexandriai kikötőben állomásozó flottakötelékek Vörös-tengerre történő átcsoportosításának kidolgozása is. Az itt állomásozó internált francia hajók – az X-erő – vezetője, Godefroy admirális azonban ez esetben kilátásba helyezte saját egységeinek elsüllyesztését. Tekintettel arra, hogy volt rá esély, hogy a későbbiekben ezek a jelentős harcértéket képviselő hajók⁸⁴ bekapcsolódjanak a tengelyhatalmak elleni harcokba – mint ahogy az 1943 folyamán meg is történt⁸⁵ –, Auboyneau admirális rádióüzenetben szólította fel korábbi bajtársait (csatlakozása előtt maga is ebben a flottakötelékben szolgált), hogy ne süllyesszék el hajóikat. A hajók elsüllyesztésére végül nem került sor.⁸⁶

A modernebb technika használatának köszönhetően a katonai bevetések száma és súlya is megnövekedett. 1942. augusztus 19-én került sor a dieppe-i rajtaütésre, amely sok szempontból a két évvel későbbi normandiai partraszállás főpróbája volt. Ennek biztosításában szabad francia részről négy tengeralattjáró-vadász, a 340. repülőcsoport és egy kisebb tengerészgyalogos kommandó is részt vett. Az európai kontinens parti vizein egyébként messze a tengeralattjáró-vadász hajók voltak a legaktívabbak ebben az időszakban. Számos konvoj kísérés és járőr feladatban vettek részt, melyek során ellenséges repülőgépeket és hajókat is megsemmisítettek. Ezt a teljesítményt egészítette ki a *Savorgnan-de-Brazza* aviso-hajó, amely 1943 márciusában lelőtt két nagy hatótávolságú német *Condor* bombázógépet.⁸⁷

⁸² AN 72 AJ 239. L'enseigne de vaisseau Clamorgan vous raconte la belle histoire d'un petit bâtiment des Forces navales françaises libres.

⁸³ AN 72 AJ 238. Témoignage de l'amiral Philippe Auboyneau, 24–26.

⁸⁴ Egy csatahajó, három nehéz- és egy könnyűcirkáló, három torpedónaszád és egy tengeralattjáró összesen 70 000 tonna vízkiszorítással, ami duplája volt a szabad francia hadihajók összsúlyának. AN 72 AJ 225. Relation des événements qui survinrent à Alexandrie entre le 23 juin et le 5 juillet 1940, 5.

⁸⁵ Masson: *La Marine française et la guerre 1939–1945*, 405–407.

⁸⁶ AN 72 AJ 238. Témoignage de l'amiral Philippe Auboyneau, 26.

⁸⁷ Chaline–Santarelli: *Historique des Forces navales françaises libres*, 198.

Az észak-atlanti vizeken még mindig a korvettek játszották a főszerepet, amelyek védték a konvojokat, az elsüllyesztett hajók számos túlélőjét mentették ki az óceánból, valamint ekkor már veszteségeket is okoztak a német tengeralattjáróknak. A *Lobélia* az U 609-es egységet süllyesztette el, az *Aconit* pedig hosszú szolgálat után egy bevetésen 12 órán belül két tengeralattjárót (az U 444-t és az U 432-t) semmisített meg, majd 24 német tengerészt is kimentett a roncsokból. Ezzel a páratlan akcióval kiérdemelte a Szabad Francia Haditengerészet második (és egyben utolsó) Felszabadítási Érdemérmét.⁸⁸

Ezeknek a sikereknek azonban komoly ára volt. A *Léopard* romboló 1943 májusában zátonyra futott a Földközi-tengeren, miközben ellenséges repülőek elől próbált kitérni, s később sem sikerült levontatni. A *Melpomène* torpedónaszád annyira rossz állapotba került az eltelt évek alatt, hogy lefegyverezték, és kivonták a szolgálatból. A *Rennes* tengeralattjáró-vadász 1942 júliusában egy német repülőátadás következtében elsüllyedt,⁸⁹ két járőr-hajó (az ML 182 és az MTB 96) pedig súlyos sérüléseket szenvedett bevetés közben, ami nagymértékben korlátozta hadrafoghatóságukat. A kereskedelmi tengerészet veszteségei továbbra is jelentősek voltak: nyolc hajót veszítettek el az 1943 közepéig tartó időszakban, főként az ellenséges erők akciói, valamint esetenként az időjárási körülmények következtében.⁹⁰

A tengerészgyalogság harcai

Muselier admirális, aki maga is irányított tengerészgyalogos egységet az első világháborúban, mindent megtett annak érdekében, hogy az újonnan felállításra kerülő szabad francia tengeri erők kötelékén belül a haditengerészet minden hagyományos eleme képviseltesse magát, ezért már 1940. július 17-én parancsot adott az 1. tengerészgyalogos zászlóalj megszervezésére Angliában (amely ekkor még nem azonos a Cipruson létrejött hasonló nevű alakulattal).⁹¹ A hadvezetés támogatta az ötletet, mivel azzal kecsegtetett, hogy rövid időn belül magas harcértékű gyalogsági egységgel erősíti a kevés ilyen különítménnyel rendelkező szabad francia mozgalmat. Utólag visszatekintve azonban kevésbé volt szerencsés, mivel csupán még tovább gyengítette az egyébként sem túl nagyszámú hajózó állományt a képzett emberanyag elvonásával.⁹²

A Robert Détroyat sorhajóhadnagy vezetése alatt álló 221 fős egység jelen volt a dakari akciónál, de a védelem heves ellenállása miatt az eredeti partraszállási tervekkel ellentétben végül nem jutott említésre méltó szerephez. Ezt követően közreműködött Gabon elfoglalásában,⁹³ majd 1940 decemberéig a közép-afrikai szabad francia területek védelmében. Ezután Kelet-Afrikába irányították, hogy részt vegyen az etiópiai harcokban, de erre már nem nyílt módja, mivel csupán 1941 áprilisában érkezett meg Afrika megkerülésével Szuezzébe. Innen Palesztinába irányították a szervezés alatt álló 1. szabad francia hadosztály kötelékébe, ahol összevonták a korábban említett másik tengerészgyalogos alakulattal, majd

⁸⁸ Trouplin: *Dictionnaire des compagnons de la Libération*, 1111–1112.

⁸⁹ Masson: *La Marine française et la guerre 1939–1945*, 491., 497., 516.

⁹⁰ *Nevada II* (5615 t), *Cagou* (2795 t), *Président Paul Doumer* (11 898 t), *PLM 27* (5391 t), *d'Entrecasteaux* (7291 t), *Charles L.D.* (5267 t), *Ville de Tamatave* (4993 t), *Fort Lamy* (5234 t). A megsemmisült hajók legénységéből és utasaiból 474 fő veszett oda. Santarelli: *Historique des Forces navales françaises libres*, 60.

⁹¹ AN 72 AJ 238. L'origine du recrutement et des motivations des Forces françaises libres, 8.

⁹² Broche–Muracciole: *Dictionnaire de la France libre*, 658.

⁹³ AN 72 AJ 238. Gabon 1940, 2-3.

ebben az új struktúrában vett részt a szíriai hadjáratban, melynek során 11 halottat (köztük az egység parancsnokát, Détróyat sorhajóhadnagyot)⁹⁴ és 33 sebesültet veszített.⁹⁵

Mivel az alakulat a szíriai hadjáratban a szárazföldi csapatok részeként vett részt, ami mind tagjainak, mind a helyi parancsnokságnak megfelelt, Muselier admirális úgy döntött, hogy felosztja a fennhatósága alól kikerült és ezért számára haszontalan egységet. Azonban a zászlóalj ideiglenes új parancsnoka, Hubert Amyot d'Inville sorhajóhadnagy nem szerette volna, hogy a jól működő különítmény megszűnjön, ezért Georges Catroux tábornok segítségét kérte, aki egész egyszerűen átvette a tengerészgyalogosokat az 1. szabad francia dandárba, és ezzel biztosította az alakulat továbbélését. Az új beosztással új feladatkör is járt: a zászlóaljat gépesített légvédelmi alakulattá szervezték át, 12 darab 40 mm-es Bofors ágyúval és 2 darab 13,2 mm-es négycsövű nehézgéppuskával szerelték fel, ami jelentős tűzerőt kölcsönözött az egységnek.⁹⁶

Az ezt követő időszakban a tengerészgyalogosok részt vettek a dandár összes fontosabb hadműveletében. Tüzerejüknek köszönhetően 1942 első felében beosztották őket a felderítő küldetések többségébe, majd ők biztosították a Bir Hakeim-i helyőrség légvédelmét, illetve tüzérségi támogatást nyújtottak a gyalogsági egységeknek a német–olasz csapatok támadásaival szemben. Az ostrom során a zászlóalj 47 200 gránátot lőtt ki, 7 repülőgépet lőtt le, és számos járművet semmisített meg.⁹⁷ Az eleve nem túl nagy létszámú egység a csata során érzékeny veszteségeket szenvedett, ezért Pierre Koenig tábornok összeolvasztotta az alakulatot a szintén meggyengült 1. csendes-óceáni zászlóaljjal, így Jacques Savey őrnagy parancsnoksága alatt létrejött a csendes-óceáni és tengerészgyalogos zászlóalj.⁹⁸ Az ostrom után megerősítették a döntést a két létszámalatti zászlóalj összeolvadásáról⁹⁹ Bouillon őrnagy vezetése alatt, aki a kitörés során elesett Savey őrnagy helyét vette át az alakulat élén.¹⁰⁰ Az El-Alamein-i csatában nem jutott szerep az egységnek, de azt követően részt vett a visszavonuló német–olasz csapatok üldözésében, s ennek során egészen Tunéziáig jutott el, miközben egyik százada még a 8. brit hadsereg főparancsnokságának védelmét is ellátta,¹⁰¹ mielőtt a repülő hadoszloppal együtt védelmi állásokat foglalt el az időközben jelentősen megerősödött ellenséges haderővel szemben a további erősítések beérkezéséig.¹⁰² Az ezt követő észak-afrikai hadműveletekben már nem vett részt, a következő hónapokat Tunéziában töltötte a frontvonal mögött, ahol 1943 őszén megkezdődött átszervezése ún. 1.

⁹⁴ Az egység egy kisebb különítménye Détróyat vezetésével június 21-én fogságba ejtett egy 14 fős francia járőrt Mezze térségében, amelynek egyik tagja, miután észrevette, hogy foglyul ejtik számban alulmúlják őket, lelőtte a tisztet. Notin: *1061 Compagnons. Histoire des Compagnons de la Libération*, 301.

⁹⁵ Chaline–Santarelli: *Historique des Forces navales françaises libres*, 192.

⁹⁶ Gras, Yves: *La 1ère D.F.L. Les Français libres au combat*. Paris, 1983. 111–112.

⁹⁷ Trouplin: *Dictionnaire des compagnons de la Libération*, 45.

⁹⁸ Bergot, Erwan: *Bir Hakeim*. Paris, 1989. 268–269.

⁹⁹ Delmas, Jean: *Le général Koenig d'El Alamein à Alger, août 1942-mars 1944*. *Revue historique des armées*, t. 58. (2002) N° 2. 78.

¹⁰⁰ Pivette, Albert: *Extrait du carnet de route. 1re Cie du B.I.M. – Section de l'Adjudant DELSOL*. Icare, t. 26. (1982) N° 1. 52.

¹⁰¹ Vincent, Jean-Noël: *Les Forces françaises dans la lutte contre l'Axe en Afrique. Les Forces françaises libres en Afrique 1940–1943*. Paris, 1983. 309–312.

¹⁰² AN 72 AJ 239. Journal du 1er escadron de marche des Spahis marocains, 11.

tengerészgyalogos ezreddé, amely az 1. szabad gépesített hadosztály felderítő egységként folytatta pályafutását.¹⁰³

A 2. tengerészgyalogos zászlóalj szintén 1940 nyarán állították fel Nagy-Britanniában, eleinte pedig pályafutása is megegyezett társalakulatáéval. Az egységet áthajózták Közép-Afrikába, ahol a partvédelmi feladatok ellátását vette át az 1. zászlóaljtól. 1941. november 9-én a különítményt átirányították Szíriába, Bejrút térségében védett újból különböző parti létesítményeket. Végül 1943 márciusában, harci eseményekben való részvétel nélkül feloszlatták a zászlóaljat.¹⁰⁴

A 3. tengerészgyalogos zászlóalj egy 1941. május 17-én megkötött egyezmény alapján hozták létre, amelyet a Szabad Franciaország a Baszk Nemzeti Tanáccsal kötött. Ennek értelmében a hivatalosan szeptember 11-én felállított egységet kizárólag spanyol nyelvű – és főként baszk – önkéntesekkel töltötték fel azzal a céllal, hogy egy Franco elleni bevetés esetén segítségükkel hatékonyabban tudjanak fellépni. Az egységbe azonban nagyon kevés jelentkező akadt, számuk 1942 márciusában is még csupán 66 főt tett ki. Ezenfelül a brit hatóságok az 1940. augusztus 7-i egyezménnyel ellentétesnek tekintették egy baszk alakulat létezését a Szabad Francia Erőkön belül, ezért semmifajta támogatást sem nyújtottak az önkéntesek kiképzéséhez. Muselier távozása után végül Auboyneau oszlatta fel az egységet 1942. május 23-án.¹⁰⁵ 1941 második felében – minden bizonnyal az angol támogatás hiánya miatt – létrehoztak egy kizárólag franciákból álló kiképzőszázadot, amely a 3. zászlóalj felkészítéséért felelt. Ugyanakkor a brit kommandósok mintájára különleges kiképzésben részesülő század sokkal több önkéntest vonzott, mint a zászlóalj, amelynek kiegészítésére létrehozták, ezért túlélte annak feloszlását. Ezt követően a 2. brit kommandóhoz csatolták az egységet, amelynek 15 tagja a dieppe-i rajtaütésben is részt vett.¹⁰⁶ A nagyszámú jelentkezőnek köszönhetően 1943 folyamán létrejött az 1. tengerészgyalogos kommandós zászlóalj Philippe Kieffer korvettkapitány vezetése alatt, amelynek különítményei számos bevetést hajtottak végre a megszállt Európa partvidékén, végül pedig a normandiai partraszállásban egyetlen francia gyalogos egységként vett részt 177 fős létszámmal.¹⁰⁷

A fentiekén kívül még egy több szempontból is különleges tengerészgyalogos egység működött szabad francia fennhatóság alatt, noha ezt nem a mozgalom kötelékében hozták létre. A Madagaszkár elleni meglepetésszerű brit támadás során hajóikat elvesztő haditengerészek és tengerészgyalogosok 1942 májusában a szárazföldön folytatták a harcot a támadók ellen.¹⁰⁸ Alacsony létszámuk és gyenge fegyverzetük ellenére heves ellenállást fejtettek ki, de néhány nappal később kénytelenek voltak megadni magukat a jelentős túlerőben lévő szövetséges csapatoknak, így brit hadifogságba kerültek, ahol szabad francia tisztiek (köztük Auboyneau admirális) változó sikerrel próbálták rábeszélni őket a Szabad Francia Erőkhöz való csatlakozásra.¹⁰⁹ Azokat, akik visszautasították ezt a lehetőséget, Angliába szállították, ahol fogolytáborokban töltötték a következő hét hónapot. 1943 februárjában az angol és szabad francia vezetés engedélyezte, hogy a hozzávetőlegesen 500 fős kontingens

¹⁰³ Amicale de la 1ère DFL: *L'épopée de la 1ère Division Française Libre par ceux qui en étaient*. Paris, 2010. 217–218.

¹⁰⁴ Chaline–Santarelli: *Historique des Forces navales françaises libres*, 183., 192., 201.

¹⁰⁵ Broche–Muracciole: *Dictionnaire de la France libre*, 656.

¹⁰⁶ Chaline–Santarelli: *Historique des Forces navales françaises libres*, 80.

¹⁰⁷ Trouplin: *Dictionnaire des compagnons de la Libération*, 564.

¹⁰⁸ Nativel, Eric: *La « guérilla » des troupes vichystes à Madagascar en 1942*. Revue historique des armées, t. 54. (1998) N° 1. 50–51.

¹⁰⁹ AN 72 AJ 238. Témoignage de l'amiral Philippe Auboyneau, 24–26.

csatlakozzon az Észak-Afrikában található francia erőkhöz, amelyeken belül Raymond Maggiar fregattkapitány vezetésével létrehozták a Bizerte-i zászlóaljot, amely május folyamán részt vett a tunéziai harcokban. Az egységet ezt követően amerikai felszereléssel ellátva tankelhárító alakulattá képezték át, amelyet tengerészgyalogos páncélos ezrednek neveztek el. 1944 elején a 2. páncélosadosztályhoz csatolták,¹¹⁰ amelynek kötelékében részt vett a normandiai harcokban, Párizs és Franciaország felszabadításában, majd Németország megszállásában.¹¹¹ Hazai szemmel nézve külön érdekesség, hogy az alakulatot nem hivatalosan Királyi Magyaroknak (*Royal Hongrois*) nevezték, utalva a haditengerészet hagyományos királypárti kötődésére és Maggiar kapitány magyar gyökereire.¹¹²

Az újjászervezett francia flotta kötelékében

Az 1943 nyarán létrejött új francia hadvezetés számára a haditengerészet újjászervezése jelentette a legnagyobb kihívást, egyrészt a benne szolgáló felszíni egységek költséges és időigényes építési és javítási munkálatai, másrészt a háború során elszennvedett szövetséges támadások miatti anglofóbia miatt. Az utóbbi problémát még jobban kiélezte a szabad franciák jelenléte, akik a brit flotta kötelékében tevékenykedtek az előző évek folyamán, ezért a flotta új parancsnokára, André-Georges Lemonnier ellentengernagyra kemény munka várt az egységes haderő megteremtése során.¹¹³ Ugyanakkor az afrikai haditengerészet túlsúlya hozzájárult az ellentétek elsimításához, mivel ennek kötelékében 30 000 ember és nagyobb harcértékű hajók teljesítettek szolgálatot, míg a Szabad Francia Haditengerészetben csupán 5000 fő és alapvetően kis méretű felszíni egységek. Az alexandriai és karibi kötelékekkel együtt, melyek elkülönülve várták a francia katonai fennhatóság helyreállítását, és csak De Gaulle és Giraud tábornok megállapodása után csatlakoztak, 1943 nyarán összesen 40 000 fő szolgált a leendő új haditengerészetben. Az első problémát az amerikai és brit hadianyag-szállítmányok és felújítási munkálatok segítettek megoldani, amelyeknek köszönhetően 1944 közepére a francia haditengerészet 100 modernizált és 140 új építésű hadihajóval rendelkezett összesen 350 000 tonna méretben, ami az 1939-es francia flottának mintegy a felét tette ki.¹¹⁴

A fennálló – esetenként igen komoly – ideológiai ellentéteket Lemonnier jól kezelte. Egyrészt a flotta hagyományaira épített, melyeket minden tengerész tisztelt, másrészt pedig az előléptetési rendszer újragondolásával gondoskodott arról, hogy a harcok során magasabb rendfokozatot szerző szabad franciák ne kerüljenek előnybe az elmúlt éveket a kikötőkben töltő bajtársaikkal szemben. A legfontosabb tényező azonban, amely a kezére játszott, mégis az volt, hogy a Darlan admirális szellemiségét követő haditengerészek elsőpró túlsúlyban voltak De Gaulle híveivel szemben (a flotta 3500 tisztje közül mindössze 100 volt szabad francia),¹¹⁵ ezért hosszú távon az előbbieket akarata érvényesült.¹¹⁶ Ennek ellenére az új flotta nem kisebb elszántsággal vette fel a harcot a németek ellen, mint ahogy ko-

¹¹⁰ Maggiar: *Les fusiliers marins de Leclerc*, 105–349.

¹¹¹ AN 72 AJ 239. Avec ceux de Leclerc. De Tunis aux marches de l'Est, par Tunis et Paris.

¹¹² Broche – Muracciole: *Dictionnaire de la France libre*, 660.

¹¹³ Montagnon: *La France dans la guerre de 39–45*, 548.

¹¹⁴ Masson: *La Marine française et la guerre 1939–1945*, 416–417.

¹¹⁵ De Gaulle, Philippe: *Apám, De Gaulle. Beszélgetések Michel Tauriackal*. Budapest, 2008. 16.

¹¹⁶ AN 72 AJ 238. Témoignage de l'amiral Philippe Auboyneau, 37.

rábban a gyarmatok védelmében a britek ellen harcolt, és a háború hátralévő részében kivette részét a fontosabb műveletekből.¹¹⁷

Ez az ideológiai megosztottság és a hagyományos értékrend túlsúlya minden bizonnyal nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy bár bizonyos szabad francia tisztek sikeres karriert futhattak be a francia haditengerészet kötelékében, a második világháború első éveiben folytatott szolgálatuk nem kapott különösebb elismerést 1943 után, a szabad francia tengerészeti fegyvernem tevékenysége pedig inkább egy kellemetlen közjátéknak minősült a háború után a flotta kötelékében, nem pedig dicséretre méltó hivatkozási alapnak. Bizonyára ez a hozzáállás is magyarázza a tanulmány elején említett helyzetet, nevezetesen, hogy a francia történetírás az eltelt több generációnyi idő alatt sem dolgozta fel részleteiben a haderőnem történetét.

Összegzés

Az 1940 júliusában létrehozott Szabad Francia Haditengerészet meglehetősen mostoha körülmények közepette volt kénytelen kiépíteni a Szabad Franciaország tengeri haderejét. A hadsereghez és a légierőhöz hasonlóan a szigetországban tartózkodó francia tengerészek sem jelentkeztek tömegesen az új fegyvernembe, amit azonban esetükben érthetővé tettek az angolok megelőző akciói, akik a francia flotta német kézbe kerülése miatti félelmükben részben megsemmisítették azt, részben pedig lefoglalták. Ezek után sem túl nagy lelkesedésre, sem pedig nagyszámú jelentkezőre nem lehetett számítani.

Az 1940. augusztus 7-én Churchill és De Gaulle által aláírt katonai egyezmény¹¹⁸ jogilag rendezte ugyan a francia hajók feletti fennhatóság kérdését Nagy-Britannia és a Szabad Franciaország között, azonban a francia tengerészek alacsony száma miatt a kereskedelmi és hadihajók jelentős része végül más nemzetiségű legénység irányítása alatt folytatta háborús szolgálatát. A szabad franciák által irányított hajók pedig a megfelelő javítási háttér hiányától szenvedtek, így többségüket kivonták, a modernizálásra alkalmasnak ítélték pedig csak időigényes átépítés után váltak alkalmassá a modern háborúban való bevetésre. A fegyvernem a tengerészek elszántságán kívül elsősorban a brit fegyverszállítmányoknak köszönhetően őrizte meg harckésztségét, mivel az ily módon átadott korvettek és tengeralattjáró-vadász hajók alkották a szabad francia tengeri haderő gerincét.

Ha a számok szempontjából közelítjük meg a dolgot, a néhány tucat hadihajó és a hasonló számú kereskedelmi hajó nem sokat nyomott a latban Nagy-Britannia flottája mellett. Ugyanakkor egy kritikus időszakban nyújtottak segítséget a szigetországnak, amikor az szinte kizárólag saját (véges) szállítókapacitására támaszkodhatott, ezért még ennek a viszonylag kis segítségnek a szerepe is jelentősen felértékelődött. Mindazonáltal a rendelkezésre álló tengerészek alacsony száma miatt, amely érdemben nem növekedett az évek folyamán, a szabad francia flotta mérete sem gyarapodott. Mivel eközben a brit hajógyártást csúcsra járatták, valamint az Egyesült Államok is bekapcsolódott a háborúba, a francia tengeri részvétel jelentősége minimálisra zsugorodott.

Mindezen tényezők figyelembevételével érdemes megvonni ennek a tengerészeti részvételnek a mérlegét. 1940. július 1. és 1943. augusztus 1. között a Szabad Francia Haditengerészet egységei (a három év során összesen 62 hajó 7000 fős személyi állománnyal)¹¹⁹ feladataik ellátása során 4 tengeralattjárót, 13 hajót és 15 repülőgépet semmisítettek meg, va-

¹¹⁷ Crémieux-Brilhac: *La France Libre*, 930–931.

¹¹⁸ AN 72 AJ 221. Accord Churchill – De Gaulle du 7 août 1940.

¹¹⁹ Chaline: *Les Forces navales françaises libres*, 78.

lamint közel 1300 hajótöröttet mentettek ki, miközben ők maguk 9 hajót veszítettek el 658 fővel a fedélzetükön.¹²⁰ Eközben a haditengerészet irányítása alatt működő kereskedelmi tengerészet, melynek kötelékében 66 hajó szállította a világ minden pontjáról a szövetséges hadigépezet működésben tartásához szükséges nyersanyagokat, 29 hajót, vagyis állományának hozzávetőlegesen 40 százalékát veszítette el.¹²¹ Ennek alapján megállapítható, hogy a Szabad Franciaország áldozatokat nem kímélve vállalt szerepet Nagy-Britannia oldalán a háború folytatásában, távlatilag pedig annak megnyerésében, még akkor is, ha ez a részvétel jelentőségét tekintve messze elmaradt a többi szövetséges hadviselő fél szerepvállalásától. A szabad franciák közreműködése a világtengereken zajló küzdelemben elsősorban nem katonai szempontból érdemel figyelmet – bár a francia hadtörténelem egy érdekes és kevésbé ismert fejezetét alkotja –, hanem elsősorban politikai nézőpontból, hiszen ez a gyakorlatilag a francia vereség másnapján meginduló és folyamatosan tartó közreműködés is hozzájárult ahhoz, hogy Franciaország végül a győztes hatalmak sorában fejezze be a háborút.

KRISZTIÁN BENE

On the Track of a Forgotten Army. The Results of the Operations of the Free French Naval Forces in World War II

Although Charles de Gaulle is one of the most recognized French statesmen, the history of the Free French Forces that contributed to the rise of this extraordinary character is hardly discovered even by historians. Among the various units of the organization, the Free French Naval Forces are perhaps the most neglected for different reasons. Therefore, this paper makes an attempt to fill this historiographical gap by presenting this more or less forgotten navy.

The naval forces were established on 1 July 1940 and existed until 1 August 1943. During these three years, the navy of the Free France contributes to the Allied war effort and participates in the defence of convoys carrying supplies to Great Britain. With its limited staff, the fleet plays a secondary role in the Battle of the Atlantic, but its activity is very valuable from a political point of view because it contributes to the consolidation of the position of General de Gaulle's movement and to the fact that France ends the war on the winning side of the conflict.

¹²⁰ Chaline–Santarelli: *Historique des Forces navales françaises libres*, 193., 437–439.

¹²¹ Négy hajó, az *Anadyr* (5278 t), a *Forbin* (7291 t), a *Châteauroux* (4185 t) és a *Cuba* (11 337 t) 1944–1945 folyamán veszett oda, miközben legénységük hat tagja veszítette életét. Santarelli: *Historique des Forces navales françaises libres*, 60.

TANGL BALÁZS

Katonás nevelés és a militarizmus kérdése a dualizmus-kori Magyarországon

Miközben a két világháború közötti katonai előképzés, mindenekelőtt a leventeintézmény története jól ismert a magyar történetíráson belül, s arról már számos könyv és tanulmány született, dualizmus kori előzményei többnyire elkerülték a kutatók figyelmét.¹ E probléma általában a leventemozgalommal foglalkozó, valamint a testnevelés- és sporttörténeti munkákban kapott egy-egy rövid fejezetet vagy néhány oldalt, miközben önálló témaként egyedül P. Miklós Tamás foglalkozott a kérdéssel.²

A 19. századi Európában, különösen annak második felében, a tömeghadseregek elterjedését követően az iskolai és az iskolán kívüli testi nevelés egyik célját a katonai szolgálatra való előkészítésben látták, s e funkcióját (függetlenül a hadsereg körül folyó közjogi természetű vitáktól) alapvetően Magyarországon sem kérdőjelezte meg senki. A vita sokkal inkább arról folyt, hogy ez a gyakorlatban pontosan milyen módon történjék, és a katonaságnak milyen szerepet kell játszania abban. A kérdésben a századforduló időszaka hozott fordulópontot, amikor az európai társadalmak fokozódó militarizálódása, az erősödő fegyverkezési verseny, valamint a korabeli háborúk (mindenekelőtt a második búr és az orosz-japán háború) tapasztalatai eredményeképpen szinte valamennyi országban kiépült a kato-

¹ Tornay Károly: *A leventeintézmény története*. Budapest, 1935.; Köte Sándor: *A leventeintézmény megszervezése és jellege*. Pedagógiai Szemle, 10. évf. (1960) 3. sz. 221–232.; T. Varga György: *Katonai előképzés az ellenforradalmi Magyarországon 1919–1938*. Hazafiság–Honvédelem, 5. évf. (1973) 2. sz. 155–200.; Gergely Ferenc – Kiss György: *Horthy leventéi*. Budapest, 1976.; Szabó János: *A leventeintézmény szervezeti fejlődése (1921–1944)*. Ifjúsági Szemle, 9. évf. (1988) 3. sz. 103–112.; Szabó János: *A leventeintézmény és társadalmi környezete*. Hadtörténelmi Közlemények, 102. évf. (1989) 4. sz. 495–520.; Szabó János: *Hétköznapi és ünnepek a leventeintézményekben*. Ifjúsági Szemle, 8. évf. (1989) 3. sz. 65–76.; Varga József: *A leventemozgalom a katonai előképzés és a nemzetnevelés szolgálatában*. Új Pedagógiai Szemle, 2. évf. (1992) 10. sz. 16–26.; Juhász Balázs: *Olasz és magyar ifjúsági szervezetek a háború szolgálatában: a „balilla” és a „levente”*. Hadtudományi Szemle, 5. évf. (2012) 1. sz. 236–256.

² Tornay: *A leventeintézmény története*, 41–43.; T. Varga: *Katonai előképzés*, 155–158.; Gergely–Kiss: *Horthy leventéi*, 11–18.; Kun László: *A Habsburg önkényuralom és a kiegyezés időszakának testkultúrája*. In: Földes Éva – Kun László – Kutassi László (szerk.): *A magyar testnevelés és sport története*. Budapest, 1977. 175–185.; Szabó Lajos: *A középiskolai testnevelés a polgári Magyarországon*. Budapest, 1996. 11–15., 38., 45–49.; P. Miklós Tamás: *Adalékok a század eleji magyar katonai előképzés történetéhez 1900–1918*. Hadtörténelmi Közlemények, 105. évf. (1992) 4. sz. 98–111.; P. Miklós Tamás: *„Állami” ifjúsági egyesületek a század eleji Magyarországon*. Iskola-kultúra, 8. évf. (1998) 6–7. sz. 116–124.; P. Miklós Tamás: *A magyar gyermek és ifjúsági szervezetek a dualizmus-kori Magyarországon (1867–1918)*. Neveléstörténet, 2. évf. (2005) 1–2. sz. 23–48.

nai előképzés valamilyen formája, ami alól Magyarország sem képezett kivételt.³ Mint azt a későbbiekben látni fogjuk, ennek alapját a Szemere Miklós tevékenysége nyomán kibontakozó ifjúsági katonai céllövőmozgalom jelentette, melyet a vallás- és közoktatásügyi minisztérium (VKM) engedélyével hamar felkarolt a honvédelmi minisztérium (HM). Az első sorban a középfokú oktatási intézményekben terjedő, alapvetően városi jelenségnek számító céllövészetet a HM azonban csak kezdeti lépésnek tekintette, s hosszú távon a katonai előképzés komplett rendszerét szerették volna bevezetni, mely nemcsak a társadalom egy szűk körére, hanem az egész ifjúságra kiterjed, s azt nem pusztán céllövészeti, hanem teljes körű testi, szellemi és erkölcsi előkészítésben részesíti. Ennek megvalósítása azonban elválaszthatatlanul összefonódott az iskolai és iskolán kívüli testi nevelés kérdésével, melynek gyökeres reformja szintén ebben az időszakban került a figyelem középpontjába.

A fentieknek megfelelően jelen tanulmány a katonai előképzés dualizmus-kori kérdését vizsgálja az iskolai és iskolán kívüli testi nevelés szemszögéből, kitérve a kérdésben zajló szakmai és társadalmi vitákra is. Ezek alapján a tanulmány végén szeretnék kitérni a magyar társadalom militarizálódásának problémájára is. Mivel azonban Magyarországon lényegében nem létezik militarizmuskutató, pusztán néhány óvatos következtetést engedhetünk meg, anélkül, hogy a kérdés részletesebb vizsgálatába kezdenénk. Ennek során alapvetően Emilio Willems munkásságára támaszkodunk, aki a militarizmust összetett kulturális jelenségként (*Kulturkomplex*), egymással szorosan összefüggő elemek halmazaként értelmezte. Willems három tényezőt említ, melyek egy társadalom militarizálódásának fokára utalnak. Az első olyan struktúrák megléte, melyek a fegyveres erők terjedését segítik elő, vagy olyan célokat jelölnek ki, melyeket csak fegyverrel lehet elérni. A második olyan ideológiai rendszerek jelenléte a társadalomban, melyek a háborút történeti szükségszerűségnek gondolják, s a háborúra való felkészülést prioritásként kezelik. Végül pedig a katonai értékek, ideálok és viselkedési minták terjedése a társadalmon belül.⁴

Kísérletek a katonai előképzés megteremtésére a kiegyezést követő években

Már az elemi oktatásról szóló 1848-as törvényjavaslat 9. paragrafusa is hangsúlyozta az iskolai testi nevelés azon célját, hogy az ifjúságot előkészítse a katonai szolgálatra, hiszen a testi nevelést a hadi szolgálatra tekintettel tervezte bevezetni. Ez a felfogás húsz évvel később sem változott, s az Eötvös-féle népiskolai törvény az elemi iskolák és a felsőbb népiskolák számára a testgyakorlatot a katonai gyakorlatokra való tekintettel rendelte el, a polgári iskolák számára pedig emellé felvették a fegyvergyakorlatokat is. A rendelkezést azonban a gyakorlatba soha nem ültették át, mivel sem infrastruktúra, sem pedig megfelelően képzett tanszemélyzet nem állt rendelkezésre (a tanítóképzők diákjainak katonai szempontú testi neveléséről nem is szólt a törvény), ráadásul a tanterv sem részletezte a megvalósítás pontos módját.⁵

A népiskolai törvény rendelkezéseit volt hivatva kiegészíteni, abba életet lehelni, illetve a katonai előképzést (legalábbis formailag) teljessé tenni a VKM és a HM által 1873-ban közösen benyújtott, a „Tanuló ifjúság katonai és fegyvergyakorlatairól” szóló törvényjavaslat. Ennek értelmében minden közép-, felső nép-, polgári, szak- és magániskola, valamint

³ A katonai szolgálatra való előképzés európai történetével sajnos jelen tanulmány keretei között nem tudunk foglalkozni. Részletesebben lásd: Miklóssy István: *Az ifjúság előkészítése a katonai szolgálatra külföldön*. Budapest, 1918.

⁴ Willems, Emilio: *Der preußisch-deutsche Militarismus. Ein Kulturkomplex im sozialen Wandel*. Cologne, 1984. 14–16.

⁵ Bély Miklós: *A gimnáziumi testnevelés múltja*. Budapest, 1940. 132–133.

tanítóképző tizenöt és húsz év közötti diákja számára kötelezővé vált volna a katonai és fegyvergyakorlat, évente legalább hat hónapon át heti két órában. Annak érdekében, hogy a törvény ezúttal a gyakorlatban is megvalósuljon, a végrehajtást a honvédség feladatává tették volna, s a katonai képzés idejére a diákságot szakaszokba, illetve századokba szervezve, a honvédszászlóalj-parancsnokok felügyelete alá helyezve lényegében kiemelték volna az iskolákból. Az oktatókat a VKM nevezte volna ki, de csak a HM által kijelölt aktív vagy szabadságolt tisztek és altisztek közül. Emellett a diákoknak minden év végén vizsgáznuk is kellett volna az illetékes zászlóaljparancsnok előtt, aminek eredménye a bizonyítványba is bekerül.⁶

A törvényjavaslat a tanári szakmából vegyes érzéseket váltott ki, s bár akadtak támogatói is,⁷ összességében ellenezték az elfogadását. Az Országos Középtanodai Tanáregylet 1873. évi augusztusi közgyűlésén határozottan kiállt a tervezet ellen, azt „fölsőlegesnek, sőt károsnak” minősítve. A kritikák elsősorban a honvédség széles jogkörei ellen irányultak, hiszen az tulajdonképpen párhuzamos intézményt hozott volna létre, mely szerintük nemcsak az iskolai oktatás minőségét, de a tanári tekintélyt és a diákok magatartását is veszélyeztette.⁸ Emellett kifogásolták a tisztek és altisztek pedagógiai képzetlenségét, valamint a túlzott követelményeket, melyek révén kész „hadapródokat” neveltek volna a fiatalokból. A Tanáregylet azonban azt is kiemelte, hogy méltányolja a tervezet „hazafias intencióit” és „magasztos célját”, s a középiskola „igen is közreműködhet abban, hogy az ifjúság szelleme, felfogása és ereje a hadsereg részére előkészítessék”, de véleményük szerint ezt el lehetett érni pusztán a tornán⁹ keresztül is. Ugyanakkor számolva azon eshetőséggel, hogy a kormány ragaszkodni fog a törvényjavaslathoz, a Tanáregylet módosító javaslatokat téve leg-

⁶ Az 1872. évi szeptember hó 1-jére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. 6. köt. Budapest, 1873. 406. sz. 342–344.

⁷ Weber Rudolf, a pesti evangélikus gimnázium tanára nemzetközi (mindenekelőtt svájci) példákra hivatkozva támogatta a javaslatot, emlékeztetve rá, hogy ez a korábbi törvényeknek csak a kiegészítése, s az azokban foglaltak sikertelenségét akarja orvosolni. Weber Rudolf: *A tanuló ifjúság fegyvergyakorlatai*. Magyar Tanügy, 2. évf. (1873) 7. sz. 395–401.

⁸ A tanári szakma előtt negatív példaként állt az ezekben az években Budapesten népszerű Ifjúsági Véderő (*Jugendwehr*). A Franz Heimerle volt cs. kir. tiszt által működtetett fizetős magánintézményben a tizenegy év feletti fiatalok kaptak katonai előképzést (céllovész, vívás, katonai gyakorlatok) heti három órában. A tanárok azonban a részt vevő diákoknál sok esetben romló tanulmányi és magatartásbeli eredményeket figyeltek meg. Az Ifjúsági Véderőre lásd: Móricz Pál: *A magyar királyi honvéd, 1868–1918*. Budapest, 1928. 106–111.; Volf György: *Az ifjúsági véderő*. Magyar Tanügy, 1. évf. (1872) 5. sz. 233–239.; Volf György: *Az ifjúsági véderő viszonya az iskolához*. Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye, 6. évf. (1872/1873) 1–11.; *Egyleti élet*. Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye, 6. évf. (1872/1873) 37–38.; *Egyleti élet*. Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye, 7. évf. (1873/1874) 33.

⁹ A dualizmus-kori iskolai testnevelés tulajdonképpen tornatanítást jelentett. Mivel nem létezett speciális tornatanárképző intézet, ezért a kormány 1868-ban a Nemzeti Torna Egylettel (NTE) átlapodott meg féléves tanfolyamok szervezésében. Emellett 1881-ig még számos vidéki város tornaegeteiben is indultak hasonló tanfolyamok, ettől kezdve azonban már az NTE privilégiuma volt a képzés, pontosan meghatározott szabályzat és tanrend szerint, a VKM ellenőrzése alatt. Magyar György: *A Magyarországi Tornatanítók Egyletének dualizmus kori története (1881–1918)*. Budapest, 1992. 13–15.

alább azt el akarta érni, hogy a honvédség jogköreit korlátozzák, és az iskoláknak nagyobb beleszólást engedjenek.¹⁰

A fentiekhez nagyon hasonló kritikák fogalmazódtak meg a tornatanárok részéről is, melyeket Matolay Etele *A Hon* című lap 1873. júniusi számában megjelent cikkében foglalt össze. Ő szintén a törvényjavaslat elvetése mellett emelt szót. A szakmai érveken túl a tornatanárokat egyébként erős egzisztenciális okok is motiválták, mivel féltették megélhetésüket a tisztektől és az altisztoktól.¹¹

Úgy tűnik, hogy a tiltakozások kellő hatást értek el, mivel a képviselőház tanügyi bizottsága a fent ismertetett kritikák közül többet is magáévá tett, így bár a törvényjavaslat célját és annak szellemét elviekben támogatta, végső soron nem javasolta elfogadásra a képviselőháznak. Ehelyett célszerűbbnek tartották, ha a katonai oktatást az iskola keretében végzik, ezért annak a középiskolai törvénytervezetbe való beépítését s az iskolai testi nevelés részeként való bevezetését ajánlották.¹² Vagyis a tanügyi bizottság csak részben osztotta a tanárok és tornatanárok véleményét, mivel önmagában a tornát, illetve annak bizonyos fokú harmonizálását a katonai igényekkel nem tartotta kielégítőnek. Ennek megfelelően az ifjúság katonai és fegyvergyakorlatai bekerültek az 1875-ös középiskolai törvénytervezetbe, amiről a 23. paragrafus rendelkezett. Eszerint az ötödik osztálytól vált volna kötelezővé a katonai oktatás, heti legalább egy órában (a testgyakorlati órák harmadát szánva rá), melyre év végén a diákok külön osztályzatot kaptak volna. Az oktatás azonban itt már teljesen az iskola felügyelete alatt zajlott volna, s az oktatókat is a tanárok közül választotta volna ki a VKM, igaz, a HM beleegyezésével.¹³

Az 1875-ös középiskolai törvényjavaslat katonai gyakorlatokról szóló része szó szerint átkerült az 1881-es tervezet 29. paragrafusába.¹⁴ A középiskolai törvény újbóli napirendre kerülésével viszont ismét fellángoltak a kérdéssel kapcsolatos viták. A támogatók közül Felméri Lajos kolozsvári egyetemi tanár a rövid életű *Középiskolai Szemlében* megjelent terjedelmes cikkében állt ki a törvényjavaslat mellett. Szerinte a fiatalok katonai szolgálatra való előkészítése nemcsak szükséges, hanem kötelesség is, mivel „az általános hadkötelezettség elve azt jelenti, hogy a hadsereg maga a nemzet, s hogy ha a nemzeti jellemben fel nem találjuk a katonai tulajdonságokat, a hadsereg is híjával lesz azoknak”.¹⁵ Az iskola azonban, vélte, a tizenöt és húsz év közötti fiatalok testi nevelését elhanyagolja, annak ellenére, hogy ez a kor meghatározó erkölcsi és fizikai fejlődésükben. Ennek káros eredményeit, vagyis az ifjúság „elzüllését” és „fizikai elsatnyulását” az egyre rosszabb sorozási statisztikák bizonyítják. Felméri magát az iskolai testi nevelést katonai gyakorlatok nélkül értelmetlennek tartotta, mivel szerinte az utóbbi adja bele a lelket, a hazaszeretetet. A katonai alapokon nyugvó hazafias nevelés pedig egyrészt alapját képezheti az önálló magyar tisztikarnak, ezzel segítve lebontani a hadsereg és a nemzet közötti válaszfalakat, másrészt

¹⁰ *Az egyesület választmányának a tanuló ifjúság katonai és fegyvergyakorlatairól szóló törvényjavaslatot illető irata a képviselőházhoz.* Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye, 7. évf. (1873/1874) 195–198.

¹¹ Matolay Etele: *Az ifjúság katonai és fegyvergyakorlatai.* *A Hon*, 11. évf. (1873) 136. sz. 1–2.

¹² *Az 1872. évi szeptember hó 1-jére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai.* 12. köt. Buda, 1874. 575. sz. 28–30.

¹³ *Az 1872. évi szeptember hó 1-jére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai.* 12. köt. Buda, 1874. 574. sz. 18.

¹⁴ *Az 1881. évi szeptember hó 24-re hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai.* 1. köt. Budapest, 1881. 8. sz. 44.

¹⁵ Felméri Lajos: *A középiskolai nevelés és a katonai gyakorlatok.* *Középiskolai Szemle*, 1. évf. (1882) 8. sz. 518.

„tönkre tehetné a hazánkban különböző nemzetiségű polgárai által újabb időben mesterségesen támasztott és táplált törekvéseket”.¹⁶ Végül pedig Felméri úgy vélekedett, hogy a katonásabb szellemű nevelés jó hatással lenne a tanulmányokra is.

Hasonló megfontolásokból indult ki a *Pesti Napló* egyik cikke is. Az ismeretlen szerző mindenekelőtt a magyar tisztikar megteremtését, a katonai szolgálat két évre való leszállítását s a hazafias szellem ápolását látta a törvényjavaslatban, melynek eredményeképpen „pánszlávok, dáko-románok a magyar nemzeti szín lobogó alatt nem nevelkedhetnének”.¹⁷ Ennek érdekében a szerző egyébként egyenesen középiskolai és népiskolai zászlóaljok bevezetését látta kívánatosnak.

A támogató cikkekre Ferenczy József fehértemplomi állami főgimnáziumi tanár reagált, aki a törvénytervezet vonatkozó paragrafusát az iskola militarizálásától tartva teljesen elvetette. Érvei jórészt megegyeztek a Tanáregylet fent már ismertetett, tíz évvel korábbi indokaival (polgári iskolának nem célja a katonai nevelés, pedagógiailag megkérdőjelezhető), s ő is úgy látta, a torna teljesen elegendő az előképzésre.¹⁸

A kritikai hangokat tovább erősítette a Matolay Etele vezetésével frissen megalakult Magyarországi Tornatanítók Egylete (MOTTE), mely 1882 januárjában egy a képviselőháznak benyújtott feliratban tiltakozott a törvénytervezet ellen. Az egylet érvelése szerint a katonai és fegyvergyakorlatok egyrészt nem képezik az iskolai nevelés részét, másrészt gyakorlati szempontból teljesen céltalanok és feleslegesek, ráadásul a nehéz katonai fegyverek viselése és az egyoldalú, kimerítő testgyakorlatok egyenesen károsak a fiatalok egészségére. A többi kritikushoz hasonlóan azonban ők sem az előképzés szükségességét vitatták, hanem annak módszerét. A tornatanárok pedig (aligha meglepő módon) erre tökéletesen elegendőnek minősítették a tornát.¹⁹

A tiltakozások ezúttal is megtették hatásukat. Az elfogadott 1883. évi XXX. törvénycikkből a vonatkozó paragrafus teljes egészében kimaradt, s ezzel a kérdés hosszú időre lekerült a napirendről. Igaz, a testgyakorlatot a középiskolákban is a katonai gyakorlatokra való tekintettel rendelték el, s az 1879-es gimnáziumi és az 1884-es reáliskolai tantervbe is bekerültek a katonai rendgyakorlatok a torna részeként, melyeket elvben a gyalogsági gyakorlati szabályzat szerint kellett volna oktatni, ezek azonban a népiskolai törvény paragrafusaihoz hasonlóan halva született rendelkezéseknek bizonyultak.²⁰

Az iskolai és az iskolán kívüli testi nevelés reformja és a katonás nevelés kérdése a századfordulós Magyarországon

Az iskolai és iskolán kívüli testi nevelés reformjának részletes bemutatására itt aligha vállalkozhatunk, éppen ezért csak a témánk szempontjából releváns részeket emeljük ki. Noha szakmai körökben a kérdés már az 1880-as évek közepétől állandóan napirenden volt, politikai szinten az első lépést Berzeviczy Albert VKM államtitkár tette meg, amikor kezdeményezésére 1890 márciusában az Országos Közegészségügyi Egyesület szervezésében a sport különböző területeiről érkező szakemberek részletesen megvitatták az ifjúság testi nevelésének magyarországi helyzetét. Ennek keretében felmerült a céllövészet és a katonai gya-

¹⁶ Felméri: *A középiskolai nevelés*, 530.

¹⁷ *Budapest, július 25.* Pesti Napló, 33. évf. (1882) 204. sz. 1.

¹⁸ Ferenczy József: *Az iskolai zászlóaljokról.* Az Országos Középtanodai Tanáregyesület Közlönye, 16. évf. (1882/1883) 134–140.

¹⁹ A felirat szövegét közli: Magyar: *A Magyarországi Tornatanítók*, 70. melléklet.

²⁰ Szabó: *A középiskolai testnevelés*, 14–17.

korlatok problémája is, melyeket azonban, noha akadt támogatójuk is, a résztvevők összességében elvetettek.²¹ Hasonló következtetésre jutott az 1898-ban tartott II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus is, mely Andor Tivadar előadó határozati javaslatát elfogadva kimondta, hogy a katonaságnak csupán közvetett szerepe lehet az iskolai testi nevelésben, s ismét megerősítette azon korábbi álláspontot, miszerint a katonai szolgálatra való előkészítésre bőven elegendő a tornaoktatás.²²

A testnevelési reformban igazán jelentős előrelépések csak a századfordulót követő években történtek, ekkor azonban már éreztették hatásukat a magyar társadalomnak a katonaság neveléséhez fűződő viszonyában beállt változások is. Ennek egyértelmű jele a Szemere Miklós tevékenysége nyomán 1903-ban útnak induló ifjúsági katonai céllövőmozgalom, melyet csakhamar felkarolt a honvédség is. A kezdeti lépéseket követően a VKM 1906-ban kísérleti jelleggel még csak néhány, majd 1908-ban bármely iskola és egyesület számára engedélyezte, hogy a tizenöt és huszonegy év közötti fiatalok számára önkéntes alapon céllövőtanfolyamokat szervezzenek a HM támogatásával. A főleg városokban terjedő mozgalom népszerűségét jelzi, hogy 1914-ben már a középiskolák több mint 70%-a, a tanítóképzők közel fele, a felső-kereskedelmi iskolák negyede, valamint számos sport- és ifjúsági egyesület indított (összesen 452) tanfolyamot, több mint 21 000 résztvevővel.²³ Szintén jelzésértékű, hogy ezzel egy időben számos civil kezdeményezés is lábra kapott, melyek a fiatalok katonai szolgálatra való előképzését és katonaság szellemű nevelését tűzték ki célul, így például a Kecskemétről útnak induló s főleg Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében terjedő népiskolai zászlóalj,²⁴ a Karafiáth Jenő-féle egyetemi zászlóalj,²⁵ illetve a báró Nyáry Albert által megálmodott Nemzeti Phalanx.²⁶ Igaz, ezeket különböző okok miatt a honvédség nem támogatta, így a népiskolai zászlóalj kivételével valamennyi rövid időn belül elhalt.

A fenti folyamatokat érzékelte a kormányzat is. A Berzeviczy Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter által 1904 októberében benyújtott népiskolai törvényjavaslat indoklása (igaz, némileg túlzóan) a következőképpen fogalmazott: „Ezen nemzeti feladat megoldásának sürgős szükségességét legjobban tükrözi vissza a közvélemény, mely úgy a sajtó, mint az egyes egyletek, társulatok és iskolák útján mindinkább parancsolólag követeli, hogy a kormány e téren is a cselekvés terére lépjen”.²⁷ Éppen ezért Berzeviczy az Eötvös-féle tör-

²¹ Dollinger Gyula – Suppan Vilmos: *Az ifjúság testi neveléséről. Két jelentés*. Budapest, 1891. 34–36., 135–139.

²² Nagy László – Beke Manó – Kovács János – Hajós Mihály (szerk.): *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója*. 1. köt. 1. rész. Budapest, 1898. 509–515.

²³ Részletesebben lásd: Tangl Balázs: *Katonai céllövészeti és katonaság nevelés a századfordulós Magyarországon iskolákban*, a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület sárospataki konferenciáján 2015. augusztus 26-án, azonos címen elhangzott előadás alapján. Megjelenés előtt.

²⁴ *Az iskolai zászlóalj szervezése. Kidolgozta: A kecskeméti közs. tanítótestület szervező bizottsága Máry Gyula 38. gyalogezredbeli hadnagy közreműködésével*. Kecskemét, 1907.; Petri Mór: *Közoktatásügy*. In: Sziklay János – Borovszky Samu (főszerk.): *Magyarország vármegyéi és városai*. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. 2. köt. Budapest, 1911. 230–231.

²⁵ *Az egyetemi ifjúság mozgalma: egyetemi zászlóalj szervezése*. Budapest, é. n.; Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története 1867–1918*. Budapest, 2015. 320–322.

²⁶ *Vármegyéik és a nemzeti Phalanx*. Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtár. D.6714; Nyáry Albert báró: *Az első magyar cserkészmozgalom*. A Cél, 5. évf. (1914) 3. sz. 235–240.

²⁷ *Az 1901. évi október 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházi irományai*. 35. köt. Budapest, 1904. 680. sz. 437.

vényhez képest a katonai gyakorlatokat és a céllovészetet felvette volna a tanítóképzők tananyagába is; így a tanítók már az elemi iskolákban kezükbe vehették volna az ifjúság katonai képzését, ezzel életet lehelve a korábbi rendelkezésekbe. Ehhez az oktatókat, valamint a felszerelést a honvédség biztosította volna, a tantervet pedig a VKM és a HM közösen dolgozta volna ki. Mindez azonban a kezdő lépés lett volna csupán, „egy láncszeme azon reformsorozatnak, melyet a kormány [...] az ifjúság nevelése terén és a céllovészetnek a nép szélesebb rétegeiben való meghonosítása érdekében még életbe léptetni kíván”.²⁸

Noha a Berzeviczy-féle népiskolai törvénytervezet az első Tisza-kormányval együtt elbukott, s később is csak a híres-hírhedt „Lex Apponyi” született meg, azt mindenképpen előrevetítette, hogy az iskolai és az iskolán kívüli testi nevelés reformjában a kormányzat egyértelműen helyet szán a katonai szempontoknak. Ebben a kérdésben ráadásul kormányoldal és ellenzék között nem volt ellentét: a HM támogatásával szervezett céllovőmozgalom például a koalíciós kormány idején kapott nagyobb lendületet, s nem történt változás a Munkapárt regnálása idején sem. Az 1870-es és 1880-as évekhez képest azonban mindehhez immár jelentősebb társadalmi támogatottság is társult, melynek köszönhetően a testi nevelés reformjával foglalkozó különböző szakmai fórumokon a HM is képviselhette érdekeit.

Mielőtt rátérünk a testnevelési reform kérdésére, mindenképpen szükséges néhány szót szólni a honvédség elképzeléseiről. Ezt egyrészt egy 1904-ben született belső tanulmány, valamint Sárói Szabó Lajos honvédszázados,²⁹ a testnevelési reformfolyamat különböző fórumain a HM képviselőjét ellátó tiszt egy 1908-as írása alapján tesszük meg.³⁰ Eszerint a honvédség alapvetően olyan, a teljes férfilakosságra kiterjedő, komplett, az életkori sajátosságoknak megfelelő előképzésben gondolkodott, mely a gyermekkortól egészen a sorozásig tartott volna. Ilyen értelemben a nevelés alapvetően három (a katonai szolgálattal együtt négy) fő időszakra oszlott volna: az iskolát megelőző évekre, az alsóbb iskolákra (14 év alatt), valamint a felsőbb iskolákra (15 és 21 év között). Az első időszakban elsősorban az édesanyákra hárult volna az a felelősségteljes feladat, hogy megfelelő szellemben, egészséges és erős gyermekeket neveljenek fiaikból. Ennek érdekében egyébként Sárói Szabó Lajos például a leánynevelésre fordítandó nagyobb figyelmet is szorgalmazta. Az iskolai évek alatt a HM az életkori sajátosságoknak megfelelő, a katonai tornautasításon és a gyalogsági gyakorlati szabályzaton alapuló testi képzésre akarta helyezni a hangsúlyt. Ennek keretében céllovészetre csak a felsőbb iskolákban kerítették volna sort, ahol már bizonyos elméleti ismeretek (fegyverismeret, alapvető katonai és honvédelmi ismeretek) elsajátítását is el-

²⁸ Az 1901. évi október 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházi irományai, 35. 420.

²⁹ Sárói Szabó Lajos 1870-ben született Szabadkán. A Ludovica Akadémia elvégzését követően 1890-ben neveztek ki hadnagynak, majd a honvéd felsőbb tiszti tanfolyamon és a bécsi Hadiiskolában (*k.u.k. Kriegsschule*) képezte tovább magát. 1894-ben léptették elő főhadnaggyá, majd 1900-ben századosná. Honvéd és közös hadseregbeli vezérkari szolgálat után a Honvédelmi Minisztérium munkatársa lett. Szabó a századfordulótól kezdve foglalkozott a katonai előképzés kérdésével, s annak elismert szakértője, egyik fő támogatója volt. Munkatársa volt a *Hadsereg*, a *Katonai Lapok* s annak utódja, a *Katonás Nevelés* című katonai lapoknak, valamint segédtagja az MTA hadtörténelmi bizottságának. A m. kir. 31. honvéd gyalogezred alezredeseként 1914-ben a Jaroslau melletti Lazynál (Galícia) esett el. *Nekrológ – Sárói Szabó Lajos 1870–1914*. Hadtörténelmi Közlemények, 15. évf. (1914) 687–689.

³⁰ *Tanulmány az ifjúság katonai neveléséről és a céllovészetnek a nép körében leendő meghonosításáról*. Hadtörténelmi Levéltár Honvéd Főparancsnokság (a továbbiakban: HL Hfp) 454. d. 1904. eln. 1328.; Sárói Szabó Lajos: *Tervezet a magyar ifjúság katonai szolgálatra való előkészítésének szervezésére*. Katonás Nevelés, 23. évf. (1908) 2. sz. melléklet.

várták. A testi s bizonyos fokú elméleti képzés fő célja azonban végső soron a megfelelő, katonás szellemű erkölcsi nevelés volt, melynek keretében a fiatalokat a katonai értékekre épülve mindenekelőtt uralkodóhúsásra, a haza és a honvédelem iránti szeretetre, bajtársiasságra, rendre, fegyelemre, engedelmességre, tiszteletre és kötelességtudatra nevelték volna. Hasonló elvekre épült volna az elemiből kimaradt, de tovább nem tanuló, túlnyomórészt vidéki ifjúság nevelése is, melyet a honvédség a HM alá tartozó ifjúsági egyesületek keretében képzelt el. A fentiekén túl azonban itt közhasznú és állampolgári ismeretekre, valamint erkölcsös, józan életmódra is nevelték volna a fiatalokat. Ugyanakkor ki kell emelni, hogy a honvédség elvetette az iskola totális militarizálását, vagyis a hadsereg mintájára létrehozandó iskolai zászlóaljkat. Ehhez hasonlóan feleslegesnek és károsnak tartotta a fegyverforgatások, az összetett, alaki, szakasz- vagy századgyakorlatok oktatását is, vagyis a „katonásdit”. A katonai szolgálatra való előképzést pedig szigorúan az iskola, illetve a néptanítók és községi előjárók által szervezett, de a HM alá tartozó ifjúsági egyesületek keretében képzelték el. Sőt, a honvédség magának csak támogató szerepet szánt: az oktatást a tornatanárookra és a tanítókra (falun mellettük esetleg kiszolgált vagy tartalékos altisztekre) akarták bízni. Mindehhez természetesen a tanítóképzők és a tornatanárok képzésének a gyökeres átalakítására is szükség volt.

Elképzeléseit a honvédség természetesen nem valósíthatta meg maradéktalanul, ugyanakkor a testnevelési reformfolyamatba bekapcsolódva lehetőséghez jutott, hogy terveinek minél több elemét megpróbálja érvényre juttatni. Ennek egyik első fontos állomását az a szakértekezlet jelentette, melyet Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter hívott össze 1908 márciusában a középiskolai testnevelés tárgyában, s melyen részt vehetett Sárói Szabó Lajos is. Az anketon három kérdést tárgyaltak: megfelel-e a tornatanítás fennálló rendszere, szükséges-e középiskolai tornafelügyelet rendszeresítése, illetve milyen legyen a középiskolai tornatanárok képzése. Ezek közül Szabó az első és a harmadik témához szolt hozzá. Az előbbi tekintetében úgy vélte, hogy a középiskolai tornatanítás teljesen alkalmatlan az igények kielégítésére, s annak nem csupán egyszerű reformjára van szükség, hanem alapjaiban kell megváltoztatni. Véleménye szerint „a jó iskola nemcsak hasznos polgárokat, de jó katonákat is nevel”,³¹ melyet különösen a középiskoláktól lehet elvárni, hiszen az azt elvégző diákok a katonai szolgálatban egyéves kedvezményben részesültek. Ráadásul szerinte a középiskolások körében különösen nagy volt a fegyelmezetlenség, valamint a kötelességtudat, a lelkiismeretesség, az állhatatosság és a munkaszeretet hiánya, mely bajokon „csak sokkal katonásabb szellemű, sokkal cél tudatosabb, egységesebb, erélyesebb, rendszerebb testi és lelki neveléssel lehetne segíteni”.³² Éppen ezért a reformot a VKM és a HM egyetértésében kell kialakítani, s az addigi torna mellett hangsúlyos szerepet kell kapnia az atlétikának, a kirándulásoknak és a céllovászatnak. Ugyanakkor külön kitért arra is, hogy a cél nem az ifjak katonákká való nevelése vagy az iskola militarizálása, hanem csupán a test és a szellem előkészítése a kiképzésre, illetve a fiatalok fogékonyságának növelése a hadsereg iránt.³³

Ami a testnevelőtanárok képzését illeti, Szabó kidolgozott egy saját reformtervezetet, melyben egy olyan, a HM és a VKM közös vezetése alatt álló, de alapvetően katonai jellegű, két évfolyamos tanintézmény felállítását javasolta, ahol a honvédségi és civil testnevelő-

³¹ *A középiskolai testgyakorlat tárgyában a M. Kir. Vallás és Közoktatásügyi Ministeriumban Gróf Apponyi Albert miniszter elnöklésével 1908. márc. 16., 18. és 19. napján lefolyt Szakértekezlet jegyzőkönyve.* Budapest, 1908. 19.

³² *Szakértekezlet jegyzőkönyve*, 29.

³³ *Szakértekezlet jegyzőkönyve*, 18–33.

tanárokat közösen, egységes tanrend szerint oktatnák katonai és civil tanárok. A vidéken felállítandó intézménybe csak egyéves önkéntesek vagy tartalékos tiszti ranggal rendelkezők jelentkezhetnek volna, ami egyben a szakma presztízsét is emeli. Emellett elképzelése szerint magát az egyéves önkéntességi jogot is csak azok kaphatták volna meg, akik megfelelő osztályzatot szereznek testnevelésből. Szabó végül kívánatosnak tartotta a tankerületenként felállítandó testnevelői felügyelői állás létrehozását, valamint az Országos Testnevelési Tanács felállítását a VKM vezetésével, de megfelelő honvédségi képvisellel.³⁴

A százados javaslatai az értekezleten meglehetősen eltérő reakciókat váltottak ki. Kun Gyula, a Nemzeti Torna Egylet (NTE) képviselője ugyan szép elképzelésnek tartotta a nemzet és a hadsereg szoros szövetségét, de szerinte Magyarországon ez nem kivitelezhető, mivel nem létezik magyar, csak közös, sőt inkább „osztrák” hadsereg. Stankovits Szilárd, a Magyar Athletikai Szövetség (MASZ) képviselője, valamint Maurer János (NTE) teljesen elvetette a katonai gyakorlatok iskolába való bevitelét, míg Iszer Károly, a Magyarországi Testedző Egyesületek Szövetségének (MOTESZ) képviselője a költségek tekintetében adott kétségeinek hangot. Juba Adolf annyit tartott elfogadható követelésnek a katonaság részéről, hogy a középiskolákból egészséges, jól fejlett, megfelelő erkölcsi tulajdonságokkal rendelkező fiatalok kerüljenek ki, ugyanakkor a céllövészetet nem támogatta. Ezzel szemben Ottó József tanfelügyelő, Bernáth Gyula (NTE), Malecki Roman (MLSZ), valamint Vermei Lajos kolozsvári egyetemi vívómester kiállt a katonai gyakorlatok és a céllövészet mellett. Ehhez hasonlóan Klupathy Jenő (BEAC) is támogatta Szabó elképzeléseit, bár figyelmeztetett, hogy ne essenek a túlzott militarizmus hibájába.³⁵

A fentiekből jól látszik, hogy sokszor még ugyanazon szervezeten belül sem volt egyöntetű a kérdés megítélése, ami különösen a torna esetében szembetűnő. Miközben ugyanis az NTE alapvetően a katonai gyakorlatok, de különösen a céllövészet ellen foglalt állást (a tornatanárok véleményéről a későbbiekben még részletesebben szó esik), addig a MOTESZ végső soron kiállt azok szükségessége mellett. Ezt jól mutatja az országgyűlésnek 1908-ban benyújtott, az ifjúság testi neveléséről szóló emlékirata, melyben részletes statisztikai adatokat sorolva mutatott rá a magyar nép „testi satnyulására”, valamint a magyarországi testi nevelés lesújtó állapotára. Ezen káros folyamat megállításában pedig fontos szerepet szántak a katonai szempontoknak, annál is inkább, mivel „a katonai szolgálat ideje a testi nevelés szempontjából üdvös megszakítást képvisel e nagy pusztaságban”.³⁶ Az emlékirat a tornatanárképzés reformját illetően egyébként alapvetően Sárói Szabó Lajos százados elképzeléseiből indult ki, s egy a VKM, a HM és a BM közös felügyelete alatt álló intézet létrehozását javasolta, ahol civil és katonai tanárokat közösen oktatnának.

A MOTESZ állásfoglalása fényében külön említést érdemel a MASZ magatartása, az ugyanis aligha választható el az atlétika és a torna között ekkoriban dúló ellenségeskedéstől. Noha éppen ezért azt hihetnénk, hogy a MASZ végső soron sokkal inkább kétségeinek adott hangot, testnevelési szakosztályának 1909-es munkaprogramjában alapvetően csak a céllövészetrel és a menetgyakorlatokkal kapcsolatban fogalmaztak meg fenntartásokat, a katonai rendgyakorlatokat azonban támogatták.³⁷ Ennek ellenére a köztük és a MOTESZ

³⁴ *Szakértekezlet jegyzőkönyve*, 106–110.

³⁵ *Szakértekezlet jegyzőkönyve*, 36., 39–40., 48–53., 83., 93., 104., 106–107., 109–110., 113., 120., 125.

³⁶ *Emlékirat a testi nevelésről. A Magyar Országgyűlés Képviselőházához benyújtja a Magyarországi Testedző Egyesületek Szövetsége*. Budapest, 1908. 29.

³⁷ *A Magyar Athletikai Szövetség iskolai testnevelési szakosztályának munkaprogramja*. Budapest, 1909. 22–24.

között dúló viszálykodás erősen rányomta a bélyegét a testnevelési reformfolyamatra, így az abban mérföldkőnek bizonyuló s az utóbbi által 1909 decemberére szervezett testnevelési kongresszusra is, melyen a MASZ nem volt hajlandó részt venni.

Az előzményeknek megfelelően a testnevelési kongresszuson fontos helyet foglalt el a katonai szempontok mérlegelése. A HM képviselőit Sárói Szabó Lajos százados vezette, aki nézeteit két témában fejtette ki részletesebben: az első vitakérdésben, mely az ifjúsági egyesületekben zajló testi nevelésről szólt, valamint a harmadikban a tornatanárképzésről. Első előadásában Szabó bírálta a katonás nevelés és a katonai előképzés ellenzőit, mondván, a haza védelme az általános hadkötelezettség révén valamennyi férfi kötelessége, így az arra való felkészítés nem pusztán a hadsereg feladata. Véleménye szerint az ilyen irányú nevelés csak akkor lehet sikeres, ha egységes terv szerint, megszakítások nélkül folyik a gyermekkortól egészen a katonai szolgálatig, s ebben döntő szerep jut az iskolának. A nevelés azonban azok esetében, akik elvégezték az elemi, de nem tanultak tovább, intézményileg megszakad. Ezen (főleg vidéki) fiatalok esetében játszaniának Szabó szerint kulcsszerepet az ismételőiskolák, valamint az ifjúsági egyesületek. Az itt folyó erkölcsi és a katonai igényekkel összhangba hozott testi nevelés ugyanis sokat segíthetne a kiképzésben és így a védképesség növelésében. Ennek érdekében sürgette egy országos szervezet létrehozását s az egyesületek honvédségi felügyelet melletti megszervezését.³⁸

Második előadásában jórészt az anketon már elmondottakat ismételte meg. A korábbiakat mindössze annyival egészítette ki, hogy szerinte a falusi ifjúság testi nevelését alapvetően a néptanítókra kellene bízni. Ezt úgy vélte megoldhatónak, ha nekik is megadják az egyéves önkéntességi jogot, és speciális önkéntes iskolákba csoportosítva őket célzott képzést kapnának katonai vezetés alatt, de civil szakemberekkel együttműködve. Ezen javaslatát egyébként az 1912-es véderőtörvényben megvalósult, amikor a néptanítók az eddigi póttartalékos kedvezmény helyébe megkapták az egyéves önkéntesség jogát, vagyis a tisztii rang elnyerésének lehetőségét. Az úri osztályba való belépőért cserébe viszont vidéken a fiatalok katonai nevelésének szolgálatába kellett állniuk.³⁹

Sárói Szabó Lajoson kívül a katonai kérdésekkel részletesebben Kmetykó János főgimnáziumi tornatanár, a Budapesti Torna Club (BTC) tagja, valamint Lekcsei Sulyok János tornatanár foglalkozott a kongresszuson. Mindketten támogatták a katonai gyakorlatok és a céllövészet bevezetését, s fontos szerepet szántak az ifjúság katonás szellemben való nevelésének.⁴⁰ Sulyok egyébként a II. kerületi főreáliskola harminc alsó osztályos diákjával bemutatót is tartott, melynek során különböző alaki gyakorlatokat és fegyverforgatásokat végeztetett velük. Miközben azonban előadását általánosságban nagy helyesléssel fogadták a résztvevők, bemutatója már nem nyerte el tetszésüket, s még Sárói Szabó Lajos is erős kritikát fogalmazott meg, tekintettel a gyerekek fiatal korára.⁴¹

A kongresszuson a résztvevők többsége egyértelműen támogatta a katonai szempontoknak a testi nevelésbe való felvételét, így Waldapfel János főgimnáziumi tanár, pedagógiai szakíró, Galambos Ede, a Budapesti-Budai Torna Egyesület (BBTE) tagja, Szily József, a Magyar Országos Tűzoltósövetség képviselője, Halász Zsiga vívómester, főgimnáziumi tornatanár, Demény Károly (MOTESZ), Andor Endre, Tóth István, Bernáth János és má-

³⁸ Malecki Roman (szerk.): *I. Magyar Országos Testnevelési Kongresszus Főjelentése (1909. december 27–29.)*. Budapest, 1910. 20–26.

³⁹ *Testnevelési Kongresszus*, 56.; *Az 1910. évi június hó 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőháza irományai*. 10. köt. Budapest, 1911. 276. sz. 77–78.

⁴⁰ *Testnevelési Kongresszus*, 82–83., 121–130.

⁴¹ *Testnevelési Kongresszus*, 113.

sok. Az ifjúsági egyesületek keretében zajló katonai előképzést még Juba Adolf és Maurer János is támogatta, akik az alig másfél évvel korábbi ankéton a középiskolák tekintetében ugyanezt elvetették. Az is egyértelműen kirajzolódott, hogy az ellenzők elsősorban a szociáldemokrata és polgári radikális nézeteket valló tanárok (Lefkovits Vilmos, Zigány Zoltán), valamint a szabadgondolkodók Galilei köre (Polányi Károly) és a feministák (Bédy-Schwimmer Róza) képviselői közül kerültek ki, akik antimilitarista alapon, elvi szinten el-leneztek mindenfajta katonai oktatást.⁴²

A kongresszus két legfontosabb eredménye az Országos Testnevelési Alap és az Országos Testnevelési Tanács (OTT) létrehozása volt. Az előbbi az 1913. évi XIII. törvénycikk 2. §. c) pontja nyomán jött létre, mely a totalizátoradó (lóversenyfogadásból származó adó) 2%-át a VKM és a HM közös kezelésére bízta az iskolai és iskolán kívüli testnevelés reformja, valamint a testedzésnek az ország lakosai körében való meghonosítása érdekében. Ezzel párhuzamosan megalakult a VKM alá tartozó OTT is, melyben a HM több taggal képviseltette magát.⁴³ Feladata az iskolai és iskolán kívüli testi nevelés reformjának kidolgozása volt, munkája azonban már átnyúlik a világháború időszakára, eredményei pedig csak a Horthy-korszakban értek be, túlnyúlva ezzel témánk időkeretén. Annyit azonban érdemes megemlíteni, hogy az OTT munkálataiban (ekkor már a háború hatására is) a katonai szempontok fontos helyet foglaltak el, s mind az iskolai, de különösen az iskolán kívüli testi nevelés egyik fő feladatává a katonai előképzést tették.⁴⁴

Viták és vélemények a katonás nevelésről a századfordulós Magyarországon

Az alábbiakban azon véleményeket, vitákat fogjuk részletesebben is megvizsgálni, melyek a katonás neveléssel kapcsolatban felmerültek a századfordulót követően. Elsőként a honvédség álláspontját vesszük górcső alá Sárói Szabó Lajos munkái alapján, majd Szemere Miklós és a jobboldali radikalizmus, a tanári és tornatanári szakma, valamint a sportélet (mindenekelőtt a torna) képviselőinek elképzeléseit ismertetjük röviden, végül pedig kitérünk az ellenzőkre is, így a békemozgalom híveire, a szabadgondolkodókra, a feministákra és a szociáldemokratákra.

Sárói Szabó Lajos mellett, hogy a HM meghatalmazottjaként a katonás nevelés ügyét a különböző szakmai fórumokon képviselte, számos tanulmány⁴⁵ és előadás⁴⁶ keretében szélesebb körben is propagálta azt. Gondolatait legteljesebben 1912 februárjában a Budapesti Népszerű Főiskolai Tanfolyam szabad egyetemen tartott két előadásában foglalta össze. Szabó bár fontosnak és támogatandónak tartotta a békemozgalmakat, szerinte „a természet rendjének, az emberek és a nemzetek lélektanának ismerete mellett, csak nagyon kevesen hihetik, hogy a háború valaha ismeretlen fogalomná fog válni”.⁴⁷ A harc, a vetélkedés az

⁴² *Testnevelési Kongresszus*, 14., 19., 28–31., 52., 59., 72.

⁴³ P. Miklós: *Adalékok*, 103.

⁴⁴ Juba Adolf: *Az iskolán kívüli testi nevelés reformja. Országos Testnevelési Tanács Munkálatai 2.* Budapest, 1915. 5–19.; Kmetykó János: *Az iskolai testi nevelés reformja. Országos Testnevelési Tanács Munkálatai 3.* Budapest, 1915. 161–185.; Galambos Ede: *Ifjúsági Honvéd Egyesületek. Országos Testnevelési Tanács Munkálatai 11.* Budapest, 1916. 3–31.

⁴⁵ Sárói Szabó Lajos: *Tervezet*, i. m.; Sárói Szabó Lajos: *Iskola és hadsereg*. Magyar Középiskola, 1. évf. (1908) 232–240.; Sárói Szabó Lajos: *Katonás nevelés*. Magyar Katonai Közlöny, 1. évf. (1908) 398–406.

⁴⁶ Sárói Szabó Lajos: *Honvédő polgárok*. Budapest, 1911.; Sárói Szabó Lajos: *Honvédelem. Öt ismeretterjesztő előadás*. Budapest, 1912.

⁴⁷ Sárói Szabó: *Honvédelem*, 8.

emberi természet szerves része, s bár a különböző jogi intézmények és a politika próbálja az ellentéteket kiegyenlíteni, ez csak ideig-óráig lehetséges. „A nemzetek érdekeinek összeütökzésénél mindig a háború volt a kiegyenlítés, a leszámolás legtermészetesebb és azért tulajdonképpen a legigazságosabb módja, az ma és az lesz örökké”⁴⁸ – fogalmazott egy korábbi tanulmányában. Szabó szerint a békét, a nemzetek szabadságát, jólétét és fejlődését, sőt magát a jogrendet is csak az erős hadsereg képes megvédelmezni. „*Si vic pacem – para bellum!*” – mondja a régi közmondás, és ezt bizonyítja a történelmi tapasztalat is. Éppen ezért aki a békét a leszereléssel akarja megteremteni, az tulajdonképpen a nemzet vesztére tör, hiszen támadáskor nem a törvény, hanem a katonai felkészültség számít, mely különösen a magyarság számára létkérdés, kik „rokonok nélkül élünk Európa szívében”.⁴⁹ Persze, ismeri el Szabó, a hadsereg fenntartása sokba kerül, de Franciaország példáján keresztül arra figyelmeztet, hogy egy háborús vereség még drágább lehet.

Szabó egyébként magát az örök békét kifejezetten károsnak tekintette a társadalomra nézve, mivel „a háború tisztító vihara nélkül veszedelmes irányba tévedne az emberek gondolkodásmódja, elidegenednének a testet, jellemet és erkölcsöt edző és nemesítő munkától és küzdelemtől, csak gazdagságra, mulatásra és élvezetekre törekednének, megnövekednék a testnek, az elmének s a pénznek a becsülete, a szív, a lélek és a jellem tisztelésének rovására, megromlanék minden erkölcs”.⁵⁰ Ennek tudja be azt a körülményt is, hogy ahol hosszabb békeidőszak köszönt be (így például kora Magyarországon), ott könnyen meggyengül a honvédelem iránti érdeklődés, aminek egyrészt testi és erkölcsi elzúllás lesz a következménye, másrészt a béke illúziójától vezetve a nép egyre kevésbé lesz hajlandó pénzt áldozni a hadseregre, felesleges kiadásnak tartva azt, ezzel pedig veszélybe sodorva szabadságát és fejlődését.

A fentiekből következik, hogy a honvédelemre fokozott hangsúlyt kell fektetni. „Egy percig sem szabad tehát azt hinnünk, hogy a honvédő harcossá való nevelés egyedül a hadsereg hivatása.”⁵¹ Éppen ellenkezőleg. „E cél szolgálatába kell állnia a családnak, iskolának, egyháznak, társadalomnak”,⁵² hiszen az ifjak csak akkor felelhetnek meg eme kötelességüknek, ha már születésüknél fogva erre nevelik őket. Szabó különösen a két nagy népművelő intézmény, az iskola és a hadsereg között kötendő szövetséget, valamint a hadsereg és a civil társadalom összefogását szorgalmazta a nagy cél érdekében, melyet a következőképpen határozott meg: „Szeresse királyát, mint a nemzet hatalmának hivatott, fölszentelt megszemélyesítőjét. Tisztelje őseinek emlékét, kik számára ezt a hazát megszerezték és megtartották. Ragaszkodjék hazájához és nemzetéhez s érezze legszebb, legnemesebb, legkedvesebb életcéljának, hogy királyának, nemzetének és hazájának használhasson”.⁵³ Ez pedig csak úgy lehetséges, ha tökéletesre nevelik a fiatalság testi, szellemi és erkölcsi tulajdonságait, vagyis legyen edzett, kitartó, akadályokat leküzdő, talpraesett, gyors észjárású, tegye magáévá a rend, a fegyelem, a pontosság, a bajtársiasság, az önfeláldozás, az engedelmesség és a tisztelet értékeit, de mindenekelőtt a királyhűséget és hazaszeretetet. Ennek megfelelően az iskolai tananyagot is át kellene alakítani, száműzve abból mindent, ami a

⁴⁸ Sárói Szabó: *Tervezet*, 4.

⁴⁹ Sárói Szabó: *Honvédelem*, 11.

⁵⁰ Sárói Szabó: *Honvédelem*, 23.

⁵¹ Sárói Szabó: *Honvédelem*, 23.

⁵² Sárói Szabó: *Honvédelem*, 24.

⁵³ Sárói Szabó: *Honvédelem*, 20.

„harci dicsőség szeretetét, s a hősök tiszteletét csökkenteni igyekeznek és a katonai hivatást barbárnak csaknem erkölcstelennek festik”.⁵⁴

Mindebből az következett Szabó számára, hogy a katonai szellem nagysága egyben a népek értékének fokmérője, melyet erősíteni kell, mert eltűnése csalhatatlan előjele a nemzet bukásának. A háborúk sorsát ugyanis elsősorban „a nép erkölcsi értéke, szelleme, fajsúlya dönti el”, márpedig „bármennyire tagadják is némelyek, a történelem kétségbevonhatatlan bizonyítja, hogy a nemzetek hatalma, műveltsége, gazdagsága, virágzása, dicső korszaka mindig nagy háborúkkal kezdődött s végződött is”.⁵⁵ Éppen ezért, vonja le a végkövetkeztetést, tudatosítani kell a magyar társadalomban, hogy „militarizmus és hazafiasság rokonértelmű szók”.⁵⁶

A Sárói Szabó Lajos által kifejtett nézetek jól tükrözik a honvédség berkeiben kialakult véleményt. A HM félhivatalos lapjában, a *Katonás Nevelésben*⁵⁷ számos, honvédtisztek tollából származó cikk látott napvilágot, melyek hasonlóan vélekedtek.⁵⁸ Ezen szociáldarwinizmussal átitatott társadalom- és világkép egyáltalán nem számított egyedinek vagy különlegesnek, éppen ellenkezőleg, jól beleilleszkedett a korabeli európai tendenciákba. A századfordulós európai hadseregekhez hasonlóan ugyanis a közös hadsereg tisztikarában, s különösen annak vezérkarában a szociáldarwinizmus teljesen elfogadott narratívává és érvelési rendszerré vált, melynek egyik fő képviselője éppen maga Franz Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök volt. Ezt az önlegitimáció és a Habsburg Birodalom felosztásától való félelem mellett a tisztikarban uralkodó erős kultúrpeszimizmus is táplálta, melyet a századfordulós (a hadsereget is érintő) politikai válságok és társadalmi-ideológiai változások fűtöttek. Ez utóbbival függött össze azon uralkodóhűségen alapuló konzervatív, bellicizmussal átitatott harcos és antiliberális katona férfiideál, mely a közös hadsereg tisztikarában uralkodóvá vált. Mindez a honvédséget sem hagyta érintetlenül, annál is inkább, mivel a századfordulóra a honvédség és a közös hadsereg tisztikara mind jobban összefonódott (különösen a felsőbb szinteken), közöttük egyre kevesebb különbség volt tapasztalható.⁵⁹ A hadsereg és a honvédség pedig az általános hadkötelezettség elvére hivatkozva a társadalom szélesebb rétegeiben is megpróbálta e katona férfiideált meghonosítani, így militarizálva felülről a társadalmat.⁶⁰

⁵⁴ Sárói Szabó: *Tervezet*, 9.

⁵⁵ Sárói Szabó: *Honvédelem*, 31.

⁵⁶ Sárói Szabó: *Honvédelem*, 19.

⁵⁷ A folyóirat a Bolgár Ferenc által 1885-ben alapított s a hadsereg társadalomban való népszerűsítését célul kitűző *Katonai Lapok*nak a folytatása volt (számozását is folytatta), mely 1907-ben változtatott nevet és profilt. A havonta megjelenő *Katonás Nevelés* körülbelül 1000 példányban látott napvilágot, melyből 900 került előfizetőkhez (köztük körülbelül 300 iskolákhoz és 40 sportegyesülethez). A lapot a honvédelmi és a hadügyminisztérium is komoly anyagi támogatásban részesítette. Latterer, F. v.: *Die Militär-Fachperiodica Österreich-Ungarns*. Österreichische Militärische Zeitschrift, Jg. 53. (1912) Bd. 1. 830.

⁵⁸ Töttösy Aladár honv. hadnagy: *Az ifjúság katonás nevelésének célja, jelentősége és haszna*. *Katonás Nevelés*, 28. évf. (1913) 6. sz. 4–5.; Székelyhidy József honv. százados: *Az ifjúság jellemfejlés-tése a katonás nevelésben*. *Katonás Nevelés*, 28. évf. (1913) 10. sz. 4–5.; Bauer Jenő honv. hadnagy: *Az antimilitarizmus*. *Katonás Nevelés*, 29. évf. (1914) 1. sz. 4–5.; Bauer Jenő honv. hadnagy: *Az antimilitarizmus (folytatás)*. *Katonás Nevelés*, 29. évf. (1914) 2. sz. 4–5.

⁵⁹ Hajdu Tibor: *Tisztikar és középosztály 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei*. Budapest, 1999. 255–276.

⁶⁰ Kronenbitter, Günther: *Krieg im Frieden. Die Führung der k. u. k. Armee und die Grossmachtpolitik in Österreich-Ungarns 1906–1914*. München, 2003. 121–144., 197–232.; Hämmerle, Christa: *Die k. (u.) k. Armee als 'Schule des Volkes'? Zur Geschichte der Allgemeinen Wehrpflicht in der*

Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy a katonaság mennyiben lelt partnerre mindebben a társadalom szélesebb rétegeiben. Megértésre leginkább a jobboldali radikalizmus részéről talált, melynek hívei az ifjúság katonás szellemű nevelését központi jelentőségű problémaként kezelték. Először talán érdemes részletesebben megvizsgálni a magyar céllövősport atyjának, Szemere Miklósnak a nézeteit. Szemere számára az ifjúsági katonai céllövészet és tágabb értelemben a hadi erényekre való nevelés tulajdonképpen azon társadalmi-politikai reformelképzeléseknek a részét képezte, melyekkel kora Magyarországot akarta megújítani. Szemere a századforduló magyar társadalmát szemlélve ugyanis arra a következtetésre jutott, hogy a magyar nemzet és a Szent István-i állam végveszélybe került, s a közelgő katasztrófa elkerülése érdekében jelentős politikai és társadalmi reformokra van szükség. A gondolatait meglehetősen töredékesen, beszédekben, felszólalásokban és röpiratokban közlő Szemere elsősorban a földbirtokosság és a parasztság védelmét, a főrendiházi reformot, a választójogi reformot, a sajtótörvényt, de mindenekelőtt az ifjúság nevelését tartotta különösen fontosnak. Ezen intézmények képezték volna a nemzet megújulásának és megerősödésének alapját, az országot, az alkotmányt, a monarchikus elv védelmét és a magyarság fennmaradását, vezető szerepének megtartását.⁶¹ A hazafias alapokon álló katonai erények és értékek az ifjúság nevelésében kaptak volna kiemelt szerepet, melyek egyrészt védelmet nyújthattak a „nemzetközi szocializmus” fenyegető rémével szemben, másrészt felkészíthették a nemzetet a külső és belső ellenségekkel szemben. „Ékes toll, művészet, szép beszéd lelkesítenek, de meg nem mentik a hazát, ép úgy, mint semmi érzélgés. A legelső ezen gyarló földön a hadi erények és ilyen férfias erényekben tündökölnék a szabad, független nemzetek”⁶² – jelentette ki a képviselőházban tartott 1902. áprilisi beszédében. Szemere az országot és a nemzetet fenyegető veszélyt ugyanis nem csupán a magyar társadalom állapotában látta, hanem a nemzetközi helyzet alakulásában is. Különösen az Orosz Birodalomtól és az általa szított pánszlávizmustól tartott, mely szerinte a Monarchia és így Magyarország felosztására tör. Éppen ezért Szemere végső soron elkerülhetetlennek tartotta az Orosz Birodalom és a Monarchia végzetes összecsapását, melyet csak az egyik birodalom élhet túl. Az Osztrák–Magyar Monarchiára leselkedő veszélyt igazolva látta az Oszmán Birodalom sorsában is.⁶³

A fentieknek megfelelően Szemere véleménye szerint az ország védelme csak erős, jól felszerelt és jól kiképzett hadsereggel volt lehetséges. Emiatt egyébként heves kritikákat fogalmazott meg képviselőtársaival szemben is, amiért azok az 1905–1906-os belpolitikai válság idején többek között az újoncjutalék megszavazását is megtagadták, mivel „az újonc

multinationalen Habsburgermonarchie. In: Jansen, Christian (Hg.): *Der Bürger als Soldat. Die Militarisierung europäischer Gesellschaften im langen 19. Jahrhundert: ein internationaler Vergleich.* Essen, 2004. 199–210.; Dornik, Wolfram: *Des Kaisers Falke. Wirken und Nach-Wirken von Franz Conrad von Hötzendorf.* Innsbruck–Wien–Bozen, 2013. 45–47.

⁶¹ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon.* Budapest, 2001. 366–371.

⁶² *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* 6. köt. Budapest, 1902. 103. ülés. 1902. április 29. 183.

⁶³ *Civilista és politika.* In: Szemere Miklós külpolitikai nyilatkozatai 1903–1918. Budapest, 1918. 21–23.; *Ave Caesar.* In: Szemere Miklós külpolitikai nyilatkozatai, 38–39.; *Beszéd a magyar delegációnak 1908.* In: Szemere Miklós külpolitikai nyilatkozatai, 61–63.; *Beszéd a képviselőház ülésén 1909.* In: Szemere Miklós külpolitikai nyilatkozatai, 67–68.; *Külügyi politika.* In: Szemere Miklós külpolitikai nyilatkozatai, 86–93.; *Török testvérek előzzük meg a szlávokat.* In: Szemere Miklós külpolitikai nyilatkozatai, 94–98.; *Kelet.* In: Szemere Miklós külpolitikai nyilatkozatai, 108–114.; *Külpolitikánk.* In: Szemere Miklós külpolitikai nyilatkozatai, 115–120.; *Külügyi eunuch-politikánk.* In: Szemere Miklós külpolitikai nyilatkozatai, 121–123.

nem olyan, mint a szilva, hogy megyek a szilvásba és leszedem. Amíg az újoncból katona lesz, sok idő telik. Kell a drill, a fegyelmezés és aztán a szakszerű kiképzés, céllövészet stb., amíg ez nem tökéletes, a katona vagy újonc nem honvédő, csak kenyérfogyasztó. A nemzet pedig védtelenül áll”.⁶⁴ Szemere, jóllehet elviekben kora politikai elitjéhez hasonlóan az önálló magyar hadsereg létrehozását támogatta, ugyanakkor elfogadta, hogy az adott körülmények között ez lehetetlen. A magyar nemzeti követelések valójában nem is foglalkoztatták, s az ország védelme szempontjából nem tekintette azokat elsősorú problémának. Egy helyütt így fogalmazott: „Az én szerény impresszióm az egész hadsereg-kérdésről az, hogy lehet egy nemzeti sereg rossz és egy tisztán az uralkodó személyén csüngő hadsereg jó, vagy megfordítva, a szerint, hogy milyen az organizációja, szelleme – a mibe beleértem a jó katonai fegyelmet is –, hogy milyen a harczképessége, és hogy milyen a vezérlete. [...] Hosszú distancziára a sereg minősége fog dönteni.”⁶⁵ Szemere jóval messzebb látva a külpolitikai horizonttal egyáltalán nem rendelkező magyar kortársainál, tökéletesen tisztában volt azzal, hogy Magyarország az egész Monarchia sorsában osztozik, s ezért gondolta úgy, hogy minden lépés, amivel a Monarchia védképességét gyengítik, azzal egyben Magyarország bukását segítik elő. Ezért volt hajlandó félretenni a nemzeti követeléseket s támogatni nemcsak a haderőfejlesztéseket, de a hadi erényeknek a népbe való belenevelését is. Annál is inkább, mert „kis nemzet vagyunk, nagy hatalmat játszunk, hát duplán bírjunk azokkal az erényekkel, amelyekkel honfoglaló őseink hazánkat elfoglalták, ha vezető nép akarunk lenni! [...] Ezen az alapon lehet aztán álmodni a magyar imperializmusról, ha tetszik, Nagy-Magyarországról is, de hadi erények nélkül ez önámítás, fülbemászó gascognade”.⁶⁶

A nemzetféltség a jobboldali radikalizmus véleményformálói között is feltűnik, ami azonban kéz a kézben járt a „magyar birodalmi politika” korabeli népszerű gondolatával,⁶⁷ ami szociáldarwinista érvelési rendszerükre vezethető vissza. Barbul Jenő, *A Cél* főszerkesztője például Sárói Szabó Lajoshoz hasonlóan merő utópiának tartotta a világbékét és a leszerelést: „...mindig úgy volt, s ezután is úgy lesz, hogy az erősebb, élelmesebb faj elnyomja a gyöngébbet. [...] bármely nemzet érvényesülése, emelkedése, süllyedése, fiainak faji kiválóságától, egyéni kvalitásától függ, ennek pedig mesterséges korlátokat állítani nem lehet”.⁶⁸ Ezt azonban csak megfelelő testi és erkölcsi neveléssel lehet elérni, melynek alapját a katonás nevelés kell, hogy adja: „Igenis azt akarjuk, hogy ifjaink kítűnő katonák legyenek mind, kivétel nélkül, legyenek bár az életben különben tudósok, ügyvédek, orvosok, vagy egyszerű mesteremberek és földművelők. Minden állampolgárnak legszebb, legszentebb hivatása a trón- és honvédelem, s ha ebben valóban kiválóak leszünk, lesz tekintélyünk, lesz becsületünk mindenfelé”.⁶⁹ Ehhez hasonlóan vélekedett a jobboldali radikális egyetemi ifjúság egyik vezéralakja, a Horthy-kor testnevelésügyében és a leveletek-intézmény létrejöttében meghatározó szerepet játszó Karafiáth Jenő is, amikor egy helyütt a következőképpen fogalmazott: „...a hadi virtust lassanként, de szívós, törhetetlen akaraterővel

⁶⁴ Szemere: *Ave Ceasar*, 41.

⁶⁵ *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. 12. köt. Budapest, 1903. 215. ülés. 1903. február 27. 186.

⁶⁶ *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, 12. köt. 186.

⁶⁷ Lásd: Romsics Ignác: *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*. Budapest, 2004. 121–158.; Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, 2007. 90–135.; ifj. Bertényi Iván: *A „magyar birodalmi gondolatról” – az I. világháború előtt*. Kommentár, 2. évf. (2007) 4. sz. 40–56.

⁶⁸ Barbul Jenő: *Az ifjúság katonai nevelése III*. *A Cél*, 1. évf. (1910) 4. sz. 250–251.

⁶⁹ Barbul Jenő: *Az ifjúság katonai nevelése I*. *A Cél*, 1. évf. (1910) 1. sz. 30.

kell a nemzet fiatalságába, a nemzet legfogékonyabb elemeibe belénevelni. Csak akkor lehet azután magyar imperialisztikus, Nagy-Magyarországról álmodni, ha a nemzetet tervszerűen ily irányba nevelik”.⁷⁰

Noha a jobboldali radikalizmus nézetei sok tekintetben egyeztek a honvédségével, volt két (részben összefüggő) terület, ahol véleményük markánsan eltért egymástól. Egyrészt a magyarság katonás szellemű nevelésében az önálló magyar hadsereg csíráját látták, amit a honvédség nem tett (nem is tehetett) magáévá. Ebből következett egyébként az is, hogy nemzeti hadsereg hiányában ők alapvetően nem „a katonai szolgálatra való előkészítést”, hanem „a nemzet védképességének növelését” hangsúlyozták,⁷¹ mely a nemzeti véderő alapját képezhette, s védelmet nyújthatott, „ha netalán bármikor karhatalom fenyegetné a magyar törvénybe iktatott alkotmányos szabadságokat”.⁷² Ennek viszont az lett a következménye, hogy például a Zsitvay Tibor és Karafiáth Jenő bábáskodása alatt útnak induló egyetemi zászlóaljokat vagy a báró Nyáry Albert és Bognár Mátyás által megáldott Nemzeti Phalanxot a honvédség kifejezetten ellenszenvvel fogadta, s támogatás hiányában már azelőtt elhaltak, hogy bármiféle eredményt felmutathattak volna.⁷³ Másik sajátosságként a magyarság katonai erényekkel való felvértezése a jobboldali radikálisok értelmezésében a magyar szupremácia nemzetiségekkel szembeni fenntartásának fontos eszköze lett volna. Ez a fajta etnonacionalista szempont azonban hiányzott a honvédség céljai közül.

Az 1870-es és 1880-as évekhez képest a leglátványosabb változás a tanári szakma hozzáállásában volt tapasztalható. Ezt jól érzékelteti, hogy a középfokú iskolákban terjedő céllovészeti mozgalom alapvetően alulról szerveződött, s fő mozgatórugói maguk az iskolák voltak. Véleményüket legjobban talán Simon Gábor miskolci főgimnáziumi tanár fejtette ki, aki egyben a céllovőmozgalom és a katonás nevelés egyik legaktívabb támogatója volt. Vezetésével Miskolcon már 1904-ben, az országban az elsők között indult katonai céllovészeti, melynek tapasztalatait egy a HM-hez intézett 1906-os emlékiratában foglalta össze. Ebben Simon a szervezésre tett javaslatok mellett elsősorban a céllovészetnek a jellemre és a tanulási eredményekre gyakorolt pozitív hatásait emelte ki.⁷⁴ Ehhez hasonlóan vélekedtek egyébként a céllovőmozgalomban részt vevő iskolák igazgatói is, akik a fegyelemben, a magatartásban, a kötelességtudatban és az önbizalomban tapasztalható pozitív változásokra hívták fel a figyelmet.⁷⁵ A jellemre és a tanulási eredményre gyakorolt előnyökön túl azonban egyéb érvek is felmerültek, melyeket Simon Gábor a *Katonás Nevelés*ben megjelent cikkében fejtett ki részletesebben. Véleménye szerint az általános hadkötelezettség révén „a honvédelmi erények elsajátítása és gyakorlása egyformán kötelessége minden állampolgárnak egész élete folyamán”,⁷⁶ ezért az erre való tudatos készülés is valamennyi férfi feladata. Aki ezt elmulasztja, egyrészt méltatlanná és hűtlenné válik az ősökhöz, kik vérrrel szereztek és tartották meg a hazát, másrészt az ország biztonságát, békés fejlődését, sőt

⁷⁰ Karafiáth Jenő: *A pusztaszentlőrinci céllovőversenyek*. In: De Sgardelli Caesar (szerk.): *Polgári céllovészeti*. Budapest, 1905. 91.

⁷¹ Miklóssy István: *A középiskolai céllovészeti kérdésében*. Magyar Középiskola, 4. évf. (1911) 493–496.

⁷² Porzsolts Kálmán: *Reform-Politika. Politikai és szociális munkásprogram*. Budapest, 1907. 159.

⁷³ Karafiáth Jenő: *Az ifjúság katonai nevelése*. Sport-Világ, 17. évf. (1909) 2. sz. 16–17.

⁷⁴ HL Hfp 489. d. 1907. eln. 836.

⁷⁵ HL Hfp 515. d. 1908. fp. 7042. 9.; *Középiskolai igazgatók véleménye a tanulók katonai kiképzéséről*. *Katonás Nevelés*, 23. évf. (1908) 7. sz. 5–6.; *Középiskolai igazgatók véleménye a tanulók katonai kiképzéséről (Folytatás)*. *Katonás Nevelés*, 23. évf. (1908) 8. sz. 5.

⁷⁶ Simon Gábor: *Az ifjúsági céllovészetről*. *Katonás Nevelés*, 23. évf. (1908) 3. sz. 4–6.

a fennmaradását veszélyeztetik, hiszen azt csak erős hadsereg biztosíthatja. Simonnál egyébként sokkal konkrétabban fogalmazott Kmetykó János főgimnáziumi tanár a testnevelési kongresszuson: „...ma is a legveszedelmesebb pontja Európának hazánk. Északon a germánok, keleten és délen a szlávok óhajtanak elnyelni bennünket”, éppen ezért „kötelességünk, hogy legalább itt, e talpalatnyi földön valóban mi – a magyar faj – legyen az uralkodó, és képesek legyünk igazunkért akkor is helyt állni, ha a külső hatalmak beavatkozása- it kell visszaterelnünk”.⁷⁷ Ugyanakkor Simon szerint a katonás nevelésre végső soron nem is elsősorban a hadseregnek, hanem sokkal inkább a polgári társadalomnak van szüksége. A modern városi élet ugyanis csak elzüllött, gyenge „virágházi növényeket” nevel a gyermekekből, miközben valójában „a férfit férfivá, az életet pedig széppé és értékké a honvédő erények teszik”,⁷⁸ melyek azonban véleménye szerint teljesen hiányoztak kora magyar társadalmából.

A katonás nevelés támogatói köre a tanári szakma mellett elsősorban a sportéletből, különösen a tornasportág képviselőiből került ki. Számukra a HM részvétele a testnevelési reformfolyamatban természetesnek tűnt. Az ő céljuk nem pusztán az iskolai testi nevelés, de az egész lakosság sportéletének revíziója volt, pontosabban annak megteremtése. Népszerű korabeli kifejezéssel élve a magyar nép „testi elsatnyulását” akarták megállítani, illetve visszafordítani, s a gyógyírt a megfelelő testi nevelésben vélték felfedezni. Ezen belül pedig nagy szerepet szántak a katonai szempontoknak. Galambos Ede így fogalmazott a kongresszuson: „...amikor a magyar faj fennmaradásáról, a magyar faj elsatnyulási folyamatának megakadályozásáról van szó, nem szabad olyan kicsinyes dolgokról vitatkozni, hogy a testnevelés katonai szellemben vagy más szellemben történjék. Nekünk örömmel kell fogadnunk minden segítséget, bárhonnan is jó az, és éppen ezért lelkesedéssel kell üdvöznünk a legnagyobb segítséget, amely a honvédelmi minisztérium részéről jött.”⁷⁹ A katonaság szerepe azért is tűnt természetesnek számukra, mivel – ahogy a MOTESZ országgyűlésnek benyújtott emlékiratában rámutatott – „a katonai szolgálat ideje a testi nevelés szempontjából üdvös megszakítást képvisel e nagy pusztaságban azon kevesekre, kik e szolgálatra a fenti szomorú viszonyok daczára is alkalmasnak bizonyultak.”⁸⁰

A megfelelő testi nevelés azonban korántsem volt öncélú, s az okokról a MOTESZ említett emlékirata a következőképpen fogalmazott: „...társadalmunkban szálló ige lett az utóbbi időben a magyar imperiális politika és a 30 millió magyar. Mi pedig azt mondjuk, a szám egy maga, tartalom nélkül, mit sem ér. Állítjuk, hogy a magyar imperialista politika alapfeltevéle: erős karu, edzett testű, emelkedett szellemű és tanult – de egyúttal tiszta erkölcsű családok – apák és anyák milliói! [...] egyike amaz utaknak, melyek a magyar imperiumhoz, Mátyás király birodalmához vezetnek”.⁸¹ Ennek érdekében azonban „elő kell készíteni az ifjúságot a katonai szolgálatra, tehát a fajfennmaradás kérdése lett az, hogy e gondolatok alkalmas intézmények és intézkedések útján vérébe menjenek át a most felserdülő nemzeteknek”.⁸²

A szűkebben vett tornatanári szakmán belül azonban már jóval nagyobbak voltak az ellentétek a kérdést illetően, amit jól illusztrálnak a MOTTE hivatalos lapjának, a *Tornaügy* hasábjain közölt cikkek. Már az Apponyi által összehívott, középiskolai testnevelést megvi-

⁷⁷ *Testnevelési Kongresszus*, 83.

⁷⁸ Simon Gábor: *Az ifjúsági céllövészetről*. *Katonás Nevelés*, 23. évf. (1908) 3. sz. 4–6.

⁷⁹ *Testnevelési Kongresszus*, 29.

⁸⁰ *Emlékirat*, 26–27.

⁸¹ *Emlékirat*, 40.

⁸² *Emlékirat*, 28.

tató ankétot követően megjelent egy háromrészes cikksorozat, melyben a Dr. Sz. I. név alatt publikáló szerző fejtette ki ellenvéleményét a katonás nevelésről és a céllövészetéről. Érvei jórészt az 1870-es, 1880-as években megfogalmazott kritikákból táplálkoztak, s a MOTTE 1882-es feliratában foglaltakat elevenítette fel, melyeket szerinte azóta sem cáfoltak meg. Jóllehet a szerző elismerte, hogy a középiskolák felsőbb négy osztályában kivitelezhető lenne a katonás nevelés, de nem talált nyomós okot arra, hogy „az ifjúság szabad nevelésének a humanitás elvei alapján berendezett intézményét sutba vessük és helyt adjunk a katonai fegyelemnek, s az egyéni nevelés helyett a testi-lelki uniformist hozzuk be”.⁸³ Azt azonban ő is leszögezte, hogy nem a katonai szolgálatra való felkészítést akarja száműzni az iskolából (annak jogszerűségét elismerte), mindössze a túlzásoknak akarta elejét venni. Így például a könnyű puskákkal való céllövést, néhány katonai elem átvételét elfogadta, de végső soron elegendőnek tartotta a tornaoktatás reformját.⁸⁴

Ennél sokkal radikálisabb álláspontot foglalt el Bohn Ferenc a testnevelési kongresszus előtt megjelent cikkeiben, aki elvetett bármiféle katonai szempont érvényesítését.⁸⁵ Nem is tartotta ezt lehetségesnek, mivel úgy vélte, a polgári és a katonai társadalom ideái egymástól már elváltak: a polgár célja a boldog, munkás és produktív élet, már egyáltalán nem vágyódik arra, hogy bizonyos eszmékért haljon meg. Emellett a céllövészetet nem is tekintette a testkultúra részének, a katonai gyakorlatoknak pedig szerinte csak katonai szempontból volt értéke, így bevezetésükre nem is látott semmilyen indokot, különösen, hogy ezek az el-lenségeskedés és a viszálykodás csíráját ültetik el a gyermekekben, akiket így szeretet helyett gyűlölködéssel nevelnek.⁸⁶ Bohn a békemozgalommal való rokonszenvét egy másik cikkében sokkal direkterben kiemelte: „...békére törekvés eszméje az emberi haladás és a humanus világnézet tisztulásának szükséges következménye, ez pedig nem egyéb, mint a szeretet törvényének fejlesztése”.⁸⁷ Éppen ezért a katonás nevelés „pedagógiai szempontból teljesen téves és túlzott álláspont, és mint ilyent a legnagyobb szigorúsággal vissza kell szorítanunk”.⁸⁸

Bohn kritikáira a testnevelési kongresszuson is felszólaló lekcsei Sulyok János válaszolt, aki kiállt a katonai szempontoknak a testi nevelésben betöltött fontos szerepe és a katonai szolgálatra való előkészítés szükségessége mellett, különösen a középiskolások esetében, mivel az „említett elkényeztetett ifjak légiója okozza a legtöbb felesleges munkát az egy évi szolgálat tartama alatt, s ezek szaporítják létszámát a kevésbé értékes tartalékos tiszteknek”.⁸⁹ Sulyok emellett a legtöbb támogatóhoz hasonlóan szintén a haza védelmének kötelességét hangsúlyozta, mely az általános hadkötelezettség rendszere mellett nem is lehet kérdéses, így az sem, hogy arra gyermekkortól kezdve készülni kell. A háború lehetőségét soha nem lehet kizárni, „ezért tehát elsősorban is honvédő, hazaszeretettől áthatott, munkabíró és kedvelő erős nemzedék nevelését tartom csakis egyedül célravezetőnek a jövő sikeresebb tétele érdekében, mert a népek, nemzetek érvényesülési vágyán nem változtathat a tudomány, de még a vallás sem”. Ennek érdekében ő is az iskola, a társadalom és a had-

⁸³ Dr. Sz. I.: *A katonai nevelés az iskolákban*. Tornaügy, 25. évf. (1907/1908) 18. sz. 291.

⁸⁴ Dr. Sz. I.: *A katonai nevelés az iskolákban (Folytatás)*. Tornaügy, 25. évf. (1907/1908) 19. sz. 305–308.; Dr. Sz. I.: *A katonai nevelés az iskolákban (Befejezés)*. Tornaügy, 25. évf. (1907/1908) 20. sz. 325–326.

⁸⁵ Bohn Ferenc: *Impressió!* Tornaügy, 27. évf. (1909/1910) 1. sz. 13.

⁸⁶ Bohn Ferenc: *A katonás nevelés kérdése*. Tornaügy, 27. évf. (1909/1910) 3. sz. 33–36.

⁸⁷ Bohn Ferenc: *A testnevelés tanítása a középiskolákban*. Tornaügy, 27. évf. (1909/1910) 8. sz. 122.

⁸⁸ Bohn: *A testnevelés tanítása a középiskolákban*, 122.

⁸⁹ lekcsei Sulyok János: *Katonás nevelés*. Tornaügy, 27. évf. (1909/1910) 2. sz. 28–30.

sereg szövetsége mellett tette le a voksát, mert „ezek békében és háborúban úgyszólván kölcsönösen hivatottak egymás támogatására”.⁹⁰

A katonás nevelés másik nagy kritikusa Földváry Mihály nagyváradi főgimnáziumi tanár volt. Földváry a leghatározottabban kiállt a katonaság iskolától való távoltartása mellett, alapvetően szintén pacifista megfontolásból. Szerinte ugyanis a hadsereg a legrátermettebb ifjakat kiválasztva, „rideg reglementtel” mindössze gépeket, míg a középiskola testi tulajdonságoktól függetlenül az ész és a szív alapján egész embert nevel. Jóllehet a drillel fegyelmet lehet tartani, de ez nem önfegyelem, mivel csak elnyomja a temperamentumot, ami így bármikor vad erővel kitörhet. Emellett szerinte a katonás nevelés csak a testre helyezi a hangsúlyt, nem erősíti a lelket, nem nevel embert, így viszont az egész úgy meddő, mivel „csak akkor válik erőforrássá a mozgás, ha az a lelket-testet egyaránt felfrissíti, erősíti”.⁹¹ Ellenben „ha azt a katonás nevelést úgy hajtják végre, amint azt a katonák óhajtják, akkor annak az ifjúnak kiölték minden egyéniségét, szabadakaratát, szabadmozgását”.⁹² Ugyan Földváry is úgy vélte, hogy a korabeli középiskolák elhanyagolják a testi nevelést, s túlterhelik a gyermeket a szellemi tárgyakkal, a katonás nevelés szerinte ezen csak tovább rontana, mivel nem felüdülést eredményez, hanem éppen ellenkezőleg: a céllovészet erős koncentrációt igényel, így tovább terheli az idegeket és az agyat, míg a katonai gyakorlatok fizikailag merítik ki a fiatalokat.⁹³ A fegyverhasználatra való tanítás ráadásul szerinte nemcsak a balesetek számát növelheti, de a jogtalan fegyverhasználat, sőt az öngyilkosságok számát is. Legfőképpen azonban „aki foglalkozik a gyermekneveléssel, akinek szívéhez van nőve gyermeke sorsa, az lehetetlen, hogy gyermekét az öldöklésre, a vérontásra, lelket ölő katonásdira kényszerítse”.⁹⁴ Végül azokra az érvekre, hogy a katonás nevelés a haza védelmének és hazaszeretetének egyik fő forrása, így reagált: „...magyar nemzet igazi végtelenségét, a magyar faj feltartóztathatatlan degeneráltságát jelentené, ha a nemzeti öntudat felébredésére, a nemzeti erő megerősítésére más mód nem volna”.⁹⁵

Maga a *Tornaügy* szerkesztősége egyébként a kérdésben egyszer sem foglalt állást, de hasábjain erősen domináltak a katonás nevelést és a céllovészet elítélő cikkek,⁹⁶ s csak elvétve találni kivételt.⁹⁷ Igaz, a kongresszus tudósítója például a Galilei Kör antimilitarizmusára már ellenségesen reagált: „Az antimilitarizmus követői aztán gondoskodtak, hogy eszméinek propagálása, mint vörös fonal nemcsak e kérdésnél, hanem az egész kongresszuson végig vonuljon. Nálunk beszélnek ily tanról, mikor ellenséggel nemcsak a határokon túl, hanem itt bent az országban is körül vagyunk véve!”⁹⁸ Ehhez hasonlóan maga Földváry

⁹⁰ *Testnevelési Kongresszus, 120–128.*

⁹¹ Földváry Mihály: *A „NEMZETI” ügy.* Tornaügy, 27. évf. (1911/1912) 12. sz. 202.

⁹² Földváry: *A „NEMZETI” ügy,* 202.

⁹³ Az ellenzők itt gyakran hivatkoznak a neves olasz fiziológusra, Angelo Mossora, aki következetesen elítélte a katonás nevelést, mindenekelőtt a céllovészet, mivel az agyfesziültséget, szellemi túlterhelést okoz, ráadásul kiöl mindenfajta eredetiséget, önkéntes mozdulatot, kezdeményezőkézséget a fiatalokból, s automatákat nevel belőlük. Mosso, Angelo: *Az ifjúság testi nevelése.* Budapest, 1910. 126–141.

⁹⁴ Földváry Mihály: *Katonás Nevelés.* Tornaügy, 26. évf. (1910/1911) 11. sz. 170.

⁹⁵ Földváry Mihály: *„Magyarország felosztása...” – Válasz Sulyzó cikkére.* Tornaügy, 29. évf. (1913/1914) 6. sz. 89.

⁹⁶ Az említettek túl lásd még: *Néhány szó az ifjúság katonai lövésztanfolyamok szervezéséhez.* Tornaügy, 26. évf. (1910/1911) 17. sz. 264–268.; *Puska.* Tornaügy, 27. évf. (1911/1912) 16. sz. 268–268.

⁹⁷ Sulyzó: *Magyarország felosztása.* Tornaügy, 29. évf. (1913/1914) 5. sz. 73–74.

⁹⁸ *A Magyar Testnevelési Kongresszus.* Tornaügy, 25. évf. (1909/1910) 8. sz. 133.

Mihály is ellenérzéseket táplált a szabadgondolkodók, a szabadkőművesek és az internacionalista „hazátlan világpolgárokkal” szemben. Mindemellett a tornatanárok állásfoglalását többször szóvá tette a *Katonás Nevelés*, mely Földváryval komoly vitába is keveredett, akit antimilitarista, sőt egyenesen anarchista tanok terjesztésével vádolt.⁹⁹ Különösen nehezményezte azonban magának a *Tornaügynek* a hozzáállását, mivel szerinte éppen a katonaság a torna legfőbb támogatója és legnagyobb becsülője, s szerinte e két lapnak szövetségre kellene lépnie egymással a fiatalok nevelése érdekében.¹⁰⁰

Földváry és Bohn esete ugyanakkor átvezet minket a katonás nevelés ellenzőinek a táborába, hiszen mindkettejük kritikáját alapvetően a békemozgalommal való rokonszenvük motiválta. Mégis, a témában megszólaló, a békemozgalom, valamint a magyar sporttörténet egyik legjelentősebb alakjának számító Kemény Ferenc sok tekintetben kivételként képezett a vitában. Ő ugyanis elvi pacifizmusa ellenére képes volt a kérdést szigorúan szakmai alapon megközelíteni és mindkét fél érdekeit, céljait és érveit figyelembe véve kiegyensúlyozott véleményt formálni. Ebben minden bizonnyal közrejátszott az is, hogy a kőszegi katonai alreáliskola egykori tanáraként otthonosan mozgott mind a polgári, mind a katonai oktatási és testnevelési rendszerben. Kemény egyébként már a Szemere felhívása nyomán útnak induló iskolai céllövőmozgalom első lépéseit látva reagált a jelenségre, noha akkor a még inkább kuriózumnak számító kezdeményezésről azt gondolta, hogy különböző okok miatt nem fog elterjedni.¹⁰¹ Véleményét azonban legrészletesebben a Magyar Pedagógiai Társaság 1908. december 19-i ülésén fejtette ki, mely megjelent a *Magyar Peadagógiában* is. Kemény az általa csak militarista vonalnak nevezett katonás nevelést reakciónak tekintette egyrészt a békemozgalomra, másrészt a nemzetközi politikai és háborús eseményekre, melynek célja az iskola elkatonásítása. Ugyanakkor nem önmagában a katonai szolgáltra való előképzést vetette el, sőt sok tekintetben egyetértett Sárói Szabó Lajossal. Így például a tornatanárképzésről kifejtett nézeteit támogatta, s a katonás nevelést csak a középiskolákban ellenezte, az ifjúsági egyesületekben viszont nem. Kemény számára különösen a céllövészet okozott problémát, melyet nem tartott a testkultúra részének, az iskolásokat túl fiatalnak ítélte hozzá, ráadásul szerinte az az erőszakot kultiválja, így semmi helye az iskolában. Ezzel szemben a torna keretében oktatott katonai rendgyakorlatokat elfogadta. Kemény egyébként végső soron arra jutott, hogy egyfajta testvérharc folyik a militarizmus és a pacifizmus képviselői között, vitájuknak mégis az ifjúság látja a kárát, akiknek érdekében elvileg tevékenykednek. Noha maga remélte, hogy a „józan ésszel párosult idealizmus” kerekedik felül, azaz a béke eszméje válik az iskolák sajátjává, mégis felveti a kérdést, nem lehetne-e kompromisszumra jutni. Erre pedig a következő választ adja: „Amennyiben a katonai nevelés a testi és lelki épséget és fegyelmezettséget: az erőt és ügyességet, az engedelmséget és rendszeretetet, a saját erőnkbe vetett bizalmat és elszántságot, a kitaratást és ellenállóképességet fejleszti, jogos helyet foglal el az iskolában és pártolendő. Mihelyt azonban a katonai szellemet tervszerűen igyekszik az ifjúságba beojtani (céllövés), hatáskörét túllépi és jogtalanul bolygatja meg az iskola általános nevelő feladatát és rendjét”.¹⁰²

Kemény nézeteitől függetlenül azonban a békemozgalom hívei alapvetően erős antimilitarista álláspontot foglaltak el, akár csak más modern szellemi irányzatok képviselői is, így a szabadgondolkodók, a feministák vagy a szociáldemokraták. A Galilei Kör a testnevelési

⁹⁹ *Irodalom – Nagyvárad*. *Katonás Nevelés*, 25. évf. (1910) 12. sz. 10–11.

¹⁰⁰ *Irodalom – Tornaügy*. *Katonás Nevelés*, 26. évf. (1911) 3. sz. 10–11.

¹⁰¹ Kemény Ferenc: *Tanulók evezése és céllövése*. *Tornaügy*, 20. évf. (1902/1903) 10. sz. 174–177.

¹⁰² Kemény Ferenc: *Modern iskolaügyi áramlatok*. *Magyar Paedagogia*, 18. évf. (1909) 265–270., 342–349.

kongresszuson is képviseltette magát, ahol azonban a szervezőség nehezen tolerálta viselkedésüket és alapvetően társadalompolitikai jellegű és nem szakmai hozzászólásaikat, melyekkel sok esetben éppen a szakmai diskurzust tették lehetetlenné. Ennek eredményeképpen a kongresszus harmadik napján a levezető elnök végül ki is tiltotta őket (pontosabban csak vezetőjüket, Polányi Károlyt, akit viszont tiltakozásképpen a többiek is követtek). A Galilei Kör tagjai elvből tiltakoztak bármiféle katonai elem bevitele ellen az iskolákba, militarizmussal vádolva az ezt támogatókat. Igaz, joggal mutattak rá arra a visszás jelenségre, hogy miközben a kormány békenapot vezet be az iskolákban, alapvetően mégis a katonás szellemű nevelést pártolja. Az „iskola militarizálását” azonban nem tartották másnak, mint az uralkodó osztályok törekvésének arra, hogy ideológiájukat és hatalmukat konzerválják.¹⁰³ Ebben persze annyi igazság volt, hogy a katonás nevelés támogatói többek közt azzal is érveltek, hogy az éppen a szociális és egyéb modern tanokkal szemben nyújt védelmet (nemcsak a középiskolákban, de a falusi ifjúság és a munkásság körében is),¹⁰⁴ melyek szerintük a nemzet vesztét okozzák. Éppen ezért nem meglepő, hogy a radikálisok támadásaira hasonlóan szélsőséges módon reagáltak a katonás nevelés hívei, tudatlan és tájékozatlan fiataloknak titulálták őket, akiknek semmi keresnivalójuk nincs a kongresszuson. A *Katonás Nevelés* a következőképpen kommentálta részvételüket: „Szánalmas szerepet játszott a kongresszuson a felvilágosodott, szabadgondolkodó (a kongresszuson nyert benyomások szerint azonban nem gondolkozó) egyetemi ifjak Galilei-körének egy kiskorúakból álló kirendeltsége”.¹⁰⁵

A szabadgondolkodókhoz hasonló nézetet képviseltek a feministák is. Bedy-Schwimmer Róza a testnevelési kongresszuson teljesen elvetett mindenféle katonás nevelést, mert szerinte az örök békére és nem az örök harcra kell az ifjúságot nevelni. Végül hozzájuk csatlakoztak a szociáldemokraták is. A *Népszava* a kongresszuson egyedül a Galilei Kör tevékenységét méltatta, akik nélkül szerinte sikerült volna az iskola és az ifjúsági egyesületek teljes militarizálása. Egyébként a *Népszava* egyenesen azt állította, hogy a kongresszust a honvédelmi, valamint a hadügyminiszter utasítására, illetve megrendelésére tartották, azt ők pénzelték. Ennek semmi valóságalapja nem volt, bár a védnökök között kétségtelenül szerepeltek.¹⁰⁶

Összegzés – Militarizálódó társadalom a századfordulós Magyarországon?

A magyar társadalomnak az ifjúság katonás neveléséhez fűződő viszonya a dualizmus idején jelentős változáson ment keresztül. Miközben a kiegyezést követő években a katonai előképzés megteremtésére tett kísérletek a tanári és tornatanári szakma ellenállásán rendre megbuktak, addig a századfordulót követően már éppen az iskolák és a sportvilág (elsősorban a torna szakág) képviselői karolták fel az ifjúság katonai szolgálatra való felkészítésének gondolatát. Ezt jól jelzi egyrészt az alulról szerveződő ifjúsági céllövőmozgalom sikeressége a középiskolákban, másrészt az a körülmény, hogy a korábbi elutasító álláspont helyett a testi nevelés reformjában fontos szerephez jutottak a katonai szempontok, melynek köszönhetően a honvédség is képviselhette érdekeit a különböző szakmai fórumokon. Ezek eredményei azonban csak a világháború után értek be. A levanteintézményben testet öltő

¹⁰³ *Militarizmus az iskolában*. Szabadgondolat, 1. évf. (1911) 1. sz. 47.

¹⁰⁴ Földes Rezső: *Katonás és állampolgári nevelés*. *Katonás Nevelés*, 27. évf. (1912) 2. sz. 3.; *Céllövészet az iskolában és az iskolán kívül*. *Katonás Nevelés*, 27. évf. (1912) 9. sz. 3.

¹⁰⁵ *Az Országos Testnevelési Kongresszus*. *Katonás Nevelés*, 25. évf. (1910) 1. sz. 4.

¹⁰⁶ *Hírek – A testnevelés kongresszusa*. *Népszava*, 37. évf. (1909) 307. sz. 7.; *Hírek – Ne legyen karszárnya az iskolából*. *Népszava*, 37. évf. (1909) 308. sz. 6.

Horthy-korszakbeli katonai előképzés éppen ezért – noha létrejöttében a vesztes világháború és annak következményei kétségtelenül meghatározó szerepet játszottak – egy olyan hosszabb társadalmi folyamatba illeszkedett bele, melynek gyökerei a századfordulóra nyúltak vissza.

Mindezek egyben a dualizmus idején a magyar társadalomban lezajló változásokra, a bevezetőben Emilio Willems nyomán felvetett militarizálódás problémájára irányítják figyelmünket. Az általa meghatározott három kritérium közül a katonás nevelés gondolata különösen a harmadikra, vagyis a katonai értékek, ideálok és viselkedési minták terjedésére utalnak a társadalmon belül. Emellett kisebb részben a második pont is megjelenik, vagyis olyan ideológiai rendszerek, melyek a háborút történeti szükségszerűségnek gondolják, s a háborúra való felkészülést prioritásként kezelik, ez azonban az előbbihez képest marginálisnak számított. A hadsereg által közvetített katonai értékek és viselkedésminták terjedése aligha választható el az általános hadkötelezettség 1868-as bevezetésétől. A valamennyi férfira kiterjedő, általános katonai szolgálat elterjedése a 19. század folyamán a társadalom militarizálásának egyik fő eszközének bizonyult. Az európai néphadseregek a „nemzet iskolájaként” fontos szerepet játszottak a nemzetépítési folyamatban és a modern nemzetfogalom alakulásában, annál is inkább, mivel a modern nemzetállamok születése számos esetben szorosan összefonódott a háborúval és így magával hadsereggel.¹⁰⁷ Noha a korabeli Magyarország nem rendelkezett nemzeti hadsereggel, ez azonban nem jelentette azt, hogy a magyar társadalom kivonhatta volna magát az általános katonai szolgálat hatásköré alá. A dualizmus évei alatt a férfilekosság, s ami a mi szempontunkból fontosabb, az egyéves önkéntesség rendszerén keresztül a középosztály mind nagyobb része esett át katonai szolgálatra, amely a „férfiasság iskolájaként” olyan férfiképet és értékrendet közvetített, melyet mind többen tettek magukévá és vélték követendőnek. Ezt több körülmény is segítette. Egyrészt a magyar társadalomnak alapvetően a hadsereg szellemével, nem pedig az általános katonai szolgálat eszméjével volt problémája. Annál is inkább, mivel a modern magyar nemzetállam születése a franciához, a némethez vagy az olaszhoz hasonlóan a szabadságharc révén szintén összefonódott a háborúval és a katonai szolgálat gondolatával. Másrészt a közös hadsereg és a honvédség, illetve a magyar társadalom kiegyezés körül még rendkívül ellentmondásos viszonya (a közjogi viták ellenére) a századfordulóra rendeződött: a magyarság jórészt megbékélt Ferenc József hadseregével, a tisztikar presztízse pedig fénykorát élte.¹⁰⁸ Mindezek eredményeképpen aligha meglepő, hogy a századfordulóra az ifjúság katonás szellemű nevelésének gondolata is szélesebb réteget nyert meg magának. A nemzetközi politika alakulása, a fokozódó európai fegyverkezési verseny, a századfordulós társadalmi változások és politikai válságok, de mindenekelőtt a nemzetiségi mozgalmaktól, a pánszlávizmustól és Magyarország felosztásától való félelem sokakat a „nemzet védképességének” fokozására sarkallt, vagyis a férfilekosság „katonásabb szellemű” nevelésére.

Mindezek ellenére azonban nem állíthatjuk, hogy a világháború előestéjére kialakult volna egy hegemon, militarizált férfikép. Éppen ellenkezőleg. Egyrészt pusztán a katonás nevelés alapján a magyar társadalom militarizálódására vonatkozóan aligha vonhatunk le messzemenő következtetéseket, másrészt a kétségtelenül meglévő jelentős támogatottság ellenére maga a katonás nevelés programja is meglehetősen vegyes fogadtatásban része-

¹⁰⁷ Leonhard, Jörn – Hirschhausen, Ulrike von: *Does the Empire strike back? The Model of the Nation in Arms as a Challenge for Multi-Ethnic Empires in the Nineteenth and early Twentieth Century*. *Journal of Modern European History*, vol. 5. (2007) No. 2. 194–221.

¹⁰⁸ Hajdu: *Tisztikar és középosztály*, 11–130., 227–254.

sült, s továbbra is komoly viták tárgyát képezte. Emellett azt sem szabad elfelejteni, hogy a támogatók véleménye is jókora eltéréseket mutatott. A honvédség társadalomképét és a katonai előképzésre vonatkozó terveit jóformán csak a jobboldali radikálisok egy szűk csoportja tette magáévá, miközben közjük az utóbbiak sovinizmusa és az önálló magyar hadsereg iránti igénye emelt falat. Noha a politika, a tanári kar és a sportvilág (elsősorban a torna) nagy része elfogadta a céllövészetet, valamint a katonai elemeknek és értékeknek a testi nevelésbe való beépítését, annak pontos tartalmáról és mértékéről már jócskán eltértek a vélemények. Ráadásul sokan, miközben az ifjúsági egyesületekben (döntően vidéken) zajló előképzést elfogadták, ugyanezt a középiskolákban már nem támogatták, s az önkéntesség liberális elvét jóformán senki sem volt hajlandó feladni. Ezzel szemben a tornatanárok nagyobb része továbbra is ellenszenvvel tekintett a kérdésre, a modern, antimilitarista ideológiák képviselői pedig teljesen elutasították azt. A katonás nevelés századfordulós története mégis arra int minket, hogy nagyobb figyelmet kell fordítani az általános hadkötelezettség hosszú távú hatásaira, a katonai értékek és ideálok társadalomban való elterjedtségére és általában véve a katonai szolgálatnak, valamint a közös hadseregnek és a honvédségnek (a közjogi vitákon túl nyúló) magyarországi megítélésére, vagyis a militarizmus problémájára.

BALÁZS TANGL

The Question of Military Education and Militarism in Hungary during the Dual Monarchy

In the Europe of the 19th century, and especially the second half of it, after the spread of the mass armies, one of the main goals of physical education both within and outside schools was preparation for military service, and this function (regardless of the debates of public legal nature surrounding the army) was essentially not questioned in Hungary either. Rather, the debate was about how this should be done in practice and what role should the army play in it. As a result, the paper examines the question of preliminary military training in the Dual Monarchy from the viewpoint of school and out-of-school education, discussing also the professional and social debates related to the issue.

The Dual Monarchy witnessed significant changes in the military education and preliminary military training of the young. In the period following the compromise, teachers and physical instructors as well as the sport profession considered the physical instruction of the time adequate, and these groups successfully prevented the government and the army from introducing preliminary military training. On the other hand, after the turn of the century, both the schools and a majority of sport professionals became proponents of preparing the youth for military service, primarily through the youth military rifle shooting movement, which had been started by Miklós Szemere and later organized and spread by the support and active participation of the ministry of defence. As a result, the army had the opportunity to take part in the reform of physical education that started during those years, and the army's demand for preliminary military training gained significant support. Even though educating the youth in a military spirit and providing preliminary military training for them were topics still subject to heated debates, and the profession was also divided over the issue, they can call attention to the quasi-militarization of Hungarian society at the turn of the century.

CSORBA GYÖRGY

A dzsihád kihirdetése a Monarchiában az első világháború idején

1914. augusztus 2-án az Oszmán Birodalom és Németország titkos védelmi szövetséget kötött egymással. Az oszmán vezetés október végéig igyekezett elkerülni a háborúba való belépést, reménykedve, hogy a németek ígérete valóra válik, azaz gyorsan lezárul az európai konfliktus, és véráldozatok nélkül, egy erős szövetséges oldalán térhet vissza nagyhatalmi státuszába. A német katonai kudarckok azonban eloszlatták ezt az illúziót, és a mind erőteljesebb német nyomásra az oszmánok végül a harc mellett döntöttek: október 29-én fekete-tengeri orosz célpontokat támadtak meg, és ezzel hadviselő féllé váltak. Nem sokkal később, 1914. november 11-én egy zártkörű ceremónián huszonkilenc vallási vezető által aláírt, dzsihádokat proklamáló fetvát olvastak fel politikai, katonai és vallási méltóságok előtt. November 14-én pedig – nagy ünneplés közepette – a Fátih Mehmed dzsámi előtt hirdette ki nyilvánosan a proklamációt a fetvák felügyelője, vagyis nem maga a sejhülszlám. A fetva minden igazhívó személyes kötelességévé (*farz-i ajn*) tette az iszlám ellenségei elleni harcot. Dzsihadra szólította Franciaország, Anglia és Oroszország muszlim lakosait saját államuk ellen. Az antant országok muszlim katonái számára megtiltotta, hogy muszlim katonák ellen harcoljanak. Végül kinyilvánította azt is, hogy Németország és Ausztria az iszlám szövetségesei, így az ellenük harcoló antant hatalmak, valamint Szerbia és Montenegró muszlimjai halálos bűnt követnek el. A fetvát és a hozzá kapcsolódó egyéb proklamációkat arab, perzsa, tatár és urdu nyelven is megjelentették a hivatalos lapokban.¹

A proklamációt üdvözlő tömeg a szövetségeseket éltetve vonult előbb a német, majd az osztrák–magyar nagykövetség elé. Másnap Damaszkuszban az ünneplő tömeg a német és az osztrák–magyar zászlót együtt hordozta körbe az oszmán állam és a Próféta zöld zászlajával.² Természetesen nem volt elvárható senkitől, hogy meg tudják különböztetni egymás-

¹ Aksakal, Mustafa: *'Holy War Made in Germany'? Ottoman Origins of the 1914 Jihad*. War in History, vol. 18. (2011) No. 2. 185–186. A proklamációt a sejhülszlám csak november 23-án látta el kézjeggyével. Más dátumokat is szoktak a fetva keletkezésével, illetve kihirdetésével kapcsolatban említeni, sőt ismert egy november 7-i példány is. Lásd: Lewis, Geoffrey: *The Ottoman Proclamation of Jihad in 1914*. Islamic Quarterly, vol. 19. (1975) No. 3–4. 157–163.; Shaw, Stanford J.: *The Ottoman Empire in World War I. Vol. 2: Triumph and Tragedy, November 1914 – July 1916*. Ankara, 2008. 750–757. A dzsihád fogalmára és értelmezéseire lásd: Simon Róbert: *Szent háború*. In: uó: *Iszlám Kulturális Lexikon*. Budapest, 2009. 384–387.; Jany János: *Klasszikus iszlám jog*. Budapest, 2006. 437–441.

² Hagen, Gottfried: *German Heralds of Holy War: Orientalists and Applied Oriental Studies*. Comparative Studies of South Asia, Africa, and the Middle East, vol. 24. (2004) No. 2. 145.; Hurgonjé, C. Snouck: *The Holy War „Made in Germany”*. New York, 1915. 48–50.; McMeekin, Sean: *The Berlin–Baghdad Express. The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power 1898–1918*. London, 2011. 129–130.

tól például a franciákat a németektől, így a dzsihad kihirdetését követően számos amerikai és osztrák–magyar állampolgárt is atrocitás ért az Oszmán Birodalomban. A proklamáció napján Konstantinápolyban az elsők között fosztottak ki egy olyan osztrák tulajdonú boltot, amely angol ruhákat hirdetett a kirakatában.³

A felhívás szokatlan módon szelektív volt: a britek, franciák, oroszok, szerbek, montenegróiak, vagyis nem az összes keresztény ellen szólított harcra. Ráadásul a világ muszlimjait a keresztény német és osztrák–magyar szövetségeseik támogatására szólította fel, vagyis nem a klasszikus igazhívók és gyaurok közötti ellentétet nyilvánította ki. Így váltak a néhány évszázaddal azelőtti ellenségek az oszmánok, illetve az iszlám legfőbb szövetségeseivé.

Már 1915-ben azzal vádolták Németországot, hogy az ő nyomására hirdetett dzsihadot az Oszmán Birodalom, amit aztán az antant háborús propaganda tudatosan ki is használt. Még a korabeli oszmánok is annyira erősnek látták a német befolyást ebben a kérdésben, hogy ezt a dzsihadot „*a la franga*”, vagyis nyugati (frank) módi szerinti szent háborúnak hívták. Az oszmánok döntéséről a mai napig tartó óriási tudományos vita bontakozott ki. Talán a veszteseket érintő túlzó torzítás miatt a kérdés olyan erősen gyökeret vert a történeti tudatban, hogy mára már elfogadott tézis a szinte kizárólagos német hatás feltételezése. Jól jellemzi a helyzetet, hogy a vitát kirobbantó cikk szövege, a dzsihad „*Made in Germany*” állandó toposzá vált.⁴

A másik érdekessége a történeteknek, hogy a keresztény Monarchiában állami jóváhagyással és támogatással szintén kihirdették a dzsihadról szóló fetvát. Ezzel elsősorban a muszlim bosnyák lakosságot és katonákat igyekeztek a háborús céloknak megnyerni, később pedig a muszlim hadifoglyok között folytatott propagandaeszközként használták fel. Megjegyzendő azonban, hogy a világháború végéig folyó, az egész muszlim világot megcélzó német antikolonista dzsihad-propagandában a Monarchia nem vett részt.⁵

„*Made in Germany*”?

Bár Németország 1914-ben rövid háborúra készült, potenciális szövetségesei katonailag gyengék voltak, így létfontosságúvá vált, hogy földrajzilag minél jobban diverzifikálja a háborút. A császárra, illetve bizonyos politikai döntéshozókra is hatni tudó egyes körök úgy

³ McMeekin: *The Berlin–Baghdad Express*, 132–133.; Morgenthau, Henry: *Ambassador Morgenthau's Story*. New York, 1918. 169.

⁴ A vitát kirobbantó írás: Hurgronje, Christiaan Snouck: *Heilige Oorlog Made in Germany*. De Gids, vol. 79. (1915) No. 1. 115–147.; angolul megjelent ugyanebben az évben: Hurgronje: *The Holy War*. A vitát összefoglalta többek között: Schwanitz, Wolfgang G.: *Djihad „Made in Germany”: Der Streit um den Heiligen Krieg 1914–1915*. Sozial.Geschichte, vol. 18. (2003) No. 2. 7–34.; Jung, Dietrich: *The ‘Ottoman–German Jihad’: Lessons for the Contemporary ‘Area Studies’ Controversy*. British Journal of Middle Eastern Studies, vol. 41. (2014) No. 3. 247–265.; Hagen: *German Heralds of Holy War*, 145–162., valamint a százéves évforduló alkalmából kiadott kötet: Zürcher, Erik-Jan (ed.): *Jihad and Islam in World War I. Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje’s “Holy war made in Germany”*. Leiden, 2016. A témával részletesen foglalkozó, egyetlen magyarul is megjelent könyv: Rubin, Barry – Schwanitz, Wolfgang G.: *Nácik, iszlamisták és a modern Közel-Kelet megteremtése*. Budapest, 2014., különösen 28–31., 45–75. A kérdéstről Goldziher Ignác is kifejtette véleményét a Theodor Nöldekével folytatott levelezésében; lásd: Simon, Róbert: *Ignác Goldziher. His Life and Scholarship as Reflected in his Works and Correspondence*. Budapest–Leiden, 1986. 373–376. Henry Morgenthau könyvének egyik fejezetcímében is megjelenik a toposz; lásd: Morgenthau: *Ambassador Morgenthau's Story*, 157.

⁵ Hagen: *German Heralds of Holy War*, 146.

gondolták, hogy a szultán mint kalifa dzsihádra hívó szava végigsöpör majd az egész iszlám világon, és egy emberként láznak fel a muszlimok az antant gyarmatosítók ellen, döntően befolyásolva ezzel a háború menetét. A németek óriási reményeket tápláltak az antant hatalmak gyarmatain élő muszlimok iránt, és teljesen félreértelmezték, illetve felnagyították az oszmán kalifa befolyását és spirituális hatalmát. Maga II. Vilmos császár is lelkes híve volt a tervnek, nem véletlen, hogy a Punch angol satirikus lap így jellemezte a császár politikáját: „*Deutschland über Allah*”.⁶ A németek annyira bíztak tervük zsenialitásában, hogy jóval az oszmán hadba lépés előtt Hans von Wangenheim konstantinápolyi német nagykövet is ezzel büszkélkedett az amerikai követnek szivarozás közben. Kifejtette, hogy az igazi „szent háború” célja az angol és francia befolyás megsemmisítése a világon. „Törökország maga nem is igazán fontos, a serege kicsi, és nem várunk tőle sokat [...] De az igazán nagy dolog az iszlám világ.”⁷

Jellemző eset, hogy Helmuth von Moltke német vezérkari főnök értesülve a titkos oszmán–német egyezményről kioktatta a Külügyminisztériumot, hogy ezzel lehetőség nyílt a muszlim fanatizmus felélesztésére és forradalmak kitörésére az oly fontos Indiában, Egyiptomban és a Kaukázusban. Augusztus 10-én az oszmán hadügyminisztériumba küldött táviratot, arra kérve Enver pasa hadügyminisztert, hogy szervezzen iszlám felkelést az orosz és angol erők lekötésére.⁸ A konstantinápolyi német katonai attasé pedig komolyan úgy vélte, hogy ha a német csapatok kitűzik az iszlám zöld zászlaját, az antant seregekben szolgáló muszlimok nem fognak löni rájuk.⁹

Ugyanakkor a nagy muszlim népességgel rendelkező antant államok is tartottak a dzsihád kihirdetésének lehetőségétől. Európában általánosan elterjedt nézet volt, hogy a kalifa, azaz a szultán szava törvény a világ muszlimjai számára, ezért is érthető, hogy a németek miért erőltették a dzsihádöt.¹⁰ A 19. század folyamán a muszlim, vallási alapú lázadások és szabadságharcok nem voltak ismeretlenek a gyarmatosítók számára, elég csak Algériára, Szudánra vagy Indiára gondolni.¹¹ Így mind a németek, mind a britek félelmetes szörnyű nagyították fel az iszlám kalifátust, miközben a valóságban a kalifa csupán az ifjú törökök

⁶ Casewit, Stephen: *Background to the Holy War of 1914: Towards an Understanding*. Islamic Quarterly, vol. 29. (1985) No. 4. 227–228.; Jung: *The ‘Ottoman–German Jihad’*, 253.; McMeekin: *The Berlin–Baghdad Express*, 87–89.; Rubin–Schwanitz: *Nácik, iszlamisták*, 30–44. Bár az oszmán szultánok Egyiptom 1517. évi meghódítása után kalifának tekintették és címezték magukat, ezt sem legitimáció, sem pedig politikai eszköztárunkban nem minden korszakukban hangsúlyozták, ráadásul kalifa címük jogosságát az arab, illetve az iszlám világban sok helyen erősen vitatták. A 19. században II. Abdülhamid (1876–1909) szultán kezdte politikai okokból tudatosan használni a címet, amelyet azonban ekkor is – különböző okokból – sok muszlim közösség elutasított. A kérdésre lásd: Buzpinar, Ş. Tufan: *Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdülhamid II: 1877–1882*. Die Welt Des Islams, vol. 36. (1996) No. 1. 59–89.; Karateke, Hakan T.: *Legitimizing the Ottoman Sultanate: A Framework for Historical Analysis*. In: Karateke, Hakan – Reinkowski, Maurus (Eds.): *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power*. Leiden, 2005. 21–32.; Karpat, H. Kemal: *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*. New York, 2001.

⁷ Morgenthau: *Ambassador Morgenthau’s Story*, 161.

⁸ McMeekin: *The Berlin–Baghdad Express*, 86., 89.

⁹ Trumpener, Ulrich: *Germany and the Ottoman Empire 1914–1918*. Princeton, 1968. 118.

¹⁰ Casewit: *Background to the Holy War*, 227–228.; Jung: *The ‘Ottoman–German Jihad’*, 253.

¹¹ Lüdtke, Tilman: (Not) *Using Political Islam: The German Empire and its Failed Propaganda Campaign in the Near and Middle East, 1914–1918 and Beyond*. In: *Jihad and Islam in World War I*, 73–74.; Rogan, Eugene: *Rival Jihads: Islam and the Great War in the Middle East, 1914–1918*. Journal of the British Academy, vol. 4. (2016) 5–7.

báburalkodója volt.¹² Amikor 1915 augusztusában a Goeben és a Breslau német hadihajók Konstantinápolyba menekültek, Winston Churchill, az Admirális Első Lordja azt javasolta az angol kormánynak, hogy támadják meg és süllyesszék el azokat a Szorosokban. A kormány befolyásos tagjai viszont azzal érveltek a kalandor terv ellen, hogy a hivatalos oszmán semlegesség ilyen mérvű megsértése a gyarmati muszlim lakosság lázadását okozhatja, különösen Indiában, így nem vállalhatják a kockázatot.¹³

A német tervekben Oroszországgal szemben így kétségkívül fontos szerep juthatott az oszmánoknak, akik a vallási/ideológiai támogatáson túl több fronton is támadhatták az északi kolosszust, de Egyiptomot fenyegetve a brit birodalomban is komoly zavart okozhattak.

A németek valóban nagy nyomás alatt tartották az oszmán vezetést a háborúba történő mielőbbi belépés, illetve a dzsihad proklamálása ügyében. Nem véletlen, hogy erre a szultán a háborúba való belépés előtt többször is ígéretet tett német diplomaták előtt.¹⁴

A dzsihad az Oszmán Birodalom „leghosszabb évszázadában”

Az Oszmán Birodalom számára nem indult túl jól a 20. század. Az 1908-as ifjútörök forradalmat követően a Monarchia annektálta Bosznia-Hercegovinát, Bulgária pedig deklarálta függetlenségét. 1912-ben Olaszország megszerezte magának Líbiát és a Dodekanészoszt, 1912–1913-ban pedig a Balkán-háborúk alatt veszítettek hatalmas területeket.

A birodalom néhány évtized alatt megrázó területi és demográfiai változáson ment keresztül. 1872-ben 29 millió lakosának durván egyharmada volt nem-muszlim, ám a területi veszteségek hatására a népesség 1906-ra 21 millióra, míg a nem-muszlimok aránya egynegyed részre csökkent.¹⁵ A Balkán-háborúknak meghatározó következménye lett a birodalom számára. Összes európai területének 80%-át elvesztette, köztük olyanokat is, amelyek több mint fél évezrede a birodalom bázisának számítottak. Ráadásul ezek a területek a legfejlettebb és leggazdagabb tartományok közül kerültek ki. A demográfiai következmények sem elhanyagolhatók: a háborúban elesettek mellett rengetegen menekültek el az elfoglalt területekről, akiknek az elhelyezése komoly kihívást jelentett. A háború folyamányaként 1914 januárja és júniusa között 200 ezer ortodox keresztényt űztek el Anatólia nyugati partvidékéről és Trákiából. Mindezek következtében a birodalom életében először a törökök kerültek többségbe a többi etnikummal szemben.¹⁶ A területi veszteségek és az ebből fakadó demográfiai változások miatt egyre kevésbé lettek fontosak a birodalom nem-muszlim lakosai. A vezető réteg egy markáns része ráadásul azokból a balkáni határregiókból származott, amelyek már elvesztek, és úgy hitték, a társadalom militarizálásával képesek lesznek a megfelelő pillanatban háborúba lépni a birodalom túlélése érdekében, elkerülni az újabb veszteségeket, sőt esetleg visszaszerezni az elcsatolt területeket.¹⁷

¹² McMeekin: *The Berlin–Baghdad Express*, 82.

¹³ Aksakal, Mustafa: *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War*. Cambridge, 2008. 126.

¹⁴ Trumpener: *Germany and the Ottoman Empire*, 117.

¹⁵ Aksakal, Mustafa: *The Ottoman Empire*. In: Gerwarth, Robert – Manela, Erez (eds.): *Empires at War: 1911–1923*. Oxford, 2014. 21.

¹⁶ Zürcher, Erik Jan: *Turkey. A Modern History*. Third Edition. New York, 2004. 108–109.

¹⁷ Aksakal, Mustafa: *The Limits of Diplomacy: The Ottoman Empire and the First World War*. Foreign Policy Analysis, vol. 7. (2011) No. 2. 197.; Zürcher, Erik J.: *Who Were the Young Turks?* In: uó: *The Young Turk Legacy and Nation Building from the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*. London, 2010. 95–109.

Alapításától a bukásáig az oszmán állam működésének ideológiai alapja az iszlám védelme és terjesztése volt. Hat évszázadon át folyamatos háborúban álltak a keresztény Nyugattal, először hódító, majd védekező félként, ami nyilvánvaló hatással volt az oszmán társadalomra és intézményeire. „Az oszmánok számára birodalmuk maga volt az iszlám.”¹⁸ Az oszmán szultánok saját küldetéstudatukat a dzsihádban találták meg: az „állam és dzsihádb fogalmilag szinte egybeolvadt”, és mintegy hatodik pillérré vált, „amely igazolta a politikai rendszert, és transzcendens tartalommal töltötte meg a birodalom fogalmát”.¹⁹ A közösséghez való tartozás tudatát erősítette, hogy az iszlám hátországa, illetve szent helyei mind valamilyen módon a birodalomhoz tartoztak. Az emberek elsőként muszlimként határozták meg magukat, törökségük csak a 19. századi nacionalizmusok hatására tudatosult.²⁰ De amíg a vallás és a dzsihádra történő felhívás mindig is az oszmán hadviselés részét alkotta, soha nem volt magának a hadviselésnek az oka.²¹

A 19. században először a szerbek ellen hirdettek dzsihádot 1809-es felkelésük idején. Legközelebb csak az 1828–1829-es orosz–török háború utolsó évében hívták dzsihádra az igazhívókat, de ez sem tudta megfordítani a háború menetét. A század legsikeresebb oszmán háborúja, az egyhónapos 1897-es görög–török háború során szintén dzsihádot hirdettek.²²

Sokkal érdekesebb azonban, hogy mikor *nem* hirdettek dzsihádot. Elmaradt a görög szabadságharc alatt egészen az oroszok fent említett beavatkozásáig, miközben már 1821-ben ezzel fenyegették az oroszokat.²³ Mehmed Ali egyiptomi kormányzó támadásakor sem merült fel, hiszen muszlimok ellen kellett harcolni. A krími háborúban az oszmánok nyugati szövetségesek segítségével tudták csak megvédeni magukat, így nyilvánvalóan nem lett volna szerencsés egy keresztények elleni vallásháború proklamálása. Nem számították azonban a szimbólumok területéről: a háborús külnadókat *iane-i dzsihadije* („dzsihádomány”) néven szedték be, amelyet egyébként nem-muszlimok is leróttak. A háború kitörését követően pedig a szultán a híres kaukázusi szabadságharcosnak, Samilnak egy fermánt küldött, amelyben szent háborúra hívta őt az iszlám védelmében, anélkül, hogy magát a dzsihád kifejezést használta volna az iratban. Jellemzően a szíriai közbeszédben 1853-ban dzsihádként emlegették az oroszok elleni háborút.²⁴

¹⁸ Lewis, Bernard: *Islamic Revival in Turkey*. International Affairs, vol. 28. (1952) No. 1. 47.

¹⁹ Fodor Pál: *Az oszmán-török identitás változásai (14–17. század)*. In: uő: Szülejmán szultántól Jókai Mórig. Tanulmányok az oszmán-török hatalom szerkezetéről és a magyar–török érintkezésekről. Budapest, 2014. 144. A fentieket az oszmán külügyminiszter is kifejtette az angol követnek 1821-ben, a görög szabadságharc kirobbanását követően. Idézi: Richmond, Steven: *The Voice of England in the East: Stratford Canning and Diplomacy with the Ottoman Empire*. London – New York, 2014. 144.

²⁰ Lewis: *Islamic Revival*, 47.; Fodor Pál: *A török nemzettudat kialakulása*. In: uő: Szülejmán szultántól Jókai Mórig. Tanulmányok az oszmán-török hatalom szerkezetéről és a magyar–török érintkezésekről. Budapest, 2014. 149–155.

²¹ Aksakal, Mustafa: *The Trained Triumphant Soldiers of the Prophet Muhammad. Holy War and Holy Peace in Modern Ottoman History*. In: Hashmi, Sohail H. (ed.): *Just Wars, Holy Wars, and Jihads: Christian, Jewish, and Muslim Encounters and Exchanges*. New York, 2012. 290.

²² Aksakal: *‘Holy War Made in Germany?’* 89.

²³ Richmond: *The Voice of England*, 145.

²⁴ Aksakal: *‘Holy War Made in Germany?’* 190.; Badem, Candan: *The Ottoman Crimean War (1853–1856)*. Leiden, 2010. 151., 299., 319–320. A külnadóra lásd: Turgay, A. Ünere: *Iâne-i cihâdiyje: A Multi-Ethnic, Multi-Religious Contribution to Ottoman War Effort*. Studia Islamica, vol. 64. (1986) 115–124.; Landau, Jacob M.: *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization*. Oxford, 1990. 11.

Az 1877–1878-as háború idején a kényes nagyhatalmi helyzetnek köszönhetően ismét elnapolták a dzsihádk kihirdetését, a belföldi propagandában azonban kiemelten használták a fogalmat. Abdülhamid szultán magát gázinak, hitharcosnak deklarálta, a Topkapı Szerájból pedig még a Próféta zászlaját is előhozták. Az óriási lelkesedésnek köszönhetően biztosítani tudták a megfelelő katonai létszámot, a személyes felajánlások pedig megkönnyítették a háború finanszírozását.²⁵

Nem proklamálták a dzsihádot az 1911–1912-es olasz–török, illetve a Balkán-háborúkban sem, pedig az utóbbiban a keresztény ellenfelek szent háborút hirdettek az Oszmán Birodalom ellen.²⁶ Az olasz–török háború során az olaszok igyekeztek felhasználni az arab nacionalizmust az oszmánok ellen, így a dzsihádk hivatalos szintre emelése nem lett volna túl hatásos. Ugyanakkor a későbbi első világháborús államférfiak közül többen is úgy vélték, hogy a vallási fanatizmust fel lehet használni a nyugati államok ellen, ráadásul egy vallási színezetű háború erősítheti a törökök és arabok közötti köteléket.²⁷ Végül 1919 májusában Musztafa Kemál ellenállási mozgalmában található vallási vezetők is dzsihádot hirdettek a görög seregek, illetve az isztambuli kormány ellen, amire természetesen semmiféle vallásjogi alapjuk sem volt.²⁸

A dzsiháddal való fenyegetés lehetősége mindig fennállt a háborúk során, és ahogy ma is láthatjuk, ez sokszor hatásosabb, mint ténylegesen kihirdetni azt. A dzsihádk végérvényesen a háborús retorika, illetve propaganda szerves részévé vált. A dzsihádk kihirdetése a 19. században sem volt idegen a Portától, de mindig gondosan mérlegelte annak előnyeit és hátrányait. Amíg nem kívánt a birodalom az „európai koncert” tagja lenni, gondolkodás nélkül meghirdették. Az európai nagyhatalmak beavatkozása azonban óvatossá tette a döntéshozókat. Az adott politikai viszonyok között nem akarták elidegeníteni, elfordítani vélt vagy valós keresztény támogatóikat, szövetségeseiket. A soknemzetiségű birodalomban is veszélyeket hordozhatott magában a hitetlenek ellen hirdetett háború, hiszen a kapitulációs rendszer,²⁹ a birodalom területeire sóvárgó szomszédos európai államok vagy az önállóságra vágyó, a Portával valamilyen függő viszonyban lévő államok megannyi kihívást jelentettek. A keresztényeket ért bármely incidens azonnali fellépést és beavatkozást eredményezett az európai diplomaták részéről, és óriási felháborodást keltett az európai közvéleményben. Edith Durham aforizmaszerű mondása szerint: „ha egy mozlím mozlímot öl, az nem számít. Ha keresztény mozlímot öl, az jogos cselekedet; ha keresztény keresztényt öl, az téves helyzetmegítélés, amelyről jobb nem is beszélni, ám ha egy mozlím egy kereszténnyel végez, az már szörnyűség a javából.”³⁰ A dzsihádk magában hordozta a nem-muszlim alattvalók elidegenítésének a veszélyét is. Aksakal találó megjegyzése szerint „az iszlám le-

²⁵ Shaw, Stanford J. – Shaw, Ezel Kurat: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II., Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975*. New York, 1988. 183.

²⁶ Hanioglu, M. Şükrü: *Ottoman Jihad or Jihads: The Ottoman Shi‘i Jihad, the Successful One*. In: *Jihad and Islam in World War I*, 118.; Aksakal: *The Ottoman Empire*, 22.

²⁷ Aksakal: *‘Holy War Made in Germany?’* 189.; Rogan, Eugene: *The Fall of the Ottomans*. New York, 2015. 48.

²⁸ Aksakal: *‘Holy War Made in Germany?’* 189.

²⁹ A kapitulációkra lásd: İnalçık, Halil: *İmtiyâzât [The Ottoman Empire]*. In: *The Encyclopaedia of Islam*². Leiden, 1986. Vol. III. 1179–1189.; Feroz, Ahmad: *Ottoman Perceptions of the Capitulations 1800–1914*. *Journal of Islamic Studies*, vol. 11. (2000) No. 1. 1–20.

³⁰ Idézi: Mazower, Mark: *A Balkán*. Budapest, 2004. 33. (Ford. Komáromy Rudolf.)

het a kard, amely egyesíti a muszlim oszmánokat a Balkántól Arábiáig, de ugyanakkor az oszmán testbe belevágva levágja a keresztényeket és zsidókat”.³¹

A hadsereg 19. század elején megindult modernizációja egyáltalán nem jelentette a szekularizációját is, a korszakban az iszlám vallás és retorika így végig jellemző és meghatározó maradt a katonaság soraiban. Bár elvben a sorozás mindenkire vonatkozott, a rendszer maga rendkívül diszkriminatív volt, és elsősorban a megbízhatónak tekintett muszlimokra épített. Hosszú évtizedekig valójában alig soroztak nem-muszlimokat a hadseregbe, amelynek túlnyomó részét a 19. században már anatóliai muszlimok (törökök, lázok, kurdok, cserkeszek) adták. A zömében írástudatlan, műveletlen, rurális térségekből érkező katonák háttere miatt az iszlám szimbólumok és retorika fontos motivációs bázist jelentettek. A hazafias jelszavak is csak akkor működtek jól, ha vallási köntösbe voltak burkolva. Ráadásul az iszlám alkalmasabb volt a nem-török muszlim népek, mint a kurdok, cserkeszek vagy lázok mobilizálására is. A mozgósításon túl ugyanakkor talán még több energia kellett a morál fenntartásához és a szökések megakadályozásához. Nem véletlen, hogy a világháború során rengeteg kiadvány és brosúra jelent meg, amelyben azt fejtegették, hogy a katonai szolgálat vallási kötelesség, s hogy miért kell egy jó muszlimnak egyben jó katonának is lennie. De beleszótták azt is, hogy aki elárulja a hazát, elárulja a hitét is. Bár 1909 óta, majd 1914-ben is jelentős számú nem-muszlimot soroztak be, elsősorban fegyvertelen munkaszőlőjébe kerültek, mivel – különösen a Balkán-háborúkat követően – megbízhatatlannak tartották őket, elsősorban fegyvertelen munkaszőlőjébe kerültek. Az 1914. augusztus 3-án kiadott hadügyminiszteri rendelet egyenesen arra adott utasítást, hogy a munkaszőlőjébe kerülőket, amennyire lehetséges, nem-muszlimokkal kell feltölteni. Enver pasa hadügyminiszter a mozgósítások kapcsán pedig arról számolt be a németeknek, hogy a megbízhatatlanokat – vagyis az örményeket, görögöket – munkaszőlőjébe szervezik.³²

A fenti okok miatt előre megjósolható, sőt várható volt, hogy bevetik politikai eszköztáruk egyik markáns elemét, a dzsihádot. Az oszmán kormányzatnak praktikus céljai voltak: saját muszlimjai összefogását és lojalitásuk megerősítését remélte az aktustól. Ugyanakkor a cél nem csak a szűkebb értelemben vett törökség mozgósítása volt, hanem az egyre növekvő francia és angol befolyás alatt álló, arablakta területeké, ahol féltő volt az antant hatalmakkal való együttműködésük, esetleges elszakadásuk.

Attól kezdve, hogy az oszmánok a háború útjára léptek, logikus lépés volt a muszlim népesség mobilizálása érdekében a dzsihád meghirdetése. A háború kezdetben egyáltalán nem volt népszerű a birodalomban, még kormánykörökben sem. A dzsihád viszont lehetővé tette, hogy a muszlimok között ezzel népszerűsítsék, elfogadottá tegyék az eseményt, és fokozzák a lelkesedést. Fontos szempont volt az arab harci szellem felélesztése, mivel ők potenciális emberforrást jelentettek a hadsereg számára.³³ Mesut Uyar eseti vizsgálata szerint az oszmán hadsereg arab származású tisztjeinek több mint kétharmada áldozta életét a szultánért, vagy csupán a háború végén mondott le rangjáról, de számottevő volt azoknak az aránya is, akik végigharcolták a török függetlenségi háborút, majd tovább szolgáltak a

³¹ Aksakal: *The Trained Triumphant Soldiers*, 292.; Aksakal: *'Holy War Made in Germany'?* 191.

³² Aksakal: *'Holy War Made in Germany'?* 187–188.; Beşikçi, Mehmet: *Domestic Aspects of Ottoman Jihad: The Role of Religious Motifs and Religious Agents in the Mobilization of the Ottoman Army*. In: *Jihad and Islam in World War I*, 95–104.; uő: *Mobilizing military labor in the age of total war. Ottoman conscription before and during the Great War*. In: Zürcher, Erik-Jan (ed.): *Fighting for a Living. A Comparative History of Military Labour 1500–2000*. Amsterdam, 2013. 551–579.; Aksakal: *The Ottoman Road to War*, 168.

³³ Casewit: *Background to the Holy War*, 229.

köztársasági hadseregben. A legendákkal ellentétben viszont elenyésző volt a dezertálók száma: a vizsgált 170 tiszt közül csupán három.³⁴ A dzsihád eszméjével és az iszlám retorikával jól lehetett igazolni a katonai szolgálat és a sorozások szükségességét is.³⁵

Két fontos hátránnyal azonban mindenképpen számolnia kellett az oszmán vezetésnek. A dzsihád elidegenítheti az európai keresztény államokat, amelyek a háború során fel is használták a kérdést propagandájukban. A vallásos jelképek és retorika használata, a kereszties, illetve a szent háború hirdetése ugyanakkor a keresztény hadviselő államoktól sem volt idegen az egymás elleni küzdelemben, sőt a háború folyamán egyre fontosabb szerepet bírt. London anglikán érseke, Arthur F. Winnington-Ingram 1915-ben egy újságban azt nyilatkozta, hogy az egyház kötelessége „a nemzet mozgósítása a szent háború érdekében”. Egy miséjén pedig a németek gyilkolására buzdította a katonákat.³⁶ A másik fontos szempont az Oszmán Birodalom többnyelvű, többnemzetiségű és többvallású jellege volt. Egy vallási töltetű háború növelhette a muszlim–nem-muszlim ellentéteket, saját állampolgára is elidegeníthette, és megerősíthette a kisebbségek szeparatista törekvéseit.

Az oszmán vezetés túltette magát e két tényezőn. A századelő eseményeiből levonták a keserű következtetést, miszerint hagyományos nyugati szövetségeseikre nem támaszkodhatnak. Emiatt egyrészt új szövetségest kellett keresniük, másrészt új hatalmi-ideológiai struktúrát kellett kialakítaniuk. A háborúban lehetőséget láttak arra, hogy visszaszerezzék teljes szuverenitásukat, megszabaduljanak a nyugati gazdasági-politikai függésből és a külföldiek törvényi kivételezésétől, a kapitulációktól. Úgy gondolták, hogy az európai államrendszerbe vezető út a német szövetséggel valósulhat meg, amelynek az az ára, hogy a többi európai nagyhatalommal szemben háborúra kell lépni.³⁷

A demográfiai változások csökkentették a nem-muszlimokkal szembeni óvatosságot, ráadásul az ifjú török vezetés már csalódott a birodalom nemzetiségeiben. A Balkán-háborúkat követően élesen felrőtták ortodox lakosaiknak, hogy nem harcoltak fegyverrel az oszmánok oldalán, és anyagilag sem segítették a katonai erőfeszítéseket. Azt a végzetes következtetést vonták le, hogy a birodalom keresztény lakosaira nem számíthatnak többé.³⁸

A németek illuzórikus terveivel szemben az oszmán vezetésnek több kézzelfogható indoka volt a dzsihád kihirdetésére: a birodalom megbízhatatlan muszlim elemeinek lázadását meggátló stratégiai eszközként tekintettek rá, amely felrázza az arábiai muszlim népeséget az antant befolyása ellen, és megelőzi a helyi vezetők átállását. Nagyobb támogatást reméltek a kurdok lakta területeken is, amelyek az oroszok egyik célpontjává váltak, illetve profitálni kívántak a dzsihád által kiváltott mozgalmakból Iránban és Azerbajdzsánban. Összegezve: a dzsihádot saját birodalmuk védelmében vetették be. Az oszmánok és a németek – bár eltérő okok és célok folytán – fontos eszköznek tartották a dzsihádot, így az semmiképp sem tekinthető pusztán német „terméknek”.³⁹

³⁴ Uyar, Mesut: *Ottoman Arab Officers between Nationalism and Loyalty during the First World War*. War In History, vol. 20. (2013) No. 4. 537–538.

³⁵ Beşikçi: *Domestic Aspects of Ottoman Jihad*, 95.

³⁶ Jenkins, Philip: *The Great and Holy War: How World War I Became a Religious Crusade*. San Francisco, 2014. 59–60.

³⁷ Aksakal: *The Trained Triumphant Soldiers*, 300.

³⁸ Aksakal: *The Ottoman Empire*, 21.

³⁹ Aksakal: *'Holy War Made in Germany'?* 186.; Hanioğlu: *Ottoman Jihad or Jihads*, 118–119.; Aksakal: *The Ottoman Empire*, 25.; Casewit: *Background to the Holy War*, 228., 230. Az oszmánok tisztában voltak azzal is, hogy Arábiában minimális hatása lehet a proklamációnak, ellenben Irakban komolyabb következményei lettek. Lásd: Hanioğlu: *Ottoman Jihad or Jihads*, 119–128.

Valójában komoly, az antant hatalmak hátországában zavart keltő következménye nem lett a dzsihád meghirdetésének: néhány elszigetelt esettől eltekintve nem mobilizálta a gyarmati muszlim lakosságot, és nem történtek tömeges dezertálások sem. Koncepcionális tévedés volt az iszlám világ egységébe vetett hit, így hiába várták a németek, hogy adott esetben az akár több ezer kilométerre székelő kalifa szavára a gyarmati lakosság lerázza igáit. A muszlimok kétségkívül szimpatizáltak az oszmánokkal a világháború során, de minden muszlim nacionalista számára hamar nyilvánvalóvá vált, hogy legfőbb érdekük az, hogy minden nagyhatalomtól, így az oszmánoktól is függetlenek legyenek. A muszlimok többsége sem az Oszmán Birodalomban, sem pedig azon kívül nem érezte igazán magáénak ezt a háborút. Félték a háborús veszteségektől és károktól, így jobbnak látták kimaradni belőle. A muszlimok valójában sokkal gyakorlatiasabban viselkedtek, mint azt az európaiak gondolták. Az Oszmán Birodalomban kezdetben az ifjútörök politika és a háború ellenzőit is lelkesítette a dzsihád eszméje, német diplomáciai jelentések szerint azonban vidéken a török muszlimok közönyösek maradtak. Nem elhanyagolható szempont, hogy az ifjútörökök 1914-re lényegében névlegessé tették a szultán-kalifa személyét, így spirituális tekintélye is nyilvánvalóan megcsappant, vallási legitimitációja és szupremáciája megkérdőjeleződött. A dzsihád az I. világháborúban nem tudott túllépni a propaganda hangzatos jelszavain.⁴⁰ Talán nagyobb lelkesedést és hatást váltott volna ki, ha az oszmánok nem szenvednek hamar komoly katonai kudarokat és kényszerülnek folyamatos védekezésre.

A kizárólag német rábeszélésre, presszióra kihirdetett dzsihád elmélete teljesen figyelmen hagyta az Oszmán Birodalom történelmét, hagyományát, belső fejlődését, hatalmi struktúráját, politikai eszköztárát, érdekeit, szuverenitását, valamint politikai vezetőinek önállóságát.

A dzsihád kihirdetése a Monarchiában és Magyarországon

A magyar sajtó kezdetben egyszerűen csak török–oroszból (–angol) háborúnak vagy Törökország háborújának nevezte a háború új frontját.⁴¹ A hazai lapok konstantinápolyi sajtóhíresztelések alapján már sejtették, hogy a „szent háború” kihirdetése közeleg, a *sejhülszlám* rendeletéhez hasonlóan, amely megtiltotta a muszlimoknak, hogy antant országok seregeiben szolgálatot teljesítsenek.⁴² A november 15-i lapok tudósítottak először a szent háború kihirdetéséről, majd másnap közölték a fetva magyar fordítását.⁴³ Ettől kezdve, de még közel sem panelszerűen a lapok gyakran az „iszlám háborújáról” vagy szent háborúról beszéltek az Oszmán Birodalom harcaival kapcsolatban.

A Monarchia vezetése óvatosan állt a dzsihád kérdéséhez. Félő volt, hogy a Líbiában élő muszlimok is fellázadnak a fetva hatására, ami az antant hatalmak oldalára sodorhatta volna a névleg szövetséges Olaszországot, ez pedig a közös határ miatt súlyosan érintette volna a Monarchia háborús erőfeszítéseit. Az oszmánok maguk is igyekeztek 1914 decemberében tudatni a líbiai arab vezetőkkel, hogy az akkor még hivatalosan a központi hatalmakhoz tartozó Olaszországra nem vonatkozik a fetva, ráadásul a még két éve velük szemben háborút vívó ország az „Oszmán Birodalom barátja”.⁴⁴ De a Monarchia diplomatáinak morális

⁴⁰ Jung: *The 'Ottoman–German Jihad'*, 251.; Lüdke: *(Not) Using Political Islam*, 79–82.; Casewit: *Background to the Holy War*, 230.

⁴¹ Lásd például: Budapesti Hírlap, 34. évf. 272. sz. 1. 1914. október 31. és a következő napok.

⁴² Budapesti Hírlap, 34. évf. 283. sz. 5. 1914. november 11.

⁴³ Budapesti Hírlap, 34. évf. 287. sz. 7. 1914. november 15. és Budapesti Hírlap, 34. évf. 288. sz. 3. 1914. november 16.

⁴⁴ Landau: *The Politics of Pan-Islam*, 101–102. Az üzenetet a helyi dzsámikban is kiplakátolták.

fenntartásaik is voltak a dzsiháddal szemben, minden bizonnyal a nem mindig baráti történelmi múlt miatt. Pallavicini János örgróf, konstantinápolyi nagykövet (1906–1918) azzal intette óvatosságra Bécsset, hogy amíg ma a dzsihád az angolok, franciák és oroszok ellen irányul, holnap már az osztrákok, magyarok és németek ellen is fordulhat. Így a Monarchia diplomatái a német dzsihád-törekvések ellen dolgoztak Konstantinápolyban.⁴⁵

Ausztria–Magyarország ugyanakkor maga is rendelkezett muszlim népességgel. Bár az 1910-es népszámlálás szerint Boszniában a számuk alig haladta meg a 612 ezer főt, vagyis Bosznia-Hercegovina népességének egyharmadát tették ki,⁴⁶ a Monarchia stabilitása, a hátszág biztosítása és a bosnyák ezredek komoly harcértéke miatt ugyanakkor fontos volt a támogatásuk.⁴⁷ Ezért is aggódtak a muszlim bosnyákok túlzott lelkesedése miatt, akik önkéntesként a félholdas zászló alatt akartak harcolni, míg a Monarchia természetesen saját seregében akarta őket látni.⁴⁸ Oskar Potierek tábornagy, Bosznia-Hercegovina katonai kormányzója és egyben a balkáni erők főparancsnoka már 1914. november 15-én azt javasolta, hogy gyorsan kérjenek fetvát külön a bosnyákok részére a *sejhülszlámtól* a *reiszi-ül-ulemának*, a bosnyák vallási vezetőnek, és hirdessék ki az összes dzsámiban, felhívva arra a muszlimok figyelmét, hogy vallási kötelességük a kalifa ellenségei ellen harcolni, katonai szolgálatukat azonban a cs. és kir. hadsereg soraiban töltsék le. Pallavicini ellenezte ezt, mivel szerinte ez egyenértékű lenne a *sejhülszlám* bosnyákok feletti hatalmának elismerésével, és ezt később akár a Monarchia ellen is fel lehet használni. Potierek – elfogadva az érvelést – elállt a külön fetva kéréséről, de megegyezett a *reiszi-ül-ulemával*, hogy a muftik felvilágosítják a muszlimokat, hogyan kell viselkedniük ebben a helyzetben, természetesen a Monarchia érdekeinek megfelelően. Figyelmeztetett azonban arra, hogy most a hadsereg szükségletei előrébb valók a politikai megfontolásoknál, és szükség van az önkéntesekre.⁴⁹

A konstantinápolyi *sejhülszlám* azonban 1914. november 26-án kérés nélkül levelet írt a bosnyák *reiszi-ül-ulemának*, amelyben a fetva politikai hátterét elemezte, majd dzsihádra szólított fel Oroszország, Anglia és Franciaország ellen. Hangsúlyozta, hogy most minden muszlim a Monarchia és Németország oldalán áll és értük harcol. Kiemelte azt is, hogy azokban az országokban, amelyek a háborún kívül maradnak, illetve jól bánnak a muszlimokkal, békében és barátságban kell élni. A levélírást az adott felhatalmazást, hogy a muszlim bosnyákok törvényesen kérhettek véleményt tőle vallási, valamint a sariához kapcsolódó kérdésekben.⁵⁰ December 3-án Bosznia-Hercegovina tartományi kormányzata a

⁴⁵ McMeekin: *The Berlin–Baghdad Express*, 118., 125.; Aksakal: *The Ottoman Road to War*, 174.

⁴⁶ *Bosznia és Hercegovina 1910. évi október hó 10-i népszámlálása*. Sarajevo, 1912. XXXVIII. Bár tényleges számuk némileg nőtt, a népességen belüli arányszámuk folyamatosan csökkent a kivándorlás miatt. Lásd: uo. XXXIX–XL. Összehasonlításképp: Magyarország népessége Horvátországgal és Szlavóniával együtt 20,6 millió volt, míg a Monarchia össznépessége 50,3 millió fő. Lásd: Mike Gyula: *A Magyarbirodalom és a mai Magyarország vérvetése a világháborúban*. Magyar Statisztikai Szemle, 5. évf. (1927) 7. sz. 626.

⁴⁷ A bosnyákok birodalmi kötődésének erősítését célozta az is, hogy Ausztria az 1912. évi LXVI. törvénnyel elismerte a *hanafita* rítusú iszlám vallást. Az I. világháború folyamán Magyarország is elismerte az iszlám vallást, amely azonban inkább az oszmán-török szövetségesnek tett gesztus volt. Lásd: Szalai Miklós: *Az 1916. évi VII. törvénycikk – Az iszlám vallás legalizálása Magyarországon*, Történelmi Szemle, 52. évf. (2010) 4. sz. 619–627.

⁴⁸ Gardos, Harald: *Ballhausplatz und Hohe Pforte im Kriegsjahr 1915. Einige Aspekte ihrer Beziehungen*. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Bd. 23. (1970) 262.

⁴⁹ Gardos: *Ballhausplatz und Hohe Pforte*, 263.

⁵⁰ Šuško, Dževada: *Bosniaks & Loyalty: Responses to the Conscription Law in Bosnia and Herzegovina 1881/82*. Hungarian Historical Review, vol. 3. (2014) No. 3. 554.

reisz-ül-ulem-től kapott egy feljegyzést arról, hogy előző napon megkapta a *sejhülszlám* fetváját a dzsihadról. A kormányzat megállapította, hogy semmilyen kifogása nincs a fetva ünnepélyes kihirdetése ellen, amivel a külügyminiszter is egyetértett.⁵¹ Ezt követően a dzsihadról szóló fetvát 1914. december 11-én a pénteki imát követően mintegy háromezer bosnyák előtt olvasták fel török és bosnyák nyelven Szarajevóban.⁵² Potierek pedig gyorsan megszervezte, hogy a tartományi dzsámikban is kihirdessék.⁵³

Az osztrák–magyar hadügyminisztériumban csak 1915. február 19-én rendelkeztek arról, hogy a proklamáció német fordítását meg kell küldeni az összes hadsereg-parancsnokságra és a balkáni haderőkhöz.⁵⁴ Ezt követően került sor a Boszniától távol szolgáló bosnyák egységek előtt a fetva kihirdetésére. 1915. március 7-én a budapesti Falk Miksa utcai Károly főherceg laktanyában hirdették ki a dzsihadot ezerszáz bosnyák katonára előtt. Először Schadek ezredes méltatta az ünnepély jelentőségét, majd Abdul Latif imám az erre az alkalomra emelt félholdas, zöld zászlóval díszített tribünről olvasta fel a fetvát. A tudósítás szerint a „felolvasás befejeztével a katonák szertartásszerűen mellükhöz emelték kezüket és hangosan, áhítattal ismételték: Amin, amin!” Abdul Latif végül nemcsak a szultánt, hanem az osztrák és a német császárt is éltette. Latifot Mulo Ibruljevic, a bosznia-hercegovinai 1. gyalogezred muszlim századosa követte, aki – mivel a bosnyák katonák csak igen kis százaléka tudott törökül – lefordította a szöveget horvát nyelvre. Beszéde végén a katonák lelkesen zsviőztak (éljeneztek). A kihirdetésen részt vett a Turáni Társaság képviselőjében Paikert Alajos ügyvezető alelnök és Metzger Nándor titkár is.⁵⁵

Két nappal később, 1915. március 9-én a Piliscsabán állomásozó muszlim katonák előtt is kihirdették a dzsihadot a fentiekhez hasonló koreográfiával. A félholdas zöld zászlóval díszített emelvényről ismét Abdul Latif olvasta fel a fetvát, majd Ibruljevic százados horvát-*ra* fordította azt, és beszédet is tartott. A katonák zsviőztak, végül Rath ezredes és Jellic százados vendégül látta Abdul Latifot és a Turáni Társaság képviselőjében megjelent Takács Zoltánt és Metzger.⁵⁶ Az eseményről az osztrák lapok is részletesen beszámoltak.

A bécsi Rudolf-kaszárnyában 600 muszlim bosnyák előtt hirdette ki a pénteki ima alkalmával Husein Durić efendi imám a dzsihadról szóló fetvát, hangsúlyozva, hogy egyetlen muszlim sem maradhat ki a harcból.⁵⁷

Nehéz megállapítani, hogy a dzsihad meghirdetése mennyire befolyásolta a bosnyákok harci szellemét, mindenesetre tény, hogy csapataik hat évvel az annexió után a Monarchia majdnem minden frontján megfordultak, és rengetegen haltak közülük hősi halált. A Bosz-

⁵¹ Bihl, Wolfdieter: *Die Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und dem Osmanischen Reich im Ersten Weltkrieg*. Österreichische Osthefte, Bd. 24. (1982) Nr. 1. 38.

⁵² Karčić, Fikret: *Džihad fetva u Bosni i Hercegovini*. Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, vol. 55. (2012) 311.; Budapesti Hírlap, 34. évf. 315. sz. 6. 1914. december 13.; Pesti Hírlap, 38. évf. 317. sz. 6. 1914. december 15.

⁵³ Rauchensteiner, Manfred: *The First World War and the End of the Habsburg Monarchy, 1914–1918*. Wien–Köln–Weimar, 2014. 273.; Das interessante Blatt, Jahrg. 34. (1915) Nr. 11. 5. 18. März 1915.

⁵⁴ Österreichischen Staatsarchiv, Kriegsarchiv, KM Abt. 9 11-9/1915. Itt mondok köszönetet az iratmásolatért dr. Számvéber Norbertnek.

⁵⁵ Pesti Napló, 66. évf. 68. sz. 7. 1915. március 9. Abdul Latif (1886–1946) oszmán-török imám. 1909-ben a magyar kormány felkérésére érkezett Magyarországra, és haláláig itt tevékenykedett. A magyarországi muszlimok egyik vallási vezetője, a budapesti Pázmány Péter Egyetem török lektora.

⁵⁶ Pesti Napló, 66. évf. 70. sz. 12. 1915. március 11.

⁵⁷ Šuško: *Bosniaks & Loyalty*, 554.

nia-Hercegovina területéről bevonult katonák közül 43 425 fő halt meg, vagyis a bevonultak húsz százaléka.⁵⁸

Pallavicini javaslatára a Monarchiában a dzsihadot megpróbálták felhasználni a muszlim orosz hadifoglyok közötti toborzásra is. A hadügyminisztérium 1915. február 8-i átirata támogatta az ötletet, és egyben utasította a táborparancsnokokat, hogy készítsenek statisztikákat a táboraikban lévő muszlim foglyok nemzetiségéről. Az iratban közölték, hogy a Hadügyminisztérium 1914. december elején jelentést kért az 1. pozsonyi katonai parancsnokság körletében található muszlim orosz hadifoglyok hangulatáról. A jelentés szerint itt a „szent háború” meghirdetése egyáltalán nem váltott ki érdeklődést, de más hadifoglytáborokból kapott jelentések szerint muszlim hadifoglyok közül több százan Törökországba akartak utazni, hogy Oroszország ellen harcolhassanak.⁵⁹ Abdul Latif imám önként ajánlkozott, hogy „szívesen ellátogatna a magyarországi foglytáborokba, hogy az ott őrzött muzulmán vallású tatár, cserkesz és türkmén foglyokat maga mögé gyűjtve, tudomásukra hozza a szultán kalifa által Oroszország ellen kihirdetett szent háborút, a dsihadot, de egyzersmind fölvilágosítsa s kitanítsa a muzulmán vallású foglyokat a szent háború jelentőségéről, hogy az ekként kitanítottak azután szabadon bocsátván Konstantinápolyon keresztül szülőföldjükre, a Kaukázusba és Krímbe küldessenek, hogy ott földieiknek a szent háború kihirdetését tudomásukra hozzák, a szent kötelességek teljesítésére bírják, amelyet a dsihad minden igazhívó muzulmánként előír”. Az ügyben maga Tisza István miniszterelnök írt Burián István közös külügyminiszterhez támogató levelet 1915. április 27-én. Abdul Latif végül Tisza 1915. július 28-án kelt utasítása szerint a közös Külügyminisztérium hozzájárulásával és a Hadügyminisztérium engedélyével végzett propagandatevékenységet a muszlim orosz foglyok között. A Monarchiában két hadifoglytábort is felállítottak kifejezetten muszlimok számára az esztergomi Kenyérmezőn és a csehországi Eger városa közelében, ahol felvilágosították őket arról, hogy „a szultán ellenségeinek táborában küzdöttek, saját népük, fajuk elnyomóinak szolgálatában kockáztatták életüket. Holott nekik érzelemben és cselekedetben a középponti hatalmakhoz Ausztria és Magyarországhoz és Németországhoz kell húzniok és kalifájukkal kell tartaniok.” Latif egri látogatásáról a sajtó is tudósított; eszerint az imám az erkölcsi prédikációk mellett felolvasta a dzsihadról szóló fetvát is.⁶⁰

A pontos számok egyelőre nem ismertek, de számos muszlim hadifoglyot sikerült átállítani a központi hatalmak oldalára, akik aztán elsősorban az Oszmán Birodalomba utaztak harcolni.⁶¹

Fontos hangsúlyozni, hogy a Monarchia – szemben a németekkel – nem folytatott dzsihad-propagandát a határain kívül. A magyarországi, illetve a Monarchiában kihirdetett dzsihad elsősorban a bosznia-hercegovinai muszlim lakosság, illetve az ún. bosnyák ezredek megnyerését célozta. Ha a bosnyákok világháború alatti lojalitását és elesett hőseik számát tekintjük, akkor mindenképpen sikeresnek mondhatjuk az akciót, de a Monarchiáért hozott áldozataikban nem lehet kizárólag a dzsihad eszméjét keresni.

⁵⁸ Šuško: *Bosniaks & Loyalty*, 555.; Mike: *A Magyarbirodalom*, 627.

⁵⁹ Józsa Antal – Vajda Alajos: *Dokumentumok az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborús hadifogly politikájának kialakulásáról (1914–1916)*. Hadtörténelmi Közlemények, 18. évf. (1971) 4. sz. 748.

⁶⁰ Mosony Lipót: *Mohamedán hadifoglyaink*. Budapesti Hírlap, 35. évf. 265. sz. 8. 1915. szeptember 23.

⁶¹ Józsa–Vajda: *Dokumentumok*, 749. Németországban is két külön hadifoglytábort állítottak fel a muszlimok számára, ahol komoly ideológiai propagandát folytattak a német hatóságok az átállítás érdekében. Lásd: Hagen: *German Heralds of Holy War*, 151.

GYÖRGY CSORBA

The Declaration of Jihad in the Monarchy during World War I

In the first part of the paper, the author describes the historical background to the jihad declared by the Ottoman Empire against the Entente powers during World War I. It refutes the view, which originated at the time of the war and has been widely popular ever since, that the declaration of jihad was a German “political product” and was a result of political pressure from the Germans. Putting it into a wide historical-political-social context, he makes an attempt to prove that jihad was part of the traditional means of the Ottoman Empire, which, throughout its long history, decided to declare it from time to time after thorough consideration.

In the second part of the paper, the author describes the process and the reasons of declaring jihad in the Austro-Hungarian Monarchy and in Hungary. It was for historical and geopolitical reasons that the leaders of the Dual Monarchy were not happy about the declaration of jihad by Constantinople, but the Monarchy, as opposed to Germany, had a considerable Muslim population. They decided to announce the fatwa calling for jihad in Bosnia in December 1914 to ensure the stability of the Monarchy and the hinterland as well as because the so called Bosnian regiments, comprising mostly Muslim personnel, had significant military value. Then the fatwa was proclaimed before the Bosnian regiments stationed elsewhere at various places, including Hungary, in March 1915.

Just like in Germany, the jihad was used by the Monarchy as well to recruit volunteers against the Triple Entente among Muslim Russian prisoners of war.

It must be noted that the Dual Monarchy – as opposed to the Germans – did not spread jihad propaganda outside its borders.

HORVÁTH CSABA SÁNDOR

Az Osztrák–Magyar Monarchia és az Oszmán Birodalom közötti vasúti összeköttetés létrejötte

Jelen tanulmányban arra keresem a választ, hogy miként lehetett eljutni Európából Konstantinápolyba a 19. század második felében a közvetlen vasúti összeköttetés előtt, milyen tervek születtek a Balkánon átvezető vaspálya létrehozása érdekében, Magyarország (és az Osztrák–Magyar Monarchia) miként járult hozzá az Európa és Balkán közötti és azon keresztül az Oszmán Birodalommal való vasúti összeköttetés kiépüléséhez, és milyen érdekek fűzték ehhez. E kötött pálya megvalósulása nyomán Európa és a (Közél-)Kelet között is létrejött a vasúti összeköttetés, ami gazdasági, társadalmi és kulturális szempontból is nagy előnyökkel kecsegtetett, miközben a növekvő orosz balkáni befolyást is csökkenteni lehetett.

A Balkán a vasút megjelenésének időszakában

A Balkán és az Oszmán Birodalom a 19. században nem tartozott a világgazdaság vezető térségei közé. Törökország nagy területű és jelentős nyersanyagbázissal rendelkező birodalom volt, mégsem tudta gazdasági lemaradását csökkenteni. Eltérő gazdaság- és társadalmipolitikája (nem szigetelte el magát oly mértékben a világgazdaságtól, és nem sikerült az autark rendszer kiépítése sem, nem volt egységes belső piaca stb.), külpolitikai helyzete (forrásait a háborúk lassan felemésztették) és más közlekedés-földrajzi adottságai (tengerparti ország lévén a távolságok korán összezsugorodtak, a nyugati tőke behatolása hamar megtörtént) miatt a 19. század végére a Mediterráneum keleti felének urából perifériává süllyedt, gazdasági egysége szétesett.¹ A balkáni államok² (Szerb Fejedelemség, Bolgár Fejedelemség, Havasalföld és Moldva) leginkább az 1860–1870-es évekre váltak önállóvá, kiszabadulva ezzel a Török Birodalom feudális és nyomasztó kötöttségéből. Ez nyitotta meg számukra az átmenetet az európai gazdasági rendszer felé. Ettől az időszaktól bontakozott ki a lendületes vasútépítés is a vizsgált területen. A modern közlekedési eszköz Balkánon való megjelenése azonban sokkal inkább az európai nagyhatalmak (Anglia, Németország, Osztrák–Magyar Monarchia, Franciaország és Oroszország) stratégiai-politikai érdeke volt, mint másutt, ezért jóval kevésbé nőtt össze az illető országok gazdasági átalakulásának ügyével. A vasút kiépítésében a döntő érv a nyugati nagyhatalmak részéről az volt, hogy Törökországgal és a Közél-Kelettel szárazföldi összeköttetést teremtsenek.³ A Balkánon a vas-

¹ Demeter Gábor: *A Balkán és az Oszmán Birodalom I. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. Budapest, 2014. 31., 33–34.

² A Görög Királyság már a 19. század első felében független lett

³ Berend T. Iván – Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Budapest, 1976. 109–110.

út megjelenése és fejlődése a 19. századi modernizálás egyik, ellentmondásoktól korántsem mentes mozzanata, ami olcsó és tömeges exportszállítási lehetőséget biztosítva ösztönzést adott a hagyományos termelési keretek bővítésének. A Balkán országokban a vasúti rendszer fejlettsége messze elmaradt az átlagos, különösen az európai szinttől. A legtöbbször nagyhatalmi kezdeményezésre, nemzetközi vonalak részeként felépített vasutak kis szerepet játszottak a balkáni országok gazdaságában, és alacsony kihasználtsággal üzemeltek. Ebből egyértelműen következik, hogy a balkáni vasutak kiépítésük idején még csak kevésbé álltak kapcsolatban az érintett országok gazdasági működésével, így nem a belső szükségleteket elégítették ki. A félsziget vasútjai – Európa többi térségével ellentétben – nem eredményeztek továbbgyűrűző ipari folyamatokat. Sőt, a nyugati országok ipari fogyasztása tömegcikkeknek beáramlása a Balkán agrárkultúrával rendelkező államaiba gyakorlatilag tönkretette a háziipar jó részét. A mezőgazdasági termékek folytonosan növekvő nyugati exportja pedig csak arra volt elegendő, hogy a Balkán stagnáló országait kimozdítsa, és felgyorsítsa fejlődésüket. Radikális szerkezeti átalakulásokat azonban nem váltott ki, így az európai gazdaságba való bekapcsolódás az elmaradott gazdasági szerkezet konzerválódásával járt.⁴ Megállapítható egyrészt, hogy a – gazdaságilag egyre inkább lemaradó – Török Birodalom területe a 19. század második felében jelentősen zsugorodott a Balkánon, és ezzel párhuzamosan kisállamok jöttek létre. Másrészt a modernizációt és a tőkés fejlődést tekintve lemaradó térség volt, amelyen a vasút megjelenése a vizsgált időszakban nem tudott segíteni.

Nagyhatalmi politika a Balkánon

A Balkán a 19. század második felében is az európai nagyhatalmak befolyási övezetéhez tartozott. Az 1875–1878-as nagy keleti válságot közvetlenül megelőző időszakban az Osztrák–Magyar Monarchiának és két legfontosabb külpolitikai partnerének, Németországnak és Oroszországnak⁵ (a cári birodalom érdeklődése az 1870-es évek közepéig inkább a Távol-Kelet felé fordult⁶) is a Balkán-félsziget nyugalmának konzerválása volt a célja. Ez a közösen kialakított passzivitáson nyugodott, ugyanakkor mind a Monarchia, mind az orosz fél tisztában volt azzal, hogy a változatlan megőrzése csak rövid távú politika lehet. A Monarchiának régóta terve volt a félsziget nyugati részének bekebelezése. Gróf Andrássy Gyula külügyminiszter hivatalba lépését követően kijelentette, hogy egy esetlegesen kibontakozó balkáni válságban nem folytathatják tovább önmegtartóztató politikájukat.⁷ Ezt követően az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája az 1870-es évektől kettős célt követett. Egyrészt folytatta a balkáni hegemoniáért folytatott „harcát” Oroszországgal, másrészt szembesült a félsziget országokban tapasztalható nemzeti törekvések fékezésének szükségességével.⁸ A válságot lezáró berlini kongresszuson a Habsburg-hatalmat az a cél vezérelte, hogy a Balkán nyugati részét közvetlen hatalmi és érdekszférájába bevonja; ez egyene-

⁴ Berend T. Iván – Ránki György: *Európa gazdasága a 19. században*. Budapest, 1987. 597., 609–610.

⁵ Az 1873-ban megkötött három császár egyezménye is jelzi ezt.

⁶ Bebesi György: *Oroszország, a pánszlávizmus és a Balkán a XIX. század utolsó harmadában*. In: Árvay Viktor – Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor (szerk.): *A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában*. Budapest, 2005. 90.

⁷ Palotás Emil: *Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után 1878–1881*. Budapest, 1982. 9.

⁸ Palotás Emil: *A Balkán-kérdés az osztrák–magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén*. Budapest, 1972. 9.

sen arányos volt az orosz befolyási övezet zsugorodásával. Az 1870-es évek végétől a kedvezőtlen világpiazi változások miatt a Monarchia számára – a katonai stratégiai okok mellett – a félsziget természetes felvevőpiacként is funkcionált, tehát komoly gazdasági érdeke is fűződött hozzá. A berlini kongresszus végül ki is mondta Bosznia-Hercegovina okkupációját, amit a Monarchia sikerként könyvelhetett el, azzal együtt, hogy „Nagybulgáriát” is három részre szabdalták, amivel az orosz befolyás is csökkent a félszigeten.⁹ A Habsburg Birodalom ezt követően – rettegve a belső nehézségektől – az okkupált terület biztosításán túl minden területgyarapodásról kénytelen volt lemondani. A két leginkább érdekelt balkáni hatalom viszonyát a berlini kongresszus után a három császár 1881-ben felújított szövetsége és korlátozott csereügylete szabta meg. A Monarchia hozzájárult a Bolgár Fejedelemség és Kelet-Rumélia egyesüléséhez, míg Oroszország ismételten elismerte Bosznia-Hercegovina okkupációját. A bolgár egyesülés nyomán kibontakozó 1885–1887-es újabb keleti válság nemcsak a három császár szövetségét, hanem az osztrák–magyar és orosz balkáni kapcsolatok alakulását is megváltoztatta. Az ezt követő háborús feszültség azonban hamar enyhült a két nagyhatalom között. Sőt, Oroszország figyelme mindjobban Közép-Ázsia és a Távol-Kelet felé fordult, így Bécsben egyre inkább megbizonyosodtak arról, hogy a balkáni orosz érdektelenség tartóssá vált, és ez nagyjából a 19. század végéig így is maradt.¹⁰ Kijelenthető tehát, hogy a 19. század második felében az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája sikerként könyvelhető el területgyarapodása, valamint a másik nagyhatalom, az Orosz Birodalom hatalmi szférájának zsugorodása és egyre érdektelenebbé válása miatt.

A közvetlen vasútvonal kiépülése előtti utazás

Aki a közvetlen balkáni vonal kiépülése előtt vasúton Európa városaiból Törökországba kívánt utazni, annak Bécsből Pesten, Szegeden, Temesváron át a báziai kikötőig kellett vonatoznia, ahol átszállt a Ruzsucsukig (Rusze) közlekedő hajóra (télen hetenként egyszer, nyáron kétszer), majd onnan ismét vonatra ült Várnáig. Az út utolsó szakaszát a Lloyd tengerhajózási vállalat járatán tették meg az utasok. Ezt a sok átszállással tarkított, bonyolult utazást kevesen vállalták, helyette maradt a lassabb, de egyszerűbb hajózás.¹¹ A Monarchiának ezenkívül még két összeköttetése volt az Oszmán Birodalommal: a trieszt–konstantinápolyi gyorshajón és hetente egyszer tatárpostán, Belgrádon át.^{12, 13}

Az első terv

Az Európa és az Oszmán Birodalom közötti közvetlen vasúti összeköttetés megteremtésének terve a 19. század második felében került terítékre. Már 1852-ben lehetett arról olvasni a korabeli sajtóban, hogy a Porta elhatározta egy Ausztriát Adrianápolyon (Drinápoly, Edirne) és Belgrádon keresztül Törökországgal összekapcsoló vasút kiépítését, ami négy napos utazást eredményezne a két főváros között.¹⁴ Erre az elképzelésre rányomta a bélye-

⁹ Palotás: *Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája...*, 15–30.

¹⁰ Palotás: *A Balkán-kérdés*, 9., 12–15.

¹¹ Majdán János: *Az Orient Expressz: A kelet–nyugati kapcsolat*. In: Majdán János: *Modernizáció – vasút – társadalom. Tanulmányok a vasútépítés hatásáról a 19–20. században*. Baja, 2010. 146.

¹² A tatárposta az Oszmán Birodalomban a 13. századtól működő postahálózat. A futár lovon vagy tevé szállításra a leveleket, hivatalos dokumentumokat, újságokat, pénzt vagy a különböző méretű árut.

¹³ *Indoklás*. Budapesti Közlöny (a továbbiakban: BK), 6. évf. 41. sz. 1872. október 13. 325.

¹⁴ *Ausztria*. Pesti Napló, 3. évf. 798. sz. 1852. november 5. 4.

gét az a tény, hogy bár az angol Thompson cég vasútépítési tervét a szultán és a török kormány annak ellenére kedvezően fogadta, hogy ekkortájt még inkább a dunai hajózást preferálták, a szerb kormány politikai okok miatt egyelőre nem támogatta.¹⁵ Ausztria azonban az ügy mellé állt, főleg azért, hogy a Zimony (Zemun) és az Égei-tenger közötti területen érvényesülő orosz befolyás csökkenthető legyen.¹⁶ Ezt követően az 1856-os krími háborúban a nyugati nagyhatalmak hadba lépése megmentette a törököket és a dunai fejedelemségeket az orosz katonai terjeszkedéstől, s egyúttal felkelte a vágyat a török politika befolyásolására,¹⁷ amihez egy közvetlen vasúti összeköttetés lényegesen hozzájárulhatott.

Az Oszmán Birodalom vasútépítései 1872-ig

Az Oszmán Birodalom vasútépítkezései elmaradtak az európai léptékhez képest. A török kormány sokáig úgy ítélte meg, hogy a dunai hajózás elegendő a keleti területek és Európa belső országai közötti árucserre-forgalom lebonyolítására.¹⁸ Így 1872-ig – leginkább csak a Dunához kapcsolódó ruszcsuk–várnai és a bogazköy (Cernavoda) – küstendjei (Constanța) vonalakkal rendelkeztek Európában.¹⁹ 1869-ben lehetett arról ismét olvasni, hogy a Porta mielőbb vasúti kapcsolatot akar létesíteni Nyugat-Európával a keleti kérdés békés úton való megoldása és a nyugati orientáció érdekében. A magyar kormány is támogatólag lépett fel, és mint lehetséges tranzitország óriási gazdasági perspektívát látott a vasút kiépülésében, amely utat nyitna Kis-Ázsia, Perzsia, Szaloniki, Port-Szaid, Suez és ezen keresztül India irányába. A legnagyobb nehézséget az okozta, hogy Törökország ekkor már jócskán lemaradt a vasútépítések területén, és az építkezéshez szükséges tőke beszerzése is megoldhatatlannak tűnt számukra. Daud pasa ennek érdekében Béccsel is felvette a kapcsolatot, valamint várta a legkedvezőbb ajánlatot. 1868 tavaszán ugyan formálisan engedélyt adott a belga Van der Elst cégnek egy Konstantinápoly és Brod (Slavonski Brod) közötti vasút kiépítésére, de a cég ezt ősszel már a belga Langrand-Dumonceau testvérpárra ruházta át. Az új engedélyes azonban egy bécsi pénzintézettel sem tudott megegyezni a finanszírozást illetően,²⁰ így a kezdeményezés vakvágányra futott. Gróf Andrassy Gyula magyar miniszterelnök és kormánya már ekkor igen határozottan kiállt a vasút megépítése mellett.²¹ Ekkor lépett színre Moritz von Hirsch²² bajor származású bankár, a cs. kir. szab. Déli Vaspályatársaság főnöke,²³ akít a szultán a Törökország európai részén építendő valamennyi vasút ki-

¹⁵ *Törökország*. Pesti Hírlap, 3. évf. 758. sz. 1852. szeptember 18. 4.

¹⁶ *Szulina*. Pesti Hírlap, 4. évf. 999. sz. 1853. július 9. 3.

¹⁷ Jelavich, Barbara: *A Balkán története. 18. és 19. század*. Budapest, 1996. 250–251.

¹⁸ Lovas Gyula – Tóth Sándor: *Az Orient Expressz*. Budapest, 1991. 35.

¹⁹ Ezt megelőzően az Oszmán Birodalomnak az ázsiai részen és a Nílus mentén épült csak két vasútvonala. A legelső Szmírna (Izmir) és Aydin között 1856-ban, míg a második Kairó és Alexandria között 1857-ben nyílt meg. *Törökország vasutai*. In: Berecz Antal (szerk.): *Földrajzi közlemények*, 4. köt. Budapest, 1876. 270.

²⁰ *Törökországi vasutak*. BK, 3. évf. 39. sz. 1869. február 18. 480–481.

²¹ *Országgyűlési tudósítások*. BK, 3. évf. 151. sz. 1869. július 6. 2111.

²² Moritz von Hirsch 1831-ben született Münchenben. Hirsch József báró legidősebb fia és Hirsch Jakab unokája. Belgiumban nevelkedett, eleinte nem volt sikeres vállalkozó, azonban a vasútépítkezések meghozták az áttörést. Főként törökországi vasutak építésével tett szert óriási vagyonra. A francia–német háború után Párizsban telepedett le. Miután egyetlen fiát, Lucient 1887-ben elvesztette, vagyonának nagy részét jótékony céloknak szentelte. 1896-ban Ógyallán halt meg. *Buda-pesti Hírlap*, 16. évf. 111. sz. 1896. április 22. 5.

²³ *Párizsban*. BK, 3. évf. 89. sz. 1869. április 20. 1162.

vitelezésével megbízott.²⁴ A báró alkudozásba kezdett a szultánnal, az európai kapcsolatokat fontosnak tartó Daud pasával és Ali pasa nagyvezírrrel, illetve a török kormánnyal. Ennek eredményeként 1869. április 17-én megszületett a megállapodás. Ennek értelmében a vasútépítésre a török állam garanciát vállal, de a pénzt Hirsch báró szerzi be, és a konstantinápolyi Ottoman Banknál teszi le; az építkezés kilométerenként meghatározott összeggel történik; a 99 évre szóló építési engedély lejáratáig a török kormány vállalja, hogy az engedélyesnek úgynevezett kilométer-garanciát, azaz évente az abban az évben üzembe helyezett vasútvonal után kilométerenként 14 ezer frankot fizet.²⁵ Továbbá a vonalak kis forgalma miatt Hirsch azt is elérte, hogy az üzemeltető társaság minden körülmények között megkapja évente és kilométerenként – a forgalomba való helyezést követően három évig – a 8 ezer frank állami támogatást. A báró spekulánsként a nagy anyagi haszon reményében az engedélyt a párizsi székhelyű – de csak nevében létező – „*Société Impériale des Chemins de fer de la Turquie d'Europe*”-nak adta át.²⁶ A vonalvezetést illetően az a megállapodás született, hogy Hirsch két éven belül egy Konstantinápolyból kiinduló, Adrianápolyt, Philippopolt (Filibe, Plovdiv), Burgaszt és Szalonikit közvetlenül vagy szárnyvonalakkal összekötő, Bosznián át a Száva melletti határszélig vezető fővonalat épít. Továbbá hat hónapon belül még dönthettek arról, hogy a szerb határszél felé vezető vonalat is kiépítik. Az engedélyes üzletvezetést a szintén Hirsch által alapított, párizsi székhelyű „*Société Générale pour l'Exploitation des Chemins de fer Orientaux*”²⁷ (Keleti Vasúttársaság) vállalatnak engedték át.²⁸ Ebből kitűnik, hogy a Monarchia felé vezető vasútvonalat egyelőre leginkább Szerbia kikerülésével kívánták megvalósítani.

Hirsch báró Wilhelm von Pressel német hivatalnokot és vasúti mérnököt, a későbbi „bagdadi vasút atyját” bízta meg a mérnöki feladatokkal. Pressel tíz mérnökcsapattal hozzá is látott Törökország európai részének feltérképezéséhez és az adatgyűjtéshez, de mindezt egy olyan országban kellett megtennie, ahol sem rendes közlekedési eszközökkel, sem biztos szállással, sem járható utakkal nem lehetett számolni. Ez jócskán megnehezítette a csapatok munkáját. A felmérést követően Pressel, a vasútépítő társaság igazgatója mérnökökkel és helyszínrajzokkal indult el Konstantinápolyba, ahol kedvező fogadtatásra talált.²⁹ Közben az építéshez szükséges tőke előteremtéséhez – miután a nyugati tőkés csoportokat nem tudta meggyőzni – Hirsch merész ötlettel állt elő, és az általa kibocsátott és a török állam által garantált 750 ezer darab 400 francia frank értékű kötvényt óriási sikerrel túljegezték.³⁰ Ez végül a kibocsátási költségek levonása után 254 millió frank hasznot eredményezett.³¹ A sikeresnek induló vállalkozást azonban megakadályozta Ali pasa nagyvezír halála, kinek helyére egy más szemléletű pasa, Mahmud lépett. Ő nem kívánt közvetlen vasúti

²⁴ *Konstantinápoly*. BK, 9. évf. 31. sz. 1875. február 9. 837.

²⁵ *Török vasutak*. Vasúti és Közlekedési Közlöny (a továbbiakban: VÉKK), 3. évf. 12. sz. 1872. március 21. 91–92.

²⁶ Ez a társaság első formájában valójában nem létezett. Hirsch báró törökországi pénzügyi vállalkozásainak fedőszervezete volt. Egyesíthette volna azonban azokat a tőkecsoportokat, melyek a török vasutak építésében részt vállalhattak volna. Hirsch azonban nem tudta ebben a formában meggyőzni az építéshez tőkét biztosító csoportokat, így hamarosan át kellett szerveznie vállalatát. Lovas–Tóth: *Az Orient Expressz*, 38.

²⁷ 1878-tól „*Compagnie d'exploitation des chemins de fer Orientaux*” névvel, bécsi székhellyel működött tovább.

²⁸ *A törökországi vasut-hálózat és csatlakozási pontjai I*. VÉKK, 5. évf. 18. sz. 1874. április 30. 138.

²⁹ *Török vasutak*. VÉKK, 3. évf. 12. sz. 1872. március 21. 91–92.

³⁰ Majdán: *Az Orient Expressz*, 146.

³¹ Lovas–Tóth: *Az Orient Expressz*, 39.

összeköttetést Konstantinápoly és Nyugat-Európa között, sokkal inkább az oroszok felé fordult. Ezt jelezte az is, hogy Mahmud lazítani kívánt a korábbi vasútépítéssel kapcsolatos szerződéseken. A Hirsch által átszervezett *Société Impériale* a török kormánnyal 1872. május 18-án kötött új egyezmény értelmében a Konstantinápoly–Adrianápoly, Dedeağaç (Alexandroupoli)–Adrianápoly, Szaloniki–Mitrovica, Adrianápoly–Sarambey (Septemvri), Banja Lukától az osztrák határig húzódó, illetve a Tirново–Yamboli (Jambol) közötti vonalak huszonnégy hónap alatti kiépítését vállalta a törökök szempontjából kedvezőbb feltételekkel. Emellett az Oszmán Birodalom előirányozta a Yamboliból Şumlába (Sumen) vezető vaspálya kiépítését is, ami a román–orosz vonalakhoz teremtett volna csatlakozást. A török kormány új megállapodást kötött a *Société Générale*-lal is, melynek értelmében a kormány ötven évre bérbe adta a társaságnak a *Société Impériale* által épített, valamint az esetlegesen Priştinától kiindulva a szerb vasutakkal összeköttetést teremtő vaspályákat.³² A boszniai vonalak azonban az előzetes spekulációk alapján nem bizonyultak sem olcsónak, sem esetleges kiépülésük után rentábilisnak.³³ Ezzel ellentétben a Boszporusztól Belgrádig vezetendő, körülbelül 1000 kilométeres vonal katonai szempontból is elsőrangú fontossággal bírhatott. A katonai és utánpótlás-szállítást hadművelet közben is lehetővé tette, akár Szerbiával, akár a majdani Bulgáriával viseljen háborút Törökország.³⁴ Így a nyugati csatlakozást illetően a Konstantinápoly–Sarambey–Niš–Belgrád elképzelés a tervezőasztalon maradt.

A vasútépítési munkálatok már 1870-ben kezdetüket vették, és a rengeteg akadály ellenére látványos eredményt hoztak: 1872. augusztus 19-én átadták a forgalomnak az Adrianápoly–Dedeağaç vonalat, amelyet még több vonal (Konstantinápoly–Adrianápoly,³⁵ Adrianápoly–Sarambey,³⁶ Tirново–Yamboli,³⁷ Szaloniki–Mitrovica³⁸) követett.³⁹ Időközben Hirsch a ruméliai vasutak építéséért a szultántól megkapta a gyémántos Osmanie-rendet.⁴⁰ Bécsben 1871-ben összeült egy osztrák–magyar–szerb–török konferencia a magyarországi csatlakozási pont megvitatása céljából.⁴¹ Ekkor felmerült egy Sarambeytől Szófián, Sarköjön (Piot), Nišen át Belgrádig⁴² létrehozandó vonal ötlete,⁴³ amely a Pest-Buda–Zimony szakasz megépülése után csatlakozhatott a magyar vasúthálózatához.⁴⁴

³² Az engedményesek a korábban számukra biztosított kilométerenkénti 8000 frankról kötelesek voltak lemondani a kormány javára, kárpótlásul azonban kilométerenként 72 727 frank készpénzben vagy megfelelő számú, 400 frank névleges értékű kötvényekben részesültek. *A törökországi vasut-hálózat és csatlakozási pontjai I.* VÉKK, 5. évf. 18. sz. 1874. április 30. 138.

³³ *A törökországi vasut-hálózat és csatlakozási pontjai II.* VÉKK, 5. évf. 19. sz. 1874. május 7. 146–147.

³⁴ *A török vasutak stratégiai szempontból.* In: Berecz: Földrajzi közlemények, 1877. 91–92.

³⁵ 1873. június 23.

³⁶ 1873. június 6.

³⁷ 1874. december 23.

³⁸ 1874. december.

³⁹ *A törökországi vasut-hálózat csatlakozási pontjai III.* VÉKK, 5. évf. 20. sz. 1874. május 14. 157–158.

⁴⁰ *Konstantinápoly.* BK, 6. évf. 144. sz. 1872. június 26. 1153.

⁴¹ *A török vasutak tárgyában tartott bécsi értekezlet.* VÉKK, 2. évf. 31. sz. 1871. augusztus 3. 254–255.

⁴² *A törökországi vasut-hálózat csatlakozási pontjai IV.* VÉKK, 5. évf. 21. sz. 1874. május 21. 167–168.

⁴³ *Törökország vasutai.* In: Berecz: Földrajzi közlemények, 1876. 270–271.

⁴⁴ *A nagy vasutüzlet.* VÉKK, 3. évf. 7. sz. 1872. február 15. 53.

Ez sürgetővé is kezdett válni a Monarchia szempontjából, ugyanis az 1872-re elkészült, Bukaresttől Ploiestin át Szucsaváig (Suceava) vezető vonal utat nyitott Oroszország felé.⁴⁵ Ezt követően 1872-ben a török és a román fél elhatározta, hogy a török vasutak Ruszcsuknál kapcsolódnak a román hálózathoz.⁴⁶ Hirsch a Ruszcsuk–Várna vonalrészlet ötven évre bérbe vette a tulajdonos angol társaságtól, továbbá kötelezte magát a várnai kikötő felújítására és a Giurgiu és Ruszcsuk közötti dunai híd megépítésére.⁴⁷ Így ezzel az összeköttetéssel és a már 1869-ben átadott bukarest–giurgiui vonallal a cári birodalom felé közvetlen összeköttetésük lehetővé, illetve ennek Magyarország felé való kiépítésével⁴⁸ a törökök az európai hálózatba is integrálódhattak, de nem feltétlenül a Monarchia elképzelése szerint. Ugyanakkor ha Magyarország az orsovai csatlakozást biztosítja a román hálózathoz, azzal a Monarchia és Levante vasúti összeköttetésébe kerülhetett.⁴⁹

A Budapest–Zimony vonal első terve

Az első írásos emlék, amelyben felbukkan egy Budapest–Zimony között kiépítendő vasútvonal terve, 1845-ből származik, Béke Gábor kiskun-fülöpszállási ügyvéd emlékiratából.⁵⁰ Ez után több mint tíz év kellett, hogy ismételten felszínre kerüljön. 1856-ban ugyanis az *Ostdeutsche Post* értesülése szerint egy monarchiabeli „főrangú” társulat alakult a Győr–Zimony vasút létesítése érdekében, olyan komoly tőkéssekkel kiegészülve, mint Georg Sina, Raphael Galliera, Ernest André és Daniel Denis von Eskeles, akik ennek érdekében 100 millió forintos pénzalapot hoztak létre.⁵¹ A korban Magyarország geográfiai és nemzetgazdasági viszonyai már kijelölték világkereskedelmi irányait. Agrártermékeit illetően (gabona, marha) leginkább nyugatra volt utalva, míg kelet felé nyitva minden – főleg ipari – produktumának lehetett gazdag piacot találni. Emiatt egyre több érintettben fogalmazódott meg egy a Közel-Kelet irányába vezető vasút kiépítése a korábbi selyemúthoz hasonló funkcióval. Az osztrák és a török kormány ekkor egy német tőkével megvalósuló, Bécs–Konstantinápolyt összekötő vasút megépítését vizionálta. Ez Bécsből kiindulva Győrön, Pécsen, Zimonyon, Belgrádon, Nišen, Szófián, Filippopolon és Adrianápolyon át vezetett volna a török fővárosig. A magyar sajtó ekkor még eléggé negatívan ítélte meg a tervet, mondván, a Belgrád–Konstantinápoly vonal nem világkereskedelmi, hanem sokkal inkább lokális és regionális igényeket szolgálna ki, nem beszélve az építési nehézségekről, a hegyes vidékről és a magas kivitelezési költségekről. Ráadásul a dunai hajózás forgalmát sem csökkentené, így Ausztria és Magyarország igényeinek sem felelne meg.⁵² A sok nehézség így egyelőre parkoló pályára tette a vonal ügyét.

1873-ban a Monarchia külügyminisztere, gróf Andrássy Gyula kezdeményezésére Törökországgal és Szerbiával is elkezdődtek a tárgyalások.⁵³ A végleges megállapodás szerint a török, szerb és magyar vasúti csatlakozás Belgrádon keresztül valósulna meg. Az építke-

⁴⁵ Majdán: *Az Orient Expressz*, 146–147.

⁴⁶ Azonban a Yamboli–Şumla vonalhoz hasonlóan ez sem valósult meg a vizsgált periódusban.

⁴⁷ *A török vasutak*. VÉKK, 3. évf. 37. sz. 1872. szeptember 12. 316.

⁴⁸ *Dunafejedelemségi ügy*. BK, 7. évf. 74. sz. 1873. március 30. 623.

⁴⁹ *A románia–törökország vasuti kapcsolat*. VÉKK, 4. évf. 15. sz. 1873. április 10. 118.

⁵⁰ *Az Egylet tárgyalásai*. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye (a továbbiakban: MMÉEK), 10. évf. (1876) 11. sz. 498–499.

⁵¹ *Napi hírek és események*. Budapesti Hírlap, 1856. március 9. 4.

⁵² *Keleti vasut*. Budapesti Hírlap, 1856. április 1. 1–4.

⁵³ *A közös ügyek tárgyalására kiküldött magyar országos bizottság v. ülése*. BK, 7. évf. 92. sz. 1873. április 22. 766–767.

zést tíz hónap alatt el kellett volna kezdeni.⁵⁴ A szerződés értelmében Magyarország Budapesttől Zimonyig, míg Szerbia Belgrádtól a török határig épít vasutat. A szerb és a magyar vasúthálózat Zimonyban a Száván át⁵⁵ semleges területen, egy vasúti hídon keresztül fog összekapcsolódni.⁵⁶ A sajtóban üdvözölték a döntést, és rámutattak fontosságára: „...a budapest–zimonyi vasut fontossága kétség kívül a legnagyobb e csatlakozási vonalak között. E pálya képezi tényleg az összekötő kapcsot a nyugat és a kelet között. E pálya lánc a nagy angol–indiai vasúthálózatban. E vonal kiépítésével sietnünk kell nem csak azért, mert Budapest kereskedelmi érdekei gyorsan szükséglik, [...] hanem főleg azért, mert e vonalnak természetes versenyzője a königsberg–orenburg–peskawai (Pesavar) vonal, amely az egész angol–keletindiai kereskedést magához rántaná, mielőtt annak áldásaiban mi részesülnénk. Ez utóbbi vonal érdekében pedig oly nevezetes, erélyes lépéseket tett az orosz kormány a legutóbbi időkben ismételve, hogy valóban »periculum minora«.⁵⁷ A Porta vállalta – Novi Pazarnál és Samacnál – az európai hálózathoz való vasúti csatlakozás kiépítését a fennhatósága alá tartozó területen.⁵⁸ Ekkor még mindig nem dőlt el véglegesen a Pest és Zimony között kiépítendő vonal iránya (Halas, Szabadka vagy Kalocsa⁵⁹ érintésével?),⁶⁰ ami 1871 óta már élénken foglalkoztatta a kormányzatot, és hosszas vitát váltott ki a képviselőházban.⁶¹ Az igazi kérdés mindvégig az volt, hogy a Duna jobb vagy bal partján menjen-e a vasút.⁶² 1874-ben került sor a budapest–zimonyi vasút létrehozásával kapcsolatos intézkedések képviselőházba való felterjesztésére Budapest főváros közgyűlésének részéről.⁶³ 1875-ben Zichy Nepomuk János főrend, a Budapest–Szabadka–Újvidék–Zimony vasút kiépülésében érdekelt községek és közbirtokosok bizottságának elnöke egy tekintélyes angol pénzügyintézet érdeklődését is megnyerte a vonal iránt. A bank mérnököket küldött ki a pálya tanulmányozására.⁶⁴ Az angolok hamarosan ajánlatot tettek a minisztertanácsnak: a bank kiépítené a vasutat az államnak, de a kormánytól államkötvényeket (6%-os, 90% arany árfolyamban) kérne érte. Az országgyűlés két hónapot kért a döntés meghozatalára.⁶⁵ Ezt követően azonban lekerült a napirendről ez a lehetőség. Ugyanekkor Péchy Tamás közmunka- és közlekedésügyi miniszter már egyértelműen a Duna bal partján vezetendő vonal mellett foglalt állást, teljesen logikus okokra hivatkozva: a legrövidebb pályát fogják így kiépíteni.⁶⁶ Szerbiában időközben elkezdődtek az előmunkálatok, a vasúti vállalat hozzáfogott a vonal trasszírozásához.⁶⁷ A döntés azonban elhúzódott, aminek kétségkívül két oka volt. Egyrészt 1875-től egy három évig tartó és hatásait hosszú távon éreztető válságsorozat köszöntött be az Oszmán Birodalomban, 1877-ben pedig kirobbant az orosz–török háború. Ez azt jelentette, hogy egyelőre csak zsákvonallal lenne a tervezett Budapest–

⁵⁴ *A magyar–szerb–török vasúti csatlakozások*. VÉKK, 3. évf. 35. sz. 1873. augusztus 28. 277.

⁵⁵ *A magyarországi s a szerbiai vasúti conventio*. VÉKK, 4. évf. 12. sz. 1874. március 19. 94.

⁵⁶ *A magyar–szerb vasúti csatlakozásról*. VÉKK, 4. évf. 9. sz. 1874. február 26. 66.

⁵⁷ *A keleti csatlakozások I.* Athenaeum, 25. sz. 1874. május 18. 1543–1546.

⁵⁸ *A keleti csatlakozások I.* Athenaeum, 25. sz. 1874. május 18. 1539.

⁵⁹ *Országgyűlési tudósítások*. BK, 6. évf. 81. sz. 1872. április 10. 644.

⁶⁰ *Országgyűlési tudósítások*. BK, 6. évf. 28. sz. 1872. február 6. 219.

⁶¹ *Nemhivatalos rész*. BK, 5. évf. 271. sz. 1871. november 25. 5937.

⁶² *Nemhivatalos rész*. BK, 9. évf. 68. sz. 1875. március 24. 1905.

⁶³ *Országgyűlési tudósítások*. BK, 8. évf. 282. sz. 1874. december 10. 2267.

⁶⁴ *A budapest–zimonyi vasut*. VÉKK, 6. évf. 10. sz. 1875. március 11. 83.

⁶⁵ *A pest–szabadka–újvidék–zimonyi vasut*. VÉKK, 6. évf. 18. sz. 1875. május 6. 146.

⁶⁶ *A képviselőháznak*. Fővárosi Lapok, 105. sz. 1875. május 9. 471.

⁶⁷ *A budapest–zimonyi vasut*. VÉKK, 6. évf. 19. sz. 1875. május 13. 154.

Zimony szakasz. Másrészt az állam kizárólag állami költségen akarta kiépíteni a vaspályát, de ehhez 1873 után nem rendelkezett pénzügyi forrással, magánvállalkozónak pedig nem akarta kiadni.⁶⁸

Háború és nehézségek az Oszmán Birodalomban

Időközben Hirschék már építették a vasúti pályát, de – az állami ellenőrzés hiányának köszönhetően – meglehetősen gyenge minőségben. A legújabb török kormány állami költségen akart vasutat építeni, amihez már a mérnöki kart is megszervezte hadmérnökökből és Hirsch emberei közül.⁶⁹ A szultán később szakbizottságot állított fel a Hirsch-sel kapcsolatos vasúti kérdés rendezésére, kinek irányában később ismét teljes bizalommal viseltetett.⁷⁰ Ekkor a török kormány a Belova (Belovo)–Szófia–Niš közötti vonalat 1875 májusáig ki akarta építtetni,⁷¹ de a már említett felkelések és az orosz–török háború elodázta ezt. A vasútépítés kapcsán a későbbi berlini kongresszus határozataiban is tükröződő nagyhatalmi versengés bontakozott ki a Balkánon.⁷² Az addig kiépült vonalak logisztikai fontosságát jelzi, hogy a vasút a háború idején nagyban segítette a török csapatok mozgatását, főként a Ruszcsuk–Várna és a Szaloniki–Mitrovica vonalon. Az ázsiai és afrikai katonákat a Duna és a szerb határ közelébe lehetett szállítani.⁷³

Az 1878-as San Stefanó-i béke kimondta a Balkánon a Szerb Fejedelemség, a Román Fejedelemség és a Montenegrói Fejedelemség függetlenségét, míg a Bolgár Fejedelemség az Oszmán Birodalom vazallus államává vált.⁷⁴ A nagyhatalmak által el nem fogadott békét három hónappal később a berlini kongresszus rendezte, ezzel hivatalosan is elismerve a három ország függetlenségét, ami a maradék balkáni birtokainak többségét elveszítő Oszmán Birodalom felosztását is eredményezte. Ez azonban még nem jelentette a balkáni török uralom végét, hiszen végérvényesen csak 1912–1913-ban szorultak ki a félszigetről.⁷⁵ Emellett itt született meg a magyar–szerb–török államok képviselői közötti megállapodás a vasúti csatlakozást illetően.⁷⁶ Az értekezlet 10. és 38. határozatának értelmében Bulgária és – az újonnan szerzett területeken – Szerbia⁷⁷ köteles volt megépíteni a területén fekvő vasúti vonalakat a Török Birodalom által megkötött szerződések alapján.⁷⁸ Ez azt jelentette, hogy a Konstantinápolyból és Szalonikiból kiinduló és addig kiépült vonalrészeket északi irányba folytatniuk kellett. A Balkán-hegységtől délre eső rész Kelet-Rumélia néven török kézen maradt,⁷⁹ ahol a megegyezés alapján nekik kellett tovább építeniük a megkezdett vonalat.

⁶⁸ Kikinda–Pancsova és Budapest–Zimony. VÉKK, 5. évf. 23. sz. 1874. június 4. 181–182.

⁶⁹ A török vasutak építéséről. VÉKK, 4. évf. 42. sz. 1873. október 16. 406.

⁷⁰ Török vasutak. VÉKK, 6. évf. 6. sz. 1875. február 11. 51.

⁷¹ Európai törökország vasutvonalai. VÉKK, 6. évf. 36. sz. 1875. szeptember 9. 281

⁷² Majdán: *Az Orient Expressz*, 147.

⁷³ *A vasutak az orosz–török háborúban*. VÉKK, 9. évf. 49. sz. 1878. december 4. 387.

⁷⁴ Niederhauser Emil: *Kelet-Európa története*. Budapest, 2001. 160.

⁷⁵ Jelavich: *A Balkán története*, 316–317.; Demeter Gábor: *A Balkán felosztására vonatkozó elképzelések a XIX. század második felétől 1913-ig*. In: Árvay Viktor – Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor (szerk.): *A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában*. Budapest, 2005. 134–136.; Matuz József: *Az Oszmán Birodalom története*. Budapest, 1990. 190–191., 204.

⁷⁶ *A budapest–zimonyi vasut*. VÉKK, 9. évf. 28. sz. 1878. július 10. 217–218.

⁷⁷ Palotás: *Az Osztrák–Magyar Monarchia...*, 28.

⁷⁸ *Keleti jogviszonyok*. Jogtudományi Közlöny, 1879. június 6. 23. sz. 178.; *A berlini békeszerződés és keleti kereskedelmünk*. VÉKK, 9. évf. 30. sz. 1878. július 24. 233.

⁷⁹ Niederhauser: *Kelet-Európa története*, 160.

Így a Budapest–Zimony vonal ügye is ismételten napirendre került,⁸⁰ már csak azért is, mert a Monarchia felhatalmazást kapott Berlinben Bosznia-Hercegovina okkupációjára. Andrassy e területi igényét azzal is indokolta, hogy a Mitrovicán keresztül délre tartó vasútvonal zavarmentes használatát csak azzal tudja garantálni, ha a Monarchiának a szomszédos szláv államoktól független kereskedelmi összeköttetést teremt az Égei-tengerrel.⁸¹ A bevonulás vasutakon keresztül történhetne meg, és a Budapest–Szabadka–Zimony(–Belgrád) fővonal közvetlen vasúti összeköttetést teremthetne Bosznia irányába. Ezzel a leendő vasút nemcsak gazdasági és társadalmi, hanem katonai logisztikai funkcióra is szert tett.⁸²

Ezt követően Szerbiában nekiláttak a Monarchiával kötött konvenció végrehajtásához.⁸³ A *skupština* felhatalmazta a kormányt a Belgrád–Niš–Szaloniki és a Belgrád–Niš–Konstantinápoly vasútvonalak Szerbia területére eső részeinek három éven belüli kiépítésére.⁸⁴ A kormány a szerb vasutak létrehozásának biztosítására egy belga konzorciummal folytatott tárgyalásokat, amely a Budapest–Zimony vonal építési jogát is el kívánta nyerni. Mivel ebbe a magyar kormány nem egyezett bele, Hirsch báró került előtérbe.⁸⁵

A végleges irány meghatározása

Időközben a magyar képviselőházban újra élénk vita tárgyát képezte a magyar csatlakozási pont meghatározása és mielőbbi kiépítése.⁸⁶ A Budapest–Zimony vonal irányának végleges kijelölése előtt több küldöttség is járt a közlekedésügyi miniszternél. Az egyik csoport a kalocsai,⁸⁷ a másik a pécsi,⁸⁸ végül a harmadik a szabadka–újvidéki (tehát halasi) vonalvezetést propagálta.⁸⁹ Szabadka még ingyen földterületet, 50 ezer forintot, 3 millió téglát, 20 ezer fuvar és 50 ezer „gyalog-napszámot” is felajánlott, ha a város felé menne a vasút.⁹⁰ Ez utóbbi irány mellett szólt az is, hogy Budapest iparára nézve kedvező hatású lehetett volna, hiszen a fővárost a Duna–Tisza között fekvő településekkel köthette össze, továbbá Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye homokos gabona- és szőlőtermelő gazdaságainak áruit,⁹¹ illetve a Szabadkától délre található löszös terület nagy mennyiségű gabonáját és kukoricáját lehetett észak–déli irányba szállítani vasúton keresztül.⁹² Ugyanakkor Thaly Emil vasúti főfelügyelő tollából a Duna jobb oldalán vezetendő vasút gazdasági, társadalmi és hadászati előnyeit hangsúlyozó tanulmány jelent meg.⁹³ Az érintett megyékben – érthető módon – mozgalom is indult a fiumei és a jobb parti fővonalként funkcionáló pálya megvalósítása érdek-

⁸⁰ *A budapest–zimonyi vasut.* VÉKK, 9. évf. 28. sz. 1878. július 10. 217–218.

⁸¹ Palotás: *Az Osztrák–Magyar Monarchia...*, 13–14.

⁸² Horváth Csaba Sándor: *A vasút funkciója és hatásai Magyarországon 1920-ig.* In: Horváth Csaba Sándor – Imre Lászlóné – Majdán János – Varga Gábor (szerk.): *Ezerarcú vasút. Vasút – történet – írás.* Budapest–Pécs, 2016. 86.

⁸³ *Szerb vasuti csatlakozás.* VÉKK, 10. évf. 11. sz. 1879. március 12. 86.

⁸⁴ *A keleti vasutak kiépítésének kérdéséhez.* VÉKK, 9. évf. 33. sz. 1878. augusztus 14. 258.

⁸⁵ *Osztrák–magyar–szerb vasuti egyezmény.* VÉKK, 9. évf. 47. sz. 1878. november 20. 369.

⁸⁶ *Budapest–zimonyi vasut kérdése a képviselőházban.* VÉKK, 10. évf. 8. sz. 1879. február 19. 63.

⁸⁷ *Rövid hírek.* Fővárosi Lapok, 1879. november 11. 259. sz. 1247.

⁸⁸ *A budapest–zimonyi jobbpárti vasut létesítése érdekében Pécsen alakult végrehajtó bizottság kérvénye Pécs sz. kir. városközségéhez.* VÉKK, 1879. szeptember 17. 10. évf. 50. sz. 348–349.

⁸⁹ *Rövid hírek.* Fővárosi Lapok, 1879. november 30. 276. sz. 1328.

⁹⁰ *Rövid hírek.* Fővárosi Lapok, 1879. december 5. 280. sz. 1348.

⁹¹ *A budapest–zimonyi vasut ügyében.* VÉKK, 10. évf. 42. sz. 1879. augusztus 29. 308–309.

⁹² Majdán: *Az Orient Expressz*, 143.

⁹³ Thaly Emil: *A budapest–zimonyi vasut.* Nemzetgazdasági Szemle, 1879. 2. sz. 259–306.

ében.⁹⁴ Az előismeretek, Szabadka és a többi település támogatása tudatában a lassan meghozandó, vonalvezetéssel kapcsolatos döntés szinte borítékolható volt, de a vaspálya kiépítésének finanszírozása ekkor még megoldhatatlan akadállyal tűnt.⁹⁵

A magyar kormány mindent elkövetett a déli irányú vasúti kapcsolat mielőbbi kiépítése érdekében, amely már azért is sürgetővé vált, mert 1879. május 1-jén Orsova és Verciorova között⁹⁶ a Tömösi-szoroson keresztül megnyílt a vaspálya. Ez közvetlen vasúti összeköttetést eredményezett Magyarországgal, ezen keresztül Nyugat-Európa és Románia fővárosa, Bukarest között.⁹⁷ Ekkor tűnt fel Schwarz Ármin vasútépítő vállalkozó és egy mögötte álló külföldi pénzcsoport egy ajánlattal: állami biztosítás nélküli kiépítést vizionáltak, biztosítékként pedig készek voltak letenni 2 millió forintot akkor, ha a minisztérium megindítja velük az engedélyezési tárgyalást.⁹⁸

1880-ban a szerb vasút leendő kivitelezőjeként először az orosz Samuel Poljakovról, majd a párizsi Louis Frémy⁹⁹ konzorciumáról lehetett hallani. A magyar vonal sorsa véglegesen azonban még mindig nem dőlt el.¹⁰⁰ Még ebben az évben elkezdődött a szerb és a magyar fél közötti vasúti csatlakozásról szóló tárgyalássorozat. Az osztrák államvasút közben folyamatosan ajánlatokkal bombázta a magyar kormányt, hogy mondjanak le a Budapest–Zimony vonalról, helyette adják meg számukra az engedélyt egy kikindai vagy szegebel–belgrádi összeköttetés kiépítésére és üzemkezelésére. A kormány azonban ezt elutasította, mivel nem szolgálná az országos, magyar forgalmi érdekeket.¹⁰¹ Végül megszületett a várva várt döntés a vonalvezetést illetően: a vaspálya Budapesttől Kiskőrösön, Szabadkán, Újvidéken és Karlócán át Zimonyig fog vezetni, de Kalocsa is kap egy szárnyvonalat. Ezt az irányt időközben az érdekelt városok és községek már 600 ezer forintnyi pénzzel, földdel, illetve munkaerővel támogatták. A vonal építési költségét 25 millió forintra prognosztizálták. Már csak a képviselőháznak kellett elfogadnia.¹⁰² A végleges irány meghatározásában a legfontosabb körülmény az volt, hogy a leendő vonal menti települések óriási áldozatkészségről tettek tanúbizonyságot azzal, hogy a vasút építését megkönnyítették felajánlásaikkal, s így az kevésbé terhelte az államkincstárt.¹⁰³

1880. április 9-én a szerbekkel is megszületett a vasúti egyezmény. Minden vitatott kérdésben sikerült megegyezni. A magyar kormány kötelezte magát egy Budapest–Zimonyon át a szerb határig vezetendő vaspálya kiépítésére 1883. június 15-ig. A szerbek egyidejűleg vállalták e vonalhoz csatlakozóan egy Belgrádtól Nišig, innen elágazva pedig részint a szerb–bolgár határig Bellova felé Konstantinápoly irányába, részint pedig a szerb–török határig Szaloniki felé vezetendő vasút kiépítését szintén a fentebb megjelölt időpontig. Továbbá mindkét fél azt szorgalmazta, hogy Bulgáriával mielőbb megkössék a Törökországgal

⁹⁴ Thaly Emil: *A Magyar Délnyugati Vasut helyes irányának megválasztása*. Nemzetgazdasági Szemle, 1880. 2. sz. 340–373.

⁹⁵ *A budapest–zimonyi vasut irányának megállapítása*. VÉKK, 10. évf. 59. sz. 1879. október 8. 395–396.

⁹⁶ *Az orsova–vercserovai vonalrész megnyitása*. VÉKK, 10. évf. 18. sz. 1879. április 30. 137–138.

⁹⁷ Majdán: *Az Orient Expressz*, 147.

⁹⁸ *Új vállalkozó a budapest–zimonyi vasút kiépítésére*. VÉKK, 10. évf. 63. sz. 1879. október 17. 420.

⁹⁹ *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 1880. június 30. 173. sz. 865.

¹⁰⁰ *A szerb vasuti csatlakozásról*. VÉKK, 11. évf. 4. sz. 1880. január 9. 17–18.

¹⁰¹ *A szerb meghatalmazott Maric úrral folytatott tárgyalásokról*. VÉKK, 11. évf. 18. sz. 1880. február 11. 99–100.

¹⁰² *A budapest–zimonyi vasut irányja*. VÉKK, 11. évf. 37. sz. 1880. március 26. 202.

¹⁰³ *A pest–zimonyi vasut érdekében*. VÉKK, 11. évf. 42. sz. 1880. április 9. 230.

közvetlen vasúti összeköttetést biztosító csatlakozási szerződést.¹⁰⁴ Májusban már a magyar képviselőház tárgyalta a szerb vasúti konvenció ügyét, így nemsokára elkészülhetett a törvény. A vita már nem a vonalvezetésről, hanem a vaspálya kiépítésének finanszírozásáról folyt, s egyértelművé vált, hogy az államnak kell kiépítenie a vonalat, még ha jelentős terhet jelent is.¹⁰⁵ Ezt követően elkészült a végleges törvényjavaslat,¹⁰⁶ amelyet a szakbizottságok véleményeztek és elvi szinten elfogadtak.¹⁰⁷ Végül az 1880. évi XLII. számú törvénycikkben elrendelték a Budapesttől Szabadkán, Újvidéken és Zimonyon át a magyar–szerb határig vezetendő, elsőrendű vasút, illetve az ebből kiágazó, Kalocsáig vezetendő másodrendű szárnyvonal kiépítését, továbbá a Bajáig vezetendő szárnyvonal létrehozásával kapcsolatos megegyezést az érintett vidék lakosságával.¹⁰⁸ E törvény ratifikálása végérvényesen azt jelentette, hogy kezdődhet az építkezés.

A vasútépítés

A következő fontos kérdés az volt, hogy melyik vállalkozó fogja kiépíteni a pályát.¹⁰⁹ A Köz- munka- és Közlekedésügyi Minisztérium a döntés megszületése előtt már kiírta a pályázatot a budapest–zimonyi vasút Újvidék–Zimony szakaszának 28. és 32. szelvénye közötti, a péterváradai várhegyen keresztül vezető 360 méteres alagút, valamint az említett szakasz 198–207. szelvénye közötti, Cortanovce¹¹⁰ közelében építendő 655¹¹¹ méteres alagút számára szükséges két millió darab téglá gyártására és szállítására, továbbá a Zimony melletti bevágás és az azzal kapcsolatos földmunkák versenytárgyalását.¹¹² Közben a Minisztériumban meghatározták, hogy a vonal a Soroksári út bal oldalán jön Budapest felé, és a fővárosban a közbíróhídi dűlőnél csatlakozik a már meglévő vasúthálózathoz.¹¹³ Kezdetét vette a péterváradai és cortanovcei alagutak közigazgatási bejárása is Nagy László miniszteri osztályta-

¹⁰⁴ A szerződéshez mellékelte annak részét képező záró jegyzőkönyvben a szerbek kérését elfogadva kimondták, ha Bulgáriával egy év leforgása alatt nem jön létre egyezmény a szerb–bolgár vasúti csatlakozás megteremtéséről, akkor a Niš–Pírot közötti szakaszt az utóbbi egyezmény aláírásától számított három éven belül ki kell építeni. Palotás: *Az Osztrák–Magyar Monarchia*, 158.; *Törvényjavaslat a szerb fejedelemséggel 1880-dik évi április 9-én, márczius 28-án kötött vasúti egyezményről*. VÉKK, 11. évf. 50. sz. 1880. április 28. 270–271.

¹⁰⁵ *A szerb vasúti conventió tárgyalása a képviselőházban*. VÉKK, 11. évf. 55. sz. 1880. május 9. 295–297.

¹⁰⁶ *Törvényjavaslat a Budapestről Zimonynál az országhatárig építendő vasutról és ahhoz csatolandó szárnyvonalakról*. VÉKK, 11. évf. 65. sz. 1880. június 2. 352–353.

¹⁰⁷ *Az állandó pénzügyi bizottság jelentése »a Budapestről Zimonynál az országhatárig építendő vasutról és ahhoz csatolandó szárnyvonalakról« szülő törvényjavaslat tárgyában*. VÉKK, 11. évf. 69. sz. 1880. június 11. 376–378.

¹⁰⁸ Emellett kezdeményezték az Újvidék mellett létesítendő Duna-híd, az Újvidék–Zimony közötti rész két alagútjának (péterváradai és cortanovcei¹⁰⁸) és a magyar–szerb határon építendő Száva-híd előmunkálatainak megkezdését. Vö. *1880. évi XLII. számú törvénycikk a Budapestről Zimonynál az ország határáig építendő vasutról és ahhoz csatolandó szárnyvonalakról*. <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5933> (letöltés: 2016. aug. 19.); *Budapest–zimonyi vasut*. VÉKK, 11. évf. 83. sz. 1880. július 14. 450.

¹⁰⁹ *A budapest–zimonyi vasút kiépítése tárgyában*. VÉKK, 11. évf. 84. sz. 1880. július 16. 456–457.

¹¹⁰ *Nem hivatalos rész*. BK, 15. évf. 159. sz. 1880. július 14. 5326.

¹¹¹ *Hirdetmény*. VÉKK, 11. évf. 92. sz. 1880. augusztus 4. 496.

¹¹² *Hirdetmény*. VÉKK, 11. évf. 90. sz. 1880. július 30. 486.

¹¹³ *A budapest–zimonyi vasut irányzata*. VÉKK, 11. évf. 100. sz. 1880. augusztus 22. 530.

nácsos vezetésével.¹¹⁴ A minisztérium ezt követően a Zimony melletti bevágást és annak földmunkáit a bécsi Johann Dunst és Franz Anderle társvállalkozóknak ítélte oda,¹¹⁵ míg a két alagút versenytárgyalását a württembergi¹¹⁶ Henrik és Reinhold Kless nyerte a legalacsonyabb összegű ajánlattal (677 086 forint).¹¹⁷ Ez pedig azt jelentette, hogy novemberben megindulhatott az alagutak építése állami költségen.

Mindeközben Szerbiában is lázasan folytak az előkészületek. A magyar kormánnyal gyakorlatilag egy időben a szerb kormány is versenytárgyalást írt ki a belgrád–niš–vránjai vasút Niš–Piotr szárnyvonalának engedélyezésére.¹¹⁸ Ekkor jelent meg egy francia vállalkozó-bankár, Paul Eugène Bontoux a *Société d'Union* képviselőjében, aki abban az esetben vállalta volna a szerb vasutak és a bolgár csatlakozás kiépítését, ha a Budapest–Zimony vonalat is ő építheti.¹¹⁹ A franciák mellett szólt, hogy a Szerbia és Bulgária területén megépítendő vonalakkal együtt egy Budapesttől kiinduló, a Balkánon észak–déli vasúti összekötést biztosító, nagy hálózatot kívántak működtetni. Indokaik között burkolt zsarolás is szerepelt, miszerint ha nem a *Société d'Union* építi meg és működteti e vonalakat, akkor nagy a veszélye az orosz tőke behatolásának.¹²⁰ Magyarországon már megkezdődött a vasút kivitelezése, de a teljes vonal pénzügyi fedezetéről még vita folyt. A vasút finanszírozásával kapcsolatban a német és osztrák bankok mellett a *Société d'Union* befektetői csoport bizonyult a legkomolyabbnak. Minekután az állam nem tudta saját költségén megépíttetni a vonalat, szükség volt befektetőkre. A kormány azonban – a vonal jövedelmezősége és Szerbiával szembeni politikai jelentősége miatt is¹²¹ – állami hálózaton belül szerette volna tartani a vonalat, amire viszont pályázott Bontoux is.¹²² Ez hosszas alkudozásokat indított el. Időközben feltűnt egy angol vállalkozói csoport, élén a londoni Sir Thomas Tankred Baronettel és Sir Thomas Thompsonnal, akik mögött a Mr. Backers, az egyik leghíresebb angol vasúti mérnöki cég és híres bankok (Baring Brothers, Stern Brothers) álltak.¹²³ A kormány azonban ekkorra már előrehaladott tárgyalásokat folytatott Bontoux-val, a mögötte álló osztrák *Länderbankkal*¹²⁴ és a párizsi „*Compagnie de Fives-Lille pour Const-*

¹¹⁴ *A budapest–zimonyi vasút újvidék–zimonyi vonalán.* VÉKK, 11. évf. 102. sz. 1880. augusztus 27. 540.

¹¹⁵ *A budapest–zimonyi vasút újvidék–zimonyi vonalán.* VÉKK, 11. évf. 107. sz. 1880. szeptember 8. 564.

¹¹⁶ *A csortanoveci alagut.* Fővárosi Lapok, 1881. október 7. 228. sz. 1351.

¹¹⁷ A vállalkozók a szerződések megkötése után azonnal hozzáláttak az előmunkálatokhoz. Nem sokkal később már az újvidék–zimonyi szakasz 378. szelvényétől a Száva-hídig történő rész közigazgatási bejárása is megtörtént. *A budapest–zimonyi vasuton létesítendő két alagút építésének kiadása iránt tartott versenytárgyalás eredménye.* VÉKK, 11. évf. 109. sz. 1880. szeptember 12. 574–575.; *Rövid hírek.* Fővárosi Lapok, 1880. szeptember 11. 208. sz. 1029.; *A péterváradai és csortanoveci alagutak építésének kiadása.* VÉKK, 11. évf. 112. sz. 1880. szeptember 19. 592.; *Közigazgatási bejárás.* VÉKK, 11. évf. 136. sz. 1880. november 14. 716.

¹¹⁸ *Szerb vasuti ügyek.* VÉKK, 11. évf. 108. sz. 1880. szeptember 10. 569–570.

¹¹⁹ *Szerb vasutak.* VÉKK, 11. évf. 144. sz. 1880. december 3. 757.

¹²⁰ Majdán: *Az Orient Expressz*, 144.

¹²¹ Schwarzel Sándor: *A vasutak valószínű bevételeinek előzetes meghatározásáról.* MMÉEK, 14. évf. (1880) 5. sz. 542–557.

¹²² *Pest–zimonyi vasút.* VÉKK, 11. évf. 151. sz. 1880. december 19. 794.

¹²³ *Budapest–zimonyi vasút.* VÉKK, 12. évf. 12. sz. 1881. január 28. 66.; *A budapest–zimonyi vasút építésére.* VÉKK, 12. évf. 4. sz. 1881. január 9. 23.

¹²⁴ A *Länderbank* a Bontoux-csoport osztrák vállalkozása volt, amin keresztül az osztrák iparban jelentős pozíciókra tettek szert. Berend–Ránki: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*, 134–135.

ructions mécaniques et entreprises cégcsoporttal. Bontoux fővállalkozó mellett kezdett ki-kristályosodni az alvállalkozók sora is Schwarz Árminnal és a norvég származású kiváló vasútépítő mérnökkel, Gubrand Gregersennel.¹²⁵ Közben a szerb kormány aláírta a Bontoux képviselőjével, d'Harcourt gróffal a vasút kiépítésével kapcsolatos szerződést. Ennek értelmében a *Société d'Union* átvette a szerb vasutak Belgrádtól Nišen át Mitrovicáig terjedő részének három és fél év alatt történő kiépítését és későbbi üzemeltetését. Ezért a kivitelező ötven éven át 6 millió franknyi annuitást kapott,¹²⁶ amellyel óriási terhet vállalt magára a szerb kormány. Már csak a *skupština*nak kellett elfogadnia a megállapodást.¹²⁷ Ekkor nagyon közelinek tűnt a szerb vonal megvalósulása.

Már a végleges döntés megszületése előtt a magyar közmunka- és közlekedésügyi miniszter elrendelte a Budapest–Szabadka vonal közigazgatási bejárását,¹²⁸ ezzel is gyorsítva a folyamatot. A kiszámíthatatlan balkáni helyzetre való tekintettel a kormány nem akarta kiengedni a kezéből ezt az európai szempontból is stratégiai fontosságú vasutat. A pénzügyminiszter ezért beleegyezett a vállalkozói építkezés és az államvasúti kezelés kétlépcsős megoldásába.¹²⁹ Így végül 1881. április 29-én megszületett a várva várt szerződés az osztrák *Länderbank*kal és a *Compagnie de Fives-Lille*-lél mint építési fővállalkozókkal, akik a legolcsóbban vállalták a vonal kiépítését, és további előnyt jelentett, hogy a szerb rész kivitelezését is elnyerték.¹³⁰ A konzorcium e vonalakat elkészültük után köteles volt átadni az állami hálózatnak. A szerződés alapján kötelezték magukat a budapest–zimonyi vasút és szárnyvonalai (Kiskőrös–Kalocsa, India–Mitrovica) kiépítésére is. A költségek fedezésére a kormány 28 millió forint névérték erejéig 5%-kal kamatozó kötvényeket bocsátott ki, és azok körülbelül felét 84%-os árfolyamon, az átvételi ár lefizetése mellett egy hónapon belül átadta a fővállalkozóknak. Az összeg második felét a pénzügyminiszternek 1882 júniusában kellett a megállapított árfolyamon a kivitelezők számára rendelkezésre bocsátani. A fővállalkozó ezenkívül kétmillió forint óvadékot volt köteles letenni a magyar államkincstárban. A fővállalat egyidejűleg megbízta a kor leghíresebb és legmegbízhatóbb hazai vállalkozóit,¹³¹ Schwarzot és Gregersent a vonal kiépítésével.¹³² A kivitelezés költségét 22 579 860 forintban határozták meg.¹³³ Ezt követően hamar megszületett a törvényjavaslat a budapest–zimonyi vasútról és szárnyvonalairól,¹³⁴ amit a képviselőház 1881. május 16-án

¹²⁵ *A budapest–zimonyi vasutért.* VÉKK, 12. évf. 9. sz. 1881. január 21. 47.

¹²⁶ *A szerb vasutakra vonatkozólag.* VÉKK, 12. évf. 16. sz. 1881. február 6. 90–91.

¹²⁷ *A szerb vasutakra vonatkozó szerződés.* VÉKK, 12. évf. 15. sz. 1881. február 4. 83.

¹²⁸ *A budapest–zimonyi vasút budapest–szabadkai vonalrészének.* VÉKK, 12. évf. 25. sz. 1881. február 27. 150.

¹²⁹ Majdán: *Az Orient Expressz*, 145.

¹³⁰ *A budapest–zimonyi vasútról s szárnyvonalairól szóló törvényjavaslat indoklása.* VÉKK, 12. évf. 54. sz. 1881. május 6. 321–323.

¹³¹ Majdán: *Az Orient Expressz*, 145.

¹³² A pálya építését azonnal el kellett kezdeni, míg a befejezést illetően a budapest–szabadkai rész 1882. október 15-ig, a Szabadka–Újvidék szakasz 1883. május 15-ig és az Újvidék–Zimony–ország-határ vonal a Szerbiával kötött konvencióban meghatározott határidőig (1883. június 15.), a Kiskőrös–Kalocsa szárnyvonal 1882. október 15-ig, az India–Mitrovica szárnyvonal pedig az Újvidék–ország-határ résszel együtt volt kiépítendő. *A budapest–zimonyi vasút.* VÉKK, 12. évf. 52. sz. 1881. május 1. 307.

¹³³ *A budapest–zimonyi vasútról s szárnyvonalairól szóló törvényjavaslat indoklása.* VÉKK, 12. évf. 54. sz. 1881. május 6. 321–323.

¹³⁴ *Törvényjavaslat a budapest–zimonyi vasútról s szárnyvonalairól.* VÉKK, 12. évf. 53. sz. 1881. május 4. 314–315.

megtárgyalt, elfogadott¹³⁵ és az 1881. XLV törvénycikkben rögzített.¹³⁶ Ezzel végérvényessé vált a régóta hön áhított Budapest–Zimony vonal államköltségen való kiépítése. Hamarosan a kivitelezés is elkezdődött.

Az egész vonalat három építkezési szakaszra bontották, így az egyes részeket párhuzamosan lehetett építeni. Schwarzék a Budapest–Szabadka szakaszon az építés vezetőjévé a kor egyik legismertebb mérnökét, Stromszky Sándort nevezték ki.¹³⁷ A közmunka- és közlekedésügyi miniszter a zimonyi Száva-híd építésére is kiírta pályázatot,¹³⁸ amelyet – a legkedvezőbb ajánlattal – szintén a *Compagnie de Fives-Lille* cég nyert el.¹³⁹ A kivitelezés megfelelő ütemben haladt előre. Az építéshez szükséges kavicsot a Dunából kotorták, így segítve a folyó medrének tisztítását is.¹⁴⁰ 1882 őszére a MÁV harminckét darab különféle mozdonyt is rendelt a MÁV Gépgyártól a budapest–zimonyi vonalra.¹⁴¹ Végül 1883. december 10-én az India–Mitrovica szárnyvonallal együtt¹⁴² ünnepélyesen üzembe helyezték a (Budapest)–Újvidék–Zimony vonalat.¹⁴³ A kivitelezők tehát az eredetileg megadott időpontoknak megfelelően átadták üzemeltetésre a 342,8 kilométeres vaspályát a Magyar Államvasutaknak, azonban a szerelvények még egy ideig nem keltek át a Száván.

¹³⁵ *A budapest–zimonyi vasút kiépítéséről szóló törvényjavaslat.* VÉKK, 12. évf. 60. sz. 1881. május 20. 356–357.

¹³⁶ *1881. évi XLV. törvénycikk a budapest–zimonyi vasutról és szárnyvonalairól.* <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6002> (letöltés: 2016. aug. 20.)

¹³⁷ *A budapest–zimonyi vasút kiépítésére vonatkozólag.* VÉKK, 12. évf. 73. sz. 1881. június 19. 428–429.

¹³⁸ *Hirdetmény.* VÉKK, 12. évf. 118. sz. 1881. október 2. 658.; *Ajánlat.* BK, 12. évf. 224. sz. 1881. október 2. 11.

¹³⁹ *A budapest–zimonyi vasutat a szerb vasutal összekötő belgrádi Száva-híd.* VÉKK, 12. évf. 146. sz. 1881. december 7. 812–813.

¹⁴⁰ *Rövid hírek.* Fővárosi Lapok, 1881. január 4. 2. sz. 13.

¹⁴¹ *A m. k. államvasutak gépgyára 1881-ben.* VÉKK, 13. évf. 134. sz. 1882. november 10. 807.

¹⁴² *Az osztrák–magyar vasutak központi leszámoló hivatalának működése 1883-ban.* VÉKK, 14. évf. 150. sz. 1883. december 19. 1101.; *Magyar kir. államvasutak.* BK, 17. évf. 282. sz. 1883. december 8. 12.

¹⁴³ November elején a budapest–szabadkai és a kiskőrös–kalocsai vonalakon a vasúti főfelügyelőség Stromszky főmérnökkel megtartotta a műszaki szemlét, így november 24–26. között sor kerülhetett e vonalak műtanrendőri bejárására, ahol a bizottság vezetője megadta az engedélyt e szakasz megnyitására december 5-ei kezdettel. A következő év március 5-én a terveknek megfelelően a műtanrendőri bejárást követően átadták a bácskai nagyvárost Újvidékkel összekötő szakaszt is. *A budapest–zimonyi vasút budapest–szabadkai és kiskőrös–kalocsai vonalain.* VÉKK, 13. évf. 135. sz. 1882. november 12. 813.; *A budapest–zimonyi vasut.* Fővárosi Lapok, 1882. november 24. 270. sz. 1684.; *A budapest–zimonyi vasút budapest–szabadkai és kiskőrös–kalocsai vonalrészében.* VÉKK, 13. évf. 142. sz. 1882. november 29. 862.; *A vasutépítések állapota és előhaladása hazánkban a folyó év első felében.* VÉKK, 14. évf. 83. sz. 1883. július 18. 589.; *Szabadka és Újvidék.* Fővárosi Lapok, 1883. március 1. 50. sz. 321.; *A közlekedésügyi miniszter.* Budapesti Hírlap, 3. évf. 44. sz. 1883. február 13. 1.; *Uj Verbász, Újvidék.* Budapesti Hírlap, 3. évf. 59. sz. 1883. február 28. 4.; *A közmunka és közlekedési m. k. ministerium 1884. évi költségvetésének tárgyalása a képviselőházban.* VÉKK, 15. évf. 10. sz. 1884. január 25. 7.; *A vallás- és közoktatási miniszternek a közoktatás állapotáról az országgyűlés elő terjesztett tizenkettedik jelentése.* Néptanítók Lapja, 15. évf. 49. sz. 1883. december 8. 772.

Problémák Szerbiában és Bulgáriában

Szerbiában és Bulgáriában ez idő alatt megakadni látszott a keleti összeköttetés ügye. A politikusok sokkal inkább tárgyaltak és vitáztak, mintsem konkrét döntéseket hoztak volna az építkezések mielőbbi elkezdése érdekében. 1882 elején Szerbiában és Magyarországon is nagy riadalmat keltett a *Société d'Union* és Bontoux fizetéseképtelenné válása. Mentve a menthetőt, a szerbek Párizsban azonnal új pénzcsoporthoz írtak. ¹⁴⁴ A tárgyalások sikeresnek bizonyultak, így 1882. április 7-én megszületett a megállapodás a kormány és a megbízható, párizsi *Comptoir National d'Escompte*-tal, ¹⁴⁵ valamint az osztrák *Länderbank*kal. A konzorcium a szerb vasutak finanszírozását, építését és üzemét közel ugyanolyan feltételekkel (a Szerbia által fizetendő törlesztési hányad 6 millióról 5,4 millió frankra csökkent) ¹⁴⁶ vette át, mint a Bontoux vállalta korábban. ¹⁴⁷ Ennek nyomán meg is alakult egy szerb vasúti részvénytársaság Párizsban, amely tíz francia, hat osztrák és magyar tagból állt. ¹⁴⁸ A vonal kiépítése ebben a szorult helyzetben sem állt le. ¹⁴⁹ Bontoux helyébe végül a francia–olasz Philippe Vitali ¹⁵⁰ lépett, ¹⁵¹ akit Mihály szerb király arra kért, hogy teljes erőbedobással folytassa az építkezést. ¹⁵² A kivitelezés a Niš és Belgrád (–Zimony) közötti területen jól haladt. E vonalat és a zimonyi Száva hidat műszaki felülvizsgálat után ¹⁵³ végül 1884. szeptember 4-én ünnepélyesen átadták a forgalomnak; ezzel egyidejűleg megindult a nemzetközi forgalom a két főváros, Budapest és Belgrád között. ¹⁵⁴ A bolgár határig kiépítendő vonal ügyét eközben több tényező (kivitelezési problémák, a törökökkel folytatott vita, szerb–bolgár háború) is hátráltatta. ¹⁵⁵ Végül a *Compagnie Reccordement* üzemkezelésében 1887-re a bolgár határig (Niš–Pirotd–Caribrod [Dimitrovgrad]), ¹⁵⁶ 1888. május 19-én pedig Szaloniki irányába is megindulhatott a vasúti forgalom. ¹⁵⁷ Szerbia 1881 és 1885 között 265 millió frank adósságot halmozott fel a vonal megépítéséből fakadóan, melynek hiteltörlesztése 1887-ben a költségvetés 33%-át tette ki. ¹⁵⁸ Ugyanakkor ha késéssel is, de teljesítette a Berlinben rögzítetteket, és területén megindulhatott a vasúti közlekedés.

¹⁴⁴ A szerb kormánynak az »Uniongénérále« bukása által szenvedett vesztesége. VÉKK, 13. évf. 18. sz. 1882. február 10. 124.

¹⁴⁵ A keleti vasutakra vonatkozó okmányok. Közgazdasági Szemle, 12. évf. (1888) 4–6. füzet. 427–488.

¹⁴⁶ A szerb vasutak feletti szerződés. VÉKK, 13. évf. 61. sz. 1882. május 24. 410.

¹⁴⁷ A szerb vasutüzletre vonatkozólag. VÉKK, 13. évf. 43. sz. 1882. február 12. 287.

¹⁴⁸ A szerb vasutak kiépítésére vonatkozó szerződés megkötése. VÉKK, 13. évf. 53. sz. 1882. május 5. 359.

¹⁴⁹ Lovas–Tóth: *Az Orient Expressz*, 108.

¹⁵⁰ Högselius, Per – Kaijser, Arne – Van der Vleuten, Erik: *Europe's infrastructure Transition. Economy, war, Nature*. New York, 2015. 30.; Anastasiadou, Irene: *Constructing Iron Europe. Transnationalism and railways in the interbellum*. Amsterdam, 2011. 207.

¹⁵¹ Szerb vasutak. VÉKK, 13. évf. 57. sz. 1882. május 14. 385.

¹⁵² Lovas–Tóth: *Az Orient Expressz*, 108.

¹⁵³ A zimonyi vasúti csatlakozás megnyitása. VÉKK, 15. évf. 102. sz. 1884. augusztus 29. 808.

¹⁵⁴ A szerb vasutak megnyitása. VÉKK, 15. évf. 95. sz. 1884. augusztus 13. 764.

¹⁵⁵ Majdán: *Az Orient Expressz*, 148.

¹⁵⁶ A konstantinápolyi vasúti csatlakozás jelenlegi stádiumáról. VÉKK, 19. évf. 82. sz. 1888. július 8. 858.

¹⁵⁷ A szalonikii vasut, Belgrád, Szaloniki. Budapesti Hírlap, 8. évf. 139. sz. 1888. május 19. 4.

¹⁵⁸ Demeter: *A Balkán és az Oszmán Birodalom I. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*, 652.

Bulgáriában még bonyolultabb volt a helyzet. 1880 nyarának végén úgy tűnt végre, a bolgárok – a törökökkel együtt – bár vonakodva, de késznek mutatkoznak a berlini szerződésnek megfelelően egy osztrák–magyar, szerb, bolgár és török négyes bizottság összehívására a vasúti összekötő vonalak ügyében.¹⁵⁹ A *conférence à quatre* ülései egy ideig leginkább csak időhúzásnak bizonyultak a bolgár és török¹⁶⁰ bojkottok miatt.¹⁶¹ Bulgária egy Szófiából kiinduló és Ruszcsukon át Oroszország felé (a Fekete-tengerig) vezető vasút kiépítését preferálta a szerbiai irány helyett. Ezt a cári udvar is támogatta; már csak azért is, mert Bulgáriát „örökre” fel tudták volna szabadítani az Osztrák–Magyar Monarchia befolyása alól,¹⁶² és katonai visszavonulásuk után gazdasági téren leginkább vasúton keresztül tudták volna szorosabbra fűzni kapcsolataikat a három önálló balkáni állammal.¹⁶³ Az időhúzás másik tényezője maga Hirsch volt. A báró ugyanis előjogokkal rendelkezett a bolgár és a kelet-ruméliai vasút építésére, amelyek átengedését néhány millióval szeretne volna kiváltani.¹⁶⁴ Ezt még tetézte az, hogy 1881. július 28-án I. (Battenberg) Sándor orosz tisztek segítségével államcsínyt hajtott végre, feloszlatta a parlamentet, és az alkotmányt felfüggesztve teljhatalmú uralkodó lett. Ez átmenetileg ismét az orosz befolyás megnövekedésével járt.¹⁶⁵ Ekkor úgy tűnt, a szentpétervári Poljakov és Grünzburg orosz tőkével a háta mögött kapja meg az építési engedélyt,¹⁶⁶ ami egyértelműen a bolgárok közeledését jelentette volna az oroszok felé. A vasút ügyét végül a négyes konferencia 1883. május 9-én¹⁶⁷ ratifikált csatlakozási szerződése lendítette át a holtpontra.¹⁶⁸ Bulgária – nyugati nyomásra – vállalta,¹⁶⁹ hogy Caribrodttól Szófián át a török határig (Vakarelig) épít vasutat,¹⁷⁰ míg a Porta és Hirsch végül elfogadták az ekkor még a birodalomhoz tartozó Vakarel–Bellova szakasz kiépítését, illetve, hogy a Szaloniki–Mitrovica vonal Vranján át Nišnél kapcsolódjon be a vasúti forgalomba. A törökök a csatlakozási vonalak üzembe helyezési határidejeként 1886. október 15-ét határozták meg a kivitelezők,¹⁷¹ az Ottomán Bank és a *Comptoir National d'Escompte* által alapított építőtársaság számára.¹⁷² A báró és a török kormány megenyhülése a csatlakozási kérdésben minden bizonnyal a Monarchia diplomáciai sikerének tulajdonítható.¹⁷³ A Porta vasútépítést engedélyező irádéjának¹⁷⁴ kibocsátása¹⁷⁵ után

¹⁵⁹ *A keleti vasutak kiépítése*. VÉKK, 12. évf. 7. sz. 1881. január 16. 37–38.; *Szerb–bolgár vasutak*. VÉKK, 11. évf. 101. sz. 1880. augusztus 25. 534.

¹⁶⁰ *A Conférence à quatre*. VÉKK, 12. évf. 84. sz. 1881. július 15. 488.

¹⁶¹ Majdán: *Az Orient Expressz*, 148.

¹⁶² *Bolgár vasúti politika*. VÉKK, 12. évf. 123. sz. 1881. október 14. 685–686.

¹⁶³ Majdán: *Az Orient Expressz*, 148.

¹⁶⁴ *A bolgár vasútvonalak kiépítésének*. VÉKK, 12. évf. 106. sz. 1881. szeptember 4. 593.

¹⁶⁵ Jelavich: *A Balkán története*, 325.; Lovas–Tóth: *Az Orient Expressz*, 135.

¹⁶⁶ *Keleti vasutak*. VÉKK, 12. évf. 118. sz. 1881. október 2. 655.

¹⁶⁷ *A Conférence à quatre*. VÉKK, 14. évf. 55. sz. 1883. május 11. 406.

¹⁶⁸ *A Conférence à quatre és a török vasúti csatlakozások*. VÉKK, 14. évf. 6. sz. 1883. január 14. 52.

¹⁶⁹ A vasútkérdés (is) diplomáciai elhidegüléshez vezetett Battenberg Sándor és az orosz vezetés között. Demeter: *A Balkán és az Oszmán Birodalom I. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*, 651.

¹⁷⁰ *A keleti vasutak*. VÉKK, 14. évf., 120. sz. 1883. október 14. 822.

¹⁷¹ *A keleti vasutakra vonatkozó conventio*. VÉKK, 14. évf. 59. sz. 1883. május 20. 431–432.

¹⁷² *A török vasúti szerződés*. VÉKK, 16. évf. 27. sz. 1885. március 6. 232.

¹⁷³ *A keleti vasutak*. VÉKK, 14. évf. 120. sz. 1883. október 14. 822.

¹⁷⁴ E korban és ez esetben szultáni rendelet.

¹⁷⁵ Keleti Károly: *A Balkán félsziget némely országainak és tartományainak közgazdasági viszonyai*. Budapesti Szemle, 1885. 42. kötet 100–102. sz. 245–246.

a vonalak építését 1885-ben a bolgár Ivan Groseff konzorciuma¹⁷⁶ kezdte el egy belga tőkéscsoporttal a háta mögött.¹⁷⁷ Ekkor azonban a Balkán politikailag instabillá vált, főként miután a lázadásokat követően 1885-ben perszonálunió jött létre Kelet-Rumélia és a Bolgár Fejedelemség között. Ezt tetézte a Szerbia és Bulgária között Szlivnica birtoklása miatt még ebben az évben kirobbant háború,¹⁷⁸ melynek 1886-os lezárása után is sok tényező (persekedés és megegyezés Hirsch-sel,¹⁷⁹ a fejedelmi székben történt váltás,¹⁸⁰ a belgák fizetésképtelenné válása) lassította a vasút kivitelezését. Ennek ellenére az e területen létrehozandó vonalat tovább építették a törökök, és a bukaresti Evlogi Georgiev bolgár milliárdos segítségével is jókor érkezett.¹⁸¹ 1887 őszére már kedvező híreket lehetett olvasni, s Törökország felől Szófiába megérkezett az első gőzmozdony.¹⁸² Végül 1888. május 19-én a Vranja-Üszküb¹⁸³ és 1888. július 15-én a Vitali cége – így a kelet-ruméliai részen is a bolgárok – által üzemeltetett¹⁸⁴ (Caribrod–) Szófia–Vakarel–Bellova vonalon is már gőzmozdonyok üzemeltek.¹⁸⁵ Bulgária azonban nem okult a szerb előzményekből, így a nagyhatalmi igények miatt kötelezővé tett vasútépítési projektnek jelentős adósság lett a következménye. Ezzel hosszú procedúra zárult le a balkáni vasútépítésben. Sok akadállyal megtűzdelve, a berlini kongresszus után tíz évvel megvalósult a vasúti összeköttetés az Oszmán Birodalom és a Monarchia között, utat nyitva ezzel a német, osztrák, magyar és angol termékek előtt¹⁸⁶ a Balkánon észak–déli, illetve a Nyugat előtt Közél- és a Távol-Kelet irányába.

Az Orient Expressz elindulása

A Budapest és Konstantinápoly közötti teljes vonalrész átadását megelőzte az első Orient Expressz. 1882-ben indult az első közvetlen keleti vonat Párizs és Bécs között. A próbajárat annyira sikeresnek bizonyult, hogy a szerelvényeket összeállító, George Nagelmacker által vezetett, 1872-ben alapított *Compagnie Internationale des Wagons-Lits* (CIWL) az érdekelt vasúttársaságokkal megállapodott abban, hogy hetente egyszer vagy kétszer közlekedő keleti luxusvonatot indítanak.¹⁸⁷ Ezt követően 1883. június 5-én robogott ki az első szerelvény a párizsi Gare de Strasbourg pályaudvarról, és Karlsruheén, Münchenen, Bécsen, Budapesten és Bukaresten át egészen Giurgiuiig (innen Ruszcsukon át Várnáig, ahonnan a

¹⁷⁶ Z. V. (Sófiából): *A keleti vasutak bulgáriai csatlakozása*. Nemzetgazdasági Szemle, 10. évf. 1886. január. 368–372.

¹⁷⁷ *Vasuti építkezés a Balkánon*. VÉKK, 17. évf. 97. sz. 1886. augusztus 15. 765.

¹⁷⁸ Niederhauser: *Kelet-Európa története*, 207.

¹⁷⁹ *Báró Hirsch*. Fővárosi Lapok, 1888. február 8. 39. sz. 281.; *A Hirsch affaire-je*. Fővárosi Lapok, 1888. július 12. 92. sz. 1411.

¹⁸⁰ Niederhauser: *Kelet-Európa története*, 207.; *A bolgár vasutak építésére vonatkozólag*. VÉKK, 18. évf. 142. sz. 1887. december 2. 1302.

¹⁸¹ *A bolgár vasut kiépítve*. VÉKK, 19. évf. 42. sz. 1888. április 6. 416.

¹⁸² *A keleti vasutak*. VÉKK, 18. évf. 134. sz. 1887. november 13. 1235.

¹⁸³ *A keleti vasúti csatlakozások megnyitása következtében teendő intézkedések*. VÉKK, 19. évf. 58. sz. 1888. május 13.) 585.; *Keleti vasutak*. Pesti Hírlap, 10. évf. 68. sz. 1888. március 8. 9.; *A vranja-üszkübi vasut megnyitása alkalmából*. VÉKK, 19. évf. 61. sz. 1888. május 20. 614.

¹⁸⁴ *Keleti csatlakozási vonalak*. VÉKK, 19. évf. 85. sz. 1888. július 15. 1150.

¹⁸⁵ *A keletruméliai vasutaknak a bolgár kormány által való birtokba vételéről*. VÉKK, 19. évf. 91. sz. 1888. július 29. 940.

¹⁸⁶ Demeter: *A Balkán és az Oszmán Birodalom I. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*, 652.

¹⁸⁷ Majdán: *Az Orient Expressz*, 151.

Lloyd hajótársasággal Konstantinápolyig) közlekedett.¹⁸⁸ A 2627 kilométeres utat nyolcvanhárom óra alatt lehetett így megtenni.¹⁸⁹ A járat megindítása nagy visszhangot keltett.¹⁹⁰ A Budapest és Belgrád közötti vasúti közlekedés megnyílása után az Orient Expressz a magyar fővárosban megosztott szerelvénnel¹⁹¹ már Belgrádon át Nišig közlekedett hetente egyszer, csütörtökönként.¹⁹² Ništől Szófiáig batárok¹⁹³ vitték tovább az utasokat.¹⁹⁴ Végül 1888-ban óriási várakozások és a bolgár szakasz átadása után augusztus 11-én elindult az első közvetlen Orient Expressz Párizsból Konstantinápolyba,¹⁹⁵ amely – egyes források szerint – a korábbi menetidőt a tervezett hetvennyolc óra helyett¹⁹⁶ a francia fővárosból indulva tizenkettő, míg a másik irányban négy órával csökkentette.¹⁹⁷ Az utasok mellett a keleti gyors postát is szállította,¹⁹⁸ elősegítve a gyorsabb információáramlást Európában.

Hosszas alkudozások és kemény munka eredményeként, nagy nemzetközi figyelem közepette, külföldi tőkéből végül létrejött a Bécs és Budapest, illetve a Balkán és Konstantinápoly közötti közvetlen vasúti összeköttetés. Ez utat nyitott Nyugat és Kelet között, és a legendás – klasszikus útvonalán, Párizs és Konstantinápoly között közlekedő – Orient Express elindulását eredményezte. Az osztrák–magyar diplomácia elévülhetetlen érdemeket szerzett a vasút kiépülésében, amely egyértelműen tükrözte a Monarchia Balkánnal kapcsolatos gazdasági és stratégiai érdekeit. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy nem kedvezett a balkáni államok belső piacának, sőt a vasútépítés egyenesen óriási adósságot rótt rájuk. Az „Öreg Kontinentst” átszelő, közvetlen szárazföldi összeköttetés haszonélvezője Nyugat–Európa és az Égei-tenger térsége lehetett e korszakban, leginkább a vonal interregionális funkciójából fakadóan. Eközben az Orosz Birodalom érdeklődése egyre jobban elfordult a félszigettől, így a Monarchia külpolitikailag ezt az időszakot igazi sikerként könyvelhette el.

¹⁸⁸ *Keleti expressz-vonatok*. VÉKK, 14. évf., 66. sz. 1883. július 8. 484.; *Szab. osztrák–magyar államvasut-társaság*. BK, 17. évf. 116. sz. 1883. május 23. 11.

¹⁸⁹ *A keleti expressz-vonat a közel jövőben*. Pesti Hírlap, 10. évf. 15. sz. 1888. január 15. 9.

¹⁹⁰ Majdán: *Az Orient Expressz*, 154.

¹⁹¹ A másik része ugyanúgy Várna felé haladt tovább. Majdán: *Az Orient Expressz*, 152.

¹⁹² *A Páris és Budapest között naponta közlekedő ugynevezett Orient expressz-vonat*. VÉKK, 16. évf. 66. sz. 1885. május 10. 551.

¹⁹³ Négykerekű, kárpitozott, díszes személyszállító lovaskocsi.

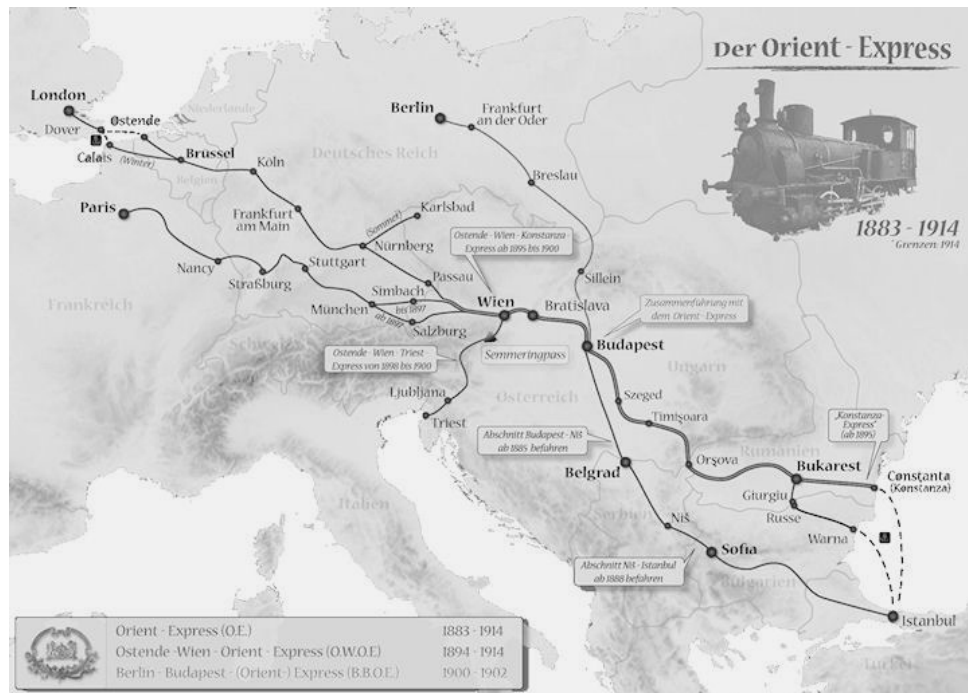
¹⁹⁴ Majdán: *Az Orient Expressz*, 152.

¹⁹⁵ *Budapest–Konstantinápoly*. VÉKK, 19. évf. 100. sz. 1888. augusztus 19. 1007–1008.; *A keleti vasút megnyitása*. Budapesti Hírlap, 8. évf. 225. sz. 1888. augusztus 14. 3.; *Az első vonat Konstantinápolyba*. Fővárosi Lapok, 1888. augusztus 14. 225. sz. 1653.

¹⁹⁶ *A jövő keleti expressz-vonat*. VÉKK, 19. évf. 19. sz. 1888. február 12. 216.

¹⁹⁷ Lovas–Tóth: *Az Orient Expressz*, 157.

¹⁹⁸ *Törökországba szülő levélpostai küldemények és postautalványok irányítása*. Posta és Távirada Rendeletek Tára, 1888. szeptember 4. 45. sz. 225.

Az Orient Expressz útvonalai

Forrás: <http://www.globalsecurity.org/military/world/europe/images/orient-express-map-1.jpg>
(letöltés: 2016. dec. 12.)

CSABA SÁNDOR HORVÁTH

Establishing a Railway Link between Austria-Hungary and the Ottoman Empire

Reshaped by the Berlin Congress and the treaty of San Stefano of 1878, which ended the Russian–Turkish war, the Balkans did not have a railway link with Europe at the time. This also meant that the railway system that had already been set up beforehand was not linked to the “Old Continent”. The Monarchy (and Hungary) used all its powers to establish a railway connection between the western part of Europe and the Balkans. First, Gyula Andrássy, the Monarchy’s minister of foreign affairs, achieved some success after lengthy negotiations: the Turkish government agreed to establish a railway link through the Monarchy (Hungary). The final breakthrough came after the Congress of Berlin in 1878, where decision was taken about the construction of further railway lines in the Balkans. After signing a contract with Hungary, the Serbian government committed itself to building a railway line from Belgrade to Nis, which was to connect also to Constantinople through Sofia. The Hungarian parliament passed law No. XLII. in 1880 that entitled the government to establish a railway line between Budapest and Zemun. They intended to link Belgrade, the gate of the Balkans, to the European network this way. It was such a significant project that the

preliminary ruling procedure attracted international attention and many newspapers reported on it. Finally, railway services to Zemun started in June 1883. The first engine arrived to the Bulgarian–Serbian border from the direction of Sofia in the summer of 1888, by which time the link to Constantinople had been established.

KEMÉNY KRISZTIÁN

Hannoverek, Ferdinándok és a „vörös sapkás” lovastüzérek

*Szolnok, 1849. március 5. – Komárom–Ószóny, 1849. július 2.**

A 19. század közepén a lovasság késői reneszánszát élte. A francia forradalmi és a napóleoni háborúk (1792–1815) során a megújuló feladatrendszerű, korábbi jelentőségüket nagymértékben visszaszerző, jól szervezett és vezetett lovas alakulatok a csataterék fontos szereplői voltak. Bár már csak néhány évtized volt hátra, hogy a modern hátultöltő és gyorstüzérelő lövegverekkel felszerelt gyalogság egyszer és mindenkorra véget vessen a lovasság utolsó virágkorának, ám ekkor, az 1840–1850-es években még az utóbbiak igen komoly ellenfélnek bizonyultak. Így volt ez az 1848–1849. évi magyar szabadságharcban is. A cs. kir. és a magyar fél lovassága nemcsak a felderítésben, az előőrsi feladatok megoldásában vagy az üldözésben jeleskedett, hanem ezredeik és magasabb egységeik kellő pillanatban végrehajtott és jól vezetett támadásaival csaták eldöntésére voltak képesek. A lovasegységek a melljük szervezett lovastüzérséggel együtt olyan gyorsasággal és ütőerővel rendelkeztek, amellyel ekkoriban még ritkán lehetett versenyre kelni a csatateréken. Elsősorban a cs. kir. nehézlovasok tűntek ki elsöprő rohamaikkal, de a magyar huszárok is arattak szép sikereket. Mivel az összeszokottság ezen alakulatok között is a jó működés egyik feltétele volt, ezért a parancsnokok – lehetőség szerint – igyekeztek a már bevált „párosításokat” együtt tartani. Számos „együttes” hajtott végre kiemelkedő haditetteket a szabadságharc során; a cs. kir. oldalon leginkább a Franz Ottinger vezérőrnagy vezette nehézlovas-dandár (vagyis a cs. kir. 6. [Wallmoden] és 7. [Hardeg] vértesezredek, valamint a cs. kir. 1., illetve az 5. lovasüteg) vált híressé, míg magyar oldalon főként a 2. (Hannover) és a 3. (Ferdinánd) huszárezredek, illetve a VIII. (majd később átszámozva V.) „vörös sapkás” lovasüteg együttműködése ért el figyelemreméltó eredményeket. A tanulmány ez utóbbiak közös harcainak legdicőségesebb, illetve legtragikusabb eseményeit idézi fel.¹

* A tanulmány a XXIII. Komáromi Napok keretében 2014. április 30-án Komáromban megtartott történeti konferencián elhangzott előadás átdolgozott, szerkesztett és jegyzetelt változata.

¹ A lovasságnak a francia forradalmi és a napóleoni háborúk alatti és utáni szerkezeti, illetve szerkezeti változásaira, valamint megnövekedett jelentőségére a legújabban lásd: Turcsányi Károly – Bán Attila – Hegedűs Ernő – Molnár Gábor: *Haderők és hadviselés az elöltöltő fegyverek korában. A fegyvergyártás, a fegyverzet és a haderőszervezés hatása a hadművészet fejlődésére*. Budapest, 2015. 192–224., 338–342. A cs. kir. I. hadtest kötelékébe tartozó Ottinger-lovasdandár 1848. december 28-án Bábólnánál a magyar feldunai hadsereg Görgey Kornél őrnagy vezette utóvéd-dandárát, 1848. december 30-án Móránál pedig a Perczel Mór tábornok vezette drávai hadtestet verte szét. Ezekre összefoglalóan lásd: Hermann Róbert: *A honvesztéstől a honmentésig. Perczel Mór téli hadjárata, 1848. december 14. – 1849. január 27.* Budapest, 2015. 38–40., 61–140.; Franz Ottingerre (másképp Ottinger Ferencre) lásd: Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. 3. kiadás. Budapest, 2000. 743.

Származás- és előtörténet 1848–1849 folyamán

Ami az alakulatok egyéni történetét illeti, az 1742. április 17-én alapított 2. (Hanover) huszárezred erdélyi kiegészítésű lovasság volt, amelynek soraiban döntően magyarok, de román és szász katonák is harcoltak. Az egyik legkiválóbb huszárezrednek számított; tisztikarának többsége végigszolgált a szabadságharcot, és négy tábornokot (Kiss Ernő altábornagy, Vécsey Károly, Nagysándor József és Pikéty Ágoston vezérőrnagyok) is adott a honvédseregnek. Az ezred 1848 elején a bánási Újpecsen és környékén állomásozott, így már az 1848. áprilisi 24-i nagykikindai zavargások kitörésétől részt vett a szerb felkelők elleni harcokban. Az alakulat osztályai 1848-ban a bánási hadszíntéren mindenhol megállták a helyüket; az 1848. július 11-i első verseci ütközetben pedig átkaroló támadásuknak döntő szerepe volt a győzelem kivívásában. A Bánáság 1849. januári kiürítése után, február végén az ezred a Damjanich János vezérőrnagy vezette hadtest (majd hadosztály) kötelékében február végén a Közép-Tiszához vonult.²

Az 1702. február 28-án alapított 3. (Ferdinánd) huszárezred a Felvidék középső részéből kapta kiegészítését, így a magyar többség mellett jelentős számú szlovák és német leghénységgel is rendelkezett. Szintén kiváló ezrednek számított; egyik vezetője, Kászonyi József ezredes később a II. magyar hadtest parancsnoka lett. Az ezred 1848 elején Sárospatakon és a környékén állomásozott. Innen július elején vezényelték őket a szerb felkelők ellen a Bácskába; a tűzkeresztségen valószínűleg Szenttamás első ostromakor, 1848. július 14-én estek át. A harcokban becsülettel helytálltak; az 1848. október 13-i óbecsei ütközetet pedig lovasrohamuk döntötte el a magyar fél javára. A Bácska kiürítése után az alakulat ezredesi osztálya (Irinyi Bertalan őrnagy vezetésével) Szegeden maradt hátra, míg a másik három osztály a gróf Vécsey Károly vezette hadosztály kötelékében február közepén a Közép-Tiszához vonult.³

Az események harmadik szereplőjét, a VIII. honvéd lovasüteget valószínűleg 1848. november végén – december elején állították fel Pest-Budán, és december második felében érkezhettek meg a Bánáságba. Az üteg valószínűleg a Pancsova ellen indított hadművelet során, az 1849. január 1-jén vívott, Újfalu (Neudorf) melletti ütközetben került először tűzbe. Az egység történetében a döntő fordulat alighanem az jelentette, hogy 1848 végén – 1849 elején Wenzel Freudenreich százados, a bánási harcokban már korábban kitűnt kiváló tüzérszertiszt vette át a parancsnokságot. Az ő szakértelmének és kiképzői teljesítményének is köszönhetően az üteg a szabadságharc egyik (ha nem a legjobb) lovasütege lett. Ez az ala-

² Az alakulat alapítására, kiegészítésére és összetételére lásd: Wrede, Alphons von: *Geschichte des K. u. k. Wehrmacht*. 1-5. Band. Wien, 1898–1903. III/1. B. 237.; Kedves Gyula: *A szabadságharc huszárai*. Budapest, 1992. 52. (A huszárezred a 31. [Leiningen], az 51. [Károly Ferdinánd], valamint a 62. [Turszky] sorgyalozezred kiegészítési területéről kapta az újoncait.) Kissre, Vécseyre, Nagysándorra, Pikétyre (másképp Pigetty Gusztávra), illetve Damjanichra lásd: Bona: *Tábornokok*, 166., 190–191., 181–182., 184–185., 150–151. Az ezred 1848. eleji állomásozására és a nagykikindai eseményekre lásd: Hermann Róbert (szerk.): *1848–1849. A forradalom és szabadságharc képes története*. 2. kiadás. Debrecen, 2008. 76., 69.; az ezred 1848-as harcaira és a kiürítésre összefoglalóan lásd: Olchváry Ödön: *A magyar függetlenségi harc 1848–1849-ben a Délvidéken*. Budapest, 1901. (reprint) 15–136. (a július 11-i verseci ütközetre külön *uo.* 25–28.).

³ Az alakulat alapítására, kiegészítésére és összetételére lásd: Wrede: *Geschichte*, III/1. B. 242.; Kedves: *A szabadságharc huszárai*, 52. A huszárezred a 33. (Gyulay) sorgyalozezred kiegészítési területéről kapta az újoncait. Kászonyira és Irinyire lásd: Bona: *Tábornokok*, 430–431., 402–403. A huszárezred 1848 eleji állomásozására lásd: Hermann (szerk.): *1848–1849, 76.*; az ezred 1848-as harcaira és a kiürítésre összefoglalóan: Olchváry: *A magyar függetlenségi harc*, 20–136. (az október 13-i óbecsei ütközetre külön *uo.* 84–87.).

kulat is a Damjanich-hadosztály részeként 1849. február végén érkezett meg a Közép-Tiszához.⁴

„Egy dicső nap”: Szolnok, 1849. március 5.

A három alakulat első közös akciója és a legnagyobb sikere is az 1849. március 5-i második szolnoki ütközethez kapcsolódik. Az összecsapásra amiatt került sor, hogy 1849 februárjában Henryk Dembiński altábornagy, a magyar főserég új parancsnoka a Miskolc–Hatvan–Pest útvonalon akart döntő támadást indítani a cs. kir. főserég ellen a főváros visszafoglalása céljából. Hogy ellenfelét erői megosztására kényszerítse, az altábornagy 1849. február 26-án délelőtt parancsot adott Damjanich János tábornoknak, hogy március 3-án támadja meg és foglalja el az ellenség kezén lévő Szolnok városát; Vécsey Károly tábornokot pedig Damjanich támogatására utasította. Dembiński azt remélte ettől az akciótól, hogy ez a cs. kir. csapatok egy részének a Közép-Tiszához való átcsoportosításával fog járni, így a fő-

⁴ A VIII. lovasüteg felállítására, szervezetére (6 hatfontos lovaságú, 2 hétfontos lovastarack) összefoglalóan lásd: Csikány Tamás: *Honvédtüzérség az 1848–49-es szabadságharcban*. Budapest, 2000. 60., 67. Kossuth Lajos, az országot irányító Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke már 1848. november 17-én ígért egy lovasüteget Vetter Antal vezérőrnagynak, a bánsági hadtest parancsnokának, és még aznap utasította is a hadügyminisztériumot ez ügyben. Ám a november 18–20. között Pestről kiindított, Adorján László főhadnagy vezette VII. lovasüteg végül az erdélyi hadszíntérre került. A HM ennek ellenére igyekezett végrehajtani az elnök utasítását, ám a korábban jelzett felszerelési hiányok miatt legkorábban valószínűleg november végén – december elején tudták felállítani és Szegedre indítani a VIII. lovasüteget. Erre lásd: Kossuth Pesten, 1848. november 17-én Vetternek és a HM-nek írott leveleit, illetve Mészáros Lázár vezérőrnagy, hadügyminiszter november 18-i válaszát. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL). H 2. A Miniszterelnökség, az Országos Honvédelmi Bizottmány és a Kormányzóelnökség iratai 1848–1849. 1848: 2966., illetve HM HIM Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL). VII. 203. Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai. 11/29., valamint MNL OL. H 2. OHB 1848: 3938. Közli: *Kossuth Lajos Összes Munkái* (a továbbiakban: *KLÖM*). XIII. kötet. *Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén*. Szerk.: Barta István. Budapest, 1952. 1. k. 300., 302. irat. A VII. lovasütegre lásd: Csikány Tamás: *A 15. (csíki, 2. székely) határőr gyalogezred 1. zászlóalja Magyarországon 1848-ban*. In: uő (szerk.): *Székely határőrök a magyarországi hadszíntéren 1848-ban*. Budapest, 2008. 166–168.; Vetterre és Mészárosra: Bona: *Tábornokok*, 189–190., 178–179., Adorjánra: uő: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. 1-2. kötet. Budapest, 2008–2009. I. 94–95. A fentieket alátámasztja, hogy a bánsági hadtest november 24-i hadrendjében még egy lovasüteg sem szerepel. Erre HL 1848–49. 3/558. A lovasüteg első harctéri betetésére lásd: Olchváry: *A magyar függetlenségi harc*, 115–119. (Itt két „lovagló ütegről” történik említés, de ez elírás: a bánsági hadtest csak egy lovasüteggel rendelkezett. Az aránylag késői, 1849. január eleji betetésre a magyarázat valószínűleg a fentebb már ismertetett felszerelési problémákban rejlik. Ez már a VII. lovasütegnél is jelentkezett: a november 18–20-án Pestről elindított üteget végül Nagyváradon szerelték fel teljesen, így csak december 24-én indulhatott a városból az erdélyi hadsereghez. Erre lásd: Hegyesi Márton: *Bihar vármegye 1848–49-ben*. Legújabb, javított és bővített kiadás. Debrecen, 2000. 97. Ez alapján elképzelhető, hogy a VIII. lovasüteg teljes felszerelése (lovakkal, lószerszámokkal, fogatokkal és kocsikkal) is csak Szegeden (vagy Nagybecskereken) fejeződött be. A HM növekvő felszerelési problémáira utal az is, hogy Franz Schlik cs. kir. altábornagy galíciai hadtestének 1848. december 6-i betörése után Kossuth egy lovasüteget akart a magyar északi mozgó hadtest megerősítésére küldeni, ám már csak egy lovas félüteg (2 hatfontos lovaságú, 1 hétfontos lovastarack) kiindítására kerülhetett sor. Az utóbbira lásd: Kossuth Pesten, 1848. december 15-én Pulszky Sándor ezredesnek, illetve a HM-nek még aznap küldött leveleit. MNL OL. H 2. OHB 1848: 558o., 5664. Közli: *KLÖM XIII*. 456a. és f. iratok, valamint HL 1848–49. 5/557. (az északi mozgó hadtest 1848. december 18-i hadrendje). Freudenreichra még lásd: Bona: *Tábornokok*, 342.

irányban végrehajtandó magyar támadás előtt az ellenség erői jelentősen meggyengülnek. Ám az Alfred zu Windisch-Grätz tábornagy vezette cs. kir. főszereg már február 26-án délután megtámadta Kápolnánál a Tarna vonalán álló magyar csapatokat, és a kétnapos csata után végül a magyar hadsereg kénytelen volt a Tisza mögé húzódnia.⁵

A magyar főszereg támadása tehát kudarcot vallott, így a Szolnoknál tervezett elterelő hadműveletnek sem volt már stratégiai értelme. Erről azonban – valószínűleg a Tiszafüreden kialakuló fővezéri válság miatt – senki sem értesítette a két parancsnokot, ezért az előkészületek tovább folytatódtak. A terv szerint a Törökszentmiklóson állomásozó, Vécsey vezérőrnagy vezette 6. hadosztálynak (körülbelül 6500 fő és 21 löveg) tüntető támadást kellett végrehajtania a keletről a Tisza és a Zagyva által védett, sáncokkal is megerősített város ellen, míg Damjanich tábornok Cibakházánál összpontosuló 8. hadosztályának (körülbelül 5500 fő és 20 löveg) át kellett kelnie a Tiszán, és délről kellett megrohannia Szolnokot, hogy lehetőség szerint bekerítse a helyőrséget. Mivel a főtámadást Damjanichnak kellett végrehajtania, és várható volt, hogy a Szolnokot védő, a cs. kir. I. hadtesthez tartozó, Leopold Edler von Karger vezérőrnagy vezette cs. kir. dandár körülbelül 4600 fő és 15 löveg) segítségére siet majd az Abonyban állomásozó cs. kir. Ottinger-lovasdandár (körülbelül 1400 fő és 9 löveg), ezért a 8. hadosztály Vécseytől jelentős erősítéseket kapott; közte a 3. (Ferdinánd) huszárezred Krain János őrnagy vezette 2. őrnagyi osztályát és az I. lovasüteget is.⁶

A támadásra eredetileg 1849. március 3-án került volna sor, ám szervezési problémák miatt ez végül meghiúsult. Az ismételt támadás végül március 5-én indult meg. A Damjanich vezette 8. hadosztály a Tisza partján nyomult előre Várkonyig, ahol Vezsenyből újabb,

⁵ Az 1849. februári magyar tervekre és a kápolnai csatára összefoglalóan lásd: Hermann (szerk.): *1848–1849*, 290–292.; Dembiński utasítására még: Breit József: *Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története*. 1-3. kötet. Budapest, 1897. I. 284–285.; Dembińskire: Bona: *Tábornokok*, 151–152.

⁶ A magyar támadási tervre és a Damjanichnak átadott csapatokra összefoglalóan lásd: Breit: *Magyarország*, I. 285–286.; a 6. és 8. hadosztály becsült létszámaira lásd a két hadosztály egyesítéséből létrejött III. hadtest (középponti hadsereg) 1849. március 12-i hadrendjét. HL 1848–49. 17/1. A Karger- és az Ottinger-dandárok becsült létszámára a cs. kir. I. hadtest 1849. február 28-i hadrendjét. Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv Wien. Alte Feldakten (a továbbiakban: KAW AFA). Krieg in Ungarn 1848–49. Karton 1955. I. Armeekorps unter Jellačić. 1849-2-ad 121. A magyar és a cs. kir. csapatok létszámára még a legújabbban lásd: Bagi Gábor: *Szempontok, megjegyzések az 1849. március 5-i szolnoki ütközet császári veszteségeinek megállapításához*. In: Fejezetek Szolnok megye múltjából. A Tiszántúli Történész Társaság Közleményei 5. (2009. évi különszám). Debrecen, 2009. 47–70. A 3. huszárezred 2. őrnagyi osztályára lásd a 6. hadosztály 1849. január 21-i és február 23-i hadrendjeit. MNL OL P 295. A Görgey-család levéltára b/45a., illetve HL 1848–49. 14/447. Az I. lovasütegre a február 23-i hadrendet; az üteg másik felére a szolnoki ütközetről készült korabeli tábornoki vázlatot (HL 1848–49. 16/117a-b.), valamint Tóth Adolf százados, az I. hatfontos lovasüteg későbbi parancsnokának Debrecenben 1849. május 9-én tett vallomását. MNL OL HM Igazságügyi osztály 1849: 1621. Közli: Hermann Róbert – Kucza Péter: *1848–1849. Szabadságharc a Tápióvidéken. A tápióbszeker ütközet*. Nagykáta, 2002. 83–84. Tóth (aki akkor még csak főhadnagy volt) vallomása szerint csak az üteg fele lett Damjanich alá beosztva, ám valószínű, hogy Vezsenynél március 4-ről 5-re virradóra az üteg Törökszentmiklóson állomásozó, Schiedebaum Vince hadnagy vezette másik fele is a 8. hadosztályhoz került, egyesítésükre viszont az ütközet alatt nem került sor. Karger életrajzára lásd: Hermann Róbert: *Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái*. Budapest, 2004. 189.; Krainra: Bona: *Tábornokok*, 463., Tóthra: uő: *Századosok*, II. 465.; Schiedebaumra: uő: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. 1-3. kötet. Budapest, 1998–1999. III. 105. A tiszafüredi fővezéri válságra lásd még: Hermann (szerk.): *1848–1849*, 293–296.

a Tiszán átkelő csapatokat kapott Vécseytől, és körülbelül reggel fél 7 órakor közelítette meg a nagy ködben Szolnok városát. A csatarendbe álló magyar csapatok Nagysándor József ezredes, dandárparancsnok irányította balszárnyán állt a Pikéty Ágoston ezredes vezette 2. (Hannover) huszárezred (8 század), a lengyel légió 1. ulánusezredének Władisław Poniński százados vezette 1. ulánus százada, valamint Freudenreich VIII., valamint Tóth I. (fél) lovasütege (összesen tehát 9 lovasszázad, 11 löveg); a 3. huszárezredi osztály (2 század) pedig az I. lovasüteg másik felével (3 löveg) tartalékban volt. A Damjanich rendelkezésére álló magyar lovasság és lovasüzérség összlétszáma körülbelül 1600 fő és 14 löveg lehetett. Az eredetileg tervezett rajtaütés végül nem sikerült: Vécsey csapatai csak 7 óra körül érkeztek meg a szolnoki Tisza-hídfő elé, így Karger csapatai zömét délen, a nagyobb fenyegetéssel szemben tudta felsorakoztatni.⁷

Noha egy magyar különítmény március 2-3-a között sikeresen megrongálta a Szolnok–Abony vasútvonalat (egy vonat le is zuhant a vasúti töltésről), ezt az osztrákok gyorsan helyreállították, így Karger 5-én mozdonyal már segítséget hívhatott. Fél 8 órakor a tüzérségi tűzpárbajjal megkezdődött az ütközet, és egyidejűleg Vécsey csapatai is megtámadták a Tisza bal partján lévő hídfősáncot. A magyar lovasüzérség előbb szemből lőtte a cs. kir. jobbszárny csapatait, majd – kihasználva a magyar túlerő miatti hosszabb arcvonalat – a magyar lovasság a VIII. lovasüteg tűzfedezete mellett átkarolta az ellenfél szárnyát, és elvágta a Szolnok–Abony főútvonalat; a lovasüzérség pedig oldalazó tűz alá vette az ellenfelet. A keresztútba kerülő és visszavonulási vonala elvágásával fenyegetett cs. kir. jobbszárny lovassága és a szárny balszélén lévő lovasüzérsége (a cs. kir. 3. [Ferenc József császár] dragonyosezred alezredesi és őrnagy osztagja, illetve a báni banderális huszárezred ezredesi osztagja és alezredesi 1. százada, valamint az 1. lovasüteg; összesen 7 lovasszázad és egy üteg: körülbelül 870 fő és 6 löveg) kénytelen volt megkezdeni a hátrálást, példájukat pedig hamarosan a cs. kir. centrum és balszárny csapatai is követték. Ezzel lényegében el is dőlt az ütközet sorsa.⁸

⁷ A március 3-i sikertelen akcióra lásd gróf Leiningen-Westerburg Károly korabeli naplóját. In: Katona Tamás: *Az aradi vértanúk*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Budapest, é. n. [2003]. 86. A Vezsenynél átkelő csapatokra, a felvonulásra és a harcrendre lásd: Breit: *Magyarország*, I. 285–286., illetve az ütközetről készült tábornoki vázlatot; a létszámokra a február 23-i és március 12-i hadrendeket. Ponińskira és Leiningenre lásd: Bona: *Tábornokok*, 577–578., 174–175. A szolnoki ütközetre lásd: Karger Abonyban, 1849. március 6-án írott jelentését. KAW AFA Kr. i. U. 1848–49. Karton 1826. Hauptarmee unter Windisch-Grätz. 1849-3-44c. Közli: *Von der Revolution zur Revolution. Quellen zur Militärgeschichte der ungarischen Revolution 1848–49*. Bearbeitet von Robert Hermann, Thomas Kletečka, Elisabeth Gmoser und Ferenc Lenkefi. Herausgegeben von Christoph Tepperberg und Jolán Szijj mit Unterstützung der Aktion Österreich-Ungarn. Budapest–Wien, 2005. 256–258. Az ütközetre még összefoglalóan lásd: Hermann (szerk.): *1848–1849*, 295–297.

⁸ A vasút elleni vállalkozásra lásd: Mesterházy István alezredesnek, a cibakházi hídfő parancsnokának Cibakházán 1849. március 7-én Kossuthnak írott jelentését. MNL OL H 2. OHB 1849: 5413. Közli: Csikány Tamás: *A cibakházi híd 1849. A cibakházi hídjáért 1849 január–márciusában folytatott harcok katonai irataiból*. Budapest, 2003. 63. A cs. kir. harcrendre és az ütközet kezdeti szakaszára Karger március 6-i jelentését, a rendelkezésre álló cs. kir. lovasságra és lovasüzérségre, valamint a létszámra a február 28-i hadrendet. (A 3. dragonyosezred ezredesi osztagja ekkor a cs. kir. Zeisberg-dandár kötelékében a cs. kir. főseregnél, a báni huszárezred őrnagy osztagja Cegléd, alezredesi 2. százada pedig Pesten volt. Erre lásd az előbbi hadrendet, illetve a cs. kir. I. hadtest 1849. februári diszlokációját. KAW AFA Kr. i. U. 1848–49. Karton 1955. I. AK. u. J. 1849-2-1. A dragonyosok ütközetben való tevékenységére lásd Hartelmüller őrnagy Nagykőrösön, 1849. március 12-én kelt, az 1. lovasütege Arthur von Bylandt főhadnagy Pesten, 1849. március 12-én

A hátráló cs. kir. gyalogságot fedező cs. kir. tüzérség ellen rohamra indult a magyar centrum és a jobbszárny gyalogsága is, amit az ellenséges tüzérségi tűz még a jelentős veszteségek ellenére sem tudott feltartóztatni. Ekkor történt a 3. honvédszászlóalj híres rohama is. Ám a korabeli források szerint némileg másként alakultak az események, mint az a honvédszászlóalj történetében és kollektív emlékezetben szerepel. A 3. honvédszászlóalj valóban megrohamozta a cs. kir. 1. lovasüteget, és rohamát a súlyos veszteségeket okozó ösztűz sem törte meg. Ám Bylandt főhadnagy – aki korábban az Ottinger-lovasdandár kötelékében már számos siker részese volt – tapasztaltabb és jobb tiszt volt annál, hogy megvárja, míg lerohanják a honvédek. Amikor látta, hogy a magyar gyalogság nem áll meg, és csatárai már puskalőtávolságon belül vannak, a tüzérségi tűztől már úgyis jelentős veszteséget szenvedett ütegeivel felmozdonyozott, és a vasúti töltés mögé hátrált a többi üteggel együtt. A honvédszászlóalj őket követve elfoglalta a város előterében lévő kisebb épületeket és te-reptárgyakat (indóház, temető, kápolnadomb), és a vasúti töltésen át benyomult a városba.⁹

Mivel a magyar balszárny átlépte a vasútvonalat, és elvágta a Szolnok–Abony közutat is, a cs. kir. dandár előtt már csak a Zagyvarékas–Jászberény felé vezető, északnyugati út maradt nyitva, hogy egyesülhessen a cs. kir. I. hadtest Abony–Cegléd körzetében állomásozó többi alakulatával. Ám ez sokkal nagyobb feladatnak bizonyult, mint azt korábban feltételezni lehetett. A várostól és az azt övező kertektől nyugatra-északnyugatra, a vasúti töltés-

írott jelentését. KAW AFA K. i. U. 1848–49. Karton 1956. I. AK. u. J. 1849-3-41a., illetve 1849-3-42.) Az ütközet előzményeihez tartozik még egy magyar szempontból „kellemetlen” epizód. A Szolnok alá való felvonulás közben a menetoszlopot balról biztosító 2. (Hannover) huszárezred ezredesi 1. századából Alexander Wartensleben kapitány 8 huszárával felderítésre indult Abony irányába. A város határába érve – embereit hátrahagyva – a cs. kir. előőrsökhöz lovagolt, megadta magát, és azonnal Ottinger vezérőrnaggyal akart beszélni (valószínűleg a készülődő magyar támadásról akarta informálni). Mire azonban elé vezethették volna, 8 óra körül már megérkezett vasúton Karger segítségkérése, így a százados árulásának nem lett külön következménye. Mindenesetre a cs. kir. vizsgálóbizottság értékelte a „szándékot”: Wartenslebent 1849. április 11-én felmentették, és visszavették a cs. kir. hadseregbe. Erre lásd a vizsgálat iratait. HL IV. 2. K. k. Militär und Politische Central Commission. 1849-10-40., illetve 1849-10-175.; életrajzára: Bona: *Századosok*, II. 549., valószínű beosztására a 2. huszárezred Újpecsen, 1848. február 29-én kelt szolgálati beosztását és rangjegyzékét. HL 1848–49. 1/16. Az Ottinger-lovasdandár mozgósítására lásd Ottinger vezérőrnagy Abonyban, valószínűleg 1849. március 7-én írott jelentését. KAW AFA Kr. i. U. 1848–49. Karton 1955. I. AK. u. J. 1849-3-23.

⁹ A 3. honvédszászlóalj rohamára lásd: Hegyesi Márton: *Az 1848–49-iki harmadik honvédszászlóalj története*. Budapest, 1898. 108–112.; az 1. lovasüteg tevékenységére Bylandt főhadnagy március 12-i jelentését. A zászlóalj történetét a résztvevők elbeszélése alapján megíró Hegyesi számára már az is „intő jel” lehetett volna, hogy egyetlen hiteles korabeli katonai forrás sem említette az esetet; ám ő inkább az elbeszélőknek és az általuk írt újságcikkeknek hitt. Hegyesi: *Az 1848–49-iki harmadik honvédszászlóalj*, 111. Az eset nem szerepel egyetlen korabeli magyar vagy cs. kir. katonai jelentésben sem, így a Damjanich által Bobich János őrnagy, a 3. honvédszászlóalj parancsnoka számára a szolnoki ütközet után Törökszentmiklóson, 1849. március 11-én írt kitüntetési előterjesztésben sem. MNL OL H 2. OHB 1849: 6842. Bobichra lásd még: Bona: *Tábornokok*, 257–258. A történeteket talán gróf Leiningen-Westerburg Károly írta le naplójában a legpontosabban, aki március 5-én a 19. (Schwarzenberg) sorjálogezred 3. zászlóaljának őrnagyaként a 3. honvédszászlóalj jobb oldalán vezette alakulatát rohamra: „De a 3. zászlóalj a vitéz Bobich őrnagy alatt egyenesen nekiment az ütegeknek, és a legborzasztóbb kartácsolás ellenére elkergette, és benyomult a városba.” In: Katona: *Az aradi vértanúk*, 88. Ez „szépülhetett” aztán évtizedek múlva a túlélők emlékezetében az üteg „elfogásává”. Hegyesi téves leírása aztán bekerült még a legújabb a történeti összefoglalókba is; lásd: Hermann (szerk.): *1848–1849*, 296.

től egészen a Zagyva folyóig a különböző vizenyős mélyedésekből és vízlevezető árkokból 1849 tavaszára egységes akadályrendszer jött létre, amely az olvadás miatt feltelt vízzel. Ez a gyalogság részére átlábolható volt, viszont a lovasság és elsősorban a tüzérség, a kocsik, illetve szekerek számára már komoly akadályt képezett. A helyzetet valószínűleg súlyosbíthatta, hogy az eredeti cs. kir. tervek szerint ezen a szakaszon is kiépült volna a várost fedező sáncrendszer, amelynek megkezdett földmunkái, árcai tovább bonyolíthatták a helyzetet. A fent említett akadályrendszeren – az ún. „vizesárkon”, amelyet a visszaemlékezések döntő többsége egyszerűen összekever a Zagyva folyóval – azonban csak egy híd vezetett át a Zagyvarékas felé vezető országúton, amelyen keresztül a lovasság, a tüzérség és a poggyász is rendben átvonulhatott. Itt került sor a később elhíresült lovassági összecsapásra is, nem pedig az északabbra található Zagyva-kanyarulatnál, az ún. „Malomzug”-ban.¹⁰

A cs. kir. lovasság és tüzérség zöme a zagyvarékasí út hídjának előterében lévő kápolnánál, egy kisebb dombon foglalt állást, hogy addig kitarson, amíg a gyalogság, a lőszertartalék és a poggyász át nem vonul a hídon. A cs. kir. 1. lovasüteg, az 5. gyalogüteg négy, valamint az 1. tizenkét fontos üteg két lövege a 3. dragonyosezred Josef Regelsberg alezredes vezette alezredesi és őrnagyi osztályainak fedezetével a város és az árok közti szakaszt zárta le. Az Otto Sermage ezredes vezette báni huszárezred három százada pedig – egy szakasz kivételével, amely a keleti oldalra került – valószínűleg az árok külső (nyugati) oldalán biztosított, nehogy a magyar lovasság balról megkerülve a vízi akadályt, kívülről zárja el a hidat. A beérkező magyar lovasságból valószínűleg a 2. huszárezred ezredesi osztálya a Tóth-féle fél lovasüteggel a báni huszárok után nyomult, míg a zöm az alezredesi 1. század fedezetével előrenyomuló VIII. lovasüteget követte az árok belső oldalán. A két fél tüzérsége – 8 magyar löveg a 12 cs. kir. löveg ellen – hamarosan ismét párbajba bonyolódott egymással, amely sokáig eldöntetlen volt. Miután azonban a cs. kir. tüzérség az ütközet kezdete óta szinte folyamatosan tüzelt, hogy fedezze a csapatok visszavonulását, fokozatosan kifogyott – a közeltámadás elhárítására szolgáló kartács kivételével – a lőszerből. Emiatt a cs. kir. gyalogüteg és tizenkét fontos félüteg hátravonásra is került.¹¹

¹⁰ A várost nyugat-északnyugatról övező vizes akadályrendszerre lásd az ütközetről készült tábornoki vázlatot. A vizenyős területek maradéka még a városról 1860-ban készült II. katonai felmérés térképszelvényén is jól látható. (Másolata: HM Hadtörténeti Térképtár. II. katonai felmérés 53/XXXVII. szelvény.) A várost körülvevő sáncrendszer elkészült elemeire és a további tervekre lásd Kászonyi Dániel segédkormánybiztos Kállay Ödön kormánybiztosnak 1849. február 17-én Egerben, valamint ismeretlen magyar kém 1849. február 21-én Pusztá[Tisza]súlyön írt jelentéseit. HL 1848–49. 14/62a., illetve MNL OL H 2. Kossuth Polizei Akten 628. (Az előbbi iratra maga Kászonyi is hivatkozik visszaemlékezéseiben, és az információ forrásaként Tury [zagyva]rékasi jegyzőt nevezi meg. In: Kászonyi Dániel: *Magyarhon négy korszaka*. Ford.: Kosáry Domokos. Budapest, 1977. 241. E jelentés szerint február 21-re már felmérték a várost nyugatról övező sáncok vonalát, de az építkezést még nem kezdték meg.) A fenti „vizes akadályrendszer” szemlátomást a magyar katonai vezetést is meglepte; erre utalhat Leiningen fenti naplóbejegyzése: „Kleinheinz őrnagy derék, becsületes, vitéz ember, de ki, sajnos, a csatában el szokta veszteni a fejét, különös hajlandósággal viseltetett irántam, ámbár ráfogtam, hogy nem tudta Szolnoknál, hogy a Zagyva ott folyik, és hogy ezáltal elrontotta a lehető legnagyobb sikert, mit eleinte igen zokon vett.” In: Katona: *Az aradi vértanúk*, 94. Nem valószínű, hogy Kleinheinz Oszkár tábornoki őrnagy térképeiről, aki a szolnoki támadás megtervezéséért utóbb megkapta a Magyar Katonai Érdemrend III. osztályát, hiányzott volna a Zagyva; így sokkal inkább a fenti „vizesárokról” lehet szó, amely nemcsak a cs. kir., hanem a magyar csapatok mozgását is jelentősen akadályozta. Kleinheinzre lásd még: Bona: *Tábornokok*, 446.

¹¹ A csapatok harcrendjére lásd az ütközetről készült tábornoki vázlatot, illetve a dragonyosok és az 1. lovasüteg már idézett, valamint a cs. kir. 5. hatfontos gyalogüteg parancsnokának, Philipp Siro-

Valószínűleg ezt – a tüzelés lanyhulását és a fenti ütegek visszavonását – észelve Poniński százados engedélyt kért a rohamra. Mivel a korban nem volt szokás könnyűlovassággal szemből megrohanni a sisakkal és nehézlovassági karddal felszerelt, robosztus lovakon ülő, válogatott „termetes” legényekből álló, zárt rendben végrehajtott rohamra kiképzett, „súlyfölényben” lévő nehézlovasságot, a 2. huszárezred parancsnokának, Pikéty ezredesnek nem sok kedve volt a támadáshoz. Ponińskit viszont az elérendő dicsőségen kívül az is biztathatta, hogy 263 cm hosszú dzsidákkal felszerelt ulánusainak zárt rendben támadva sokkal nagyobb esélyük volt a dragonyosok sorainak megbontására, mint a huszároknak. Többszöri kérésére végül megérkezett az engedély: „Ha nem akaródzik ácsorognotok, menjetek, a három ördög nevében!” A VIII. lovasüteg tűzbeszüntetése után a lengyel ulánusok megindultak előre. Hogy a támadást felfogja, és a tüzésért számára a visszavonulást lehetővé tegye, Regelsberg alezredes is támadásra indult dragonyosaival. Az általa személyesen vezetett – karabélysortüzet is adó – alezredesi osztály vonalát azonban a nagyobb lendülettel, zárt rendben támadó ulánusok áttörték; aztán érvényesült a túlerő: a lengyeleket körbefogták, akik – mivel dzsidáikkal a közelharcban már nem élveztek előnyt – súlyos veszteségeket szenvedtek. Segítségükre azonban hamarosan megérkezett a Hannoverek alezredesi 2. százada Mukits Aurél alkapitány vezetésével, és együttesen megfutamították a cs. kir. lovasokat. A dragonyosok szintén rohamra induló, Prokop Dobrzonsky (Dobrzenský) őrnagy vezette őrnagyosi osztálya még rosszabbul járt: a támadás megkezdése közben a magyar lovasság jobbszárnyára megérkezett a tartalékból a 3. huszárezred 2. őrnagyosi osztálya az I. lovasüteg másik felével, és a Schiedebaum hadnagy vezette félüteg villámgyors lemozdonyozás után kartáccsal belelőtt a közeledő ellenséges lovasságba, amelynek sorai felbomlottak; rohamuk megtört. A megzavarodott dragonyosokat ezután érte a Hannoverek Teodor Rudzinsky kapitány vezette 1. őrnagyosi osztályának rohama, amely „Le a [cs. kir.] tisztekkel!” felkiáltással (valószínűleg „A tiszteket vágjátok le!” értelemben) jobboldalról is átkarolva az ellenséget egészen a cs. kir. 5. gyalogüteg és az 1. tizenkét fontos félüteg vonaláig vetette vissza őket. A szétszóródott cs. kir. lovasoknak, tüzereknek és szekereseknek itt közelharcban sikerült kimenteniük az ütegek löveganyagát, de közben jelentős személyi veszteséget szenvedtek, és legalább 4 lőszerkocsi is a huszárok kezére került. Eközben a másik oldalon is eldőlt a harc: az addig valószínűleg az I. lovasüteg felének fedezetét ellátó,

watka hadnagynak Kecskeméten 1849. március 14-én kelt jelentését. KAW AFA Kr. i. U. 1848–49. Karton 1955. I. AK. u. J. 1849-3-43. A báni huszárezred tevékenységéről nem maradt fenn jelentés, és a többi alakulatéban sem kerül sűrűn említésre, de a tábornoki vázlat szerint jelentős cs. kir. lovasság volt az vizesárok külső oldalán, amely rajtuk kívül más aligha lehetett. Velük szemben magyar lovasság is volt, ami valószínűleg a magyar források által alig említett ezredesi osztály lehetett. Mivel pedig a magyar források szerint itt a cs. kir. tüzéséggel kezdettől egyedül a VIII. lovasüteg harcolt, a báni huszárezred viszont (elsősorban elpusztult lovakban) jelentős veszteséget szenvedett, feltételezhető, hogy a Tóth-féle félüteg szintén az árok külső oldalán volt. Erre még lásd a bácskai hadtest, majd a 6. hadosztály, végül a III. hadtest parancskönyvének a szolnoki ütközetre vonatkozó, utólagos bejegyzését. MNL OL P 295. A Görgey-család levéltára b/26.; a báni huszárezred veszteségeire pedig a cs. kir. I. hadtest Budán, 1849. március 22-én a szolnoki ütközetről készült végleges veszteségi jelentését. KAW AFA Kr. i. U. 1848–49. Karton 1955. I. AK. u. J. 1849-3-44d. (Ennek ellenére a báni huszárok végül is elég jól helyt álltak, hiszen a Hannoverek ezredesi osztálya végül nem tudta elérni a cs. kir. dandár előtt a zagyvarékasi utat.) A cs. kir. tüzéséggel fent említett lőszerhiányát az okozhatta, hogy a gyors visszavonulás közben a város utcáin, illetve a hídnál óriási torlódás alakult ki, mivel mindenki (a gyalogság, a lőszeranyag és a trén is) az egyetlen hídon akart keresztül vonulni; így a lőszeranyag kocsijai (hasonlóan a hídfőtől visszavonuló vegyes cs. kir. félüteg lövegeihez) beszorultak a „forgalmi dugóba”, és nem tudták feltölteni az ütegek kiürülő lőszerkocsijait.

a Ferdinándok 2. őrnagy 1. századának Melczer János főhadnagy vezette (talán a 2.) szárnya is engedélyt kapott a rohamra. Melczer, átvágva a még vívó feleken, a cs. kir. 1. lovasüteg oldalába került, majd a fedezetként szolgáló báni huszárszakasz szétszórása után az ütegre vetette magát huszáraival, és két löveget elfoglalt. Aztán a menekülő dragonyosokat üldözve megérkeztek Poniński és Mukits lovasai is, és az állásában a kelletténél tovább kitarító cs. kir. 1. lovasütegnak „bealkonyult”: kezelőszemélyzetének kétharmadát, valamint összesen 3 lövegét, 5 lőszerkocsiját és 2 egyéb szerkocsiját is elvesztette. Az elmenekülő maradék cs. kir. tüzérség és a dragonyosok egy része a hídnál, más része pedig valószínűleg a vizesárkon keresztül vergődött át a túlsó partra. A hidat végül a 19. (Schwarzenberg) sorgyalozezred 3. zászlóaljának gróf Leiningen-Westerburg Károly őrnagy vezette „rohamcsapata” foglalta el, amely így a maradék ellenállást letörve jelentős számú poggyász- és lőszerkocsit fogott el, illetve a Tisza-hídfőtől ide hátráló „vegyes” félüteg 2 lövegét (egy hatfontos gyalogágyút és egy tizenkét fontos ágyút) is zsákmányul ejtette.¹²

Ezután a magyar lovasság zöme (valószínűleg a 2. huszárezred ezredesi és 2. őrnagy osztálya, a 3. huszárezred 2. őrnagy osztálya és a lengyel ulánusok) a Tóth- és a Schiedebaum-féle félüteggel együtt Nagysándor József ezredes vezetésével a túlpartra átjutott Karger-dandár üldözésére indult; ezt azonban nem tehetette hosszú ideig. Abonyból ugyanis közben megérkezett az Ottinger-lovasdandár (a 6. és 7. vértesezredek összesen 11 százada,

¹² A kápolna melletti lovassági ütközetre és a veszteségekre cs. kir. oldalról lásd a 3. dragonyosezred, az 1. lovas- és az 5. gyalogüteg idézett jelentéseit, valamint a március 22-i veszteségi kimutatást; a magyar oldalra Damjanich március 11-én írott kitiüntetési előterjesztéseit, illetve: Zámory Emil: *Adatok a 3-ik számú (Ferdinánd-) huszár-ezred 1849-iki hadjáratának történetéhez*. In: Vahot Imre (szerk.): *Honvédek könyve. Történelmi adat-tár az 1848-ki és 1849-ki magyar hadjáratból*. 1-2. kötet. Pest, 1861. I. 74–75. (Nála Melczer egy szakasz parancsnoka, de a kitiüntetési előterjesztés egy szárnyat említ.) A lengyel lovasság rohamára a legjobb összefoglaló: Kovács István: *„...Mindvégig veletek voltunk.” Lengyelek a magyar szabadságharcban*. Budapest, 1998. 267–277. A lengyel visszaemlékezések zöme csak maguknak tulajdonítja a dragonyosok elleni sikert és a lovasüteg elfogását (általában 5 löveg zsákmányolásáról tudósítanak); az itt igazolhatóan bevett 3,5 magyar huszárszázadról többségük „gálánsan” megfeledekzik. Ez az álláspont azonban a cs. kir. és a magyar jelentések fényében többé már nem tartható. A cs. kir. lovasüteg összesen 3 löveget veszített; ebből kettőt valószínűleg a Melczer főhadnagy vezette szárny zsákmányolt. Ez annál is inkább hihető, mivel ők indultak utoljára rohamra; így a szétvert, menekülő dragonyosokkal már nem kerültek komolyabb összetűzésbe, és a báni huszárszakasz szétugrasztását követően (az utóbbiakról maga Bylandt főhadnagy jegyezte meg jelentésében, hogy nem tudtak érdemleges fedezetet adni, és „csak a zavart növelték”) rendezetten, teljes erővel tudták megtámadni a lovas-tüzérséget. A lövegszerzést alátámasztja, hogy Vécsey tábornok március 5-én írott jelentésében 4 lövegről tesz említést, amit a csapatai zsákmányoltak. Márpedig mind a 3. huszárezred egésze, mind a 19. sorgyalozezred 3. zászlóalja hivatalosan Vécsey alárendeltségébe tartozott, és erősítésként csak „kölcsonadta” őket Damjanichnak. (Így a Hannoverek és a lengyelek összesen egy zsákmányolt lövegen „osztozhattak”.) Vécsey jelentését lásd: MNL OL H 2. OHB 1849: 2954. Damjanich említett kitiüntetési előterjesztése viszont (valószínűleg a „békekesség jegyében”) nem foglal állást a kérdésben: Poniński, Mukits és Melczer között egyenlően osztja el a dicsőséget, megemlíti, hogy együtt „több löveget zsákmányoltak”. A híd elfoglalására és az ott ejtett zsákmányra lásd Leiningen naplóját. In: Katona: *Az aradi vértanúk*, 88–89. (tévesen a Zagyva hídjaként említi), illetve Damjanich kitiüntetési előterjesztését. Mukitsra, Rudzinskyra lásd még: Bona: *Tábornokok*, 529., 605., Melczerre: uő: *Századosok*, II. 90.; a valószínű beosztásokra a 2. huszárezred említett szolgálati kimutatását. A dragonyosok és a huszárok közti, az előbbiekre javára meglévő (egyenként lóval együtt körülbelül 180 kg-nyi) súlyfölényre lásd a 19. század eleji lovas csapatnemekre vonatkozó táblázat adatait. In: Turcsányi–Bán–Hegedűs–Molnár: *Haderők*, 195. (A fenti, cs. kir. tisztekre vonatkozó magyar „felszólításnak” lett fogantatja: a 3. dragonyosezred két osztálya összesen 8 tisztet veszített; köztük a súlyos sebesüléssel fogságba eső Regelsberg alezredest.)

az 5. hatfontos lovasüteg és az 1. tizenkét fontos üteg másik fele; összesen körülbelül 1400 fő és 9 löveg), és a magyar vezetés az erők zömét ellenük fordította. A cs. kir. vérteseket a Tiszán időközben átkelő Vécsey-hadosztály lovassága (a 3. huszárezred alezredesi és 1. őrnagyi osztálya, a hajdú önkéntes lovasosztály, valamint a III. lovasüteg; összesen 6 lovas század és egy üteg; körülbelül 960 fő és 6 löveg) sikeresen feltartóztatta, majd valószínűleg a Hannoverek két osztálya (az alezredesi és az 1. őrnagyi) Freudenreich lovasütegeivel az ellenséges dandár oldalába került. Ottinger, aki csak Karger hátrálását akarta fedezni, újabb közeledő magyar csapatoktól tartva ekkor elrendelte a visszavonulást. Az ellenséges utóvédet azonban a két Ferdinánd osztály és a Hannoverek 1. őrnagyi osztálya megtámadta és visszavetette; Ottinger tüzérségének 4 lőszerkocsija pedig a huszárok kezére került. Ezzel 11 óra körül véget is ért az ütközet.¹³

Bár végül a Karger-dandár zömének és Ottingernek is sikerült visszavonulnia, a siker így is nagy volt: a cs. kir. erők összesen személyekben 545 főt, anyagiakban pedig 311 lovat, 5 löveget, 25 lőszer- és 2 szerkocsit, 12 poggyász- és 2 pénztárkocsit vesztek; a Karger-dandár pedig napokra harcképtelenné vált. A magyar fél veszteségeire nincs összefoglaló kimutatás; általában körülbelül 300 főre szokás tenni. A győzelemben kimagasló szerep jutott a lovasságnak és a lovastüzérségnek, így nem csoda, hogy ezek parancsnokaira záporoztak a kitüntetések: Nagysándor József ezredes a Magyar Katonai Érdemrend II., a fentebb említett többi személy – kevés kivétellel – a III. osztályát kapta meg.¹⁴

A két hadosztály egyesítéséből Damjanich tábornok vezetésével március első felében megalakuló III. hadtest lovasdandárába osztották be a 2. és 3. huszárezredet a VIII. (és a többi) lovasüteggel együtt, így várható volt, hogy további szép sikereket fognak együtt elér-

¹³ A Karger-dandár üldözésre induló magyar lovasság csapataira lásd Leiningen naplóját. In: Katona: *Az aradi vértanúk*, 89. Leiningen itt Nagysándort, Kraint és Ernst Hügel őrnagyot említi név szerint; az utóbbi ekkor a Hannoverek 2. őrnagyi osztályának parancsnoka volt. Az utóbbira lásd még: Bona: *Tábornokok*, 397. Az Ottinger-lovasdandár összetételére és létszámára lásd a már említett február 28-i hadrendet (a 6. vértesezred őrnagyi osztályának 1. százada ekkor Nagykőrösön állomásozott); tevékenységére és veszteségeire Ottinger március 7-i jelentését. A Vécsey-hadosztály lovassága és lovastüzérsége összetételére, illetve létszámára lásd a február 23-i hadrendet; harcaira összefoglalóan: Zámory: *Adatok*, 75.; a Hannoverek megjelenésére, a támadásra és a veszteségekre még Ottinger jelentését, illetve Damjanich kitüntetési előterjesztését.

¹⁴ A cs. kir. összveszteségre lásd a cs. kir. I. hadtest Budán, 1849. március 22-én a szolnoki ütközetről készült, már említett végleges veszteségi jelentését; az anyagi veszteségekre még a Nagykőrösön, 1849. március 18-án készült veszteségi kimutatást. KAW AFA Kr. i. U. 1848–49. Karton 1956. I. AK. u. J. 1849-3-205c., illetve a III. hadtest parancskönyvének a szolnoki ütközetre vonatkozó, utólagos bejegyzését. A Damjanich március 6-i jelentésében szereplő, a 11 zsákmányolt lövegre vonatkozó adat valószínűleg úgy alakulhatott ki, hogy a korábban elfogott, hátrahagyott lövegeket annyi alakulat jelentette le „saját zsákmányként”, ahány csak elhaladt mellette. Itt elég, ha csak a lengyel lovasság tagjai szerint „általuk elfogott” 5 lövegre gondolunk. Damjanich jelentésére lásd Kossuth Debrecenben, 1849. március 7-én kelt tudósítását a *Közlöny* számára a szolnoki győzelemről. MNL OL H 148. 1848–1849-i nyomtatványok. Sz. n. Közli: *KLÖM XIV. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén*. Szerk.: Barta István. Budapest, 1953. II. 338. irat. A magyar veszteségre összefoglalóan lásd: Hermann: *Az 1848–1849-es szabadságharc*, 190.; a kitüntettekre Damjanich kitüntetési előterjesztését. (Nagysándor – a nagy sikerre való tekintettel – valószínűleg jogosan kapta meg a Magyar Katonai Érdemrend II. osztályát, amely az egyéni vitézség mellett a sikeres manőverekért, hadmozdulatokért járt. Ugyanakkor felmerül a kérdés: ha a „vizesárokhoz” érve lovasságának és lovastüzérségének nagyobbik részét azonnal a nyugati (külső) oldalra küldi a báni huszárok szétverésére, és a zagyvarékesi út hídjának lezárására, akkor vajon nem lehetett volna-e bekeríteni az egész Karger-dandárt, vagy még súlyosabb veszteséget okozni neki?)

ni. Ám a március végi átszervezések miatt a VIII. lovasüteg előbb a Knézich Károly, majd a Kiss Pál ezredes vezette gyalogdandárhoz került. A tavaszi hadjáratot is így harcolták végig, amelyben a Hannovereket és Ferdinándokat sorozatos jó teljesítményük folytán a legmegbízhatóbb huszárezredeként tartották nyilván, míg Freudenreich ütege a „tüzérség előcsatáraként” az elsők között nyerte el a legjobb alakulatoknak járó „vörös sapkát”. Bár a hadrendi beosztás elválasztotta őket, valószínűleg több összecsapásban is sikerült egymást segítve harcolniuk; főként üldözések esetén.¹⁵

„Egy végzetes nap”: Komárom–Ószóny, 1849. július 2.

Az 1849. évi nyári hadjárat során a hadrendi változások miatt lényegében ismét a III. hadtest 2. és 3. huszárezredet tömörítő lovashadosztálya mellé került az új száma szerinti V. „vörös sapkás” lovasüteg, amelynek ekkor már Freudenreich helyett Csányi Márton főhadnagy volt az új parancsnoka. Ám a fenti alakulatok minden vitézségük dacára a cs. kir. és a bevonuló cári csapatok túleréje miatt újabb győzelmeket már nem tudtak elérni; így leginkább a visszavonulások fedezésénél tűntek ki. A III. hadtest a Vág menti hadjáratban, illetve az 1849. június 20–21-i peredi csatában súlyos veszteségeket szenvedett; majd a hadvezetés a Duna jobb partján meginduló cs. kir. offenzíva miatt a komáromi sánctáborba rendelte vissza. Az 1849. július 2-án lezajlott második komáromi csatában pedig tragikus körülmények között végképp véget ért a fenti három alakulat addig sikeres együttműködése.¹⁶

Ezen a napon a Julius von Haynau tábornagy vezette, Győr 1849. június 28-i elfoglalásával lendületbe jött cs. kir. főszereg menetből megtámadta a komáromi sánctábor körül állomásozó magyar főerőket azzal a céllal, hogy a sánctáborba szorítsa vissza őket, majd le-

¹⁵ A 6. és 8. hadosztályból egyesített III. hadtest hadrendjére lásd a már említett, 1849. március 12-i hadrendet; az átszervezések utáni helyzetre a hadtest március 25-i, illetve az április 25-i hadrendjeit. Ezekre HL 1848–49. 18/332., illetve 51/2. Az előbbit közli: *Von der Revolution*, 272–276., az utóbbit Hermann Róbert: *„Egy végzetes” döntés születése. Magyar haditervek Gödöllőtől Komáromig 1849. április 7–29. Századok*, 133. évf. (1999) 2. sz. 298–299. A 2. és 3. huszárezred elismerésére lásd: Kedves: *A szabadságharc huszárai*, 52.; a „vörös sapka” kitüntetésként való kezelésére és az első kitüntetett alakulatokra lásd Görgei Artúr vezérőrnagy, a magyar főszereg parancsnoka Kossuthoz Szentmártonkátán, 1849. április 5-én írt felterjesztését. MNL OL H 2. OHB 1849: 5359. Közli: Hermann Róbert (szerk.): *Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése 1848–1849*. Budapest, 2001. 289–290. Freudenreich ütegeinek „becenevére” lásd Leiningen naplóját. In: Katona: *Az aradi vértanúk*, 115.; Knézich és Kiss életrajzaira: Bona: *Tábornokok*, 172–173.; 167.

¹⁶ A III. hadtest új hadrendjére és a Vág menti harcok utáni létszámára lásd az Érsekújváron, 1849. június 27-én kelt hadrendet. HL 1848–49. 35/133. A hadtest létszáma 7766 fő és 40 löveg. Ez a szám azonban nem tartalmazza a június 21-re datált, a magyar hadsereg összesített létszámát tartalmazó hadrendben (HL 1848–49. 34/74.) itt szereplő hadtest-lőszertartalék személyzetét (198 fő); ezzel együtt az összlétszám 7964 fő. A hadtest csapatai Komárom alatt ugyan kaptak újoncokat, de erre valószínűleg csak július 2-a után került sor. Erre lásd: Hegyesi: *Az 1848–49-iki harmadik honvédszászlóalj*, 247. Az V. lovasüteg a fenti hadrendben ugyan tartalékként szerepel, de a gyakorlatban a lovassággal együtt került bevetésre. A Vág menti hadjáratra és a peredi csatára összefoglalóan lásd: Hermann (szerk.): *1848–1849*, 376–378.; a peredi csatában elszenvedett veszteségekre pedig a hadtest tábornoki főnöke, Bezeredy Lajos őrnagy által jegyzett, Tótmegyeren, 1849. június 25-én kelt ütközet- és veszteségjelentést. HL 1848–49. 34/460. (A veszteség összesen 524 fő és 157 ló.) Közli: *Von der Revolution*, 497–499. A második komáromi csatára és előzményeire lásd: Csikány Tamás: *Csata Komáromnál 1849. július 2-án, avagy a szabadságharc harcászata*. Budapest, 2003. Csányira lásd: Bona: *Századosok*, I. 242., Bezeredyre: uő: *Tábornokok*, 251. (Freudenreich ekkor már őrnagyi rangban az V. hadtest tüzérségének parancsnoka volt Temesvár ostrománál. Erre lásd idézett életrajzát.)

hetőség szerint tovább támadjon Buda felé. A magyar III. hadtest ezen a napon a sánctábor VIII–X. számú erődműveit és a Csillagsánctot védte; előőrsei pedig Ószőnyt biztosították. Ezt a szakaszt kezdetben közvetlen gyalogsági támadás nem fenyegette, de a cs. kir. IV. (tartalék) hadtest Ludwig Benedek vezérőrnagy irányította elővéd-dandára előző nap azt a feladatot kapta, hogy a Bechtold-lovashadosztály támogatásával nyomuljon előre Ószőny felé, derítse fel a mezőváros helyőrségét, illetve a Duna menti úton való csapatmozgásokat. Kedvező lehetőségek esetén pedig szó lehetett a további előrenyomulásról, illetve a helység elfoglalásáról, amivel a cs. kir. haderő elvághatta a Budára vezető utat, és ezzel elszigetelhette a honvéd főereget a Duna jobb partján a hátszágától.¹⁷

A cs. kir. IV. (tartalék) hadtest csapatai és a Bechtold-lovashadosztály 1849. július 2-án hajnali fél 5 órakor indultak el a nagyigmándi táborból, és körülbelül 8 óra körül ellenállás nélkül vették birtokba Csém-pusztá települést. A Benedek-dandár itt a 2. könnyűlovas-ezred egyik századát küldte előre felderítésre Ószőny irányába; ezt azonban a sáncok előtt álló magyar huszárelőrs-vonal visszaverte. Ennek ellenére valószínűleg ekkor született meg a döntés Ószőny elfoglalásáról. Ezt elősegítendő, a sáncok előtt felfejlődő, a magyar VII. hadtesthez tartozó huszárságot és lovastüezérséget tüzéri tüzpárbaj után az előrenyomuló Bechtold-lovashadosztály túlerejével visszazorította; ám eközben a sáncrendszer, illetve főleg a VII. és VIII. erődmű nehéztüezérségének hatókörébe került, és ezek tüze elől kénytelen volt meghátrálni. Ezért végül a cs. kir. hadvezetés – valószínűleg a helyszínen tartózkodó Ludwig von Wohlgemuth altábornagy, a cs. kir. IV. (tartalék) hadtest parancsnoka – „kerülő” megoldás mellett határozott. Az Ószőny elfoglalását feladatul kapó Benedek-dandár – egy fél lovasszázad kivételével – „leadta” a 2. könnyűlovas-ezredet és a 20. lovasüteget a hadtest jobbszárnyának fedezésére; „cserébe” viszont támogatására rendelték a Bechtold-lovashadosztály Karl von Simbschen vezérőrnagy vezette könnyűlovas-dandárát (az 5. [Lichtenstein] könnyűlovas-ezred, a 4. [Császár] ulánus ezred és a 4. lovasüteg; 13 lovasszázad és egy lovasüteg; körülbelül 1700 fő és 6 löveg). A „vegyes hadosztály”

¹⁷ Haynau haderejére, elképzeléseire, terveire és július 1-jei utasítására összefoglalóan lásd: Csikány: *Csata Komáromnál*, 63–68.; az 1849. április–júniusában kiépített komáromi sánctáborra és benne a III. hadtest elhelyezkedésére *uo.* 60–63., 74. (A sánctábor erődműveiben összesen 62 vár-ágyú, illetve mozsár került elhelyezésre; egy erődműben általában egy 4-6 lövegből álló telep (üteg) állomásozott; a fontosabb pontokat mozsárütegek is erősítették. A VIII. erődmű („Igmándi-erőd”), amely az igmándi utat biztosította, különösen erős tüzériességgel (két huszonnégy fontos és négy tizenhét fontos ágyú, illetve kettő-négy mozsár) rendelkezett. Erre lásd: Csikány Tamás: *A komáromi vártüzérség 1848/49-ben*. In: L. Balogh Béni (szerk.): „Felszedek utamban minden fegyveres népet” (Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc Komárom és Esztergom vármegyékben). Tatabánya, 2003. 50–54.; Hegyesi: *Az 1848–49-iki harmadik honvédszászlóalj*, 238. A Benedek elővéd-dandár az átlagos cs. kir. dandároknál erősebb volt: aznap az állományába tartozott a cs. kir. 12. vadászzászlóalj, a 4. (Hoch- und Deutschmeister) sorjalogezred 1. és 2. zászlóalja, a 18. (Constantin) sorjalogezred 1. Landwehr zászlóalja, a 2. (Károly Lajos) könnyűlovas-ezred (8 század), a 31. hatfontos gyalog-, a 20. lovas- és a 9. tizenkét fontos üteg; összesen 4369 fővel és 18 löveggel rendelkezett. Erre lásd a cs. kir. IV. (tartalék) hadtest 1849. július 5-i hadrendjét. KAW AFA Kr. i. U. 1848–49. Karton 1843. Hauptarmee unter Haynau. 1849-13-20b. (A hadrend általában 1849. június 19-i létszámadatokat tartalmaz, de mivel a Benedek- és a később még említendő Simbschen-dandár 1849. június 19. – július 1. között nem szenvedett jelentős veszteségeket, így nagyságrendileg helytállóak.) A Benedek-dandár hadrendjére lásd még: Csikány: *Csata Komáromnál*, 124.; Benedek vezérőrnagy rövid életrajzára Hermann: *Az 1848–1849-es szabadságharc*, 372.

menetoszlopba fejlődött, majd a várágyúk hatókörén kívül, „kerülő úton” északkeleti irányba indult el.¹⁸

A két cs. kir. dandár először a sáncokkal párhuzamosan emelkedő, az ószőnyi szőlő-hegyben végződő domblánc keleti oldalán nyomult előre, hogy a sáncokban lévő magyar nehéztüzérség elől fedve legyen. Ám a VIII. erőd mű magasságát elérve a menetben a második helyen lévő cs. kir. lovasdandár balra fordult, és a dombláncon, valamint valószínűleg a Szila-patakon átkelve a sáncok előtt foglalt állást lovasütegével, hogy az Ószőny felé vonuló Benedek-dandár hátát fedezze. Ez azonban nem bizonyult szerencsés döntésnek: előbb a VIII. és IX. erőd művei ütegei nyitottak tüzet nagyobb kaliberű lövegeikből, majd valószínűleg a III. hadtest két lovasütege foglalt állást lovas fedezettel az Ószőny melletti erdő szélénél, és oldalazó tűz alá vette az ellenséget. A keresztútba fogott cs. kir. dandár nem maradhatott sokáig: Simbschen kénytelen volt a domblánc mögé visszahúzódní, hogy ott rendezze a sorokat.¹⁹

Ez viszont lehetőséget nyújtott a magyar ellentámadásra. Körülbelül 11 óra körül Gróf Leiningen-Westerburg Károly tábornok, a III. hadtest akkori parancsnoka a Pikéty Ágoston vezérőrnagy vezette lovashadosztályt (a 2. és 3. huszárezredek 12 lovasszázada, illetve a III. és V. lovasütegek; összesen körülbelül 1500 fő és 14 löveg) bízta meg az ellenség visszavetésével. Pikéty azonban súlyos hibát követett el: két részre osztotta csapatait. Csak a Puchly János alezredes vezette oszlopot (a 3. huszárezred 1. és 2. őrnagyi osztálya, a 2. huszárezred 1. őrnagyi osztálya és az V. lovasüteg) küldte a cs. kir. lovasság után az elhagyott dombok birtokbavételére, ő maga a Hannoverek másik három (ezredesi, alezredesi és 2. őrnagyi) osztályával és a III. lovasüteggel ettől északabbra nyomult előre; valószínűleg az ott lévő dombok megszerzése és az ott feltételezett ellenséges erők felderítése céljából. Az előre-nyomulás megkezdése után Puchly alezredes követett el egyszerre két hibát: nem küldött

¹⁸ A csata első szakaszára lásd Benedek vezérőrnagy Herkály-pusztán, 1849. július 4-én kelt jelentését. KAW AFA Kr. i. U. 1848–49. Karton 1884. IV. Armeekorps unter Wohlgemuth. 1849-7-30d. (Másolata: HL 1848–49. ad 36/102.); Csikány: *Csata Komáromnál*, 128., 139–143. A Simbschen-lovasdandár állományába ezen a napon a cs. kir. 5. (Lichtenstein) könnyűlovas-ezred 5 százada, a 4. (Császár) ulánus ezred 8 százada, illetve a 4. lovasüteg tartozott. Erre és a létszámokra lásd a cs. kir. főszereg július 5-i hadrendjét. (Az 5. könnyűlovas-ezred 1. őrnagyi osztálya Tirolban állomásozott, az ezredesi osztály 2. százada pedig csak július 3-án érkezett meg a Csallóközbe, a Komárom alatti táborba. Erre lásd: Pizzighelli, Cajetan: *Geschichte des k. u. k. Dragoner-Regimentes Johannes Josef Fürst von und zu Lichtenstein Nr. 10. 1631–1903*. [1848–1849-ben 5. könnyűlovas-ezred] Wien, 1903. 313. (Az ezredtörténet szerint az alezredesi osztály 1. százada volt a Csallóközben, de mivel ez utóbbit később külön említi a július 2-i csata során, valószínűleg az ezredesi 2. századról lehet szó. Erre lásd *uo.* 314.) Elvileg a lovasdandárhoz tartozott volna a cs. kir. 1. (János) dragonos ezred ezredesi osztálya is, ám ezt július 2-án reggel a cári 9. kombinált orosz gyaloghadosztály mellé rendelték. Erre lásd Nostitz őrnagy Bábólnán, 1849. július 4-én kelt jelentését. KAW AFA Kr. i. U. 1848–49. Karton 1884. IV. AK. u. W. 1849-7-43 1/2c. (Másolata: HL 1848–49. 36/210d.) Wohlgemuth és Simbschen rövid életrajzára lásd: Csikány: *Csata Komáromnál*, 137–139., 128–129.

¹⁹ A július 2-i csatára és benne az Ószőny körüli eseményekre lásd Benedek július 4-i, illetve Simbschen Mocsán, 1849. július 2-án, illetve július 7-én kelt jelentéseit. KAW AFA Kr. i. U. 1848–49. Karton 1884. IV. AK. u. W. 1849-7-30 1/2., illetve 1849-7-43 1/2a. (Másolatuk: HL 1848-49. 36/103., 36/210a.); valamint Treuenfest, Gustav Amon von: *Geschichte des k. und k. Uhlanen-Regimentes Kaiser Nr. 4*. Wien, 1901. 115–119.; Emilian Kleeberg: *K. u. k. Dragoner Regiment Feldmarschall Johannes Josef Fürst von Lichtenstein Nr. 10. 1640–1890*. [1848–1849-ben 5. könnyűlovas-ezred] Tarnopol, 1895. 51–54.; Pizzighelli: *Geschichte*, 313–317. (Az akciónál az első vonalban lévő és a tüzérségi tűztől sokat szenvedő Lichtenstein-könnyűlovasok utóbbi krónikása egyszerre „emberek és lovak hiábavaló feláldozásának” nevezi a fenti manővert. Erre *uo.* 313.)

előre felderítőket, és hagyta, hogy oszlopa kettészakadjon. Míg ugyanis az V. lovasüteg a fedezetűl szolgáló Hannover-osztállyal aránylag gyorsan átjutott a Szila-patakon, addig a Ferdinándok két osztálya csak nagy nehézségek árán, így jelentősen lemaradtak. Az V. lovasüteg mindenesetre fedezetével együtt elfoglalta a kijelölt dombot, és kedvező pozíciójából azonnal lőni kezdte a mögötte lévő cs. kir. lovasságot.²⁰

Simbschen azonnal felismerte, hogy a dandára jobbszárnyába beékelődött magyar egyseget minél gyorsabban fel kell számolnia, mielőtt még erősítést kapna, és vissza kell szereznie a dombláncot. Ezért lovasüteget a cs. kir. 4. (Császár) ulánusezred Friedrich Ahsbach őrnagy vezette 2. őrnagy osztályának fedezetével ellenük küldte; a két üteg hamarosan tűzpárbajba bonyolódott. Ezzel párhuzamosan parancsot küldött a dandár szélső bal-szárnyán álló cs. kir. 5. (Lichtenstein) könnyűlovas-ezred századainak, hogy támadják oldalba az ellenséget. Mire azonban az utasítás megérkezett, az ezred öntevékeny parancsnoka, gróf Alexander Mensdorff ezredes vezetésével az alezredesi és a 2. őrnagy osztály már úton is volt. A Mensdorff vezette oszlop a domblánc fedezékében jobbról már körülbelül 200 lépésre megközelítette a tűzpárbajba belemelegedett magyar üteget, mire észrevették. Csányi főhadnagy átfordította a lövegeket, ám a két kartács-össztűz – mivel a lövegek eredetileg a messzebb lévő cs. kir. ütegre voltak beállítva, illetve a svalizsérekek már túl közel voltak – gyakorlatilag a lovasok feje felett zúgott el. Ugyanakkor ezt a figyelemelterelődést kihasználva a cs. kir. 4. lovasüteg Hirschmann főhadnagy vezetésével körülbelül 200 lépésre nyomult előre, és össztűzet lőtt a magyar ütegre, illetve a fedezetére. Ennek során egy lőszerkocsi is telitalálatot kapott és felrobbant, tovább növelve a zavart magyar oldalon; ráadásul a Császár-ulánusok eddig a cs. kir. üteget fedező 2. őrnagy osztálya is rohamra indult. A készülő katasztrófát látva – hogy Csányi ütegeinek időt adjon a menekülésre – a Hannoverek 1. őrnagy osztálya báró Albin Genotte kapitány vezetésével a svalizsérekekre támadt. Mensdorff ezredes lova egy pisztolylövéstől halálosan megsérült, és emberei alig tudták kimenteni a huszárok közül; míg Faber alezredes és Karl von Lichtenstein főhadnagy megsebesült. A huszárok az ellenfél által is elismerten szívósan harcoltak, de a nagy lendülettel érkező, túlerőben lévő 5. könnyűlovas-ezredbeli osztályokat már nem lehetett megállítani. A Lichtensteinek szétszórták a huszárokat; az alezredesi 1. század a menekülő Hannoverek zömének sarkában maradt, míg a svalizsérekek többsége jobbról és hátulról, míg az ulánusok szemből rohanták meg az V. lovasüteget. A tüzek, szekeresek és a hozzájuk hátráló huszárok ellenállását dicséri, hogy 2 hétfontos lovastarackot és 4 lőszerkocsit így is ki tudtak menteni a bekerítésből, ám 4 hatfontos lovaságyú és 3 lőszerkocsi a személyzet nagy részével a dombon veszett oda. 2 lovaságyúnak sikerült ugyan lejutnia a völgybe az őszönyi szőlőskerteknél, de még a patakon való átkelés előtt utolérte őket az ulánusok 2. őrnagy osztálya Pfrenger kapitány vezette századának egyik osztaga, és a személyzet lekasabolása után elfogta azokat.²¹

²⁰ A III. hadtest lovashadosztályára és létszámára lásd a június 27-i hadrendet. A 3. huszárezred elvileg a hadosztályhoz tartozó alezredesi osztálya ekkor a Verebélyen állomásozó Horváth-különítmény alárendeltségébe tartozott. Erre lásd: Kedves: *A szabadságharc huszárai*, 52.; Csikány: *Csata Komáromnál*, 49. A történetekre magyar szempontból lásd: Zámory: *Adatok (Honvédek könyve, II.)*, 112–114.; cs. kir. szempontból Simbschen jelentéseit, illetve az idézet ezredtörténeteket; összefoglalóan: Csikány: *Csata Komáromnál*, 118–120., 128–132. (Zámory visszaemlékezésében az első oszlopnál csak a Hannoverek 2. századát említi, valamint két lovasüteget, ám a fenti cs. kir. források fényében egyértelmű, hogy egy osztály Hannover-huszárról és egy ütegről van szó.) Puchlyra lásd még: Bona: *Tábornokok*, 584.

²¹ A dombon történetekre a fent említett forrásokon kívül lásd Mensdorff ezredes a Conco melletti táborban, 1849. július 3-án írott jelentését, illetve Castelnau ezredes, a 4. (Császár) ulánusezred pa-

A sikert látva Simbschen a dombtetőn küzdő lovasai támogatására küldte a Lichtensteinek ezredesi 1. századát, illetve Josef Castelnau ezredes vezetésével az ulánusok alezredesi, 1. őrnagyi és végül ezredesi osztályát, amelyek épp időben érkeztek ahhoz, hogy az elvesztett üteg visszaszerzésére végre beérkező, a Hannovereket felvevő Ferdinánd-huszárosztályokat megrohanják, és végül visszavessék a patakon túlra. A roham után a felek a Szila két oldalán gyülekeztették osztályaikat, majd a cs. kir. lovasság a dombra húzódott vissza. Miután közben Simbschen támogatására megérkezett a cs. kir. 4. (Ferdinánd császár) vértesezred két osztálya (4 század) a 3. és 7. lovasüteggel, a vezérőrnagy 17 lovasszázadával és 18 lövegével most már stabilan kézben tartotta a dombsort, és minden nagyobb akciót megakadályozhatott. A magyar oldalon ezért csak egy kisebb, Zámory Emil százados vezette vegyes huszárosztág (59 fő) próbálkozott tovább a völgyben hátramaradt lovaságú visszaszerzésével. A két löveg közül ugyanis csak az egyiket sikerült azonnal elvontatni a cs. kir. lovasoknak, a másikat a szíjazat megrongálása miatt hátrahagyták. Ezt próbálta megszerezni a huszárosztág egy ötlovas lövegvonatató fogat segítségével. E célból többször is összecsaptak a cs. kir. lovasokkal, ám az akció végül nem sikerült.²²

Eközben Pikéty oszlopa is kudarcot vallott. Benedek dandára időben elfoglalta az őszyoni szőlőhegyet, és gyalogzászlóaljai által fedezett, kedvezőbb pozícióból tüzelő, kétszeres túlerőben lévő tüzérsége minden támadási kísérletet csírájában elfojtott. Az eredménytelen tűzpárbaj után a balszárny parancsnokságát átvevő Klapka György tábornok mindkét oszlop lovasságát a sáncok mögé vonta vissza, így Benedek minden különösebb erőfeszítés nélkül elfoglalhatta és megerődíthette Ószónyt. A nap folyamán erősítésként még „visszakapta” a cs. kir. 2. (Károly Lajos) könnyűlovas-ezredet (7,5 század), illetve a 20. lovasüteget; így nem csoda, hogy a falu visszaszerzéséért aztán késő délután a III. hadtest gyalogságának súlyos áldozatokat kellett hoznia.²³

rancsnokának ugyanott, 1849. július 5-én kelt jelentését és csatolt, július 4-i kiténtetési felterjesztését. KAW AFA Kr. i. U. 1848–49. Karton 1884. IV. AK. u. W. 1849-7-43 1/2b., illetve 1849-7-65 1/2., és 65 1/2a. (Másolatuk: HL 1848–49. 36/210e., 36/258., és 258a.) A Hannover huszárok 1. őrnagyi osztályára még lásd a 2. huszárezred korábban említett szolgálati beosztását; Genotte kapitányra: Bona: *Századosok*, I. 385. (Zámory jegyzetei szerint Genotte (Zsevot néven említ) ekkor már őrnagy volt. Erre uő: *Adatok (Honvédek könyve, II.)*, 114.)

²² A lovassági ütközet záró részére lásd a fenti forrásokat; a beérkező cs. kir. erősítésre Simbschen július 2-i és 7-i jelentéseit. Zámory „magánakciójára” és kimenetelére lásd még: uő: *Adatok (Honvédek könyve, II.)*, 113–114.

²³ Benedek dandárának a magyar lovastartalékot és ütegét (vagyis Pikéty oszlopát) lekötő akciójára és a beérkező cs. kir. erősítésre lásd Benedek már idézett július 4-i jelentését. Ószöny visszafoglalására összefoglalóan lásd: Csikány: *Csata Komáromnál*, 120–123., 132–135. A Görgey tábornok vezette herkály-pusztai áttörési kísérlet – amelynek támogatására Klapka elküldte a III. hadtest lovashadosztályát és megmaradt lovasütegét is – ugyan elvonta a Simbschen-lovasdandár zömét (Ószólynél csak az 5. könnyűlovas-ezred ezredesi 1. százada, illetve a 4. ulánusezred 2. őrnagyi osztálya maradt a 3. lovasüteggel), ám a Benedek-dandár gyalogságát még így is összesen 11 lovasszázad és 2 lovasüteg támogatta az őszyoni szőlőskertekből. Ezek ugyan a sáncokban lévő magyar várlövegek nagy hatótávolsága miatt támadásra nem indulhattak, viszont megakadályozták a helység teljes bekerítését (amelyet a magyar csapatok így csak nyugatról és délnyugatról támadhattak), és lovaslövegeik hatásosan támogatták a cs. kir. védőket. Ezért aligha meglepő, hogy a III. hadtest támadásra kijelölt magyar csapatai (a 3., a 42. és a 65. honvédzászlóalj, illetve a 19. (Schwarzenberg) sorgyalozezred 3., a 34. (Porosz herceg) sorgyalozezred 1. és 3. és az 52. (Ferenc Károly) sorgyalozezred 3. zászlóaljai, valamint a III. és VII. hatfontos gyalogütegek; összesen körülbelül 4400 fő és 14 löveg) csak háromszori roham és súlyos harcok árán tudták kiszorítani a helységből a magát elbarikádoló Benedek-dandár gyalogságát és tüzérségét, amely összesen körülbelül 3150 főből és 12 lövegből állt. A magyar oldalról bevetett erőkre a fentiekén kívül lásd Bayer József ezredes, a

A két fél ebben az összecsapásban elszenvedett veszteségei pontosan nem ismertek, de az biztos, hogy a magyar jóval nagyobb lehetett, és a cs. kir. fél itt 6 lovaságút és 3 lőszerkocsit, valamint a nap folyamán összesen több mint 100 lovat is zsákmányolt. A kezdeti „malőr” és a visszavonulás után Simbschen végül jól teljesített: biztosította a dombláncot, és az ellenfél egyik legjobb lovasütegét is lényegében megsemmisítette. Persze, ha a Ferdinándok a másik oszloppal együtt érnek fel a dombra, akkor az első cs. kir. roham aligha sikerül; ha pedig Pikéty a teljes hadosztályát itt veti be, akkor valószínűleg megtarthatja a kedvező pozíciót, és akkor talán Benedek sem nyomult volna olyan határozottan tovább Ószóny felé. De nem így történt. A július 2-i, második komáromi csata azonban végül is magyar sikerrel zárult: a magyar hadsereg az ellenfél nagy túlereje dacára visszaverte a támadást, és a nap végére az ácsi erdő kivételével az általa korábban ellenőrzött összes pont (így Ószóny) birtokába is került.²⁴

Epilógus: négy (öt) sors

A magyar oldalon rögtön megindult a „felelősök” keresése; elvégre az egyik legjobb, „elit” lovasüteg elvesztéséről volt szó. Az eseményekről élethű leírást adó Zámory Emil visszaemlékezésében jobbra „gálánsan” megkerülte az oszlopparancsnok – vagyis Zámory ezredparancsnokának – Puchly János alezredesnek, illetve a hadosztályparancsnok Pikéty vezérőrnagynak a felelősségét; noha annyit azért megjegyzett, hogy nevezettek nem vették észre az ellenséges lovasság felvonulását, illetve nem küldtek ki felderítőket a magyar előrenyomulás előtt. Fő felelősnek mégis az általa meg sem nevezett ütegparancsnokot tette, akinek „hibás felállítása következtében” a fedezésre rendelt osztaályok és az üteg közé „egy széles mély árok” – valószínűleg a Szila-patak – került. Ez a lovassági parancsnokok által terjesztett „változat” – hiszen Zámory ekkor az ügyben „vastagon érintett” 3. huszárezred 2. őrnagyi osztaályának parancsnoka volt – került aztán valószínűleg a főparancsnokság elé is. Ám, ha az esetet a meglévő összes forrás alapján vizsgáljuk, rögtön felvethetünk egy kérdést, amit akár Zámory is feltehetett volna magának: ha tényleg olyan „széles, mély” volt az az árok, vajon hogy jutott át rajta a lovasüteg? És főképp: hogy jutott át rajta a Hannoverek kísérő osztaalya, amiről Zámory leírásában egyszerűen megféledekeznek? Nem inkább a Ferdinándok késéséről volt szó? Elvégre Csányi Márton főhadnagy sem volt éppen „kezdő”: 1838–1847 között már tüzér altiszt volt a cs. kir. 5. (Bervaldo) tábori tüzérezrednél, és 1848 őszétől szolgált a honvéd tüzérségnél. A tavaszi hadjáratot már Freudenreich keze alatt, a VIII. lovasütegnél szolgáltá végig; erre utal, hogy a Magyar Katonai Érdemrend III. osztaályát az április 4-i tápióbszkei ütközetben, illetve az április 6-i isaszegi csatában nyújtott teljesítményéért kapta meg. Biztos, hogy vállalt kockázatot, de nem többet, mint amennyit valószínűleg Freudenreich is vállalt volna. Elvégre nem egyedül, kíséret

magyar főszereg tábori főnöke által Kossuthoz Komáromban, 1849. július 5-én írott jelentését. MNL OL. H 2. 1849: 9150. Közli: Hermann (szerk.): *Kossuth*, 450–452.; a létszámokra a június 27-i és július 5-i hadrendeket; a hátrahagyott cs. kir. lovasságra és lovastüzérségre még Simbschen július 2-i és 7-i jelentéseit.

²⁴ A III. hadtest vesztesége nem ismert, de valószínűleg több száz fő lehetett; a Simbschen-lovasdandár július 2-án összesen 98 főt és 103 lovat, a Benedek-dandár összesen 113 főt és 58 lovat vesztett. A magyar veszteségre lásd: Csikány: *Csata Komáromnál*, 163.; a cs. kir. veszteségekre és a zsákmányra lásd Simbschen július 7-i jelentését; Benedek veszteségére július 4-én menyasszonyához írt levelét. Idézi: Hermann (szerk.): *Kossuth*, 566. (25. jegyzet). A július 2-i csata értékelésére lásd: Csikány: *Csata Komáromnál*, 157–164.; Hermann: *Az 1848–1849-es szabadságharc*, 300–301.

nélkül indult a „vakvilágba” ütegével teljesíteni a parancsot, hanem a Hannoverek osztályának fedezetével, és valószínűleg biztos volt abban, hogy előrenyomulásának követése a Ferdinándoknak sem okoz majd „nehézséget”. Elképzelésében azonban csalatkoznia kellett, és végül a többi körülmény – főként a terepviszonyok képében, melyek lehetővé tették a cs. kir. sivalzsérek számára a fedett megközelítést és megóvták őket a kartácstűztől – is ellene fordult.²⁵

A magyar főparancsnokság végül „ad acta” tette az ügyet, és betudta a „hadiszerecse” forgandóságának. Erre utal, hogy Csányi Márton főhadnagyot nem érte „retorzió”; sőt, megkapta a XV. hatfontos gyalogüteg parancsnokságát az I. hadtestben, majd a nyár folyamán a századosi előléptetést is. 1849. augusztus 2-án a debreceni csatában azonban súlyosan megsebesült, és pár nap múlva meghalt Nagyváradon. Ami báró Albin Genotte kapitányt illeti: neki amúgy sem kellett tartania semmilyen számonkéréstől, mivel még július 2-án délután elesett a herkály-pusztai nagy lovassági támadás alkalmával. Puchly János alezredes továbbra is a 3. huszárezred parancsnoka maradt, és alantosai is megtarthatták beosztásukat a szabadságharc végéig. Az eset talán Pikéty Ágoston vezérőrnagy pályafutásában idézte elő a legnagyobb törést. Pikéty, aki addig jobbára lendületes lovasrohamaival tűnt ki mind a 2. huszárezred, mind a III. hadtest lovashadosztálya élén, és különösen az 1849. június 20-21-i peredi csata második napján tűnt ki ügyességével (ezért kapta meg a június 26-án a tábornoki rangot és lett a főszereg lovasságának főparancsnokává), július 2-a után sokkal óvatosabbá vált. Pedig július 11-én, a harmadik komáromi csata napján az általa vezetett erős lovashadosztálynak (körülbelül 28 lovasszázad és 3-4 lovasüteg) kellett volna lendületesen megrohannia az ellenség herkály-pusztai lovassági táborát, hogy ezzel segítse a többi magyar hadtestet a cs. kir. hadsereg vonalainak áttörésében. Ám ő ehelyett tüzéségi tűzpárbajba bonyolódott a cs. kir. ütegekkel, majd a lőszerből kifogyva végül visszavonult huszáraival. Ebbe persze belejátszhatott, hogy a cs. kir. fél az ácsi erdő déli szegélyét és Herkály-pusztát is megerődítette; Pikétynek pedig – akit aznap a vesegörcse is elvett – a köztük lévő, körülbelül 1 km-nyi részbe kellett volna benyomulnia. Ám a „július 2-a előtti” Pikéty valószínűleg sokkal lendületesebb lett volna. A kudarc miatt azonban betegségére hivatkozva pár nap múlva lemondott, majd elhagyta a főszereget. Ami pedig a „három alakulatot” illeti: a V. lovasüteget felszámolták, maradék lövegeit és személyzetét valószínűleg beosztották a többi lovasüteg hiányainak pótlására; míg a 2. és 3. huszárezred századai – egyre csökkenő állománnyal ugyan – végig a III. hadtest lovashadosztályának az alapját adták, egészen a világosi (szőlősi) fegyverletélig.²⁶

²⁵ Az eset Zámory-féle leírására lásd: uő: *Adatok (Honvédek könyve, II.)*, 112–113.; saját beosztására uo. I. 81. Az ügynek a főparancsnokságig elért hatására és lecsapódására lásd Görgey István Klagenfurtban, 1850. június 12-i készült feljegyzését bátyja, Görgei Artúr tábornok kritikus véleményéről egyes tüzerek „felelőtlen” előretörése kapcsán a tápióbicskei ütközetben és a július 2-i csatában. In: Hermann–Kucza: *1848–1849*, 234. (A dombon elfoglalt állás sebezhetőségére utal, hogy láttára Mensdorff ezredes állítólag a következőket mondta: „Az ellenséges üteg most elvészett, mivel túl messzire előremerészkedett!” Erre lásd: Kleeberg: *K. und k. Dragoner*, 52.) Csányi életrajzára lásd: Bona: *Századosok*, I. 242.; kitüntetésére Wanner József alezredesnek, a III. hadtest tüzerparancsnokának Tótmegyeren, 1849. június 27-én kelt kimutatását a hadtest tüzer- és szekerésziszti karáról. MNL OL H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok. 1849: 31617. (A szerző itt köszöni meg dr. Hermann Róbert hadtörténésznek, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka tudományos helyettesének, hogy tanácsaival és iratközléseivel támogatta a tanulmány elkészítését.)

²⁶ A fent felsorolt személyek további sorsára lásd a korábban említett életrajzi hivatkozásokat; Csányi új beosztására még: HL 1848–49. 42/85. Pikéty június 21-i teljesítményére Leiningen vezérőrnagy

Zárásként lássuk, mi történt a „katasztrofális” veszteségeket elszenvedő másik lovasüteggel és parancsnokával! A cs. kir. 1. lovasüteget még március folyamán újjászervezték és „anyagilag szempontból” feltöltötték (valószínűleg korábbi magyar zsákmányanyagból), de többet első vonalbeli alakulat mellé nem lett beosztva. Eredeti személyi létszáma felére-kétharmadára feltöltve a hadseregtartalék-tüzérséghez került, és támogató üteggé a nyári hadjáratban – például július 2-án Komáromnál – került alkalmazásra. Ekkor azonban már Lauterbach főhadnagy irányította. Korábbi parancsnokát, gróf Arthur Bylandt főhadnagyot senki sem hibáztatta, hiszen parancsot hajtott végre, és végül is tülerővel szemben, végső-kig ellenállva maradt alul. Teljesítményéért megkapta a „Katonai Érdemkeresztet”, majd tábori szolgálatra osztották be a főszállásmesteri karhoz, illetve az I. hadsereghez. 1874-ben altábornaggyá léptették elő, 1876-tól (1888-ig) közös hadügyminiszter, 1882-ben pedig tábornagy lett.²⁷

Tótmegyeren, 1849. június 26-án kelt jelentését. HL IV. 7. Cs. kir. Pesti Hadbírószág. 1850-2-216.; a július 11-i csatában való tevékenységére lásd: Csikány Tamás: *A szabadságharc hadművészete 1848–1849*. Budapest, 2015. 215–216., 230–232., 237–238.; kiegészítő életrajzára lásd még: Hermann: *Az 1848–1849-es szabadságharc*, 310. Az V. lovasütegre lásd: Csikány: *Honvédtüzérség*, 70–71.; a 2. és 3. huszárezredre: Kedves: *A szabadságharc huszárai*, 52.

²⁷ A cs. kir. 1. lovasüteg újjászervezésére és beosztására lásd a cs. kir. főszereg 1849. március végi hadrendjét. KAW AFA Kr. i. U. 1848–49. Karton 1827. HA. u. WG. 1849-3-380. (Másolata: HL 1848–49. 19/404.); nyári beosztására és létszámára a cs. kir. főszereg említett július 5-i hadrendjét. Az üteg július 2-i bevetésére és új parancsnokára a cs. kir. Bechtold-lovashadosztály Mocsán, 1849. július 8-án kelt jelentését és július 5-i mellékletét. KAW AFA Kr. i. U. 1848–49. Karton 1884. IV. AK. u. W. 1849-7-109 1/2., illetve ad 109 1/2. (Másolatuk: HL 1848-49. 36/389., illetve 389a.) Bylandt kitüntetésére és új beosztására lásd: *K. u. K. Militär Schematismus für österreichischen Armee*. Wien, 1850. 492.; későbbi pályafutására összefoglalóan: Bagi: *Szemponatok*, 58. Megjegyzem, az ütegpáncsnokoknak (saját pályafutásuk szempontjából) általában „célszerűbb” volt az eredeti parancsot követve akár a végsőkig (az üteg pusztulásáig) kitartaniuk az állásaikban, mintsem a helyzethez igazodva „manőverezniük” (vagyis az embert és a felszerelést megőrizni a következő összecsapásra). Erre a legjobb példa talán Tóth Adolf százados esete, aki az 1849. április 4-i tápióbszkei ütközetben addig tartotta az állásait az akkor már az I. hadtesthez tartozó I. lovasüteggel, ameddig a cs. kir. határőrök meg nem közelítették; ekkor visszavonult a Tápió túlsó partjára. Itt azonban leváltották, és Debrecenben hadbíróági eljárás alá került engedély nélküli visszavonulás és gyávaóság vádjával. Üteget pedig épp az a Voigt Vilmos hadnagy kapta meg, akinek a végsőkig kitartó II. hatfontos gyalogüteget lerohanta a cs. kir. gyalogság, és személyzetének jelentős részét, valamint 5 lövegét is elvesztette (az üteget a nagy veszteségek miatt fel kellett számolni). Miután Tóth mellett tanúskodott az üteg teljes állománya, a hadbíróóság 1849. május 11-én felmentette, de az üteget nem kapta vissza; végül május 16-tól a komáromi vártüzér-ezredhez helyezték. Erre lásd Tóth már említett május 9-i vallomását és életrajzát, illetve a hadbíróóság döntését. Az utóbbit közli: Hermann–Kucza: *1848–1849*, 85. Voigtra lásd: Csikány: *Honvédtüzérség*, 64–66.; életrajzára: Bona: *Hadnagyok*, III. 485–486.

KRISZTIÁN KEMÉNY

The Hanovers, Ferdinands and the “Red Capped” Horse Artillery Units (Szolnok, 5 March 1849 – Komárom-Ószőny, 2 July 1849)

During the French Revolution and the Napoleonic wars (1792–1815), well-organized and well-managed cavalry units, which regained their previous significance while picking up new roles, played an important part on the battlefields. Even though in a few decades the infantry equipped with modern breech-loading and quick-firing guns was to bring the last golden age of cavalry to an end once and for all, in the 1840s and 1850s the latter was still a serious enemy. This was true during the 1848–1849 Hungarian war of independence, too. The imperial and royal as well as the Hungarian cavalry did not only excel in scouting and performing advance-guard tasks or pursuits, but they were also capable of deciding battles through well-organized attacks carried out by their regiments and larger units at the right time. Together with the horse artillery accompanying them, the cavalry units had a speed and striking power that could hardly be matched on the battlefields at the time. Primarily the imperial and royal heavy cavalry was noted for their sweeping assaults, but the Hungarian hussars also had notable successes. On the Hungarian side, the co-operations of the 2nd (Hanover) and 3rd (Ferdinand) hussar regiments with the 8th (later renumbered 5th) “red capped” horse artillery unit were highly successful. The paper describes the activities of these units in the battle of Szolnok of 5 March 1849 and the battle of Komárom of 2 July 1849.

GÁL MÁTÉ

Egy összeférhetetlen vidéki megbízott 1956 utáni karrierje

*Borai Emil, az ÁEH egri egyháziügyi főelőadójának tevékenysége
1956–1969 között**

Bevezetés

Az Állami Egyháziügyi Hivatal (ÁEH)¹ történetének egy-egy aspektusa számos 20. századi egyháztörténettel foglalkozó kutatót motivált arra, hogy a hivatal szépen fennmaradt iratállományát kezébe vegye, és hosszabb-rövidebb lélegzetvételű írást közöljön annak históriájáról. Egyre több olyan szaktörténeti munkával is találkozhatunk, amelyben kifejezetten társadalomtörténeti szempontú vizsgálat tárgyát képezte e végrehajtó szerv. A legfrissebbek sorában megkerülhetetlen Soós Viktor Attila közelmúltban napvilágot látott doktori értekezése.² A disszertáció többek között tartalmazza a hivatal dolgozóinak pályaképét, így a vidéki megbízottak, az egyháziügyi főelőadók, később egyháziügyi tanácsosok karrierútját. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Egyháztörténeti Kutatócsoportjának 2015-ös tanulmánykötetében Beke Péter foglalkozott az ÁEH Szolnok megyei tevékenységével az 1970-es években. A helytörténeti nézőpontú elemzés egyik központi szereplője a munkaterületen teljesítő egyháziügyi tanácsos.³ 2013-ban Kálmán Peregrin Kiss István⁴ Nógrád megyei

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001. számú „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat keretében valósult meg.

¹ Az ÁEH 1951-től 1989-ig állt fenn, s jogutód nélkül szűnt meg. A hivatalt is érintették az állami szervek körében 1956 végén végbement átszervezések, összevonások. Az 1956. évi 33. számú törvényerejű rendelet megszüntette az Állami Egyháziügyi Hivatalt, feladatkörét a Művelődésügyi Minisztérium vette át. Az ÁEH így betagozódott a kultuszminisztériumba, hivatalos elnevezése pedig Művelődésügyi Minisztérium Egyháziügyi Hivatal lett. A hivatalt végül 1959-ben újjászervezték, s visszakapta önállóságát, melyre az 1959. évi 25. számú törvényerejű rendelet értelmében került sor. Lásd bővebben: Köbel Szilvia: *Oszd meg és uralkodj! – A pártállam és az egyházak*. Budapest, 2005. 60–91.; Köpeczi Bócz Edit: *Az Állami Egyháziügyi Hivatal tevékenysége*. Budapest, 2004. 14–18.; Soós Viktor Attila: *Az Állami Egyháziügyi Hivatal – Az ÁEH szervezeti felépítése, nemzetközi kapcsolatai és dolgozóinak hivatali pályaképe*. PhD disszertáció, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest, 2015.

² Soós: *Az Állami Egyháziügyi Hivatal*, id. mű

³ Beke Péter: *Az Állami Egyháziügyi Hivatal tevékenysége Szolnok megyében az 1970-es években*. In: Török József – Tusor Péter – Tóth Krisztina (szerk.): *Katolicizmus Magyarországon a II. Vatikáni Zsinat korában*. Budapest, 2005. 213–257. Beke munkájához nagyon hasonló Mezey András publikációja, amely Csongrád megyében tekintette át az egyházkorlátozás „nem állambiztonsági színtereit és módszereit”. Mezey András: *Az egyházkorlátozás néhány nem állambiztonsági színtere és eszköze Csongrád megyében az 1960-as években*. In: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba –

megbízott saját visszaemlékezésein és levéltári forrásokon keresztül taglalta a kérdéskört.⁵ Fazekas Csaba a millennium évében jelentkezett Lobkovitz László Borsod-Abaúj-Zemplén megyei főelőadó hivatali előmenetelével.⁶

A jelen dolgozat szerzője Borai Emil egyházpolitikai karrierjébe kíván bepillantást nyújtani. Borai 1924-ben született Székesfehérváron. 1952 és 1969 között dolgozott az ÁEH-ban, 1954-től 1969-ig egri egyházügyi megbízott státusban.⁷ Szembetűnő lehet, hogy az egyházügyi főelőadó igen hosszú időt töltött egy bizonyos munkaterületen,⁸ s a korszak kihívásaihoz mérten változatos problémákkal kellett szembesülnie az évek során. A forrásadottságokból és a terjedelmi korlátokból kifolyólag itt javarészt az 1956-os forradalom és szabadságharcot követő, több mint tíz éves pályafutását vesszük górcső alá, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának,⁹ illetve Heves Megyei Levéltárának¹⁰ iratanyagára, kisebb mértékben az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának¹¹ dokumentumaira támaszkodva. A források alapján igyekszünk választ találni arra a kérdésre, hogy Borai Emil mint az egyházkorlátozás Heves megyei emblematis alakja hogyan, milyen úton került vissza a forradalom okozta zavarok után a hivatalba. Érdeklődésünk homlokterébe azoknak a több változáson átesett juttatásoknak a tételes bemutatása került, melyeket Borai szolgálataiért cserébe kapott. A különböző javadalmakhoz hasonlóan és a felső igények gerjesztette hangsúlyeltolódásokkal párhuzamosan a vidéki káder megítélése is állandóan módosult. A dicséretes és az egyre sűrűsödő kritikák nem kizárólagosan Borai személyes történetének szempontjából lényegesek. A megbízottról készült minősítések és az itt-ott előforduló megjegyzések véleményünk szerint fontos lenyomatai az Állami Egyházügyi Hivatalban uralkodó légkörnek, így tovább árnyalhatják az intézményről született eddigi interpretációkat. Mindeközben arra törekszünk, hogy megvilágítsuk Borai Emil munkamód-

Szigeti László (szerk.): *Egyházüldözés, egyházüldözők a Kádár-korszakban*. Budapest, 2013. 329–361.

⁴ Kiss István (1928–?) az oktatási területről került az ÁEH-ba. 1970 és 1989 között a Nógrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának egyházügyi titkára volt. Soós: *Az Állami Egyházügyi Hivatal*, 263.

⁵ Kálmán Peregrin OFM: *Kiútkeresés? Önígazolás? – Kiss István Nógrád megyei ÁEH-megbízott visszaemlékezései*. In: Soós – Szabó – Szigeti (szerk.): *Egyházüldözés, egyházüldözők a Kádár-korszakban*, 242–251.

⁶ Fazekas Csaba: *Egy „janicsár” különleges rekordja 1961-ből*. *Egyháztörténeti Szemle*, 2. évf. (2000) 2. sz. (<http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/janicsar.htm> (letöltve: 2016. márc. 21.))

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Állami Egyházügyi Hivatal Általános iratai, XIX-A-21-b 558. d.

⁸ Az 1956-os forradalom után több egyházügyi főelőadó is visszatért eredeti munkaterületére, Borai Emil azonban társai többségéhez képest jelentősebb időt töltött Heves megyében. Ebből a szempontból a korszakban hozzá hasonló például Cseh Lajos (1918–2001) karrierútja, aki mint Jász-Nagykun-Szolnok megyei előadó 1952-től egészen 1974-ig birtokolta pozícióját. Soós: *Az Állami Egyházügyi Hivatal*, 238.

⁹ Feltétlenül ki kell emelnünk a téma kapcsán az ÁEH Titkosan Ügykezelt iratait (XIX-A-21-d), Elnöki iratait (XIX-A-21-a) és Általános iratait (XIX-A-21-b).

¹⁰ A Heves Megyei Levéltárban töredékesen fennmaradtak Borai Emil havi, negyedéves és féléves jelentései, illetve több egyházpolitikával foglalkozó dokumentum. Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL HML) XXXV-22 12. 6. d. 57. ó. e.

¹¹ Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött anyagok közül kis számban ugyan, de azokra a dossziékre koncentráltunk, amelyek bizonyítékkul szolgálhatnak Borai Emil és az állambiztonság együttműködésére.

szerét, mentalitását és az egyházpolitika színterének vidéki mindennapjait. A tanulmány nem vállalkozik a tárgyalt időszak teljes bemutatására; ez azért sem lehetséges, mert jócskán meghaladná a megszabott terjedelmi korlátokat. Így a szerző az általa összeválogatott esetekkel ismerteti meg az olvasót. A felhasznált dokumentumok a korábbi több éves kutatómunka tapasztalatai alapján alkalmasak lehetnek arra, hogy segítségükkel betekintést nyújtsunk egy vidéki „egyháziülőző” tevékenységébe.

Borai Emil egyházügyi főelőadó forradalom utáni visszatérése

A vidéki káderapparátus megjelenése, mondhatni, egykorú a hivatallal. A megyei főelőadók a megyei tanács státusába tartoztak, a fizetésüket is onnan kapták. A megyei tanácsoknál lévő főelőadói munkakörbe az ÁEH javasolt munkatársakat. A megbízottak előbb az oktatási osztály, majd a művelődési osztály szervezeti egységébe, végül, miután az ÁEH 1959. június 2-án visszanyerte függetlenségét, a megyei Végrehajtó Bizottság közvetlen felügyelete alá tartoztak előadói, főelőadói besorolásban.¹² A forradalom és az azt megelőző körülmények alaposan meggyengítették az ÁEH intézményét és presztízsét, mindamelllett a káderállomány mentalitása sem tűnt a legmegfelelőbbnek. Az 1956 decembere után a függetlenségét ideiglenesen elvesztő ÁEH az első sokkot követően újra mozgósította vidéki apparátusát. Megyéenként eltérő időben jelentek meg a köznyelvben és papi körökben csak „bajuszos püspököknek” nevezett felügyelők. Badalik Bertalannál¹³ 1956. december elején, Shvoy Lajosnál¹⁴ pedig már novemberben felbukkantak a megbízottak. A székesfehérvári püspök szerint 1957. január 25-én véglegesítették az ottani főelőadó státusát, ami még négy egyházmegyében történt meg, mivel az ottani főpásztorok nem demonstráltak azonosulást a rendszerrel.¹⁵ Az illetékes munkatársak tevékenységének célja – a Rákosi-korszakhoz hasonlóan és persze illeszkedve az aktuális egyházpolitika arculatához – továbbra is az állami irányelvek minél gördülékenyebb megvalósulásának biztosítása volt. A vidéki – püspökségi – megbízott személye 1957 után általában egybeesett a területileg illetékes megyei (tanácsi) egyházügyi munkatársával.¹⁶ A leírtak Heves megyére és az egri egyházmegyére is igazak, Borai Emil 1957-től miniszteri biztosi titulusban ellenőrizte Heves megye és az egri egyházmegye vallásos életét, valamint a különböző felekezetű egyházakat. Az egri egyházügyi főelőadó már 1957 áprilisában informálta a hivatalt a papság forradalom alatt tanúsított magatartásáról. Feljegyzéseiben nagy figyelmet fordított a katolikus klérusra és az egyház-kormányzat élén álló dr. Brezanóczy Pál¹⁷ káptalani helynökre.¹⁸ A továbbított adatok ter-

¹² Soós: *Az Állami Egyházügyi Hivatal*, 201.

¹³ Badalik Bertalan (1890–1965) 1908-ban lépett be a domonkos rendbe, 1914-ben szentelték pappá. A magyar domonkos rendtartomány főnöke 1938 és 1946 között. 1949-től veszprémi püspök, onnan az államhatalom nyomására 1957-ben mozdították el.

¹⁴ Shvoy Lajos (1879–1968) székesfehérvári megyéspüspök, 1901-ben szentelték pappá, 1927-től székesfehérvári püspök.

¹⁵ Kálmán Peregrin OFM: *A Magyar Katolikus egyház helyzete. A Magyar Katolikus Egyház helyzete a kádári egyházpolitika első éveiben a teológiai összefüggések tükrében*. PhD disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest. 2014. 214.

¹⁶ Lukács Miklós: *Az Állami Egyházügyi Hivatal szervezeti változásai 1951–1989 között*. Vallástudományi Szemle, 11. évf. (2014) 3. sz. 165–166.

¹⁷ Dr. Brezanóczy Pál 1912. január 22-én született az akkor Máramaros vármegyében található Aknaszlatinán. 1952-ben kerül Egerbe, ahol ordinárius és a szatmári egyházmegye magyarországi részeinek érseki helynöke volt. 1956-ban káptalani helynöki rangra emelkedett, 1959-től apostoli kormányzó, 1964-től egri püspök, majd 1969-től egri érsek. 1972. február 11-én hunyt el Egerben. *Az Egri Főegyházmegye schematizmusa*, (1975) 158.

mésztesen bizonyos esetekben alapként szolgáltak a forradalom utáni megtorláshoz és az egyházüldözés megindításához.

Az egyházügyi főelőadó 1956 előtt és az ötvenes évek második felében megbízható és hatékony káderként elismerések sorát gyűjthette be a hivataltól. Az ÁEH vezetősége egy 1957. július 13-án kelt elemzésében a következőképpen jellemezte Borai tevékenységét: „Eddigi működése alatt mindenkor, az ellenforradalom alatt is szilárd magatartást tanúsított, és jól oldotta meg a különleges igényeket megkövetelő munkáját.”¹⁹ A Miklós Imre²⁰ elnökhelyettes által készített és a Külügyminisztérium Személyzeti Osztályának megküldött feljegyzés tanúsága szerint 1956 után Borai külügyi vonalon akarta tovább folytatni karrierútját. Az ÁEH vezetése „eddigi munkája elismeréséül” támogatta ilyen irányú törekvéseit, azonban a rövidke feljegyzés végén hozzátette az elnökhelyettes, hogy nem szívesen válnak meg a bevált munkatárstól.²¹ Borai kérelme arra enged következtetni, hogy a főelőadó az egyházpolitikai munkakörön kívül eső tervei voltak. A vidéki státusszal kapcsolatban felmerült továbblépési szándékra magyarázattal szolgálhat Turai István²² budapesti főelőadó egyik, az ÁEH-nak címzett panaszlevele. Ebben Turai Miklós Imrét vádolta az ÁEH és az egyházpolitika problémáiért, illetve a politikai munkatársak „szakmával” szembeni bizalmatlanságáért. A fővárosi főelőadó szerint Miklós Imre Borai Emilnek azt javasolta, hogy „nézzon más munka után, mert az egyházpolitikai munkának nincs jövője, ebben a munkában már nincs semmi fantázia”.²³ Az egri főelőadó feltehetően megfogadta az elnökhelyettes tanácsait, amire ráerősített a hivatalban uralkodó légkör és a forradalom traumája.

A munkahelyváltási tervek megszületésekor lényeges motiváció lehetett Borai Emil 1956-os élménye. A forradalom és szabadságharc egri eseményei nyilvánvalóan erős félelemmel töltötték el az egyházügyi főelőadót, aki a vallásos emberek és a papság szemében az egypártrendszer közismert, a belügyi szervekkel is kapcsolatot ápoló reprezentánsa volt.²⁴ A félelem érdekes szituációt idézett elő: Borai Emil 1956 októberében az Egri Érseki

¹⁸ MNL OL XIX-A-21-d 1. d. 0018-2/1957; MNL OL XIX-A-21-d 1. d. 0018-1/1957.

¹⁹ MNL OL XIX-A-21-a 7. d. 245/3./1957.

²⁰ Miklós Imre (1927–2003) eredetileg három kereskedelmi iskolai osztályt végzett, majd 1966-ban az ELTE BTK-n középiskolai tanári képesítést szerzett. 1951. szeptember 15. – 1989. április 30. között dolgozott az Állami Egyházügyi Hivatalban, először mint előadó; osztályvezető 1953. június 1-jétől, osztályvezető 1953. augusztus 26-tól; elnökhelyettes 1956. június 1-jétől, elnök, államtitkár 1971. május 12-től. 1989. április 30-tól nyugdíjaztatását kérte, 1989. november 1-jétől nyugállományban. Soós: *Az Állami Egyházügyi Hivatal*, 280.

²¹ MNL OL XIX-A-21-a 7. d. 245/3./1957.

²² Turai István (1922–?) legmagasabb iskolai végzettsége reál gimnáziumi érettségi. 1953 szeptemberre és 1957 januárja között az ÁEH munkatársa mint előadó, főelőadó Szegeden. 1957. február és április között Szeged Megyei Jogú Város Tanácsának egyházügyi főelőadója, 1957 áprilisától 1958 novemberéig Csongrád Megye egyházügyi főelőadója. 1958. novemberétől 1973-ig Budapest Fővárosi Tanács egyházügyi főelőadója. Soós: *Az Állami Egyházügyi Hivatal*, 312.

²³ Idézi: Kálmán: *A Magyar Katolikus egyház helyzete*, 100.

²⁴ Borai 1956 előtti tevékenységéről viszonylag keveset tudunk, szinte kizárólag a forradalom után keletkezett források adnak erről némi tájékoztatást. Annyi biztosan megállapítható a dokumentumokból, hogy tevőleges szerepet vállalt a „klerikális reakció első frontjának” 1954-es áttörésében, amikor összesen hat magas egyházi pozícióban székelő papot helyeztettek át adminisztratív mód-szerekkel. A Heves megyei társadalomban Borairól alkotott képpel kapcsolatosan érdemes kiemelni, hogy az egyházügyi főelőadó 1957-es visszatérésekor írt első jelentésében arról tájékoztatta a hivatalt, hogy bizonyos egyházi és világi körök azt terjesztették személyéről, hogy ÁVÓ-s. MNL HML XXXV-22 12. 6. d. 57. ó. e.; MNL OL XIX-A-21-d 0018-2/1957.

Papnevelő Intézet rektor helyettesétől, dr. Kiss Istvántól²⁵ kért menedéket a szeminárium falai között.²⁶ A vicerector mély humanizmusáról tett tanúbizonyságot, amikor – megelőzve a lehetséges atrocitásokat – elbújtatta „ellenlását”. Az egyházi megbízott ezt a gesztust azzal „hálálta meg”, hogy 1957-től kezdve folyamatosan támadta Kisst, szövetkezve az állambiztonság egyházi elhárításával (BM II/5-c Alosztálya), mindent megtett, hogy elszigetelje.²⁷ Az egyik 1957-es jelentésében a bűjtetés tényét váltig tagadta, és azt Kiss István és a „reakciós papság” híresztelésének állította be.²⁸ Kiss „bűneit” gyarapította 1956-os szerepvállalása. Egyfelől Brezanóczy Pál káptalani helynök kérésére delegált tagként részt vett az Egri Városi Tanács Forradalmi Bizottságában, illetve november 2-án, halottak napján a főszékesegyházban celebrált gyászmiséje miatt került az „ellenforradalmárok” listájára. A vicerectort a forradalom után rövid időre őrizetbe vették, s Brezanóczy közbenjárására szabadulhatott.²⁹ Az egyházi elhárítás operatív munkájának és Borai kérlelhetetlen bosszújának köszönhetően Kiss Istvánt 1960. január 18-án rendőri felügyelet alá helyezték, mivel „az 1956-os ellenforradalom ideje óta a teológiai tanári állását arra használja fel, hogy a fiatal papokat a népi demokratikus ellenes szellemben neveljen” – állt a határozatban.³⁰ A fogásgot ugyan elkerülhette, de Borai Emil jogkörénél fogva 1960. január 30-án Szajlára helyezette plébánosnak, rektorhelyettesi tisztségéből 1960. január 1-jei hatállyal tanárrá fokozták le,³¹ üldözői összehangolt munkájának eredményeképpen a szeminárium épületét április 9-én végleg el kellett hagynia.³² Az ÁEH azonban nem nyugodott a pap teljes ellehetetlenítéséig, így az egyházi főelőadó az egyházi elhárítás intenciói alapján 1960. szeptember 1-jére elérte Kiss nyugdíjazását, az ötvennégy éves nagyműveltségű és közkedvelt pap új lakhelye a székesfehérvári Idős Papok Otthona lett.³³

Arra a kérdésre, hogy az 1956-os affér, az ÁEH szervezetén belül tapasztalható hibák, bizonytalanságok,³⁴ a vezetők és munkatársak kiábrándultságának ellenére miért maradt

²⁵ Dr. Kiss Istvánt (1906–1981) 1930-ban szentelték pappá, segédlelkész Erdőtelken, 1932-ben hitoktató a Diósgyőr-Vasgyár plébánián, 1934-ben hittantanár Mezőkövesden, 1936-tól teológiai tanár Egerben. 1942-ben érseki tanácsosi stallumba lépett, 1959-ben Szajlára helyezik plébánosnak, 1960-ban állami nyomásra nyugdíjazták. *Az Egri Főegyházmegye schematizmusa*, (1963) 51.

²⁶ Az esetről Kiss István két életrajzírója is beszámolt. Lásd bővebben: Szecska Károly: *Dr. Kiss István élete és munkássága: egy élet Krisztus urunk szolgálatában*. Eger, 1999. 77.; Kápolnai Iván: *Emlékezés Dr. Kiss Istvánra*. Magyar egyháztörténelmi vázlatok, 23. évf. (2011) 1-2. sz. 216.

²⁷ Dr. Kiss Istvánról az állambiztonság „ellenséges magatartása” miatt már 1951. november 3-án személyi dossziét nyitott. Az ekkor elkezdődő titkos nyomozati szakasz nem hozott eredményeket, így 1956. július 10-én lezárták a dossziét. A forradalom leverése után akkori szerepvállalásáért rövid időt őrizetben töltött, majd 1957-től újfent az egyházi elhárítás célkeresztjébe került, anyaga 1958. június 22-én került felújításra. Megkezdték ügynöki figyeltetését, és több tanút is kihallgattak ügyében. A dosszié lezárását 1960. április 9-én hajtották végre. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbbiakban: ÁBLT) 3.1.9. 0-8934.

²⁸ MNL OL XIX-A-21-d 1. d. 0018-8/1957.

²⁹ ÁBTL 3.1.9. 0-8934.

³⁰ ÁBTL 3.1.9. 0-8934.

³¹ MNL OL XIX-A-21-b 32. d. 2. t.

³² ÁBTL 3.1.9. 0-8934.

³³ MNL OL XIX-A-21-a 19. d. E-14-3/1960.; Kápolnai: *Emlékezés Dr. Kiss Istvánra*, 216.

³⁴ MNL OL XIX-A-21-b 32. d. 2. t.

³⁴ Az ÁEH 1967-es, utólagosan született értékelése alapján a hivatal központi és vidéki munkatársai nem voltak alkalmasak az egyházpolitikai munkára, a dokumentum politikailag tapasztalt, „marxista műveltséggel” felvértezett apparátus igényét fogalmazta meg. A forrás kritikus szemmel elemezte a káderek 1956-os forradalom közbeni kilengéseit, a rendszeresen indokként szolgáló „pa-

Borai Emil az egyházpolitika „üzemeltetői” között, a források nem adnak választ. Csak feltelezni lehet, hogy a káderhiány, a megbízható munkaerő csekély száma, illetve a Borai Emil részéről garantált munkaköri tapasztalat arra motiválhatta a hivatal vezetőségét és Heves megye pártapparátusát, hogy marasztalják bevált emberüket.

A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottságának (KB) Politikai Bizottsága 1958. június 10-ei ülésén tárgyalta az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya által készített, *Javaslat a Politikai Bizottságnak az állam és egyházak viszonyáról és az egyházpolitikai helyzetről* című előterjesztést. A Politikai Bizottság az ülésen úgy döntött, hogy „szükséges” felülvizsgálni azt a 20–25 kádert, akik felső- vagy középfokon állami szervek részéről egyháziügyi kérdésekkel foglalkoznak. Az előterjesztések vitájához tartozó emlékeztető tanúsága szerint maga Kádár János³⁵ vetette fel utolsó hozzászólóként, hogy „Meg kell nézni azt a 20–25 embert, akik állami vagy társadalmi területen felső, vagy középfokon egyháziügyi kérdésekkel foglalkoznak”.³⁶ A Politikai Bizottság 1958. június 10-ei határozatának értelmében, az egyházpolitikai munkatársak felülvizsgálatának céljából létrehozott bizottság 1958. július 22-én ült össze. A csoportba több pártállami szerv is delegált tagokat: az MSZMP Agitációs és Propaganda Osztálya Köteles Istvánt,³⁷ a Belügyminisztérium Zsiga Ferenc³⁸ rendőrnagyot, az ÁEH Miklós Imre elnökhelyettesét, végül

rancsra cselekedtem” védekező mechanizmust. MNL OL XIX-A-21-d 37. d. 002a-5/a/1967. Idézi még: Soós Viktor Attila: *Az Állami Egyháziügyi Hivatal és a Belügyminisztérium kapcsolatrendszere 1956 után, a hatvanas évek végéig*. In: Soós-Szabó-Szigeti (szerk.): *Egyházüldözés, egyházüldözők a Kádár-korszakban*, 223–224.

³⁵ Kádár János (1912–1989) Fiumében született Csermanek János néven, majd 1918-tól kezdve nevelőszüleiével Budapesten élt, és tanulmányait is itt végezte el, 1927-ben letette az iparostanonci vizsgát, írógépműszerész szakmát kapott. Tizenhét éves korában csatlakozott a kommunista mozgalomhoz, 1930-tól tagja volt a Kommunista Ifjúsági Internacionálénak és a Kommunista Magyarországi Pártjának, illegális kommunistaaként 1933-ban bebörtönözték, majd szabadulása után illegálisan tevékenykedett. 1943-ban vette fel a mozgalomban a Kádár János nevet, amit később is megtartott. 1945-től kezdve tagja lett az országgyűlésnek, és a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségének titkári és osztályvezetői feladatait is ellátta. 1948. augusztus 6-án ő követte Rajk Lászlót a belügyminiszteri székben, akinek perében döntő szerep jutott számára. 1950 nyarán őt is elérték a párton belüli tisztogatások, leváltották, lefokozták és pert indítottak ellene. A Legfelsőbb Bíróság életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte, majd Sztálin 1953-as halálát követően rehabilitálták. 1956. november 1-jén Münnich Ferenc kíséretében elhagyta Budapestet, 1956. november 7-én a szovjet tankok védelmében tért vissza az országba, és megkezdődött a forradalom leverése és a megtorlás periódusa. Kádár János ettől fogva egészen 1989-ig ugyan különböző pozíciókban (minisztertanács elnöke, államminiszter, MSZMP KB első titkára stb.), de Magyarország első számú vezetője maradt.

³⁶ Soós Viktor Attila: *Az Állami Egyháziügyi Hivatal vidéki munkatársainak felülvizsgálata 1958-ban*. In: Somorjai Ádám – Zombori István (szerk.): *Episcopus, Archiabbas Benedictinus, Historicus Ecclesiae*. Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára. Budapest, 2016. 514.

³⁷ Köteles István (1927–?) hat elemi iskolája mellett Ifjúsági Pártiskolát és MDP Pártfőiskolát végzett. 1956 novemberétől 1957 januárjáig karhatalmista a BM kötelékében. 1957 márciusától 1962 januárjáig az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának politikai munkatára volt, majd 1962-től újra a Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztály Vizsgáló Osztályán (II/8.) teljesített szolgálatot. https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:1896649720540704::NO::P5_PRS_ID:21165 (letöltve: 2016. máj. 16.)

³⁸ Zsiga Ferenc (1928–?) alkalmi segédmunkás, kiségitőmunkás, hivatalnok, majd hallgató a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen. 1952-től dolgozott az állambiztonság kötelékében mint hadnagy, 1955–1958 között rendőrnagy, 1958-tól őrnagy, 1969–1985 rendőr alezredes, BM karrierje csúcán ezredesként tevékenykedett. 1957-től az egyházi elhárítás BM II/5-c

a Tolna megyei Pártbizottság Prantner Józsefet,³⁹ aki ekkor megyei első titkári titulust viselt.⁴⁰ A négyfős bizottság személyi összetétele és a nevekhez kötődő életpályák szimbolizálják az MSZMP, az ÁEH és a BM közötti kapcsolattartást, együttműködést és átjárást.⁴¹ Az összeült bizottság a Heves Megyei Pártbizottság Agitációs és Propaganda Osztályával egyeztetve arra a megállapításra jutott, hogy Borai Emil az egyházpolitika területén maradhat. A fővárosi bizottság véleménye szerint az egri megbízottat „általános és politikai műveltsége, diplomáciai és politikai készsége feltétlenül alkalmassá teszi erre a munkaterületre”. Figyelemreméltó, hogy már az 1958-as felülvizsgálat során felbukkantak a Borai mentalitását kritizáló észrevételek: „...egyházi személyekkel szükséges diplomáciai ravaszkodást az elvtársak felé is sokszor alkalmazza, amivel sokszor sértő is.”⁴² Erre azért fontos külön kitérnünk, mert az évek múlásával kritikai színezetét tekintve a vizsgálatot végző funkcionáriusok megjegyzéseikhez nagyon hasonló elemzések születtek Borai Emil viselkedésével kapcsolatban.

A Politikai Bizottság határozata értelmében a szűk körű konzultáció eredményéről értesíteni kellett az adott egyházügyi főelőadó munkaterületének megfelelő megyét, majd az ott felkért személyek reflektálhattak, és kiegészíthették az elemzéseket. A bizottság tagjai közül Prantner József egyeztetett a megyei Agitációs és Propaganda Osztály vezetőjével, Dorkó Józseffel. Dorkó a testület álláspontjának első részével egyetértett, a politikai ármánnyal összefüggő vádakot viszont elutasította, s kijelentette, hogy ők ezt nem tapasztalták Borainál. A vidéki apparátus figyelmét inkább az egyházügyi főelőadó feltűnően közlékeny magaviselete keltette fel. Ennek következtében a megbízott szükségtelenül is „kifecsegett” bizonyos információkat.⁴³ Arról lehetett szó, hogy Borai Emil illetéktelen civileket, alkalomadtán papokat avatott be bizalmas ügyekbe. Ezt a hipotézist bizonyíthatja Prantner József ÁEH elnök 1964. augusztus 11-ei figyelmeztetése, aki levelében nagyobb elővigyázatosságra intette beosztottját az amúgy csak bennfentesekre tartozó adatok egyházi személyekkel történő megosztásával kapcsolatban.⁴⁴ Az egyeztetéseket követően 1959. január 22-én készült egy feljegyzés az Egyházügyi Hivatal vidéki munkatársainak helyzetéről, amelynek értelmében tíz egyházügyi főelőadó – köztük Borai Emil – a beosztásában maradhatott. A főelőadók közül öt fő esetben vetődött fel a leváltás igénye, ám mindössze kettőjüknek kellett távozniuk státuszukból. További öt személy körül ellentétes álláspont alakult ki a négyfős bizottság, valamint a megyei pártbizottságok és a megyei tanácsok részéről, az utóbbiak a káderek pozíciójának megerősítése mellett érveltek. Az ÁEH végül a helyi pártvezetők akaratát támogatta.⁴⁵

alosztály alosztályvezető-helyettese egészen 1961-ig. https://www.abtl.hu/ords/archontologia/?p=108:5:3360584713414804::NO::P5_PRS_ID:2329 (letöltve: 2016. ápr. 29.)

³⁹ Prantner József (1911–1975) először 1951 és 1955 között dolgozott az Állami Egyházügyi Hivatalnak mint főelőadó Vácott, alosztályvezető 1955-ig. 1955 szeptemberétől 1956 novemberéig az Országos Béketanács munkatársa. Az MSZMP Tolna Megyei Bizottság első titkára 1956. december 1. – 1961. október 31. között. 1961. november 1. – 1971. május 11. között az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke. Soós: *Az Állami Egyházügyi Hivatal*, 293–294.

⁴⁰ MNL OL XIX-A-21-d 3. d. 0034-1/1958.

⁴¹ Soós: *Az Állami Egyházügyi Hivatal vidéki munkatársainak felülvizsgálata*, 514.

⁴² MNL OL XIX-A-21-d 3. d. 0034-1/1958.

⁴³ MNL OL XIX-A-21-d 3. d. 0034-1/1958.

⁴⁴ Soós: *Az Állami Egyházügyi Hivatal*, 233.

⁴⁵ A felülvizsgálat kapcsán felmerült véleménykülönbségekről lásd bővebben: Soós: *Az Állami Egyházügyi Hivatal vidéki munkatársainak felülvizsgálata*, 528–529.

A hivatal 1959. június 2-án újfent autonóm országos főhatóság lett a Minisztertanács ellenőrzése alatt. Olt Károly⁴⁶ elnök leiratot intézett a megyei Végrehajtó Bizottságok elnökeihez. „A feladat fontosságára való tekintettel kívánatosnak tartom, hogy a felügyeleti jogot a megyei Végrehajtó Bizottság részéről lehetőleg a VB elnöke gyakorolja, és az egyházügyi főelőadók közvetlenül a VB elnöknek legyenek alárendelve. Szükséges ez azért is, hogy az egyházak felé az egyházpolitikai kérdéseknek fontossága ezáltal kiemeltessék.”⁴⁷ Lendvai Vilmos,⁴⁸ az MSZMP Heves Megyei Végrehajtó Bizottságának elnöke egy héttel később reagált Olt levelére. Az idézett sorokból jól kitűnik, hogy Lendvai az ÁEH kérésnek maximálisan eleget tett. „A 97.402/1959. számú megkeresésre közlöm, hogy a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány Titkársága Tanácsszervek Osztálya értesített arról, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal önálló országos főhatóságként a Minisztertanács közvetlen felügyelete alá tartozik. Ez értesítés kapcsán intézkedtem annak érdekében, hogy a megyei egyházügyi főelőadó, aki a művelődésügyi osztály szervezeti keretében működött, innen ki legyen emelve, és közvetlen a Végrehajtó Bizottság alá legyen rendelve.

A Megyei Tanács Végrehajtó Bizottság előterjesztésem alapján 510/1959. VB. számú határozatával az egyházügyi főelőadó működése feletti felügyelettel a vb. elnökét bíztam meg. Helyiség és egyéb, a működéshez szükséges dologi feltételek biztosítva vannak.”⁴⁹

A Heves megyei, mondhatni ideális helyzethez képest bizonyos helyeken eltéréseket lehet felfedezni. Szolnok megye vagy Szabolcs-Szatmár-Bereg megye területén például nem a VB elnökére, hanem annak helyettesére bízták az egyházügyi főelőadót. Problémát jelentett, ha nem álltak rendelkezésre megfelelő körülmények (helyiség, írók, irodai eszközök) az „adminisztratív feladatot ellátó bizalmi munkakörben dolgozó személy” tevékenységéhez. A rossz káderpolitika jelei ezekben az iratokban is menetrendszerűen megmutatkoztak: most néhány VB elnök fogalmazta meg az egyházügyi főelőadó személyével kapcsolatos kételyeit az utasítás teljesítéséről szóló feliratokban.⁵⁰

Borai Emil juttatásai

Borai Emil forradalom és szabadságharc előtti illetményeiről csak az 1956-os évről maradtak fenn adatok. A főelőadó számára 1956 májusában és az azt megelőző három hónapban havonta családi pótlék nélkül 1600 forintot és 64 Ft korpótlékot utaltak ki.⁵¹ Az illetmény-számfejtő lapon 1956 júniustól 1956 szeptemberéig havi bruttó 1770 Ft alapfizetés került felvezetésre, tehát júniustól béremelésre került sor.⁵² Borainak a forradalom után, 1957. február 1-jén szüntették be bérezését, az ezt megelőző három hónapban fizetését minden

⁴⁶ Olt Károly (1904–1985) 1959. június 2. és 1961. október 20. között az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke. Soós: *Az Állami Egyházügyi Hivatal*, 286–287.

⁴⁷ MNL OL XIX-a-21-b 38. d. 3/1. t.

⁴⁸ Lendvai Vilmost (1918–?) 1953. szeptember 1-jén választották meg a Heves Megyei Tanács VB elnökévé, ezt a tisztséget 1962. október 1-ig töltötte be. Eredetileg négy polgári elemi végzettségű, majd négy hónapot töltött pártiskolai képzésben, végül elvégezte a Jogi Egyetemet. Tisztsége alól történő felmentése után egy termelészövetkezet elnöke lett. http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=4963&catid=75%3Al&Itemid=67&lang=de (letöltve: 2016. máj. 16.)

⁴⁹ MNL OL XIX-A-21-b 38. d. 3/1. t.

⁵⁰ MNL OL XIX-A-21-b 38. d. 3/1. t.

⁵¹ MNL OL XIX-A-21-b 558. d.

⁵² MNL OL XIX-A-21-b 558. d.

pótlék nélkül 1841 Ft-ban határozták meg.⁵³ Felmentésekor a 2762 forintos felmentési illetmény mellé a hivatal az összesen tizenegy év munkaviszonyát figyelembe véve kiutalt számára 1013 Ft felmentési járulékot.⁵⁴

Borai Emil mint státusába visszahelyezett vidéki káder 1958 júniusa előtt 1900 Ft javadalmazásban részesült. A PB 1958. június 10-ei határozata 13. pontjának „b” alpontjában a következőképpen rendelkezett: „Olyan státuszba kell besorolni az Egyháziügyi Hivatal vidéki munkatársait, amely lehetővé teszi a papokkal való megfelelő foglalkozást.” Horváth János,⁵⁵ az ÁEH ekkori elnöke a fizetésemelés melletti érvelésében arra hivatkozott, hogy „a főelőadók igényesebben kell öltözködniük, és olyan elkerülhetetlen reprezentációs kiadásokat is vállalniuk kell, amelyek más tanácsi alkalmazottakat általában nem érintenek”.⁵⁶ A bérezési „reform” előtt a megbízottak részben a „főelőadói I.”, részben a „főelőadói II.” kulcsszámú állásba voltak beosztva. Az ÁEH vezetősége „az egyháziügyi megbízottak munkájuk jellege, politikai fontossága és szakmai felkészültségük miatt” a „főelőadói I.” kulcsszámú állásba helyezte a megyei munkatársakat. Borai számára ez 400 forintos béremelést jelentett, ennek köszönhetően a Heves megyei főelőadó 2300 forinttal a legjobban fizetett egyháziügyi főelőadók sorába lépett. A magasabb bérezés a megyei és egyházmegyei bővített munkakör miatt léphetett életbe, szemben a szolnoki, zalaegerszegi vagy a salgótarjáni főelőadók 2000 forintos havi fizetésével. Emellett természetesen figyelembe vették Borai Emil hivatali éveinek számát is.⁵⁷ Az alacsonynak éppen nem nevezhető apanázs 1969-re 3800 forintra emelkedett.⁵⁸ Általánosságban megállapíthatjuk, hogy a hivatal alkalmazottjának lenni a korszakban anyagi megbecsülést jelentett. Egy korábbi összehasonlító kutatás megvizsgálta az 1951-es indulási időszak fizetéseit, az 1957–1959 közötti Művelődésügyi Minisztérium Egyháziügyi Hivatala és az 1959-től önálló Állami Egyháziügyi Hivatal munkatársainak alapbéréit. Világosan kiderült, hogy amikor önállóan, a Minisztertanács felügyelete alatt működött a hivatal, a munkatársak bérezése kedvezőbb volt.⁵⁹ A komparatív elemzések arra is rávilágítottak, hogy mind a hasonló állami szervek átlagfizetéséhez, mind a hasonló munkakörhöz képest magasabb juttatást kaptak az Állami Egyháziügyi Hivatalban.⁶⁰

A béremelés mellett Borai Emil és kollégái alkalom adtán akár évente többször is egyéb illetményekben, jutalmakban részesültek. Az ÁEH elnöki iratainak tanúsága szerint a hivatal politikai és vidéki munkatársai a hatvanas évek első felében két ízben jutottak hozzá ügynevezett ruhasegélyhez. Először 1962 februárjában, amikor az elnökség egyszeri „beruházási segélyt” kért a Minisztertanácstól, amelyet fejenként 2500 Ft-os összegben utaltak ki (36 fő részére összesen 90 000 Ft).⁶¹ Másodjára ugyancsak 1962-ben, az év végén, december 17-én szintén 2500 Ft jutalomban (ruhasegély) részesült 20 egyháziügyi főelőadó.⁶²

⁵³ MNL OL XIX-A-21-b 558. d.

⁵⁴ MNL OL XIX-A-21-b 558. d.

⁵⁵ Horváth János (1921–1988) eredeti szakmáját tekintve vasesztergályos volt. 1951 és 1959 között dolgozott az ÁEH-ban. 1951-től elnökhelyettes, 1952-től 1959-ig elnök. 1959-től a Textilalkatrészgyártó Vállalat igazgatója. Soós: *Az Állami Egyháziügyi Hivatal*, 256.

⁵⁶ MNL OL XIX-A-21-d 3. d. 0046/1958.

⁵⁷ MNL OL XIX-A-21-a 21. d. P-51-1-2/1960.; Soós: *Az Állami Egyháziügyi Hivatal*, 194.

⁵⁸ Soós: *Az Állami Egyháziügyi Hivatal*, 191.

⁵⁹ Soós: *Az Állami Egyháziügyi Hivatal*, 191.

⁶⁰ Soós: *Az Állami Egyháziügyi Hivatal*, 193–194.

⁶¹ MNL OL XIX-A-21-a 25. d. H-34-3/1962.

⁶² MNL OL XIX-A-21-a 28. d. H-34-1/1963.

Mindkét alkalommal megkötésként szerepelt a Prantner József elnök részéről a beosztottakhoz intézett leiratban, hogy a kedvezményben részesülők kizárólag a segélyezés céljára – tehát ruházkodásra – költhetik a kiutalt összegeket. Borai a korszakban szokványos körítéssel külön köszönőlevélben biztosította hálájáról és hűségéről munkaadóit. 1963. január 8-án kelt, igen szerény hanghordozással kezdett köszönetnyilvánítása második bekezdésében utalva a közbeszédben akkoriban sokat hangoztatott stabil egyházpolitikai helyzetre beismerte, hogy a főelőadónak már „nem olyan látványos” a munkája, mint azelőtt. Ugyanakkor rávilágítva saját pozíciójának továbbra sem csökkenő súlyára, hangsúlyozta a megbízottak nagyobb felelősségét, az új körülményekkel együtt járó „meggondoltságot” követelő munkamódszereket.⁶³

A béremelés és ruhapénz egyfajta kezdeti lépésként értelmezhető az apparátus felemelését célzó koncepción belül. A hivatal munkatársainak csapnivaló megjelenése a papokkal történő találkozás alkalmával ugyanúgy rombolta az ÁEH tekintélyét, mint az ezzel párosuló durva stílus. Kiss István Nógrád megyei megbízott visszaemlékezésében szemléletesen ábrázolta az előadók külsejét: „A hivatal munkatársai is, a vidékiek is elhanyagolt, slampos, borostás kinézettel ültek le tárgyalni az egyházi partnerekkel. Úgy, ahogy ez egy munkáskádertől elvárható.”⁶⁴ A ruhapénzek folyósítását követően megkövetelték a megyei dolgozóktól, hogy öltönyt és nyakkendőt viseljenek.⁶⁵

A főiskolától a pártiskoláig

Miközben Borai az egyházkorlátozás lebonyolításának egyik legfőbb fogaskerekeként tevékenykedett, ügyelt saját szakmai előmenetelére is. Az ÁEH állományában ekkor ritkaságnak számító diplomás általános iskolai tanár képzés birtokában alkalmazták. A főiskolai tanulmányait „jó” eredménnyel végezte el.⁶⁶ Ezzel a képzettséggel Borai Emil kitűnt a korabeli egyházügyi főelőadók sorából. A megbízottak műveltségét illetően köztudomású, hogy az ötvenes években csekély arányban találunk köztük diplomával rendelkező egyéneket, sőt sok esetben még az általános iskolai végzettséget is pártutasításra szerezték meg. A kádárizmus kezdeti éveitől sem sokat változott ez. Szemléletes példa Lobkovitz Lászlónak,⁶⁷ a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei tanács egyházügyi főelőadójának esete, aki kihasználva a párt által kínált mobilizációs lehetőségeket az általános iskola elvégzése után néhány nappal egyetemi hallgató lett.⁶⁸

Mint minden egyházügyi főelőadó, a Heves megyei megbízott is rendszeresen látogatta az úgynevezett országos értekezleteket, ahol mai szóval élve „tréning” jelleggel megvitatták a legújabb irányelveket, és a munkatársak megkapták a legfrissebb feladatokat. Az ÁEH elnöke, osztályvezetői és osztályvezető-helyettesei mellett az egyházügyi főelőadók is lehetőséget kaptak a hozzászólásokra. A főelőadók rendszerint a helyi sajátosságok rövid elemzésével járultak hozzá a vitához.⁶⁹ A megbízottak állandó irányításának az ÁEH-tól leiratban

⁶³ MNL OL XIX-A-21-a 28. d. H-34-1/1963.

⁶⁴ Kálmán: *Kiútkeresés? Öngazolás?* 245.

⁶⁵ Kálmán: *Kiútkeresés? Öngazolás?* 246.

⁶⁶ MNL OL XIX-A-21-d 21. d. 0038/1-13.

⁶⁷ Lobkovitz László 1957-től 1963. december 15-ig dolgozott az ÁEH-nak mint egyházügyi főelőadó. 1963. december 15-től a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Talajérőgazdálkodási Vállalat műszaki vezetője. Soós: *Az Állami Egyházügyi Hivatal*, 275.

⁶⁸ Fazekas: *Egy „janicsár” különleges rekordja 1961-ből*, id. mű

⁶⁹ Az országos értekezletekre küldött meghívók az ÁEH Általános iratai (XIX-A-21-b) között maradtak fenn, a jegyzőkönyvek pedig a Titkosan Ügykezelt iratok (XIX-A-21-d) állagában találhatóak.

vagy telefonon érkező utasítások mellett ezek a találkozók képezték a személyes részét, illetve meg kell említenünk a központi politikai megbízottak megyei kiszállásait.⁷⁰ Ezek alkalmával a fővárosi káderek tanácsokkal, instrukciókkal látták el beosztottaikat, s olykor egy-egy kurrens egyházpolitikai problémát együtt próbáltak megoldani. Borai Emil és munkatársai a főosztályvezető-helyettesektől származó, telefonon vagy élő előadásban elhangzott intenciók alapján készítették például negyedéves munkaterveiket.⁷¹ Az egy egyházmegyéhez tartozó káderek szintén konzultáltak egymással a területet érintő munkamegosztásról.

Az MSZMP Heves megyei Végrehajtó Bizottságának (VB) irataiból kiderül, hogy Borai Emil az 1960/1961-es tanévtől a Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetem Filozófia Tanszékének tiszteletdíjas oktatógárdáját erősítette. Az egyetem 1960-as évnnyitójáról a megyei Népszerűség és az első nap eseményeiről. Beszédes, hogy a cikk Borai Emilt doktor titullussal tüntette fel a tantestület névsorában, holott ez a cím főiskolai diplomával nem illette volna meg.⁷² Az eset nem egyedülálló, egy 1960. novemberi számban a Hírek rovatban publikált közlésben is „dr.” előtaggal szerepel az egri főelőadó neve.⁷³ A szerkesztők talán e gesztussal óhajtották emelni az olvasók előtt az esti egyetem presztízsét. A hatvanas évek második felében Borai az oktatói tevékenységgel párhuzamosan az esti egyetem politikai gazdaságtani levelező tagozatán folytatott tanulmányokat.⁷⁴ A főelőadó szakosított képzése 1967-ig tartott, ekkor pártiskolai vonalon új képesítést szerzett.⁷⁵ Az esti egyetem előadásain kívül Borai Emil gyakran szerepelt a megye lakossága számára gyárakban, üzemekben, kultúrházakban és oktatási intézményekben megrendezett, tudományt népszerűsítő előadásokon. A programok alkalmával munkaköréhez igazodva az ateista világnézet propagálásával és a vallásos világnézet indirekt kritikájával összefüggő tematikát alakított ki. A referátumok összeállítását megkönnyítette az ÁEH irányelvei alapján végzett egyháztörténelmi és aktuális politikai kérdésekről történő állandó tájékozódás és az amúgy nem túl magas színvonaláról híres esti egyetemen lebonyolított továbbképzés.

Borai Emil munkájának sikerei

A karrierúthoz szorosan kötődnek azok a politikai hatalom szempontjából pozitív lépések, amelyeket Borai az ÁEH szolgálatában az egyházak rovására hajtott végre. Kétségtelen, hogy a kádárizmus első éveiben vitathatatlan sikereket tudhatott magáénak a Heves megyei főelőadó. A források tanulmányozásakor azonban figyelembe kell vennünk több jellemző sajátosságot. A központtól viszonylag távol tevékenykedő kádernek folyamatosan bizonyítania kellett munkájának fontosságát és feladatainak komolyságát. Borai ezt sohasem felejtette el kidomborítani az általa írott, rendkívül terjedelmes negyedéves és féléves jelentéseiben, illetve egyéb beszámolóiban. Ezeket a dokumentumokat megfelelő forráskritikával kell kezelnünk, hiszen az egyházkorlátozás „helytartójának” az általa elért eredmények kommunikálása mellett maximálisan érdekében állt a papság lejáratása, ellehetlenítése

⁷⁰ A kiszállások tapasztalatairól a Titkosan Ügykezelt iratok, illetve az Elnöki iratok (XIX-A-21-a) átlagába kerültek elhelyezésre jelentések.

⁷¹ MNL OL XIX-A-21-d 19. d. 0012/1–29.

⁷² Népszerűség, 11. évf. (1960) 213. sz. 1.

⁷³ Népszerűség, 11. évf. (1960) 263. sz. 4.

⁷⁴ MNL HML XXXV-22-3 13. d. 239. ó. e.

⁷⁵ MNL HML XXXV-22-3 15. d. 265. ó. e.

és manipulálása. Borai iskolai végzettsége és a pályán eltöltött évek rutinja folytán kiemelkedhetett társai közül. Azt, hogy az egyházpolitika „frontján” jobban teljesített bizonyos kollégáinál, bizonyítja, hogy egészen 1969-ig állt szerződéses viszonyban a hivatallal. A hatékonyság tulajdonítható kellőképpen gátlástalan és az ármánytól abszolút nem mentes mentalitásának, ami miatt az ÁEH nem egyszer bírálta is. Az egyházügyi főelődökkel szemben támasztott pontos elvárásokat a legújabb szakirodalomban forrásközlés formájában tételesen publikálták.⁷⁶ Ebben az esetben Borai egyházpolitikai manőverei közül mi azokat igyekszünk górcső alá venni, amelyek bepillantást engednek a kor egyházügyi megbízottjának mindennapi munkájába. A terjedelmi korlátok miatt jelen írásunkban három lényeges pontot fogunk áttekinteni: a békemozgalom 1956 utáni újjászervezését, az úgynevezett „reakciós” papság háttérbe szorítását, végül Borai Emil szerepvállalását az „ateista és antiklerikális világnézeti nevelés” terén.

Az előrelépések tekintetében lényeges megemlítenünk a papi békemozgalom újjászervezésére tett erőfeszítéseket. Köztudomású, hogy az 1956-os forradalom és szabadságharc megsemmisítő csapást mért a békemozgalomra. Az MSZMP egyházpolitikai elképzeléseinek egyik pregnáns pontjaként jelent meg 1957-től kezdve a mozgalom reorganizációja.⁷⁷ Az 1956-os események idején a szervezet súlyosan kompromittálódott, így a politikai vezetés 1957-ben jobbnak látta annak reformját. A törekvés nyomán igen korai sikerek diagnosztizálhatók: május 24-én megalakult az Országos Béketanács Katolikus Bizottsága (OBKB), ezenfelül az Opus Pacis (OP), amely egyfajta ellensúlyként a katolikus püspöki kar égisze alatt működött Grósz József⁷⁸ elnök vezetésével.⁷⁹ A helyzet Heves megyében az állampárt szempontjából igen szerencsésen alakult, mivel a békemozgalom mély gyökerekkel rendelkezett a területen. Már dr. Czapik Gyula⁸⁰ érsek, majd utóda, dr. Brezanóczy Pál káptalani helynök egyházkormányzata alatt megszilárdult egy jelentős befolyással s magas egyházi stallumokkal bíró választmányi tagokból álló békepapi gárda.⁸¹ Borai Emil 1957-ben azonnal felvette a kapcsolatot e „lojális” csoporttal, s megkezdte a békemozgalom restaurációját.⁸² Az állam részéről kiemelten fontos volt többek között Rozsáli Menyhért,⁸³

⁷⁶ Az ezzel kapcsolatos forrásokat idézi: Soós: *Az Állami Egyházügyi Hivatal*, 212–215.

⁷⁷ A témáról bővebben: Balogh Margit: *Egyház és egyházpolitika a Kádár-rendszerben*. Eszmélet, 9. évf. (1997) 34. sz. http://eszmélet.hu/balogh_margit-egyhazi-es-egyhazi-politika-a-kadar-rendszerben/ (letöltve: 2016. okt. 23.)

⁷⁸ Grósz Józsefet (1887–1961) 1911-ben szentelték pappá. 1943-tól kalocsai érsek, 1951-ben más egyházi vezetőkkel együtt letartóztatták, majd összeesküvés vádjával tizenöt év börtönre ítélték. 1955 októberében kiengedték a börtönből, de 1956 májusáig házi őrizetben tartották. 1956 májusában kiszabadult, majd elfoglalta az érseki széket. 1957-ben mint elnök csatlakozott az *Opus Pacis*hoz.

⁷⁹ Az Opus Pacis megalapításáról és a békepapi mozgalom megszilárdításáról lásd bővebben: Kálmán: *A Magyar Katolikus egyház helyzete*, 226–229.

⁸⁰ Dr. Czapik Gyulát (1887–1956) 1910. augusztus 10-én szentelték pappá Bécsben. 1939-től veszprémi megyéspüspök, 1943-tól egri érsek. 1956. április 25-én hunyt el Budapesten. Schematismus Clrei Archidioecesis Agriensis Ad Annum Jesu Christi, 1945. 193.

⁸¹ A békemozgalomról lásd bővebben: Pál János: *Békepapok. Katolikus békepapok 1950–1989*. Budapest, 1995.

⁸² MNL HML XXXV-22 12. 6. d. 57. ő. e.

⁸³ Rozsáli Menyhértet (1916–1973) 1940. június 16-án szentelték pappá. 1940-tól segédlelkész Mándokon, 1941-től Kemeccsén, majd 1943-tól Tiszafüreden, 1947-től hitoktató. 1949-től segédlelkész Fegyverneken és Miskolcon a Szent Anna plébánián. 1950-ben kerül vissza Heves megyébe előbb Egerszalókra, majd 1954-ben Verpelétre plébánosnak, 1957-ben kerületi esperes. 1958-tól plébános Jászberényben és patai esperes, 1959-től az egri egyházmegye apostoli kormányzói helynöke,

Varga Sándor,⁸⁴ Katona István⁸⁵ vagy Csépanyi Ferenc⁸⁶ szervező tevékenysége a békemunkában.⁸⁷ Az állami egyházpolitika az országos kiterjedésű *Opus Pacist* nyilvánvaló okokból hamar ellehetetlenítette, és idejekorán egy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei zárványszervezetté üresítette.⁸⁸ Az OP az OBKB-tól való függetlenségét csak csekély ideig tudta megőrizni Heves megyében. A megye békepapjai az OP elnöksége és a püspöki kar tudta nélkül helyi alakuló üléseket kezdtek el szervezni. 1957 decemberében Borai közreműködésével a megyei Hazafias Népfront vezénylete alatt a párt helyi reprezentánsaival közösen ült össze a „haladó papság” egy „baráti eszmecserére”. A gyűlésen maga Brezanóczy Pál helynök is tiszteletét tette, és a jövőben tevékenyen részt vállalt az egyházmegyéjébe tartozó területek békemunkájának fellendítésében.⁸⁹ A decemberi találkozó már ekkor a népfrontos szerveződéssel OBKB vidéki főlényének biztosítására irányult. Egerben az első Opus Pacistól függetlenül megtartott 1958-as békegyűlésről értesülve Grósz József kálócsei érsek azonnal levelet írt Brezanóczynak. Az érsek az Új Ember július 31-ei számából értesült a rendezvényről, s mélyszégyen megdöbbenésének adott hangot az egri káptalani helynöknek írott soraiban. Az ordinárius a Püspöki Kar döntéseivel való nyílt szembehelyezkedésként értékelte a történeteket. Grósz aggályosan megjegyezte: „...félő, hogy a Heves megyei példa követőkre talál.” „Ez esetben – folytatta – a Püspöki Kar kénytelen lesz úgy az Országos Béketanács Katolikus Bizottságát, mint az Opus Pacist feloszlatni.” Az érsek azt is tudtára adta Brezanóczynak, hogy érzékeli a Heves Megyei Katolikus Békebizottság és az Országos Béketanács Katolikus Bizottsága közötti hatalmas átfedéseket.⁹⁰ Borai Emil, miután látta, hogy a békemunka az irányelveknek megfelelően épül Heves megyében, taktikai megfontolásból áthelyezésekkel elérte, hogy a békepapok más megyékben folytathassák tevékenységüket. Ezzel a módszerrel a békemozgalom tekintetében „elmaradottabb” területeken is lojális, a békeakciókban jártas papok kezdtek tevékenykedni.⁹¹

Mivel az ÁEH vidéki reprezentánsa befolyással bírt az egyházi diszpozíciók irányaira, e jogosítványát előszeretettel alkalmazta az úgynevezett „klerikális reakcióval”, tehát a politi-

apátfalvi címzetes apát. 1962-ben a győri egyházmegye püspöki helynöke. *Az Egri Főegyházmegye schematizmusa*, (1963) 62.

⁸⁴ Varga Sándort (1911–?) 1936. február 16-án szentelték pappá. 1947-től plébános Balaton községben, 1953-tól Gyöngyös–Alsóvárosban, 1955-től érseki tanácsos, 1958-tól tanácsos plébános. 1958-tól Mezőkövesden I. plébános a Szent László toronyban, 1959-től Poroszlón címzetes apát. *Az Egri Főegyházmegye schematizmusa*, (1975) 144.

⁸⁵ Katona Istvánt (1912–?) 1936-ban szentelték pappá. 1936-tól segédlelkész Rakamazon, 1937-től hitoktató Tiszafüreden, 1938-tól tanulmányi felügyelő a Szent László konviktusban Mezőkövesden, 1940-től segédlelkész Polgáron, 1945-től hitoktató Kunszentmártonban. 1947-től hittanár Gyöngyösön, 1951-től plébános Tarnamérán, 1954-től Kerecsenden. 1958-tól plébános Füzesabonyban, 1958-tól kerületi esperes, 1961-től címzetes apát. 1965-től plébános Gyöngyös–Felsővárosban. *Az Egri Főegyházmegye schematizmusa*, (1975) 105.

⁸⁶ Csépanyi Ferencet (1919–?) 1944-ben szentelték pappá. 1944-től segédlelkész Kerecsenden, 1945-től Törökszentmiklóson, 1946-tól ugyanitt hitoktató, 1947-től segédlelkész Jászapátiban, 1951-től kihelyezett lelkész Bekölcén. 1953-tól plébános Kisdánán, 1955-től Kálban, 1958-tól kerületi esperes, 1959-től tb. kanonok. 1960-tól Nyíregyházán plébános az I. plébánián és szabolcsi főesperes, 1965-től címzetes apát, 1969-ben kanonok. *Az Egri Főegyházmegye schematizmusa*, (1975) 88.

⁸⁷ MNL HML XXXV-22 12. 6. d. 57. ő. e.

⁸⁸ Kálmán Peregrin OFM: *Az egyház 1956 után*. In: Szabó Csaba (szerk.): Magyar Katolikus Egyház 1956. Budapest, 2007. 228–229.

⁸⁹ MNL HML XXXV-22 12. 6. d. 57. ő. e.

⁹⁰ MNL OL XIX-A-21-a 14. d. O-24-14/1958A.

⁹¹ MNL OL XIX-A-21-d 14. d. 001-1-21-1962.

kailag megbízhatatlan vagy ellenséges egyházi személyekkel és csoportokkal szemben. Az egyházkormányzati szuverenitását erősen sértő procedúra bejártatott eljárásként kínálkozott a renitens klerikusok elszigetelésére, akiket a hivatal ezáltal periférikus plébániákra helyeztetett. Borai Emil többször hangoztatta jelentéseiben, hogy „Heves megyének speciális helyzete van”. Egyik beszámolójában a következőképpen nyilatkozott: „A községek jó fekvése, anyagi viszonyai a megyét az egyházmegye legjobb helyévé avatják. A papok álma, hogy itt kapjanak plébániát.”⁹² 1960-ban egy másik alkalommal összegzést készített a térség tíz legtöbb hívővel rendelkező plébániájáról, amihez újfent hozzátette, hogy Heves megye községei jobbak, mint az egri egyházmegye más tájai.⁹³ Még ha Borai némileg el is túlozta saját munkaterületének súlyát, akkor sem szabad figyelmen kívül hagyni az érseki központ jelentőségét. Az előzőekhez mérten a főelőadó az előnyösebb, nagyobb lélekszámmal rendelkező települések plébániáit és az egyházkormányzat tekintélyesebb stallumait „demokratikus”, tehát „megbízható” egyházi személyeknek tartotta fenn. Ez a törekvése már 1957 nyarától egyértelműen felismerhető, amikor az egyházmegye területén kinevezett tizenkét új esperes mindegyike ismert békepap lett.⁹⁴ Borai 1959-ben az idézett jelentést tette az ÁEH irányába: „Jelenleg Heves megyében minden esperesi helyen demokratikus pap van, akinek pozitív irányítása megmutatkozott a tsz. szervezések idején is.”⁹⁵ A „reakciós” nyilvánított papság viszont kénytelen volt elviselni a gyakori áthelyezéseket. „A helyzet megértéséhez tartozik még, hogy 1955-től mind intenzívebben befolyásoltuk a megyei dispoziciókat, olyan szempontból, hogy az agresszív, ellenséges, renitens elemeket megyén kívül, sok filiával rendelkező, anyagilag gyenge helyekre disponáltattuk” – írta ugyanő 1958-ban.⁹⁶ Borai 1962-ben újra felidézte az ÁEH számára a Czapik Gyulával és Brezanóczy Pállal vívott fáradságos harcainak kimenetelét. „1954-től 1960 nyaráig folyt ez [a] nem minden nehézség nélküli tisztítás, amikor mintegy kiráspolyoztuk az »Ecclesia militans« méregfogait, minden kulcshelyről eltávolítottuk a legvehemensebb antidemokratikus elemeket, a káptalan tagjait, s oda [a] papi békemozgalom kipróbált emberei kerültek.”⁹⁷

A Borai által instruált áthelyezések a rendszer szemében ellenséges tevékenységet kifejtő papok korlátozásának csak az egyik formáját kínálták. Az ÁEH és a kádárista állambiztonság az ötvenes évek második felében, még aktívabban a hatvanas évektől folyamatos kapcsolatban állt egymással annak érdekében, hogy szükség esetén zavartalan információcsere folyhasson a két fél között. A „reakciós papság” üldözése a politikai rendőrség asztalára tartozott, az egyháziügyi főelőadók az akciókban inkább segéderőként kaptak szerepet. Ahogy az például dr. Kiss István kapcsán említésre került, gyakran előfordult más titkos vagy nyílt nyomozati szakaszban, hogy az egyszerű feldolgozás szempontjából lényeges vagy a célszemélyekre kompromittáló információk adatszolgáltatójaként Borai Emil egyháziügyi főelőadó neve került a dossziék egyes oldalaira. Ezzel közvetlenül vagy áttételesen, de segítségére volt az egyházi elhárítás Heves megyei vonaltartójának, Lénárt Józsefnek⁹⁸

⁹² MNL HML XXXV-22 12. 6. d. 57. ő. e.

⁹³ MNL OL XIX-A-21-b 33. d. 2. t.

⁹⁴ MNL HML XXXV-22 12. 6. d. 57. ő. e.

⁹⁵ MNL HML XXXV-22 12. 6. d. 57. ő. e.

⁹⁶ MNL OL XIX-A-21-d 3. d. 0055-1- 0055-6/1958.

⁹⁷ MNL HML XXXV-22 12. 6. d. 57. ő. e.

⁹⁸ Lénárt József (1931–?) munkás-paraszt család sarja. 1951-ben az Soproni Erdőmérnöki Egyetemről két hónap után szeretett volna átmenni a Műszaki Egyetem Hadmérnöki Karára, ekkor a sikeres felvételi procedúra ígéretével elvégezte a tiszti képzést. A Magyar Néphadsereg égisze alól 1952.

több kisebb eset⁹⁹ „realizálása” mellett a monstre „Fekete Hollók” ügy egri szálának felgöngyölítésében.¹⁰⁰ Az egyházügyi főelőadó ÁEH-nak írt jelentéseit olykor Lénárt és kollégái is megkapták, attól függően, hogy mennyire tűnt érdekesnek az adott dokumentum tartalma az állambiztonság számára.¹⁰¹ A munkamegosztásból természetesen Borai is profitált, hiszen amit esetlegesen a papság nem mondott el neki, azt megtudta egyéb forrásból. „Brezanóczy és köztem lévő viszony viszont nagyon jónak, kiegyensúlyozottnak mondható. Rendszeresen mintegy beszámol ügyeiről, legalábbis nagy részükről, a többi pedig úgymint meg tudom máshonnan...” – írta egy 1963-as beszámolójában.¹⁰² A titkosszolgálatlalt történő együttműködés mellett persze az egyházügyi főelőadók elsődleges fegyvereként az ordinaríusoktól kikényszerített áthelyezéseket, nyugdíjazásokat és egyházi büntetéseket tartatjuk számon. Más kérdés, hogy ezeket a műveleteket, ha az állambiztonság úgy látta jónak, az egyházi elhárítás kérésére hajtották végre az ÁEH képviselői.

A vidéki apparátus munkakörét nem kizárólag az egyházak és a szűkebben vett klérus életének ellenőrzése töltötte ki. A megbízottaknak foglalkozniuk kellett a területükön élő lakosok világnézeti nevelésével is. Borai Emilnek az egyháziakról, érseki auláról és egyházpolitikai terveiről szóló horribilis mennyiségű jelentések elkészítése mellett legfőképpen előadások megtartása és például agitátorok, párttagok, üzemi munkások világnézeti nevelése jutott feladatként. A világnézeti nevelés – és a papokkal folytatott tárgyalások – esetében hasznos lehetett korábbi felsőoktatásban szerzett lexikális ismerete, amelyet a hivatal iránymutatásai szerint szakkönyvek olvasásával és pártiskolai úton folyamatosan bővített. Az „ateista és antiklerikális” propagandának nagy lökést adott az MSZMP Központi Bizottságának 1958. július 22-ei határozata, amely két pólusra osztotta az egyházak ellen fogantatott harcot. A párt elválasztotta egymástól a politikai ellenség, tehát a „klerikális reakció” és a „vallásos világnézet” fogalmait, így az ellenük vívott küzdelem szintén két pilléren nyugodott. Amint láthattuk, a „klerikális reakció” leküzdésére szükség esetén az adminisztratív módszerek is a szervek rendelkezésére álltak, viszont a „vallásos világnézetet” türelmes, akár több évtizedes ideológiai nevelőmunkával óhajtották az emberek tudatából végleg eltüntetni.¹⁰³

október 5-én nyomban átkerült az ÁVH-hoz. Tanulmányai befejeztével a Műszaki Egyetem Hadmérnöki Karán tevékenykedett mint elhárító tiszt. Az 1956-os forradalom során fegyverrel védte a Honvédelmi Minisztériumot, és később fegyveres karhatalmistaként verte vissza a forradalmárokat Budapesten. 1957 februárjában nyert beosztást a BM Heves Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztályára, a számára ekkor teljesen új feladatkört jelentő egyházi elhárítás vonalára, 1978-ig különböző rendfokozatokban itt tevékenykedett. ÁBTL 2.8.1. 0779

⁹⁹ Lásd például: Gál Máté: *The case study of the persecution of a rural church in Hungary after 1956*. In: Forisek Péter – Schrek Katalin – Szendrei Ákos (szerk.): *Műhelytanulmányok 3. Rejuvenating Scholarship. Collection of Graduate School Studies in History*. Debrecen, 2015. 135–146.

¹⁰⁰ Lásd bővebben: Wirthné Diera Bernadett: *Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádár-korszakban – Az 1961-es „Fekete Hollók” fedőnevű ügy elemzése*. PhD disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2015.

¹⁰¹ Ilyen volt például Borai Emil 1968. első félévi jelentése, amely több egyházi személyről tartalmazott kompromittáló adatot. MNL OL XIX-A-21-d 42. d. 007-17/1968.

¹⁰² MNL OL XIX-A-21-d 19. d. 007/1–42.

¹⁰³ Balogh Margit – Gergely Jenő: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005*. 2. kötet: 1944–2005. Budapest, 2005. 1003.

Az „új típusú” egyházpolitika jegyében napvilágot látott direktíva előtt Borai többször panaszkodott az ÁEH irányába, hogy nincs megfelelően szabályozva a kérdés.¹⁰⁴ A megújult igényeket és a hiányosságokat az MSZMP Heves Megyei Bizottsága is érzékelte, s 1959. november 11-én feladatul tűzte ki a járások, városok és községek számára, hogy mérjék fel az ateista propaganda helyzetét és társadalmi hatásait.¹⁰⁵ Putnoki László¹⁰⁶ első titkár és Dorkó József, az Agitációs és Propaganda Osztály vezetője által bekért információk alapján az elemzést Bíró József¹⁰⁷ megyei II. titkár 1959. december 2-án terjesztette fel az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályához.¹⁰⁸ Ezek után megkezdődött a szervezőmunka, amelyből Borai Emil mint előadó és a megyei pártbizottság mellett működő Ateista Bizottság¹⁰⁹ és az Oktatási Bizottság¹¹⁰ tagja vállalt részt együttműködve társadalmi és tömegszervezetekkel, illetve kulturális intézményekkel és iskolákkal.¹¹¹

Az egyházügyi főelőadó az előadások tekintetében megyeszerte több helyen tartott tudományt népszerűsítő referátumokat, amelyeket sokszor az éppen aktuális egyházpolitikai kérdésekhez igazított. 1964. február 1-jén például a gyöngyösi laktanyában adott elő „Egy év a külpolitikában és a II. Vatikáni Zsinat” címmel.¹¹² Előfordult, hogy célzottan egy csoport számára készítettek előadássorozatot. Az állam szempontjából érthető módon kiemelt prioritást élvezett a pedagógusok „helyes” világnézeti állása. Borai és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) kijelölt előadói komoly figyelmet fordítottak azokra a fogékonnyabb személyekre, akik a propaganda továbbadására alkalmasak lehetnek. Számukra kéthetes, úgynevezett bentlakásos ateista propagandista képzést szerveztek.¹¹³ A lakosság világnézeti nevelésével összefüggésben Borai Emil vitriolos megjegyzései a társadalmi és tömegszervezeteket s a tudományos intézményeket sem kerülték el. A vidéki megbízott elsősorban őket okolta a propagandamunka lomhaságáért. 1959-ben a hivatalnál bepanaszolta a TIT megyei vezetését, mivel ellenőrzése során kiderült, hogy a társulat az elkészített adatsorokkal szándékosan félrevezeti a megyei pártbizottságot, hogy pozitívabb szín-

¹⁰⁴ MNL OL XIX-A-21-d 2. d. 007-24/1958, MNL HML XXXV-22 12. 6. d. 57. ő. e.

¹⁰⁵ MNL HML XXXV-22. 12. d. 20. ő. e.

¹⁰⁶ Putnoki László (1922. július 18–?) 1957. január 5. és 1962. október 28. között volt az MSZMP Heves megyei első titkára. <http://o-o.hu/person/person.php?personid=8851> (letöltve: 2016. ápr. 25.)

¹⁰⁷ Bíró József (1915–1975) 1956 novemberétől a Heves megyei úgynevezett kormányösszekötő volt. Az ő kérése alapján kétszer rendelték el Egerben sortűzet, amelyek nyolc halálos áldozatot követeltek, s harmincnál is többen megsebesültek. Megbízásával párhuzamosan az MSZMP Heves Megyei Ideiglenes Intéző és Végrehajtó Bizottságának második embere lett. A hatvanas években a megyei pártszervezet első titkára, majd a megyei tanácselnöki tisztségét töltötte be. Cseh Zita – Pintér Tamás: *A Heves megyei kormányösszekötő 1956. november 22-ei jelentése*. ArchivNet, 1. évfolyam (2012) 3. sz. http://www.archivnet.hu/pp_hir_nyomtat.php?hir_id=396 (letöltve: 2016. máj. 17.)

¹⁰⁸ MNL HML XXXV-22. 12. d. 20. ő. e.

¹⁰⁹ MNL OL XIX-A-21-b 79. d. 2. t.

¹¹⁰ <https://www.neb.hu/hu/allami-egyhazugyi-hivatal> (letöltve: 2016. máj. 27.)

¹¹¹ Az egyházpolitika végrehajtásának intézménytörténetére lásd bővebben: Köbel Szilvia: *A pártállam strukturális eszköztára az egyházpolitika szolgálatában*. In: Soós–Szabó–Szigeti (szerk.): *Egyházüldözés, egyházüldözők a Kádár-korszakban, 195–220*. Kifejezetten a Heves megyei mechanizmusokra: Gál Máté: *„Jelentés a vallással kapcsolatos tömegnevelő munka helyzetéről és feladatairól.” A vallásos világnézet elleni eszmei harc fejezetei Heves megyében (1958–1964)*. In: Rakita Eszter (szerk.): *PhD-hallgatók III. konferenciája*. Műhelykonferenciák, műhelybeszélgetések X. Eger, 2015. 89–109.

¹¹² MNL OL XIX-A-21-d 23. d. 007-23/1964.

¹¹³ MNL OL XIX-A-21-d 13. d. 0030/1–2/s.

ben tüntesse fel magát. Az előadóknál és a helyszíni szolgált intézményeknél személyesen érdeklődött, de ők állításuk szerint semmit nem tudtak a küszöbön álló eseményről. Borai a referensekkel sem bánt kesztyűs kézzel. „Hiba itt még, hogy sokszor érvényesül az előadók kijelölésekor a bratyí szellem. Sokszor olyanokat bíz meg a TIT ilyen kényes ateista előadás megtartására, kinek csak annyira materiális a felfogása, amennyiben az előadásért járó 65 Ft-ra gondol. Így előadását ateista meggyőződés nem fűtheti át” – írta ugyanebben az jelentésében.¹¹⁴

A negatív visszhangok

Borai Emilről minden pályáján elért eredményét számba véve sem állíthatjuk, hogy mentes lett volna az apparátust érintő hiányosságoktól és hibáktól. Az ÁEH, mint arra már utaltunk, tisztában volt a hivatal személyzetét és politikáját átítató negatív jelenségekkel. Erről árulkodik egy 1967 decemberében keletkezett feljegyzés és a hozzá tartozó egykorú jelentés. A feljegyzés ismeretlen szerzője a forradalom előtti időszak gondjaival összefüggésben rögtön a hosszas okfejtés elején az állomány helyzetéről nyilatkozva a „történelmi távlat” tükrében megállapította, hogy annak személyi összetétele „egyáltalán nem volt szerencsés”.¹¹⁵ Az állomány csupán a „durva adminisztratív módszerek” alkalmazásában látta az egyetlen lehetőséget a papokkal történő kapcsolatfelvétel közben. A szerző 1967-ből visszatekintve rávilágított, hogy a kádergondokra az évek ugyan hoztak némi enyhülést, de nem olyan mértékben, mint amire szükség lett volna. A kritikus súlyos taktikai melléfogásként tartotta számon, hogy az ÁEH ezekre a „nem jelentéktelen posztokra nem a minden vonatkozásban legmegfelelőbb kádereket” állította.¹¹⁶

A hivatal berkein belül tapasztalható erőtlenség több dolgozót arra késztetett, hogy kifejezze rosszsallását az intézmény irányába. Az egri egyháziügyi főelőadó összefoglalóban is találunk éles hangú megjegyzéseket az ÁEH felsőbb szintű döntéseivel kapcsolatban. Borai egy a hivatal részére 1959-ben írott jelentésében nyíltan bírálta az ÁEH Brezanóczy Pál káptalani helynökkel kialakult kapcsolatát. Az egyháziügyi főelőadó fájlalta, hogy Brezanóczy budapesti utazásai során rendszeresen kijátszva az ő elképzeléseit saját koncepcióját érvényesíti. A szóban forgó panasz az egyházmegyében folyó éppen aktuális stallumok betöltése körüli tárgyalásokat érintette. Borai véleménye szerint az Egerben történt egyeztetések után Brezanóczy hirtelen Budapestre utazik, s ott igyekszik elgáncsolni a terveit. A hivatal pedig ahelyett, hogy segítené főelőadójának ügyét, nyugalomra inti az áthelyezéseket illetően, így nem halad megfelelő mederben az ügyvitel.¹¹⁷ Hozzá kell tennünk, hogy az egri ordinárius valóban jó összeköttetésekkel rendelkezett az ÁEH elnökségében, amit lehetőségeihez mérten törekedett egyháza javára kamatoztatni.¹¹⁸ Az egyháziügyi főelőadó és a Brezanóczy Pál közötti összeütközések a hatvanas években valamelyest enyhültek. Egy 1963-as iratból kiderül, hogy az „olvadás” valójában a hivatal utasításának köszönhetően ment végbe. „Az elmúlt évben sikerült elérni, hogy néhány megyei elvtársnál, különösen

¹¹⁴ MNL OL XIX-A-21-a 15. d. H-26-7/g/1959.

¹¹⁵ MNL OL XIX-A-21-d 37. d. 002a-5/a/1967. Idézi még: Soós: *Az Állami Egyháziügyi Hivatal és a Belügyminisztérium*, 223–224.

¹¹⁶ MNL OL XIX-A-21-d 37. d. 002a-5/a/1967.

¹¹⁷ MNL HML XXXV-22 12. 6. d. 57. ó. e.

¹¹⁸ Például Adriányi Gábor egyháztörténész is utalt ilyesfajta ismeretségre könyvében, eszerint Brezanóczy Pál tegező barátja volt Miklós Imrének. Adriányi Gábor: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország (1939–1978). A Mindszenty-ügy*. Budapest, 2004. 72.

Borai elvtársnál tisztáztuk [a] Brezanóczy személyével kapcsolatos vitát, vagyis személyének egyházpolitikai szempontból helyes értékelését.¹¹⁹

A hatvanas évektől a Rákosi-korszakot idéző munkamódszerek számára kedvező széljárás megfordult, s ez a tendencia egyértelműen megmutatkozott a vidéki főelőadók mindennapi munkavégzésében is. Borait több kritika érte az ÁEH felől, amelyeknek egy része az általa készített jelentések bornírt tartalmát érintette.¹²⁰ A beszámolók nem csak az ÁEH-nak szúrtak szemet. Dr. Csendes Károly,¹²¹ a legfőbb ügyész helyettese 1962. április 27-én kelt, Prantnerhez írott levelében felháborodásának adott hangot, amiért az elnök alkalmazottjától egy nyomozati anyagban „minősíthetetlen módon megírt” véleményadásra lelt. Csendes egyben kérte az ÁEH vezetőjét, hogy foglalkozzanak az ügygel, bizonyíték gyanánt pedig csatolta a szóban forgó, egyébként az egyik lelkésztől írott, valóban vulgáris kijelentéseket és feltételezhetően óriási túlzásokat tartalmazó inkriminált jelentést.¹²²

Az ÁEH 1962-ben behatóbban elemezte saját vidéki alkalmazottait. A Madai András¹²³ főosztályvezető-helyettes által írott 1962. november 20-ai Borai-jellemzésből jól kirajzolódik, milyen megítélés alá esett ekkor a főelőadó. A jellem- és munkamódszer-analízis kétség kívül a pozitívumokra is nagy figyelmet fordított. Elismerően értékelték Borai többéves tapasztalatát, kapcsolati hálóját, jó együttműködő készségét (például a BM munkatársai-val), adminisztrációban tetten érhető precizitását. Madai szerint felsőfokú iskolai végzettsége még alkalmasabbá tette egyházpolitikai feladatok ellátására.¹²⁴ A vezető káder rosszallást legfőképpen Borai Emil „jellembeli magatartásáról” szólva fogalmazott meg. A főosztályvezető-helyettes elpanaszolta, hogy beosztottja „több esetben állított olyan dolgokat, ami nem felelt meg a valóságnak”, vagy éppen „letagadott olyan eseteket, ami ő neki személy szerint kellemetlen volt”.¹²⁵ Madai a főelőadó rossz modorának számlájára írta, hogy többször „alap nélkül, vagy vélt esetek alapján marasztalt el embereket, ez vonatkozik civil és papi személyekre egyaránt”.¹²⁶ Az Állami Egyházügyi Hivatal dokumentumainak tükrében Madai András jellemzése nem tekinthető megalapozatlan feltételezésnek. 1962. március 21-én Borai panaszos levelet küldött Prantner József elnöknek az egyházi személyeknek tartandó politikai előadások éppen aktuális negyedik sorozatával összefüggésben. Az egyházügyi főelőadó a központ és vidék közti rossz kommunikációra tett észrevételeket, miszerint az ÁEH részéről csak a levele keletkezése előtt négy nappal, a rendezvény dátuma (március 27.) előtt pedig két héttel érkeztek meg a központi előadók beszédvázlatai. Borai a késéssel indokolta, hogy több felkért Heves megyei felszólaló a szűkös időkeretre hivatkozva nem vállalta a szereplést. Kifogásolta még, hogy a társszervező Hazafias Népfront Heves Megyei Bizottsága egyáltalán nem kapott felvilágosítást az ügyben. A bírálatok az előadók kvalitásairól sem hallgattak. Okulva az egyik meghívott szakember legutóbbi – Borai Emil

¹¹⁹ MNL OL XIX-A-21-d 20. d. 0032/1–9.

¹²⁰ MNL OL XIX-A-21-d 23. d. 007/1-83.

¹²¹ Dr. Csendes Károly 1960–1979 között volt a legfőbb ügyész helyettese. Zinner Tibor: *Igazságszolgáltatók a pártállam őrlőkövei között I. rész*. Bírák Lapja, 1. évf. (1991) 2. sz. 20.

¹²² MNL OL XIX-A-21-a 25. d. E-14-3/1962.

¹²³ Madai András 1958. július 1. – 1980. december 31. között dolgozott az Állami Egyházügyi Hivatalban. Csoportvezető, főosztályvezető-helyettes a Protestáns Főosztályon 1967. augusztus 1-jétől, főosztályvezető 1972. június 1-jétől a Protestáns és más felekezetek Főosztályon, 1973. május 1-jétől megbízott főosztályvezető. 1981. január 1-jétől korhatár előtti nyugdíjazására került sor. Soós: *Az Állami Egyházügyi Hivatal*, 277.

¹²⁴ MNL OL XIX-A-21-d 21. d. 0038/1-13.

¹²⁵ MNL OL XIX-A-21-d 21. d. 0038/1-13.

¹²⁶ MNL OL XIX-A-21-d 21. d. 0038/1-13.

tapasztalata alapján – „eléggye gyengén sikerült” referátumából, a népfronttal egyeztetve eldöntötte, hogy a katolikus és a protestáns egyháziak egy előadásra fognak beülni, kihagyva a délutánra előirányzott programrészt.¹²⁷ Herling Jakab,¹²⁸ a Katolikus Főosztály csoportvezetője és a terület felelőse feljegyzést készített Prantnernek, tisztázva a Heves megyei esetet. Madai András állásfoglalására hivatkozva kimentette a Borai Emil által mintegy alkalmatlannak nyilvánított előadót, ezek után rátért a politikai lényeglátástól távol álló tervek elutasítására, illetve a panaszlevélben állított valótlanúságokra. „Politikailag helytelen és nagyon káros, hogy Borai elvtárs önkényesen összevonta a katolikus és protestáns papok részére tartott előadást, továbbá a hivatali postakönyv szerint az előadásvázlatot legalább 8 nappal előbb kapták meg a megbízottak. Nem említve azt, hogy Prantner elvtárs utasítását a IV. előadássorozat utasításairól jóval előbb kapták kézhez, és így Borai elvtársnak volt elég ideje ahhoz, hogy előadót biztosítson.” A forráson látható, tollal írott széljegyzet alapján Borait ekkor a történetek miatt szóbeli figyelmeztetésben részesítették.¹²⁹

Az egri egyháziügyi főelőadó független szellemű döntéseiből keletkező súrlódások Madai András november 20-ai elemzéséből sem maradhattak ki: „Negatívumként jelentkezik még munkájában az is, hogy az országos egyházpolitika figyelmen kívül hagyásával vélt megyei érdekeket helyez előtérbe.”¹³⁰ A megyei sajtóosságokat összegezve ugyanekkor Herling Jakab néhány gondolatban summázta a munkamódszerek szempontjából fontosnak értékelt információkat. Az országos értékelésben ő maga is utalt a központi és helyi érdekek ütközésére, ami főként az áthelyezések színterén került felszínre.¹³¹ Madai szintén arra hívta fel a hivatal figyelmét, hogy a Borai által felügyelt „diszpozícióknál nem minden esetben megalapozott egyes személyek más helyre való áthelyezése”.¹³² 1962 nyarán például az egri egyháziügyi főelőadó és az egyházmegyéhez tartozó közigazgatási megyékben szolgálatot betöltő megbízottak vezényletével összesen százhusz személy diszponálására került sor. A főosztályvezető-helyettes az „egyházpolitikai szempontból nem indokolt” akció ellen 1962 szeptemberében késve emelt szót. A lokális szinten előre letárgyalt mozgatások addigra végrehajtásra kerültek.¹³³

Az előzőekben röviden ismertetett esetekkel megkíséreltük illusztrálni, ahogy az egri egyháziügyi főelőadó kritikus magatartása mellett visszatérő módon olykor teljesen semmi-be vette az ÁEH direktíváit s felettese intelmeit. Nem meglepő, hogy Madai András jelentésének végén visszacsatolva Borai Emil hiányosságaira megemlítette, hogy a munkaterületen eltöltött tetemes hosszúságú idő és a vezetőség felől érkező figyelmeztetések ellenére sem sikerült alapvető javulást elérni. Majd kissé rezignáltan hozzátette, hogy mindössze „alkalomszerű változás tapasztalható”.¹³⁴

¹²⁷ MNL OL XIX-A-21-b 71. d. 3. t.

¹²⁸ Herling Jakab (1926–1981) 1953. április 25. – 1957. július 31. között dolgozott az Állami Egyháziügyi Hivatalban mint vidéki munkatárs, püspöki megbízott Kalocsán 1952-től, 1953-tól Székesfehérváron, 1957. március 16-tól az esztergomi egyházmegyei hatóság mellé rendelt miniszteri biztos. Az Országos Béketanácsban, majd a Hazafiast Népfrontban eltöltött évek után 1960. január 15. és 1981. augusztus 30. között visszatért az ÁEH-ba. Az általunk tárgyalt időszakban csoportvezetőként tevékenykedett a Katolikus Főosztályon. Soós: *Az Állami Egyháziügyi Hivatal*, 254.

¹²⁹ MNL OL XIX-A-21-b 71. d. 3. t.

¹³⁰ MNL OL XIX-A-21-d 21. d. 0038/1-13.

¹³¹ MNL OL XIX-A-21-d 21. d. 0038/1-13.

¹³² MNL OL XIX-A-21-d 21. d. 0038/1-13.

¹³³ MNL OL XIX-A-21-d 17. d. 0042/1-2.

¹³⁴ MNL OL XIX-A-21-d 21. d. 0038/1-13.

Miklós Imre az ÁEH munkamódszerének kérdéskörében végül az 1963. január 29-ei országos értekezleten hosszú referátumban összegezte a hivatal addigi tapasztalatait, és kijelölte a jövőben esedékes irányelveket. Az elnökhelyettes témakörönként vette górcső alá a tematikát érintő gócpontokat, s adott esetben nem zárkozott el a vidéki példák emlegetésétől sem. A jegyzőkönyvben rögzítettek szerint a bírálatokat – köztük említve a Madai-féle kritikát – az intézmény egyes dolgozói úgy értelmezték és híresztelték, hogy ezek különböző személyek közti ellentétek megnyilvánulásai. A vélhetően nem minden alap nélküli híresztelések tovább rombolhatták a konfliktusoktól amúgy sem mentes belső morált.¹³⁵ Ugyanitt előkerült a Heves megyei anomáliák között is szereplő „központ és vidék ellentét”. Miklós Imre hangsúlyozta, hogy a megbízottaknak járó nagyobb önállósággal meglazult a munkafegyelem. „Bizonyos helyi politika kialakítása címén helyenként központ-ellenesség jelentkezik...” – hangoztatta az elnökhelyettes, kimondatlanul utalva ezzel például Madai András Borai helytelen lépéseivel összefüggő gondolataira.¹³⁶

Az egri megbízott magatartásán a főosztályvezető-helyettes egészen konkrét és Miklós Imre országos értekezleten tett általános jellegű bírálatai ellenére sem változtatott. Borai Emil 1964 júniusában újra összeütközésbe került Madaival, az aktuális hittanbeíratások ellenőrzése végett kiküldött budapesti munkatárs nem megfelelő fogadtatása és az eredetileg közösen tervezett kiszállás sikertelensége, illetve a főelőadó már-már szokványosnak mondható torzításai miatt. Borai az eset kapcsán írott levelében bokros teendőire és a Debrecenben tartott értekezleten előre nem jelzett gépkocsi igényre hivatkozott, s ezzel magyarázta, hogy délelőtt nem tudott találkozni a kiérkező Rémi Jánossal,¹³⁷ délután pedig már nem volt lehetséges autót kérni a megyei tanácstól.¹³⁸ Madai András válaszában hosszasan bizonyította, hogy beosztottja ismételten valótlanosságokat állított, és a kiküldött Rémi nem a főelőadón kívül álló okokból maradt ki a teljes akcióból. „Biztonság okáért beíratás előtti napon »K« vonalon kerestelek, a Tanácsnál az Elnöki titkár megígérte, hogy megkeres téged, és vissza fogsz hívni telefonon. Mivel aznap vissza nem hívtál bennünket, másnap reggel 09 órakor Vicziánné elvtársnő ismét keresett telefonon, de nem tudott veled beszélni. Rémi elvtárs elmondása szerint du. 3 órakor tudott veled beszélni, ugyanis amikor vidékről visszaérkeztél. Tudomást szereztünk arról is, hogy az első nap nem vettél részt beíratás ellenőrzésen sem. Leveledben kocsi hiányra hivatkozol, ez nem fogadható el, mert gépkocsit jó pár nappal a hittanbeíratások előtt kellett volna igényelni. Az pedig teljesen érthetetlen, hogy miért kellett korán reggel vidékre kiutaznod, holott a délelőtti folyamán a beíratás ellenőrzésével kapcsolatos dolgokat kellett volna lerendezni.”¹³⁹ A leiratból idézett tényfeltáró sorok bizonyítják, hogy a főelőadó a mindenki más számára érthető eligazítás ellenére önálló ellenőrzésbe kezdett, s egyáltalán nem vett tudomást az ÁEH előzetes telefonhívásairól. Levele végén Madai a szokott módon emlékeztette Borait saját felelősségének súlyára. „Összegezve az a véleményem, hogy helyesebb lett volna, ha önkritikusan megírtad volna a való helyzetet, hogy miben követtél el hibát, és a valóságnak megfelelően tártad volna fel az okokat. Nagyon furcsának találok, hogy csak nálad voltak ilyen nehézségek és problémák a

¹³⁵ MNL OL XIX-A-21-d 15. d. 0010/1/1963.

¹³⁶ MNL OL XIX-A-21-d 15. d. 0010/1/1963.

¹³⁷ Rémi János (1923–?) 1952 és 1983 között dolgozott az Állami Egyháziügyi Hivatalban mint könyvelő, pénzügyi előadó, főelőadó, osztályvezető, főosztályvezető-helyettes a Gazdasági Hivatalban, főelőadó, főosztályvezető-helyettes a Gazdasági és Pénzügyi Főosztályon. Soós: *Az Állami Egyháziügyi Hivatal*, 296.

¹³⁸ MNL OL XIX-A-21-b 89. d. 2. t.

¹³⁹ MNL OL XIX-A-21-b 89. d. 2. t.

megbeszélés után, mert a többi elvtársak is ugyanazokat a szempontokat kapták meg, amelyek szerint neked is elő kellett volna segítened az ellenőrzés jó megszervezését.”¹⁴⁰

Összegzés

Az egyértelműen érzékelhető, hogy a hatvanas években az ÁEH-nak több esetben meggyűlt a baja Borai Emil független és összeférhetetlen mentalitásával, ami óhatatlanul presztízsveszítéssel járt együtt. Az 1956-os forradalom előtti állapotok restaurációjában és a megújult igények kiszolgálásában az egri egyháziügyi főelőadó eleinte nagy szükség volt rutinja, ismeretei és tájékozottsága folytán. A pályán eltöltött évei és a hivatal 1956-ot követő zavarai többször arra motiválták, hogy saját feje után menjen, és erős kritikai megjegyzéseivel másokat, olykor az ÁEH-t vádolja mulasztásaiért. Ebben nagy szerepe lehetett a Rákosi-korszakból örökölt rossz beidegződéseknek, amelyek a Kádár-korszakban sem koptak ki a vidéki apparátusból. Ha országos kontextusba akarjuk helyezni Borai Emil példáját, arra a megállapításra jutunk, hogy nem elszigetelt esettel állunk szemben. Az egyháziügyi főelőadók részéről megnyilvánuló negatív vélemények és az apparátus rosszul megválogatott összetétele, mint azt az 1967-es feljegyzés is bizonyította, változtatásokra sarkallta a vezetést. A hatvanas évek közepén meg is indult a megyei tanácsokkal egyeztetve a gyengébb vidéki egyháziügyi főelőadók lecserélése.¹⁴¹ Azt nem tudjuk biztosan, hogy az 1969-es esztendőben Borai Emil negyvenöt éves korában a káderállomány „szanálásának” esett-e „áldozatául”. Az a kérdés, hogy az egri megbízott önként vagy a hivatal döntésére, netán más okból hagyta ott munkahelyét, egyelőre nyitott marad, s további kutatásokat igényel. Annyi viszont kétségtelen, hogy Borai Emil helyére Tatai István¹⁴² egyháziügyi tanácsos lépett. Tatai és Borai a jelek szerint egészen más jellemmel bírtak. Erről árulkodik Herling Jakab Heves megyét elemző 1970-es jelentése, amelyben Brezanóczy Pál és a megyei tanácselnök kiegyensúlyozott kapcsolatáról írva a következő megállapítást tette. „Ez annál is inkább figyelemre méltó, mivel korábban, első sorban Borai elvtárs intrikus magatartása miatt sok nehézséggel küzdöttünk. Tatai István elvtárs egyháziügyi tanácsossá történő kinevezése is jó, pozitív lépésnek látszik. Tatai elvtársnak minden képessége és adottsága megvan ahhoz, hogy eredményesen végezze el feladatát. Tatai elvtárs előnye, hogy szerény. Első fél éves jelentése is jó képességéről tanúskodik.”¹⁴³ Tatai István a korszakban elvárt előmenetellel vágott neki a hivatali munkának, általános iskolai tanárként megfelelt az ÁEH által támasztott kritériumoknak. Habitusából és fegyelmezettségéből következően tartotta magát a központi irányelvekhez, és az egyházi személyekkel történő kapcsolattartás is gördülékenyebben haladhatott, mint elődje hivatali ideje alatt. Vélhetően ezekre a tényezőkre vezethető vissza, hogy Tatai István majdnem kilenc évet töltött el az ÁEH kötelékében.

¹⁴⁰ MNL OL XIX-A-21-b 89. d. 2. t.

¹⁴¹ Köbel: *Oszt meg és uralkodj*, 89.

¹⁴² Tatai István (1923–?) általános iskolai tanító, 1957-től a Marxista Leninista Esti Egyetem szakosított képzésén szerzett képesítést. A tanítói pályáról került a megyei tanács alkalmazásába, mielőtt a VB Oktatási Osztály tanulmányi felügyelője (1951–1954), majd a VB Titkárság főelőadója lett (1954–1969). 1969. május 1. – 1978. március között dolgozott az Állami Egyháziügyi Hivatalban, a Heves Megyei Tanács Végrehajtó Bizottság egyháziügyi titkára. Soós: *Az Állami Egyháziügyi Hivatal*, 309.

¹⁴³ MNL OL XIX-A-21-d 55. d. 0031/1–3.

MÁTÉ GÁL

*The Post-1956 Career of a Contentious Country Deputy.
The Activity of Emil Borai, the Administrator of the State Office
of Church Affairs between 1956 and 1969*

The paper gives an insight into the career path of the person who “operated” the state socialist church policy in Eger. Emil Borai worked as an administrator of church affairs for the State Office of Church Affairs (ÁEH) between 1952 and 1969. However, the surviving archival sources allow us to reconstruct mostly his post-1956 activity. Due to the characteristics of the source material, the present paper focuses on studying the period following the 1956 revolution and war of independence.

Through the personal example of Emil Borai, it describes the everyday tasks, the successes and the difficulties of a country cadre fighting on the “front” of church affairs. It shows how these tasks were constantly changing according to the varying demands of Kádár’s ecclesiastical policy. When it comes to the difficulties, the revolution and war of independence is in focus as this was a traumatic experience even for the communist cadre and his colleagues. In the meantime, the paper gives an insight into how the mechanism of the restrictions and persecution targeting the Catholic church worked in the country, relying on cases the author selected and analyzes on the basis of his experiences gathered through years of research.

It also makes an attempt to answer the question how the career progression and the wages of an official dealing with church affairs looked in the period, and what further allowances ÁEH provided to its employees in the country. Finally, Borai’s personality is an important factor: we describe the picture the office formed of him, which became more and more negative with the passing of time, and the more and more frequent criticism from his superiors, which gradually replaced the words of praises.

BALÁZS PÉTER

Az újkori holland tolerancia mítosza a történettudomány újabb eredményeinek fényében

Vajon miben rejlik a hollandok történelmének nemzetközi relevanciája? Mit tanulhattak s mit vettek át az európai országok a hollandoktól a múltban, s milyen tanulságokkal szolgálhat az Egyesült Tartományok újkori történetének tanulmányozása a korszak specialistái számára? Miért foglalkozik az utóbbi időben viszonylag sok külföldi historikus e kis területű ország történetével (s különösen annak újkori évszázadaival)? E kérdésekre keresik a választ a *Low Countries Historical Review* szerkesztői a folyóirat egy 2010-ben publikált különszámában. A kérdés minden aspektusára idő és kompetencia híján aligha térhetek ki, bevezetőmben mégis meg kívánom említeni azt, hogy a holland nemzetiségű és a holland történelemmel foglalkozó külföldi historikusok egy jelentős része meg van győződve arról, hogy a kis tengerparti országra az élet számos területén *gidslandként*, azaz *guiding countryként*, a többi nemzet számára használható mintákat és tapasztalatokat nyújtani képes entitásként érdemes tekinteniünk.¹ Sokak szerint a „kis nemzetek legnagyobbika” hozta létre például a világ első modern nemzeti gazdaságát,² s a világtörténeti áttekintésekben azt is szokás hangsúlyozni, hogy minden bizonnyal az övék volt az első igazán szervezett gyarmatbirodalom is.³ Se szeri, sem száma ezenkívül az újkori holland tudományos és szellemi élet félelmetesen termékeny voltát hangsúlyozó elemzéseknek, amelyekből desztillálható volna valamiféle – szorgalomból, együttműködésre való készségből és pragmatizmusból összeálló – sajátos nemzeti karakter, a *dutchness* ideáltípusa.⁴ Lehetséges persze a lelkes holland hazafiak és hollandbarát történészek állításaihoz szkeptikusan közelítve inkább azt vizsgálni, milyen ideológiai funkciót tölt be ez a nemzeti kivételességről szóló, velejéig eszszencialista diskurzus (amely egyébként könnyen párhuzamba állítható az *exception française* vagy a német *Sonderweg* historiográfiai hagyományával) a holland nemzettu-

¹ Frijhoff, Willem: *The relevance of Dutch History or much in little? Reflections on the Practice of History in the Netherlands*. BMGN – Low Countries Historical Review, vol. 125. (2010) No. 2-3. 13.

² De Wries, Jan – Van der Woude, Ad: *The First Modern Economy. Success, Failure and Perseverance of the Dutch Economy, 1500–1815*. Cambridge, 1997.

³ Israel, Jonathan: *Dutch History from the Perspective of World History*. In: *Over de grenzen van de Nederlandse Geschiedenis. Jubileumsymposium van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis*. The Hague, 2002. 25–33.

⁴ Israel, Jonathan: *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall 1477–1806*. Oxford, 1995. 271–275.

datban vagy éppen a tradicionális meggyőződéseket nemzedékre áthagyományozni igen csak hajlamos nemzetközi historiográfiában.⁵

A fentebbivel némiképp párhuzamba állítható képet kapunk, ha a holland aranykor történetét vallási-felekezeti szempontból vizsgáljuk. Amint az köztudott, a köztársaságot alkotó tartományokban kegyes vallási érzuülettel áthatott, keresztény hitüket mélyen megélt polgárok éltek a 17–18. században. Nem ez biztosít azonban különleges helyet a 17. századi holland politikai-teológiai berendezkedésnek az újkori európai történelmet tárgyaló összefoglalásokban, hanem inkább az, hogy a kortársi és részben a mai napig is fennálló közmeggyőzés szerint a felkelést követően az Egyesült Tartományok a szinte korlátlan vallási tolerancia és gondolatszabadság hazája lett, olyan ország tehát, amely tömegével adott menedéket az Európa legkülönbözőbb pontjairól érkező másként gondolkodóknak, ha azoknak szülőhazájukban, heterodoxiájuk okán, forróvá vált a talaj a lábuk alatt. A hugenottákat üldöző Franciaországból Rotterdamba menekülő Pierre Bayle és a nantes-i ediktum 1685-ös visszavonását védelmező Bossuet püspök vagy éppen az angol utazó, William Temple⁶ a holland politikai berendezkedés efféle megítélésében egyetértenek, még akkor is, ha a jelenségnek esetenként diametrálisan ellentétes értelmezését adják.⁷ A konszenzus tehát az országot jellemző befogadó szellemiségről, a felekezeti sokszínűség tolerálásáról és a gondolatok közlésének legalább viszonylagos szabadságáról szól, ami, merészebb megfogalmazások szerint, az újító vallási eszmék és együttélési gyakorlatok európai laboratóriumává teszi az Egyesült Tartományokat – olyan országgá, mely igen sajátos, szabadelvű, innovatív, az állam és egyház elválasztásának modern elvét megelőlegező berendezkedést hívott életre egy olyan történelmi korszakban, amelyben Európát a felekezeti állam (*confessional state*) részben integratív, részben azonban kétségkívül represszív modellje uralta.⁸ A mai történészek jelentős része tehát proto-liberális, proto-demokratikus, a sokszínűséget alapvető értéként kezelő országgént látja az újkori Egyesült Tartományokat.⁹ E felfogás szerint a vallás- és egyházpolitika volna az a szféra, amelyben a legkézenfekvőbb módon tekinthetjük a modernitást megelőlegező *gidsland*nak a köztársaságot, méghozzá elsősorban azért, mert a kontinens legtöbb országával (a katolikus Francia- és Spanyolországgal, az anglikán Angliával, az evangélikus államegyházat működtető skandináv országokkal stb.) ellentétben itt az állam intézményrendszere látszólag nem kapcsolódik össze a rivális felekezetek egyikével sem. Ahogyan azt látni fogjuk, az utóbbi évtizedekben e fentebb vázolt értelmezési hagyomány mindkét pillérét megingatták a szakirodalmi tanulmányok: egyfelől a köztársaságot is besorolják a felekezeti államok közé, másfelől pedig az utóbbi időben az

⁵ A mítoszkritikai közelítésről lásd: Frijhoff, Willem – Cruz, Laura (eds.): *8 Myth in History, History in Myth*. Leiden, 2009.

⁶ A holland toleranciáról Temple-hoz hasonló szimpátiával nyilatkozó angol utazókról lásd: Pettigree, Andrew: *The Politics of Toleration in the Free Netherlands, 1572–1620*. In: Grell, Ole Peter – Scribner, Bob (eds.): *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*. Cambridge, 1996. 182.

⁷ A 17–18. századi európaiak holland toleranciáról alkotott képéről szép összefoglalás: Bots, Hans: *Tolerantie of gecultiveerde tweekracht? Het beeld van de Nederlandse tolerantie bij buitenlanders in de zeventiende en achttiende eeuw*. BMGN – Low Countries Historical Review, vol. 107. (1992) No. 4. 655–669.

⁸ Spohnholz, Jesse: *Confessional Coexistence in the Early Modern Low Countries*. In: Safley, Thomas M. (ed.): *A Companion to Multi-confessionalism in Early Modern Europe*. Leiden, 2011. 47–48.

⁹ Lásd például: Schilling, Heinz: *Religion, Political Culture and the Emergence of Early Modern Society*. Leiden, 1992.

újkori felekezeti államra sem elsősorban a represszió és az intolerancia eszközeként, sokkal inkább a felekezetek együttélésének problémájára adott többé-kevésbé hatékony válaszként szokás tekinteni.

Az újkori bölcséleti hagyomány jó ismerői a példásan toleráns Hollandiáról szóló értelmezést Spinoza *Teológiai-politikai értekezésének* híres passzusaival is alátámaszthatják: „Abban a ritka szerencsében részesülünk, hogy oly államban élünk, amelyben mindenkinek teljes vélemény szabadsága van, és Istent mindenki a maga gondolkodásmódja szerint tisztelheti, és amelyben semmit nem tartanak drágábbnak és becsesebbnek a szabadságnál.”¹⁰ Az újabb értelmezők között vannak azonban, akik szerint a gyakran idézett mondatban a filozófus a legkevésbé sem őszintén dicséri hazájának politikai berendezkedését, éppen ellenkezőleg: gyilkos iróniával bírálja az 1660-as évek második felének történéseit. Amíg ugyanis művében dolgozott, közeli barátja, Lodowijk Meyer *Philosophia Interpres Sacrae Scripturae* (1666)¹¹ című (névtelenül publikált) munkájának racionalista szellemisége óriási felzúdulást váltott ki, baráti-tanítványi körének egy másik tagját, Adrian Koerbagh-ot pedig tíz évi börtönre és magas összegű pénzbírságra ítélték két olyan könyvéért, amelyben a „keresztény hit legfontosabb tanításait és misztériumait” kérdőjelezte meg.¹² A református egyház helyi konzisztóriumai által kezdeményezett, ám a városi önkormányzatok (tehát a világi hatalom) által meghozott ítéletek jogi alapját a Holland tartomány rendi gyűlése által 1653-ban elfogadott anti-szociniánus törvények jelentették. Ne feledjük el azt sem, hogy Spinozának már a fentebb említett műve sem örvendett osztatlan népszerűségnek a magisztrátus körében, az Etikát is magában foglaló *Opera Posthumát* pedig 1678-ban előbb Holland tartomány rendjei, majd az össztartományi rendi gyűlés tiltotta be.¹³ Leszűrhetjük mindebből, hogy a gondolatok közlésének szabadsága egyáltalán nem volt korlátlan az Egyesült Tartományokban, hiszen a szentháromság tagadói, továbbá a mennoniták heterodox krisztológiai nézeteket valló csoportjai és végül a dogmáktól mentes *religio universalis* valló „spinozisták” csak a bebörtönöztetés vagy a száműzetés kockázatát vállalva próbálhatták kifejteni nézeteiket.¹⁴ A 17–18. század fordulójáról számos „mártírját” ismerjük a szabad gondolatnak. (A mártír szó idézőjeles használatát az teszi indokolttá, hogy a holland heterodoxok nem máglyára, hanem börtönbüntetésre vagy száműzetésre ítéltettek – előbbibe persze, ahogyan azt számos példa mutatja, könnyen bele is lehetett halni). A fentebb idézett spinozai passzusoknak Jonathan Israel egyébként sem egyenes olvasatát, sem pusztán ironikus értelmezését nem fogadja el. Legvalószínűbbnek éppenséggel azt látja, hogy a szöveg ravasz retorikával megírt propaganda-üzenet volt a szabadság elmélyítése érdekében. Israel szerint Spinoza arra hívja fel a politikai stabilitásban érdekelt magisztrátusok figyelmét, hogy a lelkiismeret és a gondolatok közlésének szabadsága egyáltalán nem veszélyezteti a társadalmi békét, annál nagyobb kockázatok rejlenek viszont az egyházak hatalmi

¹⁰ Spinoza: *Teológiai-politikai tanulmány*. Ford. Szemere Samu. Budapest, 1984. 12.

¹¹ A mű modern francia fordítása: Lagrée, Jacqueline – Moreau, Pierre-François (dir.): *La philosophie interprète de l'Écriture Sainte*. Paris, 1988.

¹² Israel, Jonathan: *Religious toleration and radical philosophy in the Dutch Golden Age*. In: Hsia, R. Po-Chia – Nierop, Henk van (eds.): *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age*. Cambridge, 2002. 148–149. Koerbaghról jó összefoglalás: Boer, Pim den: *Le dictionnaire libertin d'Adriaen Koerbagh*. In: Secrétan, Catherine – Dagron, Tristan (dir.): *Qu'est-ce que les Lumières radicales?* Paris, 2007. 104–130.

¹³ Israel, Jonathan: *The Banning of Spinoza's Works in the Dutch Republic (1670–1678)*. In: Bunge, Wiep van – Klever, Wim (eds.): *Disguised and Overt Spinozism around 1700*. Leiden, 1996. 3–14.

¹⁴ Lásd erről: Van Bunge, Wiep: *La censure de la philosophie dans la république hollandaise au XVIIIe siècle*. La Lettre clandestine, No. 17. (2009) 39–57.

ambícióinak kielégítésére való készségben és a vallási meggyőződések politikai tétellel való összekapcsolásában (magyarán szólva a felekezeti állam rendszerének fenntartásában). A filozófus elismeri tehát, hogy az 1651 óta *stadhouder* nélkül működő, azaz „vegytisztán” republikánus politikai berendezkedésű ország kiterjedtebb lelkiismereti szabadságot biztosít polgárainak, mint a korabeli európai monarchiák bármelyike, nem mulasztja el ugyanakkor azt sugallni magas rangú pártfogóinak, hogy ezt a kétségtelenül fennálló, ám nem korlátlan vallás- és gondolatszabadságot érdemes volna a korlátlan *libertas philosophandi* irányában kibővíteni.¹⁵ A Spinoza-passzusok ezen értelmezéséről azért számoltam be a fentebbi részletességgel, mert szerzője pontosan azon a középúton látszik járni, amely a holland teológiai-politikai berendezkedés nemzeti büszkeséget szolgáló apologetikus dicsőítése és a rendszer érdemeinek teljes elvetése között húzódik.

A holland aranykor történetével foglalkozóknak mindenképpen szembesülniük kellett a modern (vagy legalábbis a modernitást számos ponton előlegező) és toleráns berendezkedés mítikus képével, amely fontos szerepet játszik a hivatásos és céhbeli történészek véleményétől gyakran függetlenül alakuló nemzeti emlékezetben és a mindennapok politikai diskurzusában is. Nem kétséges, hogy a polgárok toleráns attitűdjét és együttműködésre való hajlamát középpontba állító nemzeti mitológia a legszimpatikusabbak közül való, s ha továbbra is önmagát beteljesítő jóslatként működik, komoly pozitívumokkal járhat a jövőben is. Ha a nemzet – Benedict Anderson emlékeztető megfogalmazása szerint – valóban „elképzelt közösség” (*imagined community*),¹⁶ akkor senkit nem kell kétségbeeséssel eltöltenie, hogy a hollandok békés, erőszakmentes, konszenzuális, demokratikus és toleráns társadalomként tekintenek önmagukra, s történelmük azon fejezeteit, melyek a vízióra rácsáfolni látszanak, külső behatások következményeiként könnyvelik el.¹⁷ A történész azonban nem futhat el örök feladata – a történelmi mítoszok és esszencialista meggyőződések kritikája, létrejöttük okainak és körülményeinek vizsgálata – elől, s nem elégedhet meg azzal a nemzetkarakterológiai tautológiával sem, amelynek értelmében a hollandok azért gyakorolják a toleranciát, mert a holland „néplélekből” ez következik. A holland tolerancia mítosza egyébként sem az ország történelméből levezethető *sui generis* képzet, hanem politikai célokat szolgáló *artificium*, amelyet az érdekeltek a felkelést megelőző években tudatosan hívtak életre, utána pedig töretlenül tápláltak és persze finomítottak (ahogyan erről például az Erasmusnak állított szobrok története is tanúskodik). A 17–18. századi historikusok szemében például – az általa képviselt mély spiritualitással, a szélsőségeségtől és a túlzásoktól való tartózkodásával, valamint toleráns attitűdjével – voltaképpen a *Devotio Moderna* testesítette meg a legtökéletesebben a holland népléletet.¹⁸ A toleráns Hollandia mítoszának történetéről és revíziójáról legújabbban Benjamin Kaplan tanulmányában olvashatunk.¹⁹ Az amerikai historikus szerint az ideológiagyártás folyamata bizonyos értelemben már az 1560-as években megkezdődött, amikor a felkelés legitimitását az „alkotmányos hagyományokra és jogszokásokra” építő lázadók igen célzatosan voltak kénytelenek értelmezni országuk és tartományuk történetét. Vajon az Inkvizíció bevezetése és a lelkiismeret

¹⁵ Israel: *The Banning*, 9.

¹⁶ Lásd: Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford. Sonkoly Gábor. Budapest, 2006.

¹⁷ Frijhoff, *The relevance*, 17.

¹⁸ Van Dijk, Mathilde: *The Devotio Moderna, the Emotions and the Search for 'Dutchness'*. BMGN – Low Countries Historical Review, vol. 129. (2014) No. 2. 20–41.

¹⁹ Kaplan, Benjamin: *'Dutch' Religious Tolerance. Celebration and Revision*. In: Hsia–Nierop: *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age*, 8–25.

szabadságának megsértése (*gewetensdwang*) elleni tiltakozás levezethető-e a tartományok mitikus alkotmányos tradícióiból, például a *joyeuse entrée*-ből?²⁰ A felkelés hívei szerint természetesen igen, ám mivel a reformáció teljesen új helyzetet teremtett (korábban aligha volt példa ilyen átfogó vallási heterodoxiára), az egyébként is íratlan közjogi hagyományra való hivatkozás igen törekeny alapokra épül. Kaplan szemléletes példákkal illusztrálja, hogy a hollandokra nézvést hízelgő önkép hívei és ápolói arra törekszenek, hogy az önmérsékletet és toleranciát előtérbe helyező politikai-teológiai tradíciókat a „nemzeti karakterből” vezessék le, az intoleráns álláspontot pedig mindig valamiféle külső, a holland néplélektől idegen behatásnak tulajdonítsák. A holland protestantizmus igazi mentora és emblematikus alakja eszerint a keresztény humanizmus és a *Devotio Moderna* hagyományát továbbörökítő Erasmus lett volna (annak ellenére is, hogy élete végéig a katolikus hiten maradt), a nemzeti tradícióktól idegen fanatizmus és intolerancia pedig kizárólag a francia Kálvin és követői számlájára írandó. Hasonlóképpen: a későbbi nemzeti historiográfiai hagyomány fősodra szerint az 1618-as dordrechti zsinaton legyőzött, *undogmatic* és türelmes remonstránsok képviselték a holland népleket, a kálvini dogmához mereven ragaszkodó és intoleráns gomaristák pedig az 1580-as években Flandriából és Brabantból északra menekülő nyakas kálvinisták szellemi utódai, tehát a hollandokétól idegen szellemiség hordozói.²¹

Van persze ennél perspektivikusabb, komoly módszertani tanulságokat is hordozó bírálata a holland aranykor mítoszának. Willem Frijhoff a nagy történeti narratívák hitelvesztésének kellemetlen következményeit tárgyalja a holland aranykor historiográfiai képének különböző aspektusait bemutató írásában.²² A holland tudós szerint a többi társadalomtudományhoz hasonlóan a történetírásban is megfigyelhető *spatial turn* követően az okság vonatkozásában szkeptikus, bizalmukat inkább a társadalom- és kultúratudomány módszertani újításaiba vető historikusok egyre inkább *állapotokat* (episztémákat, szimbolikus rendszereket, hatalmi viszonyokat stb.) írnak le *follyamatok* helyett: a társadalmi rendszerek és alrendszerek működési elvét és koherenciáját próbálják megragadni annak vizsgálata helyett, hogy azok miképpen is jöttek létre.²³ A történeti *változás* vizsgálatának helyére a *viszonyok horizontális elemzése* lép, márpedig ez a paradigmaváltás, az általa hozott kétségtelen eredmények ellenére, Frijhoff szerint elsősorban a *prezentizmus*²⁴ veszélyét hordozza magában: a történelem dinamikájára és a múlt eredendő másságára (*altérité*) érzéketlen „új historikusok” ugyanis egyre „könnyebben” ismerik fel a múltban a jelent és a jelenben a múltat. A holland történelem vonatkozásában ez például azt jelenti, hogy – Frijhoff szerint legalábbis – a történészek egyre gyakrabban írnak és beszélnek úgy az Aranykorról (*gouden eeuw*), mint a mai Hollandia identitását meghatározó, normaszabó, a polgárok azonosulását mintegy kikényszerítő korszakról, amelyben bizonyos mértékig a mai hollandok is benne élnek. E történetietlen történeti diskurzus szerint a mai polgárnak

²⁰ A *joyeuse entrée* (hollandul *blijde inkomst*) az új szuverén szimbolikus „bevonulása” városaiba és tartományaiba, melynek során megerősíti azok alkotmányos jogait és kiváltságait.

²¹ Kaplan: 'Dutch'..., 13–14. A németalföldi reformáció hazai és idegen előzményeinek árnyalt bemutatása: Duke, Alistair: *The Origins of Evangelical Dissent in the Low Countries*. In: uó: *Reformation and Revolt in the Low Countries*. London, 1990. 1–28.

²² Frijhoff, Willem: *La perception identitaire et son influence sur l'historiographie. Réflexions sur les Pays-Bas et leur siècle d'or*. In: Secrétan, Catherine – Antoine-Mahut, (dir.): *Les Pays-Bas aux 17e-18e siècles. Nouveaux regards*. Paris, 2015. 21–48.

²³ Frijhoff: *La perception identitaire*, 24–26.

²⁴ A kifejezés megalkotója Frijhoff szerint François Hartog francia történész.

olyan toleránsnak és vállalkozó szelleműnek kellene lennie, mint aranykori elődjének, ugyanakkor a jelenkor ideológiai elvárásainak megfelelően, mégis anakronisztikusan szégyenkeznie is illene a köztársaság rabszolgotartó gyakorlatáért.

E rövid felvezetés után az alábbi (egymással összefüggő) kérdéseket szándékozom vizsgálni a legújabb szakirodalom nyomán: pontosan hogyan is alakult vallás és politika viszonya a németalföldi felkelés nyomán létrejött Egyesült Tartományokban, és milyen politikai, ideológiai és társadalmi folyamatok alakították a 17–18. század során a rendszer működési elveit? Vajon sajátosan hollandnak ítéhető-e a vallási sokszínűséggel való megbirkózásnak (látszólag) példásan toleráns útja, vagy inkább a kor Európájára egyébként is jellemző politikai-teológiai berendezkedésnek egy a főszabálytól csak kismértékben elütő esetét látjuk működésben az Egyesült Tartományokban? Próbáljuk mindenekelőtt a szikár tényeket rögzíteni. Az 1566-ban kirobbant spanyolelles felkelés történetében fontos állomást képező 1579-es Utrechti Unió 13. cikkelye bár az egyes tartományok hatáskörébe utalja a konkrét valláspolitikai döntések meghozatalát, mégis explicite szól az ország minden polgárának kijáró *lelkiismereti szabadság* védelmének kötelezettségéről (amelyet a textus egyébként az 1576-ban kiadott genti pacifikációra és a tartományok alkotmányos hagyományaira vezet vissza).²⁵ Megkérdőjelezhetetlen tény továbbá az is, hogy a felkelés első szakaszának kulcsfigurája, Orániai Vilmos egészen 1584-ben bekövetkező haláláig²⁶ kifejezetten a katolikusok és a különböző protestáns felekezetekhez tartozók békés együttélésére, mi több, teljes egyenjogúságára próbálta alapozni politikáját. A rákövetkező évtizedekben a politikai helyzet azonban úgy alakult, hogy a katolikusok ügye összefonódott a Habsburgok iránti lojalitással, a reformátusok pedig a városok és a tartományok többségében hatalmi pozícióba kerültek, s előjogaikat a többi protestáns felekezettel szemben is sikerült érvényesíteniük. Tegyük ehhez hozzá, hogy az 1580-as években a spanyolok fokozatosan visszafoglalták a felkelőktől Dél-Németalföld (Flandria és Brabant, a későbbi Belgium) nagyvárosait, Gentet, Ypres-t, Antwerpent és Brüsszelt, ahonnan ennek következtében katolikus uralom alatt élni nem kívánó, kérlelhetetlen kálvinista hitű s a helyzetből adódóan a toleranciára mint értékre nem különösebben fogékony polgárok tömegei özönlöttek északra, elsősorban Holland tartomány nagyobb városaiba.²⁷ A református felekezetet így módon ha nem is államegyházzá (*state church*), de komoly társadalmi és politikai kiváltságokkal bíró „közegyházzá” (*public church* vagy *official church*) nőtte ki magát a városok és tartományok mindegyikében, annak ellenére is, hogy a 17. század első évtizedeiben még a polgároknak talán csak 10%-a volt az egyház teljes jogú tagja. Ami az egyházon belüli viszonyokat illeti: az 1618-ban megrendezett dordrechti református zsinaton az Orániai Móric *stathouder* támogatását élvező, a kálvini predestinációtan szigorú értelmezéséhez és általában a dogmatikai fegyelemhez ragaszkodó, a többi felekezettel szemben pedig kifejezetten türelmetlen *gomaristáknak* sikerült leszámolniuk ellenfeleikkel, a Holland tartomány rendjeivel szoros politikai kapcsolatokat ápoló, dogmatikailag kevésbé szigorú és a toleranciára jóval nyitottabb *remonstránsokkal*. Az előbbieket győzelme azt jelentette, hogy szertefoszlott egy komprehenzív, azaz befogadó jellegű protestáns államegyház létrejöttének esélye. A *stadhouder* támogatása azt

²⁵ A szerződés szövege magyarul: Poór János (szerk.): *Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Budapest, 2000. 45–47.

²⁶ Merénylet áldozata lett: egy fanatikus katolikus lőtte le Delft városában.

²⁷ Israel, Jonathan: *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall, 1477–1806*. Oxford, 1996. 306–310. A katolikus elnyomás elől menekülő reformátusok (nem meglepő módon) nem a tolerancia híveinek táborát erősítették.

is lehetővé tette a *nadere reformatie*²⁸ hívei számára, hogy a társadalom egészére megpróbálják kiterjeszteni a református egyház lelkipásztorai által megfogalmazott valláserkölcsi korlátozásokat.²⁹ Az 1651-es rendi gyűlés (az úgynevezett Nagy Gyülekezet), melynek feladata az volt, hogy rendet vágjon a háborús években megingott tartományi együttműködésben, egyházpolitikai rendelkezéseket is hozott: megerősítette az Utrechti Unió alapelveit és a dordrehti zsinat határozatait, továbbá minden tartomány ünnepélyes ígéretet tett az „igaz református vallás” előjogainak megvédésére és a védelmet nem, legfeljebb türelmet (*conniventie*) érdemlő „szekták” térhódításának megakadályozására.³⁰ Az 1660-as évektől kezdve egyre több francia hugenotta érkezett a nantes-i ediktum 1685-ös visszavonásában kicsúcsosodó vallásüldözés elől az országba (elsősorban persze Holland tartományba), saját keserű példájukkal illusztrálva az intolerancia bukatóit. A felvilágosodás századában, s különösen 1740-től, az európai korszellemnek megfelelően felerősödött azon deisták és más heterodoxok hangja is, akik állam és egyház teljes elválasztását, tolerancia helyett pedig a különböző felekezetekhez tartozók teljes polgári egyenlőségét követelték.³¹ A francia forradalom exportjával létrejött Batáv Köztársaság kikiáltását (1795) követően ez be is következik: így ér majd véget – a 18. század utolsó évtizedében – a hollandok Régi Rendje, amelynek mintegy két évszázados fennállását a református egyház nyilvánvaló dominanciája ellenére is a lelkiismeret és a vallásgyakorlat szabadságának feltűnően magas szintje jellemezte – legalábbis a kortársak és az utókor közmegegyezése szerint.

A legfrissebb szakirodalmi tanulmányok szerzői nagyjából egyetérteni látszanak abban, hogy az Egyesült Tartományokat jellemző toleráns valláspolitikát dicsérő (vagy éppen kárhoztató) vélemények a legkevésbé sem légből kapottak, s a holland társadalom valóban leírható a felekezeti sokféleséget hatékonyan és humánusan kezelni képes entitásként, ugyanakkor bizonyos tér- és időbeli tényezők figyelembevételével feltétlenül érdemes árnyalnunk ezt a pozitív összképet.³² Minden másnál fontosabb először is azt aláhúznunk, hogy bár a tartományoknak az Utrechti Unió szövegében is hangsúlyozott teljes politikai autonómiája a 17–18. század során fokozatosan elhalványult,³³ azért az egyes – különböző történeti hagyományokkal és interkonfesszionális erőviszonyokkal rendelkező – tartományok esetenként igen eltérő módon oldották meg a különböző felekezetek együttélésének kérdését. A kevés katolikus polgárnak otthont adó Zeelandban és a tradicionálisan „ke-

²⁸ Angolul *further reformation* néven ismeretes az a pietizmussal és puritanizmussal összekapcsolható irányzat, amelynek hívei nem elégedtek meg a katolicizmussal való dogmatikai és intézményi szakítással, hanem az élet minden szféráját átható, evangéliumi szellemű erkölcsi megújulásban látták a reformáció lényegét.

²⁹ Israel: *The Dutch Republic, 474–477*. Az 1625-ben Móric helyére lépő Frigyes Henrik helytartó az 1630-as évek második felétől kezdve egyre kevésbé támogatta a „skótoknak” csúfolt holland puritánusok szigorú etikai elvárásait.

³⁰ Paul Zumthornál azt olvashatjuk, hogy a Nagy Gyülekezet rendelkezéseinek következtében a református egyház államvallási státusra és hatalomra tett szert, de ezzel az állítással senki sem látzik egyetérteni. Zumthor, Paul: *Hollandia hétköznapijai Rembrandt korában*. Budapest, 1985. 97.

³¹ A holland felvilágosodás fősodra mérsékelt és keresztény volt, s nem hozott fel olyan érveket, amelyek a korábbi valláspolitikai vitákban ne kerültek volna elő.

³² Kaplan, Benjamin: *Cunegunde's Kidnapping. A Story of Religious Conflict in the Age of Enlightenment*. New Haven – London, 2014. 16–18.

³³ Bár közjogi értelemben az Egyesült Tartományok nyolc szuverén tartomány védelmi szövetsége volt, az idők folyamán Holland tartomány egyre több ügyben kényszerítette „együttműködésre” a kisebbeket.

ménynyakú” Groningenben például jóval sanyarúbb a reformátustól különböző felekezetekhez tartozók sorsa, mint a leginkább szabadelvű tartományban, Hollandban.³⁴ (A mítosz meggyökerezésének egyik oka egyébként pontosan az, hogy a figyelem általában a legnagyobb tartományra összpontosult, a többi rovására.³⁵) Az erős önkormányzati hagyományokkal rendelkező országban az egyes tartományok különböző városainak is lehetőségük volt természetesen arra, hogy a helyi viszonyoknak és adottságoknak megfelelő, saját egyházpolitikai rendezést valósítsanak meg falaik között: Holland tartományon belül Amsterdam jóval megengedőbb például, mint a konzervatív Haarlem vagy éppen a különböző megoldások között ingadozó Leiden. Az Egyesült Tartományoknak soha nem volt tehát a 13. cikkely általánosságán túlmutató „nemzeti” vagy országos valláspolitikája: a felekezetek együttélésének jól azonosítható tartományi és városi receptjei léteztek.

Külön problémát jelent a *Generaliteitslanden* (Generaliteitslanden), azaz az Egyesült Tartományok ösztérületének mintegy ötödét kitevő közigazgatási egység, amely egyik tartománynak sem képezi részét, s politikai képvisellel sem bírt, így a köztársaság központi intézményei irányították Hágából. Mivel a Generalitás³⁶ túlnyomó részét a spanyoloktól az 1609-es fegyverszünet lejárta után elfoglalt területek tették ki (elsősorban a két legnagyobb déli tartomány, Flandria és Brabant északi részéről van szó, bár a hollandok az ország keleti részén is tettek szert területi nyereségekre a 17–18. század során), az itt élők többsége katolikus hitű volt, ami komoly fejfájást okozott az Egyesült Tartományok protestáns elitjének. A kormányzat végül Maastricht környékén sokáig a katolikusok és a reformátusok teljes egyenjogúsításával és a templomok arányos elosztásával próbálkozott, a többi városban viszont teljesen betiltotta a katolikus vallásgyakorlatot, vidéken pedig gyakorlatilag szemet hunyt a korábbi állapotok fennmaradása felett. 1648, a münsteri béke jelent itt fordulópontot, hiszen Hága ezt követően sokkal szigorúbban próbálta betartatni a katolikusok jogait korlátozó törvényeket. Ezzel némileg párhuzamba állítható a spanyoloktól és portugáloktól a 17. század első évtizedeiben elfoglalt dél-amerikai területek kérdése: a politikai elitet megosztó probléma itt az volt, hogy vajon érdemes-e tolerálnia a köztársaságnak az első gyarmatosítók által már katolikus hitre térített bennszülöttek szabad vallásgyakorlatát, vagy sem.³⁷

Az előbbi bekezdés utolsó előtti mondata arra figyelmeztet, hogy az újkori holland tolerancia kérdéskörének tárgyalásakor nemcsak területi eltérésekkel, de időbeli változatokkal is számot kell vetnünk: az ominózus két évszázad során a kül- és belpolitika alakulása nagyban befolyásolta a felekezeti viszonyokat és a valláspolitikát. Két fontos tényezőről kell itt röviden említést tennünk. Egyfelől, a köztársaság politikai életében köztudomásúlag központi szerepet játszottak az Orániai családból kikerülő tartományi helytartók, *stadhouderek*. Ezen – egyszerre katonai, igazságszolgáltatási és közigazgatási – funkciót betöltő férfiak Holland tartomány rendjeinek legfontosabb politikai vetélytársai voltak, így az utóbbiak alkalomadtán megkísérelték megválasztásukat elszabotálni és a köztársasági poli-

³⁴ Prak, Maarten: *Hollandia aranykora*. Ford. Balogh Tamás. Budapest, 2004. 197.

³⁵ Spaans, Joke: *Religious Policies in the 17th Century Dutch Republic* In: Calvinism and Religious Toleration, 74.

³⁶ Zumthor az „össztartományi gyűlés alá rendelt területnek” nevezi – ez kétségtelenül pontos, de kissé terjedelmes kifejezés, így én most és a későbbiekben maradok a Generalitás terminusnál.

³⁷ Israel: *The Dutch Republic*, 456. A dilemma lényege: pragmatikusabb megoldásnak tűnik a fennálló viszonyokat nem bolygatni, ám a politikai eliten (s különösen a Kelet- és Nyugat-Indiai Társaságon) belül erős pozíciókkal rendelkeznek azok az elkötelezett kálvinisták, akik szerint nem engedhető meg a pápista tévelygés fennmaradása a holland kézbe került gyarmatokon.

tikai berendezkedést e „monarchikus csökevény” nélkül működtetni.³⁸ Márpedig, mivel a *stadhouderek* általában jó viszonyt ápoltak a református egyházzal, s gyakran annak elvárásai szerint politizáltak,³⁹ az Egyesült Tartományok történetének első helytartó nélküli korszaka (1651–1672) kifejezetten szabadelvű és toleráns időszaknak számít, legalábbis a megelőzőekhez és az utána következőkhöz képest.⁴⁰ Nagyban befolyásolta a tartományok és a városok attitűdjét továbbá a mindenkori külpolitikai helyzet, pontosabban szólva a spanyolokhoz és a franciákhoz való viszony is, hiszen mindkét nagyhatalom az Egyesült Tartományokban élő katolikusok jogainak védelmezőjeként lépett fel, így a katolikus polgároknak tett engedmények vagy éppen helyzetük szigorítása a diplomácia hatékony művelésének eszközei lehettek.

A fentebbiekből remélhetőleg kiderült, hogy az országban a felekezetek (pontosabban a komoly hatalmi pozíciókkal rendelkező református egyház és a többi felekezet) egymáshoz való viszonyát a változó helyi, tartományi, országos és nemzetközi erőviszonyok alakulása határozta meg: a lelkiismereti szabadság tartós biztosításán túlmenően a vallásgyakorlat szabadságának érvényesüléséről leginkább rövid vagy éppen hosszabb távú pragmatikus megfontolások döntöttek. Annak felismerése, hogy a rendszer működésében és a felekezetek állandó újrapozicionálásában valószínűleg csak minimális szerepe volt teoretikus megfontolásoknak, arra vezette a historikusok egy részét, hogy az ideológiailag terhelt és túl patetikusnak ítélt fogalmakat – például a toleranciáét vagy a vallásszabadságét – némileg háttérbe szorítva inkább a semlegesebb és pragmatikusabb együttélés (*co-existence*) kifejezést részesítsék előnyben a kérdés tárgyalása során.⁴¹ Ezt a szemantikai váltást az is indokolja, hogy a korabeli feljegyzések elemzése szerint a közösségek első számú megoldandó problémája nem a vallási kisebbségek *tolerálása* és jogaik érvényesítése volt, sokkal inkább a *concordia*, azaz a polgárok békés együttélésének biztosítása, aminek természetesen különféle – erőszakos vagy békés – receptjei voltak és vannak (például a teológiai minimalizmus vagy a komprehenzív egyházmodell).⁴² Ha – ezen állítás igazságát illusztrálандó – Joris van Eijnatten ijesztően alapos munkájának tanulságait felhasználva a holland nyelvű szövegek leggyakrabban használt fogalmaira tekintünk, akkor azt látjuk, hogy ezekben a *con-niventie* (megtűrés), a *vrede* (békesség), az *eensgezindheid* (egyetértés), a *rekkelijkheid* (beletörődés) vagy éppen a *gematigheid* (mérséklet) legalább olyan gyakran előfordulnak, mint a toleranciaként fordítható *verdraagzaamheid*.

Az utóbbi időben számos olyan munka jelent meg, amelyek a toleranciával kapcsolatos filozófiai argumentáció eszmetörténeti vizsgálatánál (milyen érveket használnak, milyen teológiai és bölcséleti tradícióra építenek az adott szerzők, miképpen illeszkednek a szabadság diskurzusának látszólag töretlen hagyományába stb.) sokkal relevánsabbnak ítélik a mindennapi együttélés gyakorlatának társadalom- és mentalitástörténeti kutatását. Benjamin Kaplan emlékezetes megfogalmazása szerint a tolerancia gyakorlata nem elvi alapo-

³⁸ Tuck, Richard: *Hugo Grotius*. In: Horkay-Hörcher Ferenc (szerk.): A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. Pécs, 1997. 85–123.

³⁹ Az 1618-as politikai válság során és a dordrecht-i zsinat során a kérlelhetetlen kálvinisták kifejezetten Orániai Móric támogatásának köszönhették győzelmüket arminianus ellenfeleik felett.

⁴⁰ A második stadhouder nélküli korszakról (1702–1747) ugyanezt nem állíthatjuk egyértelműen.

⁴¹ Frijhoff, Willem: *Dimensions de la coexistence confessionnelle*. In: Berkens-Stevelinck, Christiane – Israel, Jonathan – Posthumus Meyjes, Hans (eds.): *The Emergence of Tolerance in the Dutch Republic*. Leiden, 1997. 213–237.

⁴² Erre tett javaslatot például Arminius vagy Grotius, akik szerint kell ugyan egy államegyház, ennek a kereteit azonban olyan szélesen kell meghúzni, hogy mindenki beleférjen. A szó szoros értelmében ez sem tolerancia.

kon nyugszik, s egyáltalán nem feltétele a sokszínűség erkölcsi értéként való elfogadása.⁴³ A szekularizáció előrehaladásáról és a gondolat szabadságának fokozatos kiterjesztéséről szóló nagy elbeszélést elvető amerikai historikus szerint az, amit némileg anakronisztikus módon toleranciának nevezünk, nem más, mint pragmatikus válasz arra a kihívásra, amelyet a társadalom sajnálatos megosztottsága jelent a törvényhozók számára.⁴⁴ Az elvi alapokon nyugvó teljes toleranciát és a gondolatok közlésének korlátlan szabadságát célzó bayle-i vagy spinozai követelések egyszerűen csak a *loser's creed*ként,⁴⁵ a vesztes kisebbség jankénteként olvassandók, amelyet életszerűtlensége okán a hatalmat gyakorlók sohasem vehettek komolyan. Pettigree emellett a szabadságról szóló fennkölt diskurzus mögött meghúzódó politikai megfontolásokra is utal: szerinte a 17–18. század során a vallási türelem fenntartásának követelése volt az az ideológiai fegyver, amellyel a pragmatikus gondolkodású városi-tartományi magisztrátus sakkban tarthatta a teokratikus berendezkedés létrehozásában érdekelt „keménynyakú” kálvinistákat, s maga mögé állíthatta a másfelekezetű polgárokat. A toleranciával kapcsolatos vitákra eszerint elsősorban úgy kell tekintenünk, mint a köztársaság két rivális politikai elitje között zajló küzdelem fejezeteire.⁴⁶ A demitologizáló historiográfia másik fontos alakja, Marijke Gijswijt-Hofstra azt hangsúlyozza az általa szerkesztett kötetben megjelent tanulmányában, hogy a magisztrátusok toleráns attitűdjé mögött szinte kizárólag materiális megfontolásokat kell keresnünk: a városok elitje felismerte, hogy a gazdaság és a kereskedelem virágzásának fontos feltétele, hogy a különböző felekezetekhez tartozó polgárok zavartalanul intézhessék ügyeiket az országban, s hogy Holland tartomány minél hosszabb ideig a tőkeerős európai kereskedők bevándorlásának célpontja maradjon.⁴⁷ Ez a jól megfigyelhető irányváltás természetesen nem nyerte el azon eszmetörténészek tetszését, akik a felekezeteken belül és a különböző felekezetekhez tartozók között zajló, színvonalas bölcséleti és teológiai disputáktól való elfordulást megengedhetetlennek ítélik. Ismerünk persze olyan historikusokat, akik valamiféle hidat próbálnak verni eszme- és társadalomtörténet között: vegyük például a fentebb már említett Joris van Eijnntent, aki a felekezeti együttélés elvi és teológiai alapjait tárgyalva nem a bölcséleti hagyomány „liberális” gigászai (Coornhert, Grotius, Spinoza vagy éppen Bayle) műveit,⁴⁸ sokkal inkább azóta elfelejtett „minor” szerzők értekezéseit állítja előtérbe, arra hivatkozva, hogy ezek a bölcséleti tradíciók kívül álló, mára elfelejtett értekezések sokkal nagyobb hatást gyakoroltak a korban, mint az utókor által agyonolvasott és agyonelemzett művek.⁴⁹

⁴³ „[T]oleration requires no principle of mutual acceptance, much less an embrace of diversity for its own sake.” Kaplan, Benjamin: *Divided by Faith. Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*. Cambridge, 2007. 8.

⁴⁴ „Toleration is mainly a pragmatic arrangement for the limited accommodation of regrettable realities.” Kaplan: *Divided by Faith*, 351.

⁴⁵ Pettigree: *The Politics of Toleration*, 198.

⁴⁶ Pettigree: *The Politics of Toleration*, 184.

⁴⁷ Gijswijt-Hofstra, Marijke: *Een schijn van verdraagzaamheid*. In: uó (ed.): *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden*. Hilversum, 1989.

⁴⁸ A köztársaságban számosan fáradoztak a tolerancia filozofikus mélységű elméleti megalapozásán: például a Lipsiusszal vitatkozó Coornhert, aki korát egyértelműen megelőzve a korlátlan vallási pluralizmus mellett tette le a voksot, vagy éppen a leideni prédikátor Caspar Coolhaes, aki *caritas*-tól átszellemített s mindenféle felekezeti korlátoktól mentes világról álmodozott, s a református egyházat *undogmatic*, komprehenzív közösséggé akarta tenni.

⁴⁹ Joris van Eijnntent ezt *social history of ideas*nak nevezi. Nem az egyéni jogok évszázados tradíciójában betöltött szerepük okán a 20–21. századi olvasónak fontos művekre összpontosít, hanem a

Sorolhatnánk még további aspektusokat is, ám az remélhetőleg az eddigiekből is világossá vált, hogy a határtalanul és példátlanul toleráns köztársaság mítoszáat megingatni kívánó historikusok hívószavai a következők: a mindennapi gyakorlat, a praxis, a különböző hitű és felekezeti polgárok együttélésének vizsgálata, akár mikrohistóriai lebontásban.

Valóban indokoltnak tűnik ezek után, hogy ne általánosságban beszéljünk felekezeti együttéléstről vagy toleranciáról, hanem az egyes felekezetekre lebontva vizsgáljuk, hogy miképpen boldogultak a köztársaság fennállásának idején. Kezdjük – nem is kezdetnek máshol – a református egyház pozícióinak vizsgálatával s azzal az elvi jelentőségű kérdéssel, hogy vajon elfogadható-e egyszerűen (a vallási kisebbségeket jól toleráló) református országnak nevezniünk az Egyesült Tartományokat.⁵⁰ A lakosság felekezeti arányait tanulmányozó historikusok mindegyike beleütközik abba a paradoxonba, hogy bár a református egyház teljes jogú tagjai csak aktív (persze fokozatosan növekvő részarányú) kisebbséget alkotnak az országban, dominanciájuk mégis megkérdőjelezhetetlen. Ahogyan az a fentebbiekből már kiderülhetett, az Egyesült Tartományokban a holland nyelvű református egyházon⁵¹ kívül is van élet, ám a felekezetek egyenjogúságáról ettől még nincs szó, hiszen a városokban és tartományokban politikai, közigazgatási vagy igazságszolgáltatási funkciókat csak és kizárólag a kálvini egyházhoz tartozó polgárok tölthettek be, sőt a legtöbb városban a polgári jogokat is csak a református egyházhoz tartozók gyakorolhatták (máshol elég lehet ehhez a reformátusok által kiadott igazolás a jelölt jó erkölcséről).⁵² A reformátusoké volt továbbá az egyetlen egyház, amely minden városban és tartományban nyilvánosan és korlátlanul végrehajthatott vallási szertartásokat, s a hangját hallathatta valláserkölcsei kérdésekben, mi több, elvárásokat fogalmazhatott meg a városok és tartományok világi vezetői irányában. A *further reformation* hívei a dordrecht-i zsinatot követő években, a rájuk nézést kedvező politikai kontextusban (a stadhouder támogatásával) például igen nagy nyomást gyakoroltak a városi magisztrátusokra a kocsmák, bálók, bordélyházak és játéklangok betiltása és a keresztényhez méltó élet adminisztratív eszközökkel való előmozdítása érdekében, márpedig e korlátozások és tiltások az egyházhoz nem tartozó polgárok életét is nyilvánvalóan befolyásolták. A református keresztység és házasságkötés egyben polgárinak is számított, a más felekezetekhez tartozóknak el kellett menniük a városházára bejelenteni azokat. A fontosabb nemzeti-közéleti eseményeket református ima zárta, ám ezeken az ünnepélyes alkalmakon általában a többi egyházhoz tartozók (sőt, még a zsidók is) is részt vehettek (vagy részt kellett venniük). Igazat kell tehát adnunk Willem Frijhoffnak, aki – a militáns kálvinizmusban a holland aranykor domináns ideológiáját látó Simon

különböző felekezetek korabeli együttélésének teológiai implikációit és gyakorlati feltételeit tárgyaló, mára elfelejtett szerzők munkáira. Vö. Eijnatten, Joris van: *Liberty and Concord in the United Provinces*. Leiden, 2003.

⁵⁰ „Az idegen, aki meg akarja ismerni történelmünket, többnyire abból a véleményből indul ki, hogy a köztársaság egyértelműen kálvinista állam és kálvinista ország volt. Mi, hollandok jobban tudjuk. A holland református egyház [...] uralkodó szerepet töltött be az államban. Ebből nem következik, hogy az ország, a nép és annak kultúrája általában véve kálvinista jegyeket hordott volna magán. Államvallás, a szónak abban az értelmében, ahogy az anglikanizmus Angliában, a református vallás soha nem volt.” Huizinga, Johan: *Hollandia kultúrája a 17. században*. Ford. Gera Judit. Budapest, 2001. 56–57.

⁵¹ A köztársaságban működött az istentiszteleteket francia nyelven bonyolító vallon egyház is, amelyet a holland reformátusok testvérszervezetüknek tekintettek.

⁵² Prak, Maarten: *The politics of Intolerance: citizenship and religion in the Dutch Republic*. In: *Calvinism and Religious Toleration*, 159–175.

Schamával⁵³ polemizálva – azt hangsúlyozza, hogy az idők folyamán a jellegzetesen református rituálé lassacskán polgári használatba (*civic use*) kerül, ami hosszú távon azt jelenti, hogy elveszíti sajátosan kálvini jellegét, és a nemzeti kultúra felekezeti építőkockájává válik. Nemzeti szimbolikára épülő, komprehenzív polgári vallás (*civic religion*) jön így létre, amely kétségtelenül református színezetű ugyan, ám a (szentháromság-tagadóktól eltekintve) más felekezetekhez tartozók is magukénak érezhetik, méghozzá anélkül, hogy ez sértené hitbéli meggyőződéseiket; mi több, lehetőségeikhez mérten maguk a kisebbségben lévő felekezetek is ehhez a fokozatosan létrejövő közös kultúrához próbálják igazítani saját öndefiníciójukat.⁵⁴ A jellegzetesen protestáns kiválasztottság-tudatra épülő nemzeti *grand récit* központi eleme az ószövetségi zsidóság azonosítása a holland néppel – ezen elbeszélés keretei között az egyes történeti személyiségek Mózesként vagy Gideonként tűndökölhettek (természetesen az asszírok királyának megfelelőjére is könnyen rátalálhatunk II. Fülöp személyében).⁵⁵ E nagy elbeszélés egyébként Angliától Erdélyig közös idiómája a kálvinista és puritán politikai kultúrának, ám a köztársaságban nem a felekezeteket egymással szembeállító, hanem éppenséggel egységteremtő diskurzusként működött, amelyet minden polgár magáénak vallhatott.⁵⁶ Ez persze csak a dogmatikai különbségek elhalványulásával és a felekezeti határok bizonyos mértékű légiesülésével volt lehetséges.

A református egyház tekintélyes vezetői közül számosan ott ülnek a városi, tartományi és nemzeti szintű választott gyűlésekben, persze nem saját jogon (hiszen nem államegyházzal van szó), hanem azért, mert megválasztották őket. A református egyháznak a középkori katolikus egyház örökösésként kizárólagos használati joga volt továbbá a városok templomainak túlnyomó részére, és az elkobzott katolikus vagyon egy jelentős része is hozzájuk került.⁵⁷ Lelkészeik fizetését az állam állta, ami persze azt is jelenti, hogy a világi hatalom képviselői bizonyos mértékű felügyeletet gyakoroltak az egyház felett. A világi és az egyházi szféra némileg összeolvad tehát, ám ez különösebben senkit sem zavar, hiszen a gyakorlati problémák megoldásának általában nincsen felekezeti tétje. Egy katolikus vagy anabaptista sem sérelmezi például, hogy a városok többségében a református templom „melléképületeiben” működött a városi levéltár és a polgármester hivatala. Mindez azt is jól illusztrálja, hogy a mindennapok során miképpen fonódott össze a másfelekezeti vagy éppen felekezeti el nem kötelezett (*non-denominational*) polgárok élete a társadalom életében központi szerepet játszó református egyházzal. Különös eleme a rendszernek – s nagy szerepet játszik az egyházak politikai intézményesülésének folyamatában – a szegényekről való gondoskodás kötelezettsége. A köztársaságban honos játékszabályok szerint minden felekezetenek a „saját” rászorultjairól kell gondoskodnia, az azonosíthatatlan felekezeti hovatartozá-

⁵³ Schama, Simon: *The Embarrassment of Riches. An Interpretation of the Dutch Culture in the Golden Age*. New York, 1987.

⁵⁴ Még a katolikusok is gyakran hangoztatták hitük „nemzeti” (*dutch*) jellegét, elsősorban oly módon, hogy az egyes parókiák és a tradíciók több évszázados hagyományaira utaltak, a missziós tevékenység és a törvényenkívüliség morális hozadékát próbálták kihasználni, továbbá természetesen élesen elhatárolódtak az Inkvizíciótól.

⁵⁵ Groenhuis, Gerrit: *Calvinism and National Consciousness: The Dutch Republic as the New Israel*. In: Duke, Alastair – Tamse, Coenraad Arnold (eds.): *Church and State since the Reformation*. The Hague, 1981. 118–133.

⁵⁶ Schama: *The Embarrassment of Riches*, 94–97.

⁵⁷ Frijhoff, Willem: *Was the Dutch Republic a Calvinist Community? The State, the Confessions and Culture in the Early Modern Netherlands*. In: Holenstein, André – Maissen, Thomas – Prak, Maarten Roy (eds.): *The Republican Alternative. The Netherlands and Switzerland Compared*. Amsterdam, 2008. 99–123.

súakat viszont a reformátusok által működtetett municipális intézményrendszer veszi gondjaiba, hosszú távon ezzel is növelve az egyház befolyását és gyarapítva a hívek létszámát.

Az utóbbiak (mármint a felekezeten kívüli polgárok) részarányának és a németalföldi konfesszionalizáció szakaszainak kérdése egyébként is gyakran előkerül a szakirodalomban. Bár pontos vagy teljesen megbízható részadatokkal a dolog természetének megfelelően nem rendelkezünk, az mégis régóta nyilvánvaló, hogy a konfesszionalizáció folyamata az Egyesült Tartományokban megkésve, sőt sokak szerint egyenesen tökéletlenül ment végbe. Az általánosan elfogadott paradigma szerint az európai országok többségében a 16. században meginduló folyamat a vesztfáliai béke idejére (1648) nagyjából befejeződik, a dogmatikai viták ekkorra többé-kevésbé lezárulnak, s minden keresztény hívő stabilan elkötelezi magát egyik vagy másik egyház mellett, a különböző felekezeteket egymástól elválasztó határok pedig megszilárdulnak.⁵⁸ Az Egyesült Tartományok annyiban különbözik e téren az európai fősodortól, hogy itt sokáig igen magas maradt a formálisan egyik felekezethez sem csatlakozni kívánó, magukat egyszerűen csak keresztényként definiáló polgárok aránya.⁵⁹ E jelenségnek eszme- és politikatörténeti okai egyaránt vannak. A felkelés előtti Habsburg-Németalföldön a *Devotio Moderna* és a ráépülő keresztény humanizmus hatására a hívek egy jelentős részének lelkében mélyen rögzült az a meggyőződés, melynek értelmében a keresztény vallás üzenete elsősorban etikai természetű, amiből pedig az következik, hogy az evangéliumi erkölcs követésének kötelezettségén túlmutató dogmatikai és ekklesiológiai elvárások legfeljebb másodlagos jelentőségűek, a keresztényeket egymástól elválasztó felekezeti határok pedig kifejezetten károsak és felszámolandók. Ez az irénikus-spiritualista szellemi tradíció sokáig élő maradt az Egyesült Tartományokban is. A városokat irányító, névlegesen a református felekezethez tartozó, ám magukat sokkal inkább Erasmus, mint Kálvin követőjének tartó magisztrátusok a szuprakonfesszionális keresztény humanizmus szellemében éltek és politizáltak, s ennek megfelelően egyáltalán nem nézték jó szemmel a református egyház törekvéseit szigorú dogmarendszerének érvényesítésére. Létezik is ennek megfelelően olyan historikus hagyomány, amely az aranykort jellemző viszonylagos toleranciát annak tulajdonítja, hogy az erasmusi keresztény humanizmuson oskolázott és türelmes magisztrátusok sikeresen vették fel a küzdelmet a teokratikus rendszer kiépítésén fáradozó fanatikus kálvinistákkal.⁶⁰ Bár ennek az értelmezésnek is kétségtelenül van némi igazságalapja, összességében mégiscsak egy komplex probléma leegyszerűsítéséről van szó.

A spiritualista tradíció megerősödésében annak idején természetesen nagy szerepet játszott az is, hogy a felkelés kitöréséig a humanisztikus alapokra épülő protestáns gondolat a Habsburg-hatalom gyakorolta elnyomás és az Inkvizíció árnyékában volt kénytelen fejlődni. A korai időkre jellemző illegalitás és a fenyegetettség értelemszerűen azzal a következménnyel járt, hogy sokáig nem működhettek nyíltan azok a látható egyházi struktúrák,

⁵⁸ A paradigma két leghíresebb leírását lásd: Schilling, Heinz: *Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Reformation und Konfessionsgeschichte*. Berlin, 2002. Tanulságosak még e kérdéskörben Wolfgang Reinhardt különböző írásai is. Az utóbbi időben születtek olyan tanulmányok, amelyek a kései – esetenként egyenesen a 18. századra áthúzó – konfesszionalizáció egyes epizódjait állítják előtérbe. Magyar nyelven lásd: Tumor Péter: *Felekezetszerveződés a korai újkorban*. Vigilia, 73. évf. (2008) 1. sz. 12–18.; Kármán Gábor: *A konfesszionalizáció hasznáról és káráról*. In: Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*. Budapest, 2013. 27–40.

⁵⁹ Forclaz, Bertrand: *Repenser les frontières confessionnelles: le cas d'Utrecht*. In: *Les Pays-Bas aux XVIIe-XVIIIe siècles, 202–204*.

⁶⁰ Arról, hogy ez az értelmezés miként kapcsolódik a 19. századi holland református egyházon belül a „liberálisok” és „ortodoxok” között zajló vitákhoz, lásd: Spaans: *Religious policies, 73*.

amelyekhez a hívek csatlakozhattak volna, s amelyek kikényszeríthették volna a dogmatikai homogenitást, így a mártíriumot nem feltétlenül vállalni kívánó („nikodémita”) keresztények között nem véletlenül vált népszerűvé a „csak az számít, mi lakozik az ember lelkében” attitűdje. A felekezetek egyikéhez sem tartozók egy jelentős része egyébként egyszerűen csak kriptó-katolikus, más részüket pedig lassacskán felszívja a kiváltságos helyzetben lévő református egyház, ám a 17. század második felére, sőt a 18. századra is számosan maradnak olyan „egyház nélküli keresztények”,⁶¹ akiket racionalista alapokra épülő teológiai minimalizmusuk vagy éppen irracionális miszticizmusuk kifejezetten az intézményi struktúrákon való kívülmaradásra ösztönöz, s akik komoly vonzerőt gyakoroltak a bevett felekezetekhez tartozók bizonytalanabb részére is. Az antikonfesszionális emblematikus „intézménye” a közös bibliaértelmezésre, szabad beszélgetésre és imádságra épülő istentiszteleteket rendező kollegiáns mozgalom, amelynek keretein belül mindenféle heterodoxok és szabadgondolkodók is megértő társaságra találtak.⁶²

Folytassuk a katolikusok tárgyalásával, akikből meglepően sokat találunk az országban – más kérdés, hogy többséget csak a *Generality Lands*ben alkotnak. Vitathatatlan tény, hogy a római hiten lévők nem töltenek be akkora szerepet a 17–18. századi holland kulturális és szellemi életben, mint amekkorát számarányuk indokolná. Ez nem is csoda: a katolikus vallásgyakorlatnak a 16. század végi mélypont után a romokból kellett újraépülnie, továbbá a fentiekben már azt is láttuk, hogy a köztársaság önképe a pápista elnyomás és az Inkvizíció elleni küzdelemben gyökeredzik – mindenképpen nehéz helyzetből indultak tehát. A 16. században és a 17. század első évtizedeiben a református egyház puristái még minden létező eszközt felhasználva próbálták lehetetlenné tenni a katolikus vallásgyakorlatot: a magisztrátus tiltakozása ellenére nem haboztak például földig rombolni a fontosabb zarándokhelyeket.⁶³ Christine Kooi áttekintő tanulmányából⁶⁴ az derül ki, hogy a kérdést tárgyaló szakirodalomnak van egy olyan – elsősorban erős elkötelezettségű katolikusok képviselte – irányzata, amely az egyházhoz tartozók durva elnyomtatását hangsúlyozza, s létezik egy olyan (liberális protestánsok által művelt) tradíció is, amely szerint a katolikusok szinte teljes szabadságnak örvendtek az Egyesült Tartományokban. Az igazságot nyilvánvalóan a két álláspont között kell keresnünk. Az országban a felkelés legsötétebb órája, az 1581-es év óta hatályban vannak ugyan a katolikus vallásgyakorlatot elvben szigorúan tiltó törvények,⁶⁵ ám az „antipápista” jogi szabályozást az egyes városok és tartományok olyannyira rugalmasan kezelték, hogy Kooi szerint nem annyira az elnyomás, mint az állandó bizonytalanság volt a katolikus polgárok sorsa.⁶⁶ Mivel a katolikus istentisztelet betiltása óta Holland Tartomány hivatalosan is missziós területként soroltatott be, a helyi szer-

⁶¹ Kolakowski, Leszek: *Les chrétiens sans église*. Paris, 1969.

⁶² Róluk magyarul lásd: Keserű Gizella: *A kötelek lazítása. Kollegiánsok és barátaik*. In: Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Kovács András (szerk.): *Köleséri Sámuel és az európai felvilágosodás*. Kolozsvár, 2016. 54–70. A mozgalom mértékadó monográfiája Andrew C. Fix kvéker történész tollából származik. Fix, Andrew C.: *Prophecy and Reason. The Dutch Collegiants in the Early Enlightenment 1650–1700*. Princeton, 1991.

⁶³ „1580-ban ilyen megfontolásból pusztították el a renkumi (Gelderland) Miasszonyunk-kápolnát, egy évvel később pedig ugyanerre a sorsra jutott a Hága melletti Eijkenduinen kápolnája is.” Prak: *Hollandia aranykora*, 198.

⁶⁴ Kooi, Christine: *Paying off the sheriff: strategies of Catholic Toleration in Golden Age Holland*. In: *Calvinism and Religious Toleration*, 87–100.

⁶⁵ A katolikus vallásgyakorlat tiltásának bibliai alapjául a Deuteronomium bálványimádást büntető passzusai szolgáltak.

⁶⁶ Kooi: *Paying off*, 89.

vezeteket nem nevezhették parókiáknak, csak stációknak.⁶⁷ Amszterdamban a 17–18. század során ettől még töretlenül működnek a *schuilkerke*k, azok a magánházakban berendezett kultushelyek, amelyekről mindenki tudta, hogy ott katolikusok miséznek, s amelyeket a református egyház bizonyos köreinek nyomása ellenére a békeszerető városi magisztrátusok nem voltak hajlandók felszámolni.⁶⁸ Gouda vagy éppen Haarlem példája pedig azt mutatja, hogy a kisebb városokban a katolikus híveknek folytonosan meg kellett vásárolniuk (*recognitiegeld*) – méghozzá magas áron – a városvezetők elnéző jóindulatát; ám így is gyakran előfordult, hogy a még több pénzre ácsingózó (továbbá a katolikus vallásgyakorlat törvényi tiltását szigorúan érvényesíteni kívánó reformátusok nyomását elszenvedni kénytelen) polgármesterek félbeszakították a magánházakban zajló miséket (akár annak ellenére is, hogy a stációk és a városok közti megállapodást a 17. század második felében gyakran írásba is foglalták).⁶⁹ Mindenhol szembeötlő tehát a pragmatikus szempontok mentén politizáló, kizárólag a közrend fenntartásában érdekelt (és gyakran igen pénzéhes) magisztrátusok és a református vallásgyakorlat kizárólagosságának elvét érvényesíteni kívánó prédikátorok konfliktusa.

A 17. század folyamán a köztársaságban élő katolikusok legmegbízhatóbb támasza a hitélet helyreállítását céljával kitűző, egy ideig Kölnből, később pedig Brüsszelből irányított *Missio Hollandica* volt, amely szilárdan építhetett arra az erkölcsi tőkére, amely a katolikus egyház kisebbségi helyzetéből, sőt félig-meddig illegális működéséből származott. Magától értetődik, hogy az adott politikai struktúrában az apostoli helynökség kizárólag a tartományi és városi elit csendes asszisztálásával működhetett a reá jellemző hatékonysággal. A misszió első vezetője a legendás Sasbout Vosmeer apostoli vikárius volt, aki *sub iugo haereticorum* is sokat tett a közösségek papokkal való ellátásáért, az egyházi struktúra politikai ellenszélben való működtetéséért és a katolikus hitélet elmélyítéséért.⁷⁰ A holland katolicizmus központja a régi hagyományoknak megfelelően Utrecht városa lett, s az 1610-es mélypontot követően a katolikusok arányszáma újra növekedésnek indult.

Folytassuk az áttekintést a holland reformáció emblemikus felekezetével, az anabaptistákkal, akiket 16. században tevékeny vezetőjük, Menno Simmons után mennonitáknak is szokás nevezni.⁷¹ Mivel a 16. század második felében az Inkvizíciónak áldozatul esett mintegy 2000 protestáns hitvalló túlnyomó többsége (a rejtőzködést és a „nikodémizmust” az igaz keresztényekhez méltatlannak ítéelő) újrakeresztelők közül került ki, a kálvinistáknak aligha lehetett bármiféle erkölcsi alapjuk az egyház létjogosultságának megkérdőjelezésére. A tartományok többségében a református prédikátorok nyomását túrni kénytelen magisztrátus (amely azért nyilván Münsterre is emlékszik) mégis csak a zárt ajtók mögötti vallásgyakorlat szabadságát adta meg az egymással rivalizáló szektákra bomló anabaptistáknak, akik egyébként nem is feltétlenül bánták, hogy hivatalos elismerés híján bizonyos értelemben kikerültek a világi hatalom szoros ellenőrzése alól. A legszigorúbb evangéliumi pacifizmus elvi alapján álló újrakeresztelőknek az Egyesült Tartományok társadalmába való beilleszkedését nagyban megkönnyítette, hogy pénzen megválthatták a sorkötelezettséget, s mivel szigorú biblicizmusukban az Úr nevét sem vették hiába a szájukra (1Móz 27), a

⁶⁷ Prak: *Hollandia aranykora*, 199.

⁶⁸ Kaplan: *'Dutch' Religious Tolerance*, 8–9.; Zumthor: *Hollandia hétköznapijai*, 105.

⁶⁹ Prak: *Hollandia aranykora*, 201.

⁷⁰ Kooi, Christine: *Calvinists and Catholics during Holland's Golden Age. Heretics and Idolaters*. Cambridge, 2012. 24–33.

⁷¹ Az alábbi bekezdés elsődleges forrása Zijlstra, Samme: *Anabaptism and tolerance: possibilities and limitations*. In: *Calvinism and Religious Toleration*, 112–130.

bíróság előtt nem kellett esküt sem tenniük, elég volt becsületszavukra hivatkozniuk. Ezek az engedmények azt illusztrálják, hogy bár a bevett vallás rangjára nem aspirálhattak, az ország politikai elitje nem kívánta őket lehetetlen helyzetbe hozni. Az újrakeresztelők a türelemért töretlen politikai lojalitással fizettek: bajban szívesen imádkoztak, akár nyilvánosan is, a haza üdvéért, s ha fegyvert nem is fogtak, anyagi áldozatokkal nem mulasztottak el hozzájárulni a köztársaság fegyvereinek győzelméhez. Köztudott ugyanakkor, hogy az anabaptistákat teológiai-dogmatikai nyitottságuk és az egyéni inspiráció elvének elfogadása esetenként a legnagyobb eretnekségekre is fogékonnyá tette, márpedig, ahogyan a fentebbiekben már utaltam rá, a szentháromság tagadása túlmént az elfogadhatóság határain. Mivel a különböző szociniánus, kollegiáns és szabadgondolkodó eretnekek jelentős része rendelkezett mennonita háttérrel, a magisztrátus bizonyos mértékű gyanakvása a felekezet vonatkozásában nem nevezhető indokolatlannak.

Nemcsak a köztársaságban, hanem Európa minden országában különleges helyzetben voltak a zsidók, akiknek a keresztény közegben való megtűrése komoly teológiai problémákat vetett fel.⁷² Szent Ágoston még az isteni Gondviselésnek tulajdonította a zsidóság Krisztus eljövetele utáni fennmaradását, és nem tartotta őket üldözendőnek.⁷³ A középkori perzekútoroknak ennek megfelelően különbséget kellett tenniük a régi és a – szerintük – őseik tanítását bűnös módon eltorzító jelenkori zsidók között. A keresztény hívek tömegeiben gyakran felhorgadó antijudaista indulatokat az mérsékelhette, hogy a történeti bibliatudomány számára értékessé tette őket a héber nyelv és az Ószövetség alapos ismerete, továbbá az is, hogy Pál apostol megtérésüket a Második Eljövétel nélkülözhetetlen előjelévé tette (Róm11), így fennmaradásuknak üdvtörténeti szerepe volt. Ami az Egyesült Tartományokat illeti: az országba a 16. századtól kezdve fokozatosan áramlottak be az üldöztetés elől a spanyol és portugál anyanyelvű „újkeresztények”, akik a viszonylagos szabadság levegőjébe beleszagolva tömegesen tértek vissza őseik hitére. A többségükben igen jómódú, elsősorban az európai országok között zajló kereskedelembe érdekelt *marranókat* a városok szabadelvű elitje összességében jól fogadta: a spanyolokkal folytatott béketárgyalásokon a hollandok építettek is új honfitársaik ismereteire, s érdekeikért is kiálltak.⁷⁴ Bár hivatalosan nem biztosíthatták számukra a szabad vallásgyakorlat jogát, magánterületen mégis felépülhettek Amszterdam első zsinagógái. Kevésbé örült a köztársaság elitje a harmincéves háború nyomdokain Közép-Európából (elsősorban Németországból) menekülő, koldusszegény askenáznoknak, akikkel ráadásul „már beérkezett” szefárd hitsorsosaik sem voltak minden esetben szolidárisak. A református egyház fanatikusan antijudaista szárnya által gyakorolt nyomás ellenére azonban a politikai elit képes volt az izraelita polgárokat is beilleszteni a társadalom fennálló rendjébe, amit nagyban megkönnyített, hogy a különállás hagyományát ápoló zsidók maguk sem bánták túlzottan, hogy nem lehettek céhtagok, nem tölthettek be politikai-közigazgatási funkciókat, nem házasodhattak keresztényekkel, és természetesen nem is téríthettek.⁷⁵

⁷² Tatár György: *Nemzeti teológia*. In: Tallár Ferenc (szerk.): *A kereszténység és az európai tradíció*. Budapest, 2001. 9–22.

⁷³ Macculloch, Diarmaid: *A reformáció története*. Ford. és jegyzetek: Varga Benjámin. Budapest, 2011. 24–25.

⁷⁴ A tárgyalások során például a béke egyik feltételként nevezték meg, hogy az izraeliták ne zárassanak ki az ibériai kereskedelemről. Lásd: Israel: *The Dutch Republic*, 399.

⁷⁵ Van Rooden, Peter: *Jews and Religious Toleration in the Dutch Republic*. In: *Calvinism and Religious Toleration*, 132–146.

A fentebbi áttekintés eredményeit összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a felkelés nyomán létrejött Egyesült Tartományok valláspolitikai berendezkedése valószínűleg sokkal kisebb mértékben tért el a konfesszionalizmus korának európai fősodratától, mint azt a holland tolerancia mitikus képe alapján gondolhatnánk. A korszak európai politikai gondolkodásának kiindulópontja az, hogy a lélek halhatatlanságát és az utolsó ítélet eszméjét magában foglaló vallásosság fontos, sőt nélkülözhetetlen eleme a társadalmi rend szilárdságának;⁷⁶ az egyházak hívőkkel szembeni etikai-életviteli elvárásai tehát közvetlen politikai jelentőséggel bírnak. A reformáció évszázadában létrejövő felekezeti sokféleség azonban nagyban megnehezítette a világi hatalom dolgát, hiszen az egymásra acsargó felekezetek gyakran véres konfliktusai nyilvánvalóan alkalmasak voltak a társadalmi-politikai rend destabilizálására. A vallásos hit ily módon a társadalom rendjének fenntartását szolgáló ideológiából komoly szubverzív potenciállal rendelkező ideológiai tényezővé válhatott volna (s egy ideig vált is), ha a politikai elitnek nem találnak (többé-kevésbé) hatékony megoldásokat a felekezetek egymással fenntartott viszonyának szabályozására. Az újkor évszázadaiban a legrealisztikusabb és legpragmatikusabb megoldásnak a felekezeti állam kiépítése tűnt: e rendszerben az államhatalom összekapcsolódott a helyben történetileg legerősebbnek bizonyult felekezet egyházával, ám helyenként és időszakonként – politikai megfontolások alapján – a kisebbségi egyházak is megszerezhették a – korlátozott – vallásgyakorlat jogát. A historikusok sokáig abban látták az Egyesült Tartományok specifikumát s az országot jellemző közmondásos tolerancia hátterét, hogy a református egyház nem tudott – egyesek szerint nem is akart – államegyházi pozícióra szert tenni. Mára azonban egyre többen látják úgy, hogy a köztársaságot alkotó tartományokban a kálvini eklézsia befolyása oly nagy volt, hogy az Egyesült Tartományokat gyakorlatilag felekezeti államként könyvelhetjük el,⁷⁷ s a kortárs Európa többi országánál kétségtelenül nagyobb (ám térben és időben változó) mértékű tolerancia és szabadság nem a törvényi rendelkezésekből olvasható ki, hanem csak és kizárólag az együttélés gyakorlatából.⁷⁸ Az Egyesült Tartományokat eszerint nem a holland néplelket jellemző toleráns attitűd, s nem is az egyén jogait pertraktáló filozófiai és teológiai értekezések magas száma és színvonala tette valamelyest mégiscsak különleges berendezkedésű országgá, hanem inkább az, hogy a felekezetek koegzisztenciájának feltételeit nem a *public church*, hanem a pragmatikus gondolkodású politikai elit szabta meg, ami végső soron azzal a következménnyel járt, hogy a társadalmi együttélés legtöbb szférájában érvényesülhetett az, amit Willem Frijhoff a mindennapi együttélés ökumenizmusának (*the oecumenism of everyday life*) nevezett.⁷⁹

⁷⁶ Bayle erényes és törvénytisztelő ateistája ekkor még provokációszámba megy.

⁷⁷ Van Rooden: *Jews*, 144.; Van Eijnatten: *Liberty and Concord*, 13–14.

⁷⁸ Frijhoff: *Was the Dutch Republic a Calvinist Community?* 110–112.

⁷⁹ Frijhoff, Willem: *Embodied belief. Ten essays on Religious Culture in the Dutch Republic*. Hilversum, 2002. 184.

NYEMCSOK ATTILA

Egy rágalmazási per tanulságai: a Kelemen–Szakáts-vita

1926. január végén még a politikai töltetű sajtóperekhez egyébként hozzászólt nagyközönség érdeklődését is felkeltette Szegeden egy több éve húzódó rágalmazási per főtárgyalása. Az érdeklődés nem volt alaptalan: a szegedi közélet és a politikai elit két közismert alakja, Kelemen Béla és Szakáts József indított egymás ellen kölcsönös rágalmazási és becsületsértési pert Kelemen 1922-ben megjelent naplója és az annak kapcsán kirobbant sajtópolemia nyomán. Az ügyek tárgya sem volt mindennapos: mindkét politikus magáénak tulajdonította az elsőséget és a vezető szerepet a szegedi ellenforradalmi mozgalom elindításában, és mellesleg a másikat súlyosan sértő, személyeskedő megjegyzéseket is tett.

De ki is volt az a két politikus, aki 1926. január 27-én főmagánvádlóként szemben állt a Szegedi Törvényszék 2. emelet 94. számú tárgyalótermében? Bár mindketten hasonló társadalmi közegből, a délnyugati úri középosztály soraiból származtak, kétségkívül Kelemen Béla mögött állt figyelemreméltóbb családi háttér, illetve érdemdúsabb politikai pálya. Kelemen egy eredetileg erdélyi kismemesi család sarja volt, apja Kelemen István szegedi ügyvéd. Legnevesebb őse dédapja, Kelemen László (1762–1814) a magyar nyelvű hivatásos színjátszás megalapítója volt. Az 1863-ban Szegeden született Kelemen a szülővárosában megszerzett érettségi után Kolozsvárt és több német egyetemen (Berlin, Heidelberg) is folytatott jogtudományi tanulmányokat, végül Budapesten szerzett diplomát. A család kedvező anyagi helyzetét jelzi, hogy nemcsak németországi egyetemi tanulmányait fedezték, hanem később nyugat-európai körutazásokat is tehetett.¹ Már fiatalon látványos vármegyei karriert futott be, valószínűleg nem kis részben rokona, Zsilinszky Mihály² akkori főispán hathatós támogatásának is betudhatóan: előbb vármegyei aljegyző, 1891–1894 között a dorozsmai járás főszolgabírája, majd Szegeden ügyvédi praxist indít. Az 1901-es országgyűlési választásokon lép fel először a tápéi kerületben a függetlenségi párt színeiben, ahol vereséget szenved, de a Kúria a választás eredményét megsemmisíti, és az 1902-ben megismételt választásokon már mandátumot szerez, amelyet az 1905-ös, 1906-os és 1910-es választásokon is megőriz. 1906-ban a koalíciós kormány kinevezte Csongrád megye és Szeged város főispánjává. A tisztséget 1910-ig töltötte be, amikor a függetlenségi párt kettészakadásakor a Kossuth Párthoz csatlakozott, és a Khuen-Héderváry-kormány beiktatásakor lemondott a főispáni posztról. Országgyűlési mandátumáról 1917-ben mondott le, amikor ismét szegedi

¹ Kelemen pályafutásának bemutatásához – a per során elhangzottakon túlmenően – az országgyűlési almanachok adatait használtuk fel.

² Zsilinszky Mihály (1838–1925) akadémikus, történész, politikus, Bajcsy-Zsilinszky Endre nagybátyja, 1889–1892-ben Csongrád megyei főispán. Zsilinszky második felesége Reök Ilona volt, Kelemen Ida nevű nővére pedig Reök Ilona nővéréhez, Reök Iván mérnökhöz – a szegedi Reök-palota építetőjéhez – ment feleségül. A Reök-család részletes genealógiáját lásd: Czeglédi Imre: *Munkácsy ősei és rokonsága*. (A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 22. Békéscsaba, 2001.)

főispánná nevezték ki. Hivatalát az őszirózsás forradalmat követően, 1918 novemberében hagyta el. A perben Szakáts telekkönyvi kimutatásokra hivatkozva azt állította, hogy Kelemen ezer holdas szülői örökséget „urizált el”, Kelemen saját állítása szerint viszont csak 200 holdnyi rossz minőségű, veszteséget termelő földön gazdálkodott. A korabeli politikai viszonyokra jellemző, hogy Kelemen védője azzal magyarázta védenca elszegényedését (Kelemen a bíró kérdésére vagyontalannak vallotta magát), hogy négy választás, egy petíciózás és két főispáni installáció költségeit kellett fedeznie saját vagyonából. A megmaradt 93 holdnyi birtoka pedig a trianoni béke után a határ túloldalára esett, ezért szükségáron kényszerült eladni.³

A másik szereplő, a kecskeméti születésű szenterzsébeti Szakáts József (1879–1938) nehezebb anyagi körülmények közül indult. Apja a kecskeméti református kollégium tanára volt. Szakáts – Kelemenhez hasonlóan – állam- és jogtudományi doktori címet szerzett. 1919-ig politikai szereplés nem fűződik nevéhez, ügyvédként, illetve a hatalmas Pallavicini-uradalom hitbizományi ügyészeként dolgozott. A világháború alatt a Tiszai Ármentesítő Társulat igazgatójaként is működött, és erre hivatkozva elérte a katonai szolgálat alóli mentesítését, amit a per során Kelemen nem mulasztott el felróni. 1922-ben kormánypárti jelöltként a Mindszenti kerület mandátumát nyerte el. Érdekesség, hogy a korábban újságíróként dolgozó Andor bátyja is bekapcsolódott 1919-ben a nagypolitikába, és előbb a Friedrich-kormány sajtófőnökeként működött, majd a Huszár-kormányban államtitkári pozíciót kapott, és 1922-ben a békési választókerületben ellenzékiként szintén mandátumot szerzett.

Mi váltotta ki a két közismert szegedi politikus perlekedéssé fajuló vitáját? Kelemen 1922 decemberében saját költségén kiadott terjedelmes – több mint 600 oldalas – könyvben foglalta össze a szegedi ellenforradalmi szervezkedéssel, illetve kormánnyal kapcsolatos emlékeit.⁴ A sajátos műfajú könyv alapját Kelemen korabeli naplófeljegyzései adják, amelyeket kiegészített az eseményekhez utólag hozzáfűzött kommentárjaival, valamint sajtóhírekkel és hivatalos dokumentumokkal. A már csak műfajánál fogva is kétségtelenül Kelemen személyére és tevékenységére épülő könyv mindenesetre kivívta Szakáts nemtetszését, aki a *Szeged* 1922. december 31-i számában vitriolos hangú recenziót közölt Kelemen munkájáról.⁵ Szakáts szerint Kelemen munkája „nem történelem, hanem egy öreg embernek csodálatos találkozása a gyermekkor haboskávéival, Stanci nénivel és beteges törekvés arra, hogy önmagát és családfáját Magyarország történetébe beállítsa. [...] A könyvnek nemmes szerzője e célból természetesen önmagával foglalkozik legtöbbit és az ízléstelenség határáig agyondicsért Énje, meg az »érdekes« Béla napok, uzsonnák és vacsorák mellett elhomályosul a valódi történelem, és végeredményben a könyvnek értéket képviselő része nem egyéb, mint az akkori idők valóban történelmet jelentő okiratainak, röpiratainak és jegyzőkönyveinek egyszerű gyűjteménye.” [kiemelés az eredetiben] Szakáts azonban nem a könyv forrásértéke miatt aggódik elsősorban: „A családfájától idegen személyeket nem mindig dicséri [ti. Kelemen], azok közül némelyeket vipera módjára megmar. Így harap engem is, akinek egyetlen bűne, hogy behoztam az Antiboldsevista Comitéba s az itt való ta-

³ Szerdán reggel megkezdték a négy éve húzódó Kelemen–Szakáts sajtópörök főtárgyalását. Délmagyarország, 2. évfolyam, 1926. jan. 28.; Február 15-ére napolták el a Kelemen–Szakáts-pör főtárgyalását. Délmagyarország, 2. évf. 1926. jan. 29.

⁴ Kelemen Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez. (1919.) Naplójegyzetek és okiratok.* Szerző kiadása, Szeged, 1923.

⁵ Szakáts József dr.: *Megjegyzések dr. Kelemen Béla könyvéhez.* Szeged, 3. évf. 1922. dec. 31.

lálkozások során alkalmam nyílt felismerni egyéniségének valódi értékét és némelykor kontrakarikírozni a köz rovására való hiú törekvéseit.”

Kelemen természetesen nem hagyta szó nélkül Szakáts írását, és 1923. január 4-én a *Szegedben*, valamint a *Szegedi Új Nemzedékben* – „mert egy percre sem engedhetem megingatni a hitet művem történelmi hitelességében” – több mint egy egész oldalon válaszolt rá.⁶ Kelemen először Szakáts állítólagos főispáni ambícióira tért ki, és kifejtette, hogy Szakátsot jellembeli hibái folytán alkalmatlannak találta erre a pozícióra, és ellenezte kinevezését, mivel Szakáts megrögzött kártyás („tipikus Károlyi Mihály-féle szerencsejátékos”), akire az ország sorsának intézését bízni nem szabad. Kelemen nem önmagában azt a tényt kifogásolta, hogy Szakáts „nagyban kártyázik”, hanem azt a körülményt, hogy az osztályelentétek kiéleződése idején az úri hibák tipikus képviselőjeként gyűlöletet keltett az alsóbb néposztályban a középosztállyal szemben, miközben az ellenforradalmi kormány legfontosabb feladata a polgárság és munkásság közötti együttműködés megteremtése volt. Kelemen emellett rágalmazásnak minősítette Szakátsnak a Kelemen-család nemességét megkérdőjelező állítását. Kifejtette, hogy már dédatyja, a magyar színművészetet megteremtő Kelemen László is armális nemesként szerepelt az iskolai anyakönyvben, és a család minden tagja azóta is használja a nemesi címet. Kelemen viszont Szakátsot másodrendű nemesnek minősítette, aki a háború idején nem teljesítette hazafias kötelezettségét (ti. nem teljesített katonai szolgálatot). Hivatkozott arra is, hogy könyvét még megjelenés előtt megmutatta a szegedi ABC tagjainak (így például Gömbös Gyulának, Eckhardt Tibornak, Zadravec Istvánnak), kérve a ténybeli tévedések kiigazítását, és idézi mások mellett Kozma Miklós elismerő szavait: „Magam is gondolok néha arra, hogy az akkor átélteket leírom és így duplán öröm nekem ez a könyv, mert ez minden memoárnak gerincét és vezérfonalát fogja képezni.”⁷ Kelemen végül bejelenti, hogy sajtó útján elkövetett rágalmazás és becsületsértés miatt bűnvádi feljelentést tett Szakáts ellen.

Szakáts a *Szeged* 1923. január 14-i számában *Megjegyzés Kelemen Béla dr. válaszához* címmel reagált Kelemen cikkére. A kéthasábos írásban Szakáts magának a kártyázásnak a tényét nem vonja kétségbe, de azt visszautasítja, hogy vagyoni viszonyaival arányban nem álló módon kártyázott volna. Kelemen másik vádjára, miszerint dorbézolásaival megbotráncoltatta a „dolgozó munkás, tisztos polgári elemet”, viszontváddal válaszolt. Megkérdőjelezte, hogy egy olyan embernek, aki „az atyja által szerzett ezer holdas birtokát csaknem egészében elurizálta”, van-e joga róla így írni. Szakáts Kelemen vitatott nemessége kapcsán kijelentette: „Ide kutyabőr kell s a vármegyénél kihirdetett nemesség.”

A sajtóvita záró felvonását Szakátsnak 1923. január 23-án szintén a *Szegedben* megjelent Nyilatkozata jelentette. Az ügy lovagias rendezésével próbálkozó Kelemen párbajsegédei, Tirts Béla csendőrezredes és Csenkey Géza honvédőrnagy visszaadták Kelemennek megbízásukat, miután a 9. honvéd gyalogezred becsületügyi választmánya úgy ítélte meg, hogy az ügy lovagias elintézésre nem alkalmas, mivel előzményei bírói útra tereltettek. Erre reagált Szakáts, kijelentve, hogy az ügy valóban alkalmatlan lovagias elintézésre, de nemcsak a bírósági eljárás megindítása miatt, hanem azért is, mert Szakáts szerint Kelemen még 1919 júniusában elvesztette lovagias elégtétel kérésére vonatkozó képességét, amikor egy – a könyvében is idézett – súlyos sértést válasz nélkül hagyott.

⁶ Figyelemreméltó, hogy – mint a per során kiderült – Szakáts véleményét a kormánypárti *Szegedi Új Nemzedék* és a *Szegedi Friss Újság* nem volt hajlandó leközzölni, így jelent meg a liberális *Szegedben*. A *Szakáts–Kelemen sajtóperben még mindig a bizonyítékok előterjesztésénél tartanak*. *Szegedi Új Nemzedék*, 8. évf. 1926. febr. 16.

⁷ Kozma visszaemlékezése (*Összeomlás 1918-19*) végül csak 1933-ban jelent.

Miután az előbb részletesen idézett sajtóvitát mindkét fél azzal zárta, hogy rágalmazásért bírói úton kér elégtételt, megindult a két bünvádi eljárás.⁸ Az, hogy a per főtárgyalására csak három év elteltével került sor, több körülménynek is köszönhető. Mivel Kelemen véleményét sértőnek találta a Csónakázó Egylet, valamint a Kaszinó, és provokálták, Kelemen elfogultságot jelentett be a Szegedi Királyi Törvényszék valamennyi bírása ellen, és kérte kizárásukat az eljárásból. Kérelmét arra alapozta, hogy a bírák is tagjai a Csónakázó Egyletnek és a Kaszinónak, így nem tudnának elfogulatlanul ítélni. Az elfogultsági kifogás megjárta a Királyi Kúriát, míg végül jogerősen elutasították, és a Szegedi Királyi Törvényszék 1926 januárjában megkezdte a per tárgyalását.⁹ Másrészt Szakáts 1922-ben a minszenti kerületben mandátumot nyert, ezért addig nem lehetett megindítani ellene a bünvádi eljárást, amíg a Nemzetgyűlés fel nem függeszti mentelmi jogát.

A mentelmi eljárás sem teljesen a megszokott menetrend szerint alakult. Kelemen Szakáts mindhárom írása, az 1922. december 31-i, az 1923. január 14-i és a január 23-i *Szeged*-cikk alapján sajtó útján elkövetett rágalmazás és becsületsértés miatt tett feljelentést. A Nemzetgyűlés mentelmi bizottsága 1924. január 18-án a három ügyet külön tárgyalta, és miután megállapította, hogy zaklatás esete nem áll fenn, javasolta a Nemzetgyűlésnek Szakáts mentelmi jogának mindhárom ügyben történő felfüggesztését.¹⁰ A Nemzetgyűlés plenáris ülése elé 1924. május 15-én került a mentelmi bizottság jelentése. Az elnöklő Scitovszky Béla először az 1923. január 23-i nyilatkozat ügyét tette fel szavazásra (miután hozzászólás nem érkezett az ügyhöz), de – valószínűleg a teljes érdektelenség miatt – senki nem reagált a szavazási felhívásra, így megállapította, hogy a Nemzetgyűlés nem járult hozzá Szakáts mentelmi jogának felfüggesztéséhez. Az öt perc szünet után folytatott ülés ezután már gördülékenyen folyt, és a másik két ügyben felfüggesztették Szakáts mentelmi jogát, szabad utat engedve a büntetőeljárásnak.¹¹

A hároméves eljárásjogi huzavona a legkevésbé sem csökkentette a szegedi közvélemény érdeklődését a per iránt, és az első tárgyalási napon zsúfolásig telt tárgyalóterem fogadta a két pereskedő politikust. A *monstre per* a Szegedi Törvényszék számára is jelentős megterhelést jelentett: a perben a megidézni javasolt 220 tanúból végül 168-at hallgattak meg, és 21 tárgyalási napot tartottak. Ezért az ügyben eljáró Vild-tanácsot a per idejére mentesítették a többi folyamatban lévő pere tárgyalása alól, és *ad hoc* tanácsokat alakítottak azok vitelére.

A szerteágazó per lefolyását két szempontból tekintjük át: egyrészt azt vizsgáljuk, hogy a per során napvilágra került információk mennyiben egészítik ki vagy módosítják a szegedi ellenforradalmi szervezkedés kezdeteiről szóló politikatörténeti ismereteket, másrészt az 1919-es szegedi ellenforradalmi politizálás társadalmi közegét, fogadtatását kíséreljük meg rekonstruálni a bírósági tárgyalás alapján.

A tárgyalást uraló – és a közönség érdeklődését leginkább felkeltő – témát a szegedi ellenforradalmi szervezkedés előzményei alkották, vagyis hogy ki milyen szerepet játszott az eseményekben. Szakáts elsősorban saját, az ellenforradalmi mozgalomban betöltött szerepének háttérbe szorítását kérte számon Kelemenen.¹² Kelemen könyvében több helyen is

⁸ Sajnálatos módon sem a törvényszéki, sem az ítéltáblai eljárás iratai nem lelhetők fel a Csongrád Megyei Levéltárban, így az eljárást a korabeli sajtó alapján kíséreltük meg rekonstruálni.

⁹ *Szerda reggel Kelemen–Szakáts-pőr*. Délmagyarország, 2. évf. 1926. jan. 27.

¹⁰ *Az 1922. évi június hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés Irományai*. 9. köt. Budapest, 1924. 130–135.

¹¹ *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója*. 24. köt. Budapest, 1924. 31.

¹² Szakáts József dr.: *Megjegyzés dr. Kelemen Béla könyvéhez*. Szeged, 3. évf. 1922. dec. 31.

egyértelműen saját bekapcsolódásához köti a mozgalom születését: „Úgy látom, Szakáts és néhány fiatal barátja komolyan elhitetik magukkal, hogy az A.B.C. alakulat nekik közhatalmi létezését, márpedig, ha úgy maradnak együtt, ahogyan őket április 25-én találtam, azt hiszem, az ő kezdeményezésük megmaradt volna a négy fal közötti »titkos« megbeszélések színvonalán és nívóján.”¹³ Másutt hozzát teszi, hogy „az előzményekről teljesen hí képem van, ha megállapítom, hogy minden határozott cél és irány nélkül, nem is mindig ugyanazok, hanem hol egyik, hol másik szegedi polgár ebből a társaságból három vagy négy ízben tanácskozott együtt...”¹⁴

Az események rekonstruálásához a tárgyalásokon elhangzott tanúvallomások mellett az ellenforradalmi szervezkedés két vezetőjének memoárja is rendelkezésünkre áll. Ifj. Bokor Pál ügyvéd már jóval az események és a per után, 1939-ben *Szegedországtól Magyarorszáig* címmel adta ki 1919-es visszaemlékezéseit. Polgár Péter, szintén szegedi ügyvéd viszont a per során fedte fel,¹⁵ hogy az Ujlaki Antal ismert szegedi újságíró neve alatt 1921-ben megjelent kötet valójában az ő saját, Ujlaki kérésére írt munkája.¹⁶ Abban megegyeztek a vallomások, hogy a későbbi Antibolsevista Comité három fiatal szegedi ügyvéd – ifj. Bokor Pál, Szakáts József és Polgár Péter – szervezkedéséből indult. „Valóban telefonkönyvet vettünk elő és kerestük össze a polgári társadalom hasonló gondolkodású tagjait.”¹⁷ A mozgalom szellemi vezére Bokor szerint Szakáts volt.¹⁸ Polgár így adja vissza könyvében a kezdeteket: „Ezekben a szomorú napokban [1919. március végén] a Fekete-sas utca egyik házában esténként összejött három, még a fiatalabb nemzedékhez tartozó ügyvéd: Bokor Pál dr., akinek lakásán voltak az összejövetelek, Szakáts József dr., és Polgár Péter dr., aki ekkor a városnál, mint helyettes tanácsnok működött.”¹⁹ Az, hogy pontosan mikor és kiknek a részvételével került sor az első összejövetelre, az ellentmondó vallomások és visszaemlékezések miatt utólag pontosan már nem állapítható meg. Bokor könyvében 1919. március 25-ét adja meg az első tanácskozás időpontjaként, és 43 résztvevőt sorol fel.²⁰ Ehhez képest a per során (tehát az eseményekhez időben jóval közelebb) 26 emberre emlékezett.²¹ Szakáts vallomásában 1919. április 6-ára tette az első összejövetel időpontját, és szerinte huszonkilencen állapították meg a mozgalom céljait.²² Ehhez közeli időpontot közöl Polgár is. Szerinte 1919. április 4-én volt az első tanácskozás, de név szerint – a három kezdeményező ügyvéden túl – csak kilenc személyt említ.²³ Bokor – a résztvevők közül egyedülként – a per során azt is hozzátette, hogy a mozgalom tagjainak létszámát 12 főre apasztották.²⁴ Ezt

¹³ Kelemen: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez*, 285.

¹⁴ Kelemen: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez*, 75.

¹⁵ Február 15-ére napolták el a Kelemen–Szakáts-pör főtárgyalását. *Délmagyarország*, 2. évf. 1926. jan. 29.

¹⁶ Ujlaki Antal: *Szeged a forradalomban és a nemzeti föltámadásban. Krónikás adatok*. Szeged, 1921.

¹⁷ *Egy történelmi könyv elmérgesedett kritikája a szegedi törvényszék előtt*. Szegedi Új Nemzedék, 8. évf. 1926. jan. 28.

¹⁸ *A Kelemen–Szakáts-pör folytatólagos tárgyalása*. Szegedi Friss Újság, 27. évf. 1926. márc. 23.

¹⁹ Ujlaki: *Szeged a forradalomban és a nemzeti föltámadásban*, 79–80.

²⁰ Bokor Pál: *Szegedországtól Magyarorszáig. Visszaemlékezés a szegedi ellenforradalmi napokra 1919*. Szeged, 2005. 32–33.

²¹ *A Kelemen–Szakáts-pör folytatólagos tárgyalása*. Szegedi Friss Újság, 27. évf. 1926. márc. 23.

²² *Egy történelmi könyv elmérgesedett kritikája a szegedi törvényszék előtt*. Szegedi Új Nemzedék, 8. évf. 1926. jan. 28.

²³ Ujlaki: *Szeged a forradalomban és a nemzeti föltámadásban*, 80–81.

²⁴ *A Kelemen–Szakáts-pör folytatólagos tárgyalása*. Szegedi Friss Újság, 27. évf. 1926. márc. 23.

más forrás nem támasztja alá, és ellentmond ennek az a tény is, hogy 1919. április 25-én, Kelemen bekapcsolódásakor 28 fős társaságból választották meg a végrehajtó bizottságot. Az mindenestre valószínűsíthető, hogy valamiféle formalizálásra már a Kelemen belépése előtti szakaszban sor került, mert Bokor úgy fogalmazott, hogy négy ülés után alakult meg az ABC.²⁵ Kelemen már idézett véleményét a kérészetű ellenforradalmi szervezkedésről Kószó István is megerősítette vallomásaiban: „...az ellenforradalmi mozgalom megindulása nehezen ment, itt is, ott is tárgyaltak egyes csoportok s az ember nem tudta, hogy melyikhez szegődjön.”²⁶

A Bokor-féle csoportosulást az emelhetné ki a többi próbálkozás közül, hogy tudatosan törekedtek arra, hogy a középrétegeket minél szélesebben bevonják a szervezkedésbe. Szivessy Lehel ügyvéd megfogalmazása szerint „Szakáts lakásán társadalmi különbség nélkül gyűltek egybe a mozgalom elején”.²⁷ Ez a gyakorlatban annyit jelentett, hogy a városi tisztviselők, bírák, ügyészek, egyháziak, katonatisztek mellett a kisgazda- és iparosréteg képviselői is jelen voltak a tanácskozásokon. Ezért is szorulhat magyarázatra, hogy a szervezkedésbe miért csak a Bécsből Szegedre érkező Gömbös Gyula kifejezett nyomására kapcsolódott be Kelemen, miközben a szegedi ellenforradalmi közélet számottevő alakjai kezdetektől részt vettek benne. Erre a kézenfekvő kérdésre Bokor Pál azt a meglepő magyarázatot adta, hogy a „Comité nem tartotta politikailag teljesen megbízhatónak”.²⁸ Mivel más forrás nem erősíti meg Bokor véleményét, érdemes az ellenforradalmi mozgalom résztvevőinek 1918–1919-es politikai szerepvállalása felől is megközelíteni a kérdést. Kelemen könyvében közreadja a szegedi Károlyi-féle függetlenségi párt tisztikarának névsorát.²⁹ Ha összevetjük ezt a listát az 1919. áprilisi szervezkedés résztvevőinek Bokor és Kelemen alapján rekonstruálható ötvenfős jegyzékével,³⁰ akkor kiderül, hogy az ötven ellenforradalmárból mindössze 16 fő nem volt tagja a Károlyi-párt helyi vezetőségének, azaz 68%-uk 1918 őszén, 1919 elején a Károlyi-párt aktív támogatója volt. Kelemen maga is megjegyzi, hogy „[m]ég nagyobb bajnak tűnik fel előttem az, hogy Becsey, Pap Róbert, Szakáts ragadták magukhoz a kezdeményezést, éppen azok, akik itt Szegeden a Károlyi Mihály-pártnak voltak vakbuzgó hívei és támogatói még akkor is, amikor Lovászyék is elfordultak attól a kreténtől”.³¹

A valódi politikai motivációkat talán Kószó István – a Bethlen-kormányban 1925-ig belügyi államtitkár – fejezte ki legszemléletesebben: „Az volt a nézetünk, hogy a szociális politikával majd így sikerül a levegőt megtisztítani.”³² Az 1918. őszi forradalmi és 1919. tavaszi ellenforradalmi mozgalom közötti nagyarányú – a véletlen egybeesésén túlmutató – átfedés már a középrétegek új politikai aktivitásának jeleként értelmezhető, és Kelemen távollmaradása (távoltartása) a hagyományos dualizmuskori uralkodó elittel szembeni bizal-

²⁵ *Zdravec-program kijelentései a Szakáts–Kelemen-pör keddi tárgyalásán*. Délmagyarország, 2. évf. 1926. márc. 24. (Az ülések jegyzőkönyveit Kelemen a könyv megírásához elkérte Bokortól, de az utóbbi – állítása szerint – nem kapta vissza azokat.)

²⁶ *A Kelemen–Szakáts-pör*. Szegedi Új Nemzedék, 8. évf. 1926. márc. 23.

²⁷ *Öt tanut hallgattak ki a Kelemen–Szakáts-pör pénteki tárgyalásán*. Délmagyarország, 2. évf. 1926. márc. 27.

²⁸ *A Kelemen–Szakáts-pör folytatólagos tárgyalása*. Szegedi Friss Újság, 27. évf. 1926. márc. 23.

²⁹ Kelemen: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez*, 559.

³⁰ Bokor: *Szegedországtól Magyarorszáig*, 32–33.; Kelemen: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez*, 74.

³¹ Kelemen: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez*, 74.

³² *A Kelemen–Szakáts-pör folytatólagos tárgyalása*. Szegedi Friss Újság, 27. évf. 1926. márc. 23.

matlanság tünete lehetett. Teljes bizonyossággal a kérdés a szegedi politikai eliten belül végbement mozgások részletes feltárásával válaszolható meg.

Bár a Szakáts és Kelemen közötti sajtóvita, majd per elsődlegesen a szegedi ellenforradalmi mozgalomban betöltött szerephez kapcsolódott, és a helyi közvélemény érdeklődését is a titkos szervezkedés várható kulisszatitkai keltették fel elsősorban, a pert más szempontból is érdemes megvizsgálnunk. Mind Szakáts, mind Kelemen megpróbálta saját politikai szerepének igazolása mellett ellenfelét diszkreditálni, a másik fél hitelét megkérdőjelezni már a sajtópárbajban és később, a bírósági tárgyalás során is. A két úri középosztálybeli, hasonló státusú politikus egymás lejáratása érdekében megfogalmazott vádjai alkalmasak arra, hogy bemutassák társadalmi osztályuk ethoszát, magatartásmintáit és presztízs képző szempontjait. Jellemző módon a per egyik kulcskérdése a két politikus nemesi származása körül forgott. Szakáts már első cikkében azzal vádolta Keleमत, „hogy csak bitorolja a nemességet és a nemes nemzetségeket jellemző úri felfogást és modort csak színleli, de hatvan évi meddő küzdelem után sem tudta elsajátítani”.³³ Kelemen válaszcikkében dédapjára, a színtársulat-alapító Kelemen Lászlóra hivatkozik, aki 1781-ben nobilisként szerepelt a pesti piarista gimnázium lajstromában.³⁴ Mivel Szakáts nemességét formailag megkérdőjelezni nem tudta, Kelemen a 20. század elején már kissé anakronisztikus módon próbált visszavágni. Emlékeztetett arra, hogy „az oklevelekben harcsát trancsíroz Szakáts őse és így valószínűleg nem fegyveres érdekem miatt kapott címeres nemességet a Szakáts-család”.³⁶ A törvényszéki ítélet végül megállapította, hogy Kelemen nem tudta ugyan szabályszerűen igazolni nemességét, a becsatolt iskolai bizonyítványok alapján mégis Kelemen jogosan használja a nemességet.³⁷

A másik kérdés, amellyel viszont Kelemen próbálta Szakáts erkölcsi integritását megkérdőjelezni, a világháborús katonai szolgálat alóli kibújás volt. Szakáts ugyanis – ahogy arról már szó esett – a bevonulás alól a Hármas Algyői Árvízmentesítő Társulat igazgatójaként mentesítést kapott mint nélkülözhetetlen személy. Szakáts azzal a korabeli közhangulatban valószínűleg kevésbé meggyőző érveléssel próbált védekezni, hogy „a harc nemcsak a golyófronton, hanem a kenyérfronton is dúlt, s a kenyérfronton becsülettel harcolni éppoly tisztesség, mint meghalni az ellenség előtt”.³⁸

Hasonlóképpen az úri középosztály rendies gyökereit jelezte a párbajképesség körüli vita. „Az úri életforma külsőségei közé tartozott a párbajozás is, sőt talán az volt az egyik legfőbb ismérve az úriembernek, hogy nézeteltéréseit lovagias úton rendezhette. A párbaj és az úriemberi mivolt tehát szervesen összekapcsolódott.”³⁹ Bár az 1910-es évektől csökkenni kezdett a párbajok száma,⁴⁰ Szakáts még természetesen vetette fel a párbajképességgel együtt Kelemen úriemberi mivoltának elvesztését. Szakáts állítása szerint ugyanis, amikor

³³ Szakáts József dr.: *Megjegyzés dr. Kelemen Béla könyvéhez*. Szeged, 3. évf. 1922. dec. 31.

³⁴ Dr. Kelemen Béla: *Válasz dr. Szakáts József nemzetgyűlési képviselő, ügyvéd úrnak*. Szeged, 4. évf. 1923. jan. 4.

³⁶ *A Kelemen–Szakáts-féle pör tárgyalásában még mindig csak a legelején tartanak*. Délmagyarország, 2. évf. 1926. febr. 16.

³⁷ *Ítélet a Kelemen–Szakáts-pörben: Szakáts József büntetése 11 millió, Kelemen Béla büntetése 14 millió*. Délmagyarország, 2. évf. 1926. máj. 7.

³⁸ *Az utolsó tanuk után a bizonyítás kiegészítését kérik a Kelemen–Szakáts-pörben*. Délmagyarország, 2. évf. 1926. ápr. 22.

³⁹ Novák Béla: *A párbajozó úriember. A párbaj története Magyarországon és társadalmi hatásai, 1867-től 1945-ig*. 45. PhD értekezés. ELTE BTK, Budapest, 2007. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/novak/diss.pdf>

⁴⁰ Novák: *A párbajozó úriember*, 183.

egy csónakházbeli vacsorán elhangzott sértést nem torolt meg párbajjal, Kelemen lovagias elégtétel kérési képessége megszűnt. Kelemen ezzel szemben a 9. gyalogezred becsületügyi választmányának véleményére hivatkozott, ami szerint az ügy nem volt lovagias elintézésre alkalmas.⁴¹ A törvényszéki ítélet végül modernebb álláspontot foglalt el ebben az erősen anakronisztikus vitában, és megállapította, hogy „ha valaki lovagias elégtételt nem kért, az úr címzés tőle meg nem vonható, mert az úr fogalmát más tényezők döntenek el”.⁴²

A Szegedi Királyi Törvényszék 1926. május 6-án hirdette ki végül az elsőfokú ítéletet, amely mindkét politikust elmarasztalta. Szakátsot kétfokozatos rágalmozás vétségében találta bűnösnek Kelemen nemességének kétségbe vonásáért és azért az állításért, hogy Kelemen a földbirtokrendező eljárásban a kisemberek igényei elé furakodott. Ezért Szakáts kétszer ötmillió korona fő- és kétszer egymillió korona mellékbüntetést kapott. Kelement egy rendbeli becsületsértésben mondta ki bűnösnek a bíróság, amiért Szakátsot tipikus Károlyi Mihály-féle szerencsejátékosnak minősítette, és kétszer hatmillió korona fő- és kétfélmillió korona mellékbüntetéssel sújtotta. A feltűnő eltérést a kiszabott büntetések súlyában a bíróság azzal indokolta, hogy Szakáts hírlapi cikkére Kelemen könyvének kihívó hangja szolgált alapul.⁴³ Az ítélet ellen mindkét politikus fellebbezett, így másodfokon a Szegedi Ítéletábrla járt el, immár teljes érdektelenség közepette. A tábrla 1926. december 3-án kihirdetett jogerős ítéletével leszállította a büntetéseket, így Kelemen kétszer kétfélmillió korona főbüntetést és kétszer 200 ezer korona mellékbüntetést tartozott fizetni, míg Szakátsra kétszer négyélmillió korona fő- és kétszer 200 ezer korona mellékbüntetést szabtak ki.⁴⁴ Mivel mind Kelemen, mind Szakáts semmisségi panaszt nyújtott be, végül a Kúria is foglalkozott az ügygel. Az 1927. november 10-én kihirdetett kúriai ítélet a Szakátsra vonatkozó tábrlai határozatot teljes egészében helybenhagyta, míg Kelemen esetében, bár bűnösségét megállapította a Kúria is, a büntetés kiszabását mellőzték vele szemben, azzal az indokkal, hogy bár Kelemen valótlán, téves és önkényes megállapításokat tett könyvében, Szakáts az elvárható nyugodt hangú válasz helyett személyes élű nyilatkozatot tett, és ezzel okot adott Kelemennek a hasonló hangvétel használatára.⁴⁵

Bár a bíróság végül mindkét politikust jogerősen elmarasztalta, politikai értelemben kétségkívül Szakáts bizonyult a per vesztesének. Konkrét forrással ugyan nem bizonyítható, de igen nagy a valószínűsége, hogy éppen a tárgyalás során elhangzott – Szakátsot politikusként és magánemberként is negatívan beállító – állítások is hozzájárultak ahhoz, hogy országos politikai karrierje lezárult, és az 1926-os választásokon visszalépett a jelöltségtől.⁴⁶

A per politikai értelemben – Szakáts személye mellett – magát a szegedi ellenforradalmi mítoszt érintette a legérzékenyebben. A szegediek tevékenységét az ellenzéki – különösen az emigráns – sajtó és politikusok mindvégig élesen támadták. Ezúttal azonban két

⁴¹ Nyilatkozat. Szeged, 4. évf. 1923. jan. 23., valamint *Február 15-ére napolták el a Kelemen–Szakáts-pör főtárgyalását*. Délmagyarország, 2. évf. 1926. jan. 29.

⁴² *Ítélet a Kelemen–Szakáts-pörben: Szakáts József büntetése 11 millió, Kelemen Béla büntetése 14 millió*. Délmagyarország, 2. évf. 1926. máj. 7.

⁴³ *Ítélet a Kelemen–Szakáts-pörben*, id. mű

⁴⁴ *A tábrla kihirdette az ítéletet a Kelemen–Szakáts-pörben*. Délmagyarország, 2. évf. 1926. dec. 4.

⁴⁵ *A Kúria is megállapította Kelemen Béla bűnösségét, de a büntetés kiszabását mellőzte*. Délmagyarország, 3. évf. 1927. nov. 11.

⁴⁶ Szakáts az ítéletábrlai tárgyalás előtt – a választások miatti várható akadályoztatására hivatkozva – jelezte, hogy nem tud megjelenni a tárgyaláson, vagyis maga is bízott abban, hogy újraindulhat a mandátumáért.

kormánytáboron belüli szegedi politikus nem ideológiai ellentétből fakadó személyes vitája vetett a szegedi mozgalomra kedvezőtlen fényt. A két politikai tábor is ennek megfelelően reagált a perre. Jellemzőnek tekinthetjük Kelemen kifakadását a tárgyaláson: „Szakáts lerombolta mindazt, ami az ellenforradalomban szép volt.”⁴⁷ A tanúként meghallgatott Gömbös a per súlytalanításával próbálta annak negatív hatását enyhíteni: „...annak anyaga túlságosan kicsinyes és lényegbe nem vágó kérdéseket ölel fel.”⁴⁸ A helyi kereszténynemzeti napilap, a Szegedi Új Nemzedék állásfoglalása fejezi ki legpontosabban a kormánytábor viszonyát a perhez: „Ez az epilógus – így érezzük – el is maradhatott volna. [...] Mert akik a történelemnek a kockázattal teli zónáján cselekedtek, minden nemzedék hálijára érdemesek és a magyar história sem lett volna szegényebb, ha elmellőzte volna a szereplők egymásról táplált személyes véleményét. [...] [L]egyöngédebb érzelmeink úgy kívánák, hogy a nagy erőfeszítések plasztikáját érintetlenül származtassuk át a jövő nemzedékre s ne hengeressük meg zilált indulatok között azt, ami a történelemé.”⁴⁹ [kiemelés az eredetiben]

A szegediek tevékenységének – különösen a Szegedről induló különítményesek későbbi megtorló hadjáratának – megítélése az emigráns és a hazai baloldali és liberális sajtóban kezdetektől távol állt az idealizált hivatalos képtől. Példaként elegendő megemlíteni a Nemzetgyűlés 1921. december 16-i vitáját, amikor Vázsonyi Vilmos azt fejtegette, hogy a 1919-es emigrációban nem tivornyázással töltötte az idejét, az októbrista Rupert Rezső közbeszólt, hogy „nem úgy, mint Szegeden”. A szegedi Pálffy Dániel, aki maga is részt vett az ellenforradalmi szervezkedésben, erre megjegyezte, hogy „[k]omoly, becsületes munkát folytattak”.⁵⁰ Dettre János – Kelemen utóda a főispáni székben 1918 novemberében – szintén 1921 decemberében – a nemzetgyűlési vitára is reflektálva – a szabadkai *Bácsmegyei Napló*ban erősítette meg Rupert leírását: „...délíg tartó dorbézolások, dáridók, részeg duhajkodások verték fel a város csöndjét. Kávéházi botrányok és utcai verekedések – ezek voltak külsőségei a diadalmaskodó ellenforradalomnak.”⁵¹ A per során elhangzott tanúvallomások viszont tovább erősítették mind a szegedi ellenforradalmi politizálásról, mind általában véve az „úri társaság”-ról alkotott negatív képet. Szeless József „kártyaszakértő” például kijelentette, hogy „abban az időben olyan mulatozások voltak Szegeden, amilyen talán soha”.⁵² Egy nyugdíjas államrendőr szerint a „regattai mulatozások sokszor belenyúltak a reggelbe s a korán kelő munkások nemegyszer megbotránkoztak az urak könnyelműségén”.⁵³

A szegedi baloldali-liberális lap, a Délmagyarország viszont igyekezett maximálisan kihasználni a két jobboldali politikus vitáját saját politikai álláspontja alátámasztására.⁵⁴ Ez a lap foglalkozott a legnagyobb terjedelemben a perrel, majd rögtön a második tárgyalási nap

⁴⁷ A Kelemen–Szakáts-féle pör tárgyalásában még mindig csak a legelején tartanak. Délmagyarország, 2. évf. 1926. febr. 16.

⁴⁸ Gömbös Gyula, Zdravec István és Back Bernát vallomást tettek a Kelemen–Szakáts-pörben. Szegedi Új Nemzedék, 8. évf. 1926. ápr. 17.

⁴⁹ Egy történelmi könyv elmérgesedett kritikája a szegedi törvényszék előtt. Szegedi Új Nemzedék, 8. évf. 1926. jan. 28.

⁵⁰ Az 1920. évi február 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója. 13. köt. Budapest, 1921. 488.

⁵¹ Dettre János: Új partok felé. Szabadka, 1979. 13.

⁵² Rendőrök és kaszinói tagok a reggelbe nyúló kártyás mulatásokról. Délmagyarország, 2. évf. 1926. ápr. 18.

⁵³ Rendőrök és kaszinói tagok a reggelbe nyúló kártyás mulatásokról, id. mű

⁵⁴ Maga a per is közvetve a Délmagyarországnak (akkor még Szegednek) köszönhető, hiszen – mint jeleztük – más napilap nem volt hajlandó helyet biztosítani Szakáts Kelemen támadó írásainak.

után ironikus, Úriemberek című vezércikkében is állást foglalt, a per kapcsán az egész úri osztályról véleményt mondva: „Az egyik szegedi úr vaskos emlékirata (amelyik súlyát csak kilóban lehet kellőképpen mérni) hovatovább nem annyira nemzeti történeti forrás, mint inkább magyar Pitaval lesz, hiszen az utóbbi esztendőik majdnem valamennyi politikai gyilkosa és szélhámosa megtalálható benne, annyira, hogy ma már minden hazafias felbuzdulás tettesét először is eben a szegedi memoárban kell megkeresni. [...] A vagyon és rang lebegnek folyton lelki szemeik előtt, az úr a pokolban is úr, gondolják magukban, az összeomlásban is úr, a nemzeti tragédiában is úr és miközben szennyeseket teregetnek, úgy érzik, hogy ők csinálták a történelmet.”⁵⁵

Összességében megállapíthatjuk, hogy a per valójában éppen közvetlen tárgya, az ellenforradalmi szervezkedés eseménymenete kapcsán tett hozzá legkevesebbet ismereteinkhez, viszont több olyan szempontot is felvet, ami hozzájárulhat a helyi hatalmi eliten belül a(z ellen)forradalmi időszakban lezajlott változások megismeréséhez.

⁵⁵ *Február 15-ére napolták el a Kelemen–Szakáts-pör főtárgyalását.* Délmagyarország, 2. évf. 1926. jan. 29.

VARGA E. LÁSZLÓ

Források és iratok a Lengyel Légiókban harcolt magyarok történetéhez 1914–1918. IV. rész*

Az első világháború kitörésének centenáriuma alkalmából több éves itthoni és lengyelországi kutatás után – korántsem befejezve azt – háromrészes forrásközleményt készítettem a fenti címmel. Az első a *Hitel*¹ című periodikában jelent meg, 16 darab, 1933–1947-ben keletkezett iratot tartalmazott, három sajtócikkkel; a második 42 dokumentummal – közte hét sajtócikk – a *Hadtörténelmi Közleményekben*.² A harmadik részt a *Valóság*³ közölte 2015-ben; 25 dokumentumot tartalmazott, döntően forrásokat és sajtócikkeket. A korabeli sajtóban (1914–1947) megjelent cikkek újraközlését az indokolta, hogy azok primer források, információiknak nincs nyoma a levéltárakban, így szorosan kapcsolódnak a légiós magyarok történetéhez. A negyedik közleményt most adjuk közre, nyolc, 1914 és 1933 között keletkezett lengyel levéltári irattal és három magyar nyelvű sajtódokumentummal.

Megjegyezzük, hogy a nagy háború befejezése és 1929 közötti időszakból nem áll rendelkezésünkre egyetlenegy dokumentum sem, amely a légiósok történetére utalna. 1930-ban tartották első találkozójukat Budapesten. Ideiglenes szervezetet hoztak létre, megindult a szervezés, a tagok lakcímeinek összegyűjtése. A budapesti Belügyminisztérium csak a lengyel kormány kifejezett kérésére láttamozta alapszabályukat 1939. január 28-án, amikor is alakuló gyűlésüket megtarthatták. Ennek oka az volt, hogy míg Lengyelországban a volt légiósok vezették a kormányt, a hadsereget, az államigazgatást, addig a magyarországi légiósok többsége kétkezi munkás volt, az 1930-as években legtöbbjük munkanélküliségben szenvedett. 1938-tól pedig a szervezet vezetőjének, Miklósi Ferdinánd Leonak a származása jelentett problémát (noha kikeresztelkedett).

* A lengyel légiók önkéntes fegyveres alakulat, amely 1914-től 1918 februárjáig három dandárnyi erővel harcolt osztrák–magyar parancsnokság alatt. Főleg gyalogosok alkották, de volt tüzérségük, lovasságuk, utászok és más kisegítő alakulatai is. Létszáma 20–30 ezer fő között mozgott. A benne szereplő magyarok történetéről lásd: Varga E. László: *Magyarok a lengyel légiókban 1914–1918*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 121. évf. (2012) 3. sz. 807–846. A légiókról lásd: Dąbrowski János: *A lengyel légiók*. Budapest, 1915. 2. kiadás; Divéky Adrian: *Węgry i sprawa polska w czasie wojny*. Warszawa, 1917.; uő: *Sprawa legionu węgierskiego dla Polski*. Warszawa 1939.; uő: *Co chcieli zrobić i co zrobili Węgrzy dla Polski w okresie wojny*. Warszawa, 1939. 2. kiadás; Lukinich Imre: *A lengyel kérdés és a magyar kormány 1914–1917*. Budapest, 1939. (Lengyelül: *Stanowisko rządu węgierskiego wobec kwestii polskiej w pierwszych latach wojny światowej*. Kwartalnik Historyczny, R. 52. (1938) 612–614.)

¹ Varga E. László: *Magyarok a lengyel légiókban. Lengyel tiszték visszaemlékezései a Lengyelország függetlenségéért vívott harcokban részt vett magyarokra, 1914–1918*. *Hitel*, 18. évf. (2014) 2. sz. 154–174.

² Varga E. László: *Források és iratok a lengyel légiókban harcolt magyarok történetéhez 1914–1918*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 128. évf. (2015) 3. sz. 881–914.

³ Varga E. László: *Magyarok a lengyel légiókban 1914–1918*. *Valóság*, 68. évf. (2015) 12. sz. 35–60.

A lengyel kormány nagyra becsülte a volt légiósokat. Delegációjuk 1931-től 1939-ig minden évben részt vett az éves légiós kongresszuson Lengyelországban. Ebben az időszakban a lengyel államfő több mint négyszáz volt magyar légióst tüntetett ki Függetlenségi Éremmel, illetve Kereszttel. (Aki legalább három hónapot szolgált, jogosult volt Légiós Keresztre.)

Másutt bővebben írtunk róluk, itt csak megemlíjtük, hogy a légióba történő belépés feltétele a 17. életév betöltése, valamint írásbeli szülői beleegyezés volt. Sok esetben – a lengyel és a magyar önkéntesek is – hamisítottak szülői beleegyező nyilatkozatot, mivel ennek hitelességét és a belépni szándékozók korát nem vizsgálták. Emiatt a Honvédelmi Minisztérium Budapesten 1915 márciusában megtiltotta a további toborzást, és a továbbiakban csak a Minisztérium engedélyével léphettek be magyar állampolgárok a Lengyel Légiókba. 1915 februárjában létszámuk elérte a 600 főt.⁴ Sokan léptek be háborús lelkesedésből, kalandvágyból, nem akartak a közös hadseregben szolgálni, de nem egy akadt, akit a Bem apó iránt érzett hála vezetett a lengyelek soraiba.

Így került ki az orosz frontra, Kárpátaljára 1914 októberében a légió 2. és 3. gyalogezredével jó pár száz magyar önkéntes fiú. Az egyik századot 1915 elején feloszlatták, mert a fiúk megfáztak, nem bírták a háborús nehézségeket, és hazaküldték őket. A többiek, akik maradtak, valamint az 1915 márciusáig még kimentek megállták a helyüket. Létszámuk fokozatosan apadt. 1915. augusztus elején, Varsó elfoglalása után sokan kiléptek, mondván, Lengyelország felszabadult, majd 1916-tól, amikor a két császár manifesztuma megígérte a lengyeleknek a független Lengyelország visszaállítását, folytatódott a magyarok ki-, illetve átlépése a közös hadseregbe. Ezzel párhuzamosan, amikor elérték a sorozás korhatárát, hatóságilag vagy saját kérésükre áthelyezték őket az osztrák–magyar hadseregbe. 1918 februárjában, amikor a légiókat feloszlatták, még mindig szolgált ott néhány magyar harcos.

További életútjuk érdekesen alakult. Ahány ember, annyi sors. Hárman rendőrfelügyelők lettek Budapesten. Gresch (Tarpatakya magyarosított) Zoltán, Olesch (Szepespatakya magyarosított) Jenő, Vesely Jenő, míg Hain (Hernádira magyarosított) Ferenc detektívként működött Budapesten. Néhányan szolgáltak a Honvédségben.

„A Lengyel Légionisták Egyesülete Magyarországon” nevű szervezet a II. világháború alatt támogatta a lengyel katonák Franciaországba történő illegális evakuációját.⁵ Néhány tíz konspirációs éjjeli szállást biztosítottak számukra Budapesten.⁶ Gyűjtöttek számukra fehérneműt, ruhát, cipőt, rendeztek kulturális előadásokat. Ebben a munkában részt vettek: Haudek Károly, Klemencsics Károly, Ferenc László, Polacsik Zsigmond, Katz Jenő, Varga Gyula, Sumitz Gyula, Sándor József. A Honi Hadsereg 1943–1944-ben volt magyarországi parancsnoka, Jan Korkozowicz ezredes emlékirataiban⁷ elismeréssel sorolta fel neveiket.

⁴ A számadatot közli a *Piast* című periodika 1915. február 14-i száma.

⁵ A Magyarországon internált lengyel katonák illegális evakuációjáról van szó. 1939/40 júniusáig mintegy 26 ezer fő távozott Franciaországba az ott szerveződő lengyel hadsereghez. Vö. Emisarski, Jan: *Ewakuacja z Węgier*. A Sikorski Intézet és Múzeum Levéltára, London, B.I.119/A.

⁶ Jan Emisarski vk. alezredes, volt budapesti lengyel katonai attasé (1938–1940) is ír róluk 1946-os szolgálati jelentésében: *Ewakuacja z Węgier*. Instytut Polski i Muzeum im.gen.Sikorskiego. London sygn. B/I.119/A. Terjedelme 15 jól olvasható, A/4 formátumú, apró betűs, lengyel nyelvű gépírat, Emisarski s aláírással.

⁷ Korkozowicz Jan, vk. ezredes: *Wojsko Polskie na Węgrzech 1939–1945*. WIH Warszawa, Dokumenty i Materiały Sygn.V/21/33. 25. (A lengyel hadsereg Magyarországon. Dokumentumok és iratok. A Hadtörténeti Intézetben, jelenleg a Központi Katonai Levéltárban Varsóban.)

A németek áldozataivá váltak a következő volt magyar légionisták: Gáti⁸ Róbert (1930 előtt Lenner, meghalt Mauthausenban) és Miklósi Ferdinánd Leó (Mauthausenbe hurcolták, de visszatért). Kismóki Károly 1939-ben önkéntesként harcolt a lengyel hadseregben, a mai Délkelet-Lengyelország erdős vidékén esett el.⁹ Egy másik légionista, Takács Béla 1940-ben jött haza a romániai internálótáborból, Târgu Jiu-ból (Zsilvásárhely).¹⁰ Egy fő behívót kapott az 1942-ben a keleti frontra vezényelt második magyar hadseregbe. Ott esett el 1943-ban.

Négy fő maradt Lengyelországban. Czebe János őrmesterként a lengyel köztársasági elnök testőrségében szolgált, egy személy Krakkóban volt vasutas (nevét nem ismerjük). Lipcsey-Steiner Mihály a lengyel hadsereg őrnagyaként szolgált 1919-től 1941-ig, Palesztinában bekövetkezett haláláig, míg Rozmus Géza elvégezte Varsóban a Szépművészeti Akadémiát, és az 1930-as években a stanislawóvi gimnáziumban rajztanárként dolgozott.

A 2014 márciusában a Sziléziai Egyetem Történeti Intézetében, 2015-ben a lengyel országgyűlés (Szejm) Felsőházában (Szenátus) rendezett nemzetközi tudományos konferencián előadtam a Lengyel Légiókban harcolt önkéntes magyar fiatalok történetét, és publicisztikáimban¹¹ is megemlékeztem róluk.

Bővebb bevezetővel a forrásokat nem látom el, mert a légiósok teljes történetét ismertető közleményem *Magyarok a Lengyel Légiókban 1914–1918* címmel hozzáférhető a Hadtörténelmi Közlemények már említett számában. Csak ennek ismeretében érthetők meg és értelmezhetők az itt közölt források.

A lengyel nyelvű dokumentumokat saját fordításban közlöm kiegészítő és magyarázó jegyzetekkel. A forrásfeldolgozás a *Múzeum Historii Polski* által létrehozott varsói alapítvány anyagi támogatásával készült. Párhuzamosan a magyar nyelvű szöveggel az összeállítás lengyelül is megjelenik.

1.

A lengyel légió elutazott

Tegnap este 10 órakor utazott el a budapesti lengyel–magyar légió¹² első csoportja. Nagyszámú közönség kísérte ki a Keleti pályaudvarra a nyolcvan főből álló lelkes önkéntes csapatot. A nyolcvan önkéntesből ötven magyar, a többi lengyel. Javarészüik 16–18 éves fiatalember, diák és iparos legény, de akad köztük hatvan éves, ősz harcos is, aki a lengyel szabadság szolgálatába állott. Az Észak felé induló vonat két kocsija, amelyben a légiók tagjai foglaltak helyet, magyar és lengyel lobogókkal és virággal volt feldíszítve. A legvidámabb és a leglelkesebb hangulatban foglaltak helyet a légió tagjai a vasúti kocsikban, különösen a

⁸ Magyar–Lengyel Kurír, 1947. 4 –7. sz. júl. 31. 11.

⁹ Magyar–Lengyel Kurír, 1947. 4 –7. sz. júl. 31. 11.

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár R 313. 1526 utáni családi és személyi gyűjtemény, 1969/84. Miklósi Ferdinánd Leó gyűjtemény, 4. doboz. A Lengyel Légionisták Szövetségének (Magyarországon) 1941. március 3-án megtartott közgyűléséről felvett jegyzőkönyv. A hazatérés pontos időpontja nem szerepel benne.

¹¹ *Magyar önkéntesek a lengyel légiókban*. Magyar Hírlap, 44. évf. 2011. november 11. 264. sz.; *Beiratkoztak a lengyel történelembe*. Magyar Hírlap, 46. évf. 2013. november 15. 266. sz.; *Elfelelt magyarok a lengyel légiókban 1914–1918*. Głos Polonii (Budapest), 2014. december 15. Nr 119. *Węgrzy w legionach polskich 1914–1918*. W Sieci historii (Warszawa), 2014. Nr 8. (13).

¹² Kezdetben Magyar–Lengyel Légiót kívántak létrehozni, azután Magyar Légiót. A terv nem valósult meg, mivel 1915 márciusáig csak 600 fő ment ki a frontra, másrészt a hadsereg-főparancsnokság ellenezte ilyen alakulat felállítását. Lásd a 4. sz. jegyzetet is.

fiatal fiuk arca égett a harcúgytól. Mielőtt a vonat elindult volna, Bacsinszky Károly lengyel vezető tartott magyar nyelven lelkes buzdító beszédet. Utána gróf Sztadniczky László a légió szervezője beszélt tört magyarsággal, amelyre egy lengyel önkéntes válaszolt. Mikor a vonat elindult: „Vesszen az orosz! Éljen Magyarország és éljen Lengyelország!” kiáltással vett búcsút a lelkes magyar–lengyel csapat.

Alkotmány, 19. évf. 225. szám, 1914. szeptember 14.

2.

A lengyel légió alakulása Magyarországon 1914–1915-ben

Az osztrák–orosz [helyesen az osztrák–magyar–orosz] háború kitörésével párhuzamosan elterjedt a híre annak, hogy Lengyel Légiók alakulnak, amelyek az örök elnyomó [az oroszok] ellen fognak harcolni, s jelentkezett a Magyarországon letelepedett számos lengyel, hogy másokhoz hasonlóan részt vennének hazájuk felszabadításában.

Nem csak magukat a magyarországi lengyeleket érintette meg a légiók eszméje, hanem a velünk, lengyelekkel, a hagyományos és történelmi lengyelbarátsággal rokonszenvező született magyarokat is, akik viszonzni kívánták azt a segítséget, amit tőlünk kaptak az 1848–1949-es szabadságharc alatt.

A gondolatot felkarolta a Magyar–Lengyel Klub Budapesten, elnökével, báró Nyáry Alberttel együtt.

A Klubnak szándékában áll egy Magyar Légiót életre hívni, és azután beolvasztani a Lengyel Légiókba, hogy vállalva harcoljanak a lengyel testvérekkel Lengyelország szabadságáért, bosszút állva 1849-ért.

Ezt a gondolatot és a Magyar–Lengyel Klub lelkesedését elsősorban a Magyarországon letelepedett lengyelek gátolták, azután a Keleti Légió¹³ feloszlata, amely lehűtötte a magyarok lengyelek iránti lelkesedését.

Azonban azok az okok, amelyek mögé a magyarok elbújtak, elégtelenek.

Az Önkéntesek Lengyel Bizottsága

Az önkéntesek toborzását a Lengyel Légióba a háború legelején Józef Baliński (könyvkötő) kezdte, a Nemzeti Főbizottság [Krakkó] felhatalmazása alapján (nyugati szekció).

Ebben az időben Budapesten tartózkodott Tadeusz Ligęza Stamirowski, a lembergi Lengyel–Magyar Klub elnöke, aki nagyon jó kapcsolatban állt a Magyar–Lengyel Klubbal Budapesten, különösen annak elnökével, báró dr. Nyáry Alberttel.

Amikor megtudta, hogy a Magyar–Lengyel Klub Magyar Légiót kíván létrehozni a lengyel Légió számára, a Budapesten megalakult „Lengyel–Magyar Önkéntesek Bizottsága” úgy vélte, hogy a fenti bizottság akciója veszélyezteti a légiók eszméjét. Ezért írásban a Nemzeti Főbizottsághoz fordult Krakkóban, amelyben előterjesztette az egész ügyet.

A Főbizottság Stamirowski érveit elfogadta, másrésztől viszont (már a Balińskinek a légió létrehozására adott megbízása után) azért, hogy valahogy kikerüljenek ebből a szorítóból, levelet írt báró dr. Nyáry Albertnek, megbízva őt a Magyar Légió felállításával. A további félreértések elkerülése érdekében a Balińskinek írt szeptember 2-i levélben arra kérte

¹³ 1914 augusztusában két légiót hoztak létre. A keletit Lemberg, a nyugatit Krakkó székhellyel. Politikai ellentétek miatt a keletit feloszlatták, és aki akart, beléphetett a nyugatiba. Ezután a „Lengyel Légiók” elnevezést használták. Ez három gyalogdandárból, két ulánus századból, kevés tüzérségből és kiszolgáló alegységekből állt.

őt a Főbizottság, hogy az Önkéntesek Bizottsága csak a Magyarországon élő lengyel származásúakkal foglalkozzon.

Ezzel a levéllel majdnem egy időben Baliński egy másik levelet is kapott, nevezetesen a Nemzeti Főbizottság sajtóirodája vezetőjétől, Konstantin Srokowskitól, amelyben megbízta őt a Főbizottság nyugati szekciója sajtófőosztálya, illetve a magyar napi- és hetilapok szerkesztőségei közötti közvetítéssel.

Az általa létrehozott bizottság elnevezése: Önkéntes Lengyelek Bizottsága. Elnöke Baliński, titkára Tadeusz Olszański.

Néhány nappal később Balinski lemondott az elnökségről, Olszański helyét vette át, az új elnök gróf [Władysław] Stadnicki, a pénztáros Paweł Biernacki, míg a járási megbízott L. Smrokowski lett.

A bizottság a megejtett választás után lengyel és német nyelven a következő felhívást tette közzé.

Felhívás a Magyarországon élő lengyelekhez!

„Az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország között folyó háború első napjaiban, egyetértésben a kormánnyal és a Hadügyminisztériummal, megalakult Krakkóban a Nemzeti Főbizottság, melynek célja egy önkéntesekből álló Lengyel Légió létrehozása. A tárgyban kiadott felhívások nem maradtak eredménytelenek. Az első felkiáltásra »Fegyverbe!« a Légió soraiba jelentkezett 30 ezer ember. A lengyel értelmiség virágai, hivatalnok, munkás, tanuló és földműves, egymás mellett, egy seregben állnak, egyforma gondolattal, egy vágygal, a másfél évszázada idegen járom alatt sínylődő haza orosz rabságból való felszabadításáért.

Lakosságunk megértette, hogy ütött a tettek órája, üdvözöl bennünket a szabadság nem alaptalan reménye, a haza szent oltárára kell helyezni a szükséges vér- és anyagi áldozatot.

Felekezeti és politikai különbségek nélkül mindenhol érkezik az adományok a szent harcba igyekvők ellátására, kezdve a legszegényebektől, a napszámosoktól a legmagasabb osztályokig senki sem tagadja azt meg.

A lelkesedés nemcsak hazánkban öltött testet hatalmas mértékben, hanem az egész világon, ahol lengyelek élnek. Minden nagyobb városban megalakultak a bizottságok, gyűlnek az anyagi javak az önkéntesek felszerelésére.

A Budapesten, a velünk évszázados barátságban levő Magyarország fővárosában létrejött Bizottságot elismerte a Nemzeti Főbizottság és a katonai hatóságok Krakkóban, egy [önkéntesekből álló] alegységet küldött már haza [Budapestről Krakkóba a légióba], a második most szerveződik.

Kérjük minden Magyarországon élő honfitársunkat, hogy akinek a szívében még nem halt ki a hazaszeretet, teljesítse kötelességét, ahogy mindenki köteles teljesíteni a hazával szemben.

Fiatál és egészséges emberek jöjjenek sietve a légióba, aki marad, az segítsen anyagiakkal, hogy feladatunkat teljesíthessük.

Egy áldozat, ami a haza oltárára kerül, nem kicsi és nem nagy. Közelebbi információt részletesen és szívesen adunk. Levelet és a küldeményeket erre a címre kérjük:

Smrokowski J.
komp.Wesselényi u. 37.

Tájékoztatjuk az irányunkban jóindulatú és a légióba számosan jelentkező magyarokat, hogy a „Nemzeti Főbizottság” utasítása szerint őket nem fogadhatjuk sorainkba, ezért kérjük őket, hogy jelentkezzenek a jelenleg szervezés alatt álló Magyar Légióba Budapesten.

Kelt Budapesten, 1914 szeptemberében

Balicki
titkár

gr. Wł. Stamirowski
elnök

p. h.

Paweł Biernacki
pénztáros”

A kiáltvány kiadása után a Bizottság hozzálátott az adományok gyűjtéséhez a légió számára, amelyek bőkezűen folytak a magyaroktól.

A Stamirowski gróf által szervezett beszédek és utcai demonstrációk Budapesten, amelyeket a magyar közönség általában kedvel, oly sok önkéntest vonzott a légióba, hogy szeptember 13-án egy kisebb egység Nowy Targba utazott, majd nem sokkal később a második hasonló, összesen 160 fő.

Az első alegység 90 fővel utazott el Budapestről 1914. szeptember 13-án Zawierzyński Gyula hadnagy vezetésével a II. légiós dandárhoz, magyar zászlóval, amelynek közepén Szent Kázmér arcképe díszelgett.

Az alegységet a budapesti közönség virágcsokorban kísérte ki a pályaudvarra, és búcsúztatta szűnni nem akaró felkiáltásokkal: »Éljenek a lengyelek! Éljenek a magyarok!« Szeptember 13-án este 9 órakor érkeztek meg Nowy Targba, ahol szintén ovációval fogadta őket az ottani bizottság és a közönség, Tetmajerrel¹⁴ az élen.

Nowy Targban átesnek a szükséges kiképzésen Kamiński polgártárs vezetése alatt, egyenruhát és teljes felszerelést kapnak. Röviddel az első szállítmány után indult Budapestről a második, Dąbrowski asztalosmester vezetésével, 70 fő. Ez az alegység valamivel jobb volt, mint az első.

Ez a két szállítmány minden, amit a magyarok mint emberi erőt a légióba küldtek.¹⁵

Archiwum Muzeum Okręgowego w Tarnowie (AMOT). Spuścyczna po mjr. rez. WP Andrzeju Waisie (Andrzej Wais a lengyel hadsereg tartalékos őrnagyának hagyatéka, dátum nélkül. [1925-ben vagy előbb].) Sygn. MT-H/2150/1-2. Jól olvasható gépirat, 1-5. old. Nyomtatásban megjelent: Panteon Polski, 1925. R 2, nr 11. 6.-7.

¹⁴ Tetmajer Włodzimierz (1861–1923) festőművész, grafikus, a Nemzeti Főbizottság tagja.

¹⁵ Wais százados nem tartózkodott Budapesten 1914-ben, amikor a magyarok toborzása és Galíciába való kiutazásuk történt. Ezért a fent levont következtetését hallomásból szerzett hírekre alapozta, nem felelt meg a valóságnak. Eddigi kutatásaim szerint összesen 533 légiós magyart sikerült fellelni. Ezenkívül számításba veendő a k. u. k. hadseregből ideiglenesen átvezényelték (állatorvosok, lóápolók, pékek, kocsisok), összesen százan. 1914–1915-ben 50 kárpátaljai ruszin kocsis is önként csatlakozott a Kárpátokban a 2. és a 3. gyalogezredhez, és segítettek a hadianyag, élelmiszer stb. szállításában.

3.

A lengyel légiók budapesti térparancsnoksága és gyűjtőállomása

Már 1914 szeptemberétől kezdve elég jelentős számú sebesült és beteg légionista érkezett a magyar kórházakba, főként a II. kárpáti dandárból.

A kárpáti harcokban megsebesülteket a harctérről a frontvonalhoz legközelebb eső, ideiglenes tábori kórházakba szállították, úgymint Királymezőre¹⁶ (Königsfeld), Dombóra, Taracközre,¹⁷ ahol ellátták őket, majd tovább szállították Máramarossziget,¹⁸ Szatmárnémeti,¹⁹ Nagyszöllős,²⁰ Nagykároly,²¹ Budapest, Bécs, Prága, Krakkó, Zakopane kórházaiba.

Felgyógyulásuk után a légionisták visszatértek a kórházakból saját egységeikhez, legtöbbször Budapesten keresztül, aminek következtében Budapest lett a központja a frontról hazajövő és a frontra igyekvő légionisták központja.

A légionisták helyzete a magyar kórházakban nem egyszer nagyon sajnálatraméltó volt, de a harctérre való visszatérésük sem tartozott a legkellemesebb dolgok közé.

Ennek az volt az oka, hogy kezdetben a magyarok véleménye a lengyelekről nagyon kedvezőtlen volt, különösen a háború első heteiben, a Keleti Légión feloszlása után, később pedig a légionistáknak nem voltak személyüket igazoló irataik.

A beteg vagy sebesült légionista a magyar kórházba kerülve még olyan irattal sem rendelkezett, amely igazolta volna, hogy ő légionista. Saját alegységéből ételmezési kártya nélkül érkezett a kórházba, mert a sietségben ennek kiállítására nem volt idő, mire az alegységek megtudták az orvostól, hogy XY sebesült, már elutazott [elszállították] a kórházba.

A kórházban ugyanúgy bántak velük, mint más katonákkal, de a dokumentumok hiánya miatt nem kaptak illetményt, cigarettát stb. A katona azzal elégedett meg, amit kapott, hisz a kórházi ellátás szabályait nem ismerte, nem tudta azokat igényelni sem. Ha mégis kérdezősködött, azt a választ kapta, hogy neki nem jár semmi a kórházban, mindent megkap az alegységénél. Ám amikor oda megérkezett, azt a választ kapta, hogy „kórházban volt, mindent megkapott”!

A magyar kórházak a meggyógyult légionistákat Budapestről és vidékről a „Magyar–Lengyel Önkéntesek Bizottsághoz” küldték azzal, hogy az mint a légionistákról gondoskodó szervezet közvetlen kapcsolatban áll a Légión Főparancsnokságával, a magyar hatóságok meg abban a hitben éltek, hogy a Bizottsághoz irányítottakat ők az alegységeikhez küldik.

A Magyar–Lengyel Önkéntesek Bizottsága gróf Stadnickivel az élen menetlevelet állított ki a légionistának az alegységéhez, aki nemegyszer kapott 3 vagy több koronát a kéthárom napi utazásra mint ételmezési segítyt, és a dolgot megoldottnak tekintették.

A katona menetlevél és pénz birtokában nem tudta az első pillanatban, mit csináljon a pénzzel. Kiment az állomásra, ahogy azt parancsba kapta, ott megebédelt, rágyújtott, és garas nélkül a zsebében beszállt a vonatba.

Ha élelmes volt, és nem szégyenlős, akkor kiszállt az első nagyobb állomáson, ott felkereste a katonai állomásparancsnokságot, és enni kért, amit – ha rendes emberre talált az étkezdeben – minden további nehézség nélkül megkapott, hiszen ez járt neki. Ellenben, ha

¹⁶ Königsfeld – Királymező – Усть-Чорна [Uszty-Csorna] Kárpátalján, ma Ukrajna, Kárpáton túli terület.

¹⁷ Taracköz – akkor Kárpátalján, ma Тересва, Ukrajna, Kárpáton túli terület.

¹⁸ Máramarossziget – ma Romániában Sighetu Marmatie.

¹⁹ Szatmárnémeti – ma Romániában Satu Mare.

²⁰ Nagyszöllős – akkor Kárpátalján, ma Vinohragyiv Ukrainában Kárpáton túli terület.

²¹ Nagykároly – ma Romániában Carei.

tisztel vagy gyanakvó altiszttel találkozott, akkor elkérték a papírjait – ha ilyenrel rendelkezett –, de azt sokszor nem értették, és letartóztatták mint dezertőrt vagy csavargót vagy éppen katonai egyenruha törvénytelen viseléséért, és előállították a legközelebbi tábori csendőrőrsre, Máramarosszigetre. (Akadtak esetek, amikor azzal vádolták a katonát, hogy nem is tartozik a légióhoz. Magyar börtönben eltöltött néhány hetet egészen addig, míg szolgálati úton szerzett információ alapján kiderült, hogy személyét igazolták.)

Számos olyan eset is előfordult, amikor a katona látta, hogy a Bizottságtól kapott pénz nem lesz elegendő az utazásra, így továbbra is Budapesten maradt abban a reményben, hogy ismerőseitől szerez még pénzt az utazásra. Tekintettel arra, hogy ez a legtöbb esetben nem sikerült, a következő napon ismét felkereste a Bizottságot. A Bizottságban nem emlékeztek sem a nevére, sem a fizimiskájára, adtak neki élelmezési segítyt, és ez néhány napig tartott, amíg ezt meg nem unta, és a fentebb leírt módon állomásról állomásra visszautazott az aleggységéhez [a frontra].

A légionisták életének megkeserítésében lépten-nyomon élen jártak mindenekelőtt a mi szeretett „szlávaink, a csehek” és nem egyszer a magyar tisztek is.

A fentebb említett okokon kívül történtek visszaélések is, melyeket olyanok követtek el, akiknek semmi közük sem volt a légiókhoz, illetve a Lengyel Légiókból nagy számmal dezertáló magyarok. Megemlítem, hogy milyen módon dezertáltak a frontról a légionista magyarok, ami egészen addig, amíg rá nem jöttek, a leggyakoribb és legbiztosabb volt. A frontról egy hat fős társaság masírozott karabéllyal, feltűzött szuronnal, akik, mondjuk, ugyanilyen számú katonát kísértek. Ha útjuk során az illetékesek megállították és igazoltatták őket, azt válaszolták: „arrestant-enskorte”. Természetesen ezt senki nem kutatta [hogy igaz-e vagy sem], mert senkinek sem jutott volna az eszébe ilyen [trükk], mindnyájan magyar dezertőrök voltak. Ezek az emberek Budapesten bevették az üzletek és trafikok kirakatait, s ha elkapták őket, igazolták magukat mint „lengyel légionisták”.

A katonai hatóságok, az osztrákok és a magyarok ebből a szempontból igen nagy bajban voltak. Felsőbb parancsuk volt, hogy a légionistákat megértően kezeljék, nem léptek fel keményen, nehogy elvegyék a kedvüket.

El akarván kerülni a konfliktust, nem avatkoztak be a légiosok ügyeibe, mert úgy vélték, ebben a „Bizottság” az illetékes, azonban az mint polgári szervezet semmiféle hatalommal nem rendelkezett a felesküdtött légionisták felett.

Ennek következtében nagyon gyakran előfordult, hogy az utolsó gazfickót, aki viselkedésével beszennyezte a légios egyenruhát, szabadon engedték, míg más részről légionistákat, valójában gyerekeket katonai igazoló okmányai hiánya miatt letartóztattak, és mint bűnözőket megbilincselve előzetes letartóztatásba helyeztek.

Ez az állapot sokáig nem tarthatott, és okot adott arra, hogy a Légiók Parancsnoksága lépéseket tegyen a hadsereg-főparancsnokságon, hogy hozzanak létre a Monarchia nagyobb városaiban és vasúti csomópontjain légios tisztek alkotta „térparancsnokságokat”, a „Lengyel Légiók térparancsnokságát”, amelyek faladata ezen ügyek szabályozása lett.

Folyt. köv.

Archiwum Muzeum Okręgowego w Tarnowie (AMOT). Spuścyczna po mjr.rez.WP Andzeju Waisie (Andrzej Wais, a lengyel hadsereg tartalékos őrnagyának hagyatéka, dátum nélkül. [1925-ben vagy előbb.] Sygn. MT-H/2151/1-2. Jól olvasható gépirat, 12–15. old. Nyomtatásban megjelent: Panteon Polski, 1925. R 2, nr 15.

4.
A lengyel légió

A Lubicz utca sarkán, a pályaudvaron innen van egy nagy park. Olyan, mint a többi krakkói planty,²² csak kőkerítés veszi körül: a Hotel Ausztria emeletéről jól be lehet látni. A sűrű eső meglazította a kert porondos útjait, a lucskos gyepszőnyegen fiatal gyerekek hancúroznak: vállukon puska, hátukon zsák, oldalukon kacér kis bajonett, gyalogsági ásó, négyszögletes sipkájukon ezüst sas, a légió jelvénye. A legtöbbje iskolás gyerek, a szemük fiatalosan csillog, tisztjeikre úgy néznek fel, mint tanáraikra; egy kicsit félve, de mégis sok szeretettel és bizalommal. Egymást mustrálgatják, összehúzzák a köpönyegeiket, némelyik kerek kis zsebtükrébe néz, szeretné a bajuszkáját megpödörni, s olyan kedvesen komikus ez a sok szóke gyerek, amint szeretnének zord, harcias, kemény képet vágni. Az utcán hármásával-négysével sétálgatnak; jobb kezük két ujját szertartásos merevséggel emelik sapkájuk széléhez, ha feljebbvalóval találkoznak, csak ha valami ismerős polgárista kislány megy el mellettük, akkor mosolyodnak el. Akkor megint diákok, akikben a büszke önérzet helyt ad az ábrándos ablak alatt promenádózó kis lovagoknak. A kislányok is meg vannak hatva, ezt látni. Egy hőssel sétálni végig a Flórián utcán, aki a lengyel szabadságért küzd! Ennek a fele sem tréfa. Hanem azért a hősök s a hősnők mégis megállnak a lwowi cukrászda kirakata előtt, és áhítattal nézik végig a sok muszka kosztümbe öltözött virgácsos, piros nyelvű krampuszt. Boldog gyermekek!

Ez az előjátéka a légiós harci kiképzésnek. Jönnek-mennek a kis lengyel mókusok: jönnek hazulról, iskolából, műhelyből, a szülői házból, s mennek ki a légióba verekedni. Ha tizenkét éves kis tacsó is, már polgárszámba megy, a légióban megvannak ugyan a rendfokozatok, de a megszólításnál hivatalból kijár a citoyen: „kapitány polgártársnak alázatosan jelentem” – szól egy kis pöttöm kis közlegény, akinek a puskája majdnem akkora, mint jómaga, s a kapitány is fülénél fogva húzza le a kis polgártársakat a nyeregéből, ha fölöslegesen hajszojják a kis „koay”-kat.

Kint a táborban vannak csak igazán otthon. Nem gondolnám, hogy a hazafias jelszavuk vagy a fajtájukba beleszorult nagy verekedési kedv teszi őket jó katonákká, még csak az sem, hogy az átkos Russia ellen harcolnak. Inkább az, hogy odahaza, a maguk földjén vannak, s hogy mivel nagy részük fiatal, félig gyerkőc, elszédíti őket a háború kalandos láza. A mi embereink, még ha úgy emlegetik is Nagy Lajost, Hedviget – lengyelek Jadwigáját –, Báthoryt, mégiscsak idegenül járnak odakünn, s roppant nehezen fanyalodnak rá a megtanulhatatlanul nehéz polyák szóra. De ők Orosz-Lengyelországban is azzal az otthonossággal lépnek fel, mint akár Galíciában értenek az emberek nyelvén, s míg a mi katonáinkra – ha mégoly tisztességesek is – először bizalmatlanul néznek a parasztok, ők úgy kiéneklük belőlük a baromfit, vajjat, tojást, hogy kész öröm nézni. Nem csoda, persze, ha a többieknek, akiknek az álla felkopik a rekvirálásnál, bosszúsággal vegyes irigységgel néznek a szerencsés légionistákra.

Vagy hat hétig voltam köztük nap nap után a májusi offenzíva szenvedélyes, féktelen harcai közepette. Ott láttam őket munkában a „nagyapó” keze alatt: ez a becéző neve Pilsudski brigadérosnak. Középtermetű, karcsú, fekete, éles nézésű ember, a negyvenes felé járhat. Varsó bastioneaiban eléggé megismerte az orosz börtönrendszert; megszabadulása után olyan kalandos körülmények közt ment végbe, hogy Zieminski Kázmérral, Jókai novella hősével is felveheti a versenyt. Egyike azoknak a lengyeleknek, kiknek legtöbb okuk

²² Krakóban gesztenyefákkal díszített, parkokkal övezett sétálóutca, mely a Wawelnél indul a belváros felé a vasútállomásig, ahonnan visszakanyarodik a Wawelhez.

van arra, hogy szívük mélyéből utálják a petrográdi kényurat. Tán a kiállott szenvedések tették arcát olyan kemény, szigorúvá, mintha a mosolygást, a jókedvet egy láthatatlan kéz örökre letörölte volna róla. Vasfegyelmet tart fenn katonái között s bár valamennyi a szívéhez nőtt, könnyen veti be őket a legvadabb tűzbe, ha tudja, hogy ezzel az áldozattal a győzelmet csikarhatja ki. Az igaz, hogy ő maga is ott van mindig, ahol legjobban forr a csata, de élve nem fogatná el magát. Sem ő, sem a többiek. Inkább golyót röpít a fejébe, de fogoly nem lesz; sokkal jobban ismeri az oroszokat, semhogy pardont kérjen tőlük.

A kárpáti harcok – hogy halványulnak az emlékezések – beszélhetnének arról, hogy mit cselekedtek, mint viselkedtek a kegyetlen hidegben, térdig érő sárban, a förtelmes éjszakában a kis légiósok. Öreg katonákká, hidegvérű, acélos legényekké edződtek a szibériai [szibériaihoz hasonló] télben. Sokan mondogatták, hogy jókedvben, vidámságban, halált megvetésben egészen a mi honvédeink másai; ennél nagyobb dicsérettel igazán nem adózhatunk nekik. S bennük még él erősen a magyarbarátság, szívesen verekedtek nálunk, s az idevetődött sebesült fiúk boldogan meséltek arról a gondos, szerető ápolásról, melyben részesítettük őket. Aki csak nálunk járt közülük, s magyar szót hall odakünn, másnap se köszön másként, mint „Jó napot, kedves barátom” (az a-t nem tudják kimondani). Utoljára Konarynál²³ láttam őket; vígan lengett a piros-fehér zászlócska a domb tetejére épített szélmalmon. Csak éppen az, hogy kitűzheték, került majdnem 3000 emberükbe. De el kellett foglalni mindenáron. Tüzérségünk hatalmas lendülettel támogatta ugyan őket, de mégis, mikor rohamra került a sor, szörnyű rendeket vágott közéjük az oroszok gépfegyvere. De akik megmaradtak közülük, azok hírmondót sem hagytak az oroszokból. A magaslat elfoglalása után nyomban védelemre rendezkedtek be, s még javában szóltak a szomszédban az ágyúk, már az egyik előkapta a harmonikáját, s rákezdte csúfondárosan a Kozákot játszani, amelyre most igazán nem táncolt az ellenség. (Télen, amikor Nidánál²⁴ állott egy ezredünk közel négy hónapig, egy ízben a lengyelek muzsikáltak az innenső parton, túlfelől meg az oroszok táncoltak rája, mint ezt egy hiteles fényképünk tanúsítja.) Ezért a bravúros rohamért nem győzte őket eléggé dicsérni a hadsereg-parancsnokság, például állítva őket más nemzetiségű katonák elé.

Amíg az állóharc tartott, ők is boldogan pihenték ki magukat; a sátorponyva alatt csendesen sakkoztak, kártyáztak s csak néha mozdultak ki, „Wujko”, a nagybácsi (egy öreg iskolaiigazgató) leszidta a sok kis kölyköt,²⁵ akik egy lengyel ulánus lovával kötődtek.²⁶ Akkor tájt forrott az egész lengyelség; a diadalmas áttörés²⁷ után következett Przemysl, Lemberg visszavétele, és sok százan reszkedtek az otthon maradtakért. Egy furcsa kis gnóm galopozott felénk habos lovon; fekete talár, csukaszürke sapka volt rajta. A kis Páter Henrik volt piarista, apró emberke, tüzes lengyel, akit kötéllel kellett visszahúzni a legelső sorokból; minden rohamban elől akart járni. Ő hozta meg elsőnek a kedves hírt: Lemberg-Lwów a miénk. Az emberek sírtak, nevettek, táncoltak, a kínos várakozás, az aggodalom, a zsbibasztó félelem feszültsége mámoros örömben szabadult ki a lelkükből. S azután jött az el-

²³ A Konarynál vívott csatára 1915. május 15–23-a között került sor az oroszok, illetve az osztrák–magyar sereg és az alárendeltségében harcoló lengyel légió I. dandára között.

²⁴ A Nida folyónál vívott csata 1915. május második felében a gorlicei áttörés után.

²⁵ A fiatal légionista fiúkról van szó.

²⁶ Kötődtek – ingerelték a lovakat.

²⁷ Az 1915. május 2-án Gorlicénél az osztrák–magyar és német hadseregek által indított támadásról van szó.

maradhatatlan „Jeszcze Polska nie zginęła”.²⁸ Csak úgy rengett bele az egész domboldal a harsány nótázásukba. Egy Kościuszko módjára öltözött lovas légiós is akkor érkezett oda, parancsot hozott. A tartalék megszállja az elülső sorokat. A pihenőnek vége. Fiatalok, öregek lázas sietséggel vették magukra a derékszíjat, a puskát, tornisztert [hátizsákok]. Mikor már sorban állottak, a kapitányuk röviden beszélt hozzájuk – bizonyára Lemberg bevétele-ről szólott, az egész diadalmas előretörésről, mert csak úgy kergették egymást a lengyel városnevek –, arra egy irtóztató hurrá volt a felelet, s azzal csöndben megindultak. Az öreg Wujko egy rendben ment valamelyik diákjával. Még láttam, mikor a gyerek hátán megigazította a bornyút. Nem jutott eszembe semmi klasszikus hasonlat, de éreztem, hogy ez a jelenet a maga egyszerűségében, természetességében megfogja a lelkemet. Furcsa dolgok vannak a háborúban: ilyen idők járhattak felénk '48-ban. A história mindig ismétli magát.

Világ, 7. évf. 1-2. sz. (1916. január 25.) 25. W. G. cikke.

5.

A Lengyel Légió parancsnokságának távirata a 6. sz. trénehadosztálynak Pozsonyban

Exh. No. 2108 KG

Varsó, 1917. május 10.

Ezúton közlöm, hogy a légióparancsnokság 1917. május 7-i parancsa értelmében az egység alább nevezett katonáit, akiket annak idején a Lengyel Légiókba soroztak be, Béla János és Petrovics József gyalogosokat saját kérésükre a légióból elbocsátottam. Fentebb nevezetteket oda áthelyeztem.

Centralne Archiwum Wojskowe, Warszawa (CAW) I.120.1. sygn. 360. Stacja Zborna LP w Budapeszcie (A Lengyel Légiók Gyűjtőállomása Budapesten). Táviratok. A Lengyel Légió parancsnokságának távirata a 6. sz. trénehadosztálynak Pozsonyban. Eredeti irat. Németből fordította Varga Anna Veronika.

6.

Tadeusz Stamirowskinak,²⁹ a lengyel Nemzeti Főbizottság budapesti képviselőjének beszéde 1917. március 15-én Budapesten a Petőfi-szobornál

Magyarország a világháború során harmadszor ünnepli nagy nemzeti ünnepét, rendíthetetlen, nem csökkenő erő kifejtéssel, a jövőbe vetett teljes bizalommal és szilárd győzelmi szándékkal átitatva.

A magyarokat a büszkeség és elégtétel érzése töltheti el, hiszen a drága hazájuk és egész Közép-Európa ellen irányuló támadásokat, amelyeket a nagyhatalmi ellenségek a szövetséges hatalmi csoportosulásokkal együtt vezettek, mindeddig fényesen kivédtek, és a háború

²⁸ Nincs még veszve Lengyelország, 1927. február 26-ától Lengyelország himnusza. A Napóleon melletti küzdő lengyel légió énekelte először 1797-ben Itáliában. Szövegét Józef Wybicki írta, zeneszerzője ismeretlen.

²⁹ Tadeusz Ligęza Stamirowski (?–1933) a lengbergi Magyar–Lengyel Klub alapítója (1910), a Nemzeti Főbizottság (1914–1917), a Rada Regencyjna (1918), a II. Lengyel Köztársaság budapesti képviselője (1918–1919), lengyel konzul Miskolcon (1921).

végéig ki fognak tartani. Fegyvert és vért bőségesen áldozott a magyar nemzet, hősi ifjaik minden fronton a legnagyobb vitézséggel és halálmegvetéssel harcoltak, a négyes szövetség győztes hadseregével, barátaikkal és testvéreikkel, a lengyelekkel együtt.

Ilyen hősiesség bátorsággal, az egész nemzet ilyen önfeláldozásával szemben senki, maga az ellenség sem tagadhatja meg elismerését és csodálatát. [Magyar nyelven:] Éljenek a magyarok!

És ha Isten is úgy akarja, minden igyekezetüknek, ennek a gigászi küzdelemnek, a magyarok eme hősiességének az eredménye úgy, mint az összes, magát az igaz, szent ügyért, a valódi kultúráért feláldozó nemzetnek egy hamarosan elérkező tiszteletteljes béke lesz, amely a jövőben teljes mértékben kezeskedik a központi hatalmak oldalán álló népek nemzeti létéért és kulturális fejlődéséért.

Habár az ellenséget még nem győztük le, továbbra is ki kell tartanunk, és a harcot a dicsőséges befejezésig folytatnunk, de a legnagyobb erő kifejtés, a legnagyobb heroizmus, a legszívósabb kitartás és lemondás eme bizonyítékai után – megvizsgálódva tekinthetünk a jövőbe, a világháború eredménye csakis a négyes szövetség teljes és végleges sikere lehet és lesz.

Az utolsó március 15-i ünneplést követő időszakban, amikor az a megtiszteltetés ért, hogy itt beszélhettem, lezajlott egy jelentős világtörténelmi esemény: a Lengyel Királyság újra létrejött! Százhusz évi rabszolgaság és mártíromság után Lengyelország újra szabaddá vált, Isten igazságosságának, a központi hatalmak segítségének és támogatásának és az örök nagylelkű, mély igazságérzetű Monarchiának, valamint a mi aranyszívű magyar barátaink és testvéreink pártfogásának és közreműködésének köszönhetően! Az újjászületett szabad Lengyelország hű szövetségesként csatlakozik a négyes szövetséghez és a nyugati kultúrához, és magyar testvéreivel, a szövetséges hatalmak dicsőséges hadseregével kart karba öltve fogja a harcot halálos ellenségeivel felvenni! A fiatal, győzelemhez szokott lengyel hősök, a légiósok, akik oly sok csatában dicséretesen kitüntették magukat, akik Magyarország határait is védték a moszkvai barbárok támadásai ellen, és Magyarországért vértüket áldozták – kibontják nemzeti lobogóinkat, és a lengyel hadseregnek megmutatják az utat a győzelemhez, bosszút fognak állni Lengyelország hóhérait, és megbosszulják a cári zsarnokság szerencsétlen áldozatait.

Legforróbb, soha meg nem tagadható köszönet illeti drága magyar testvérnemzetünket, akik eme nehéz órán hűségesen mellettünk álltak, a magyar megyéket, amelyek számos, a kormányhoz és a Parlamenthez intézett határozatukban kimondták: „Lengyelországnak szabadnak és függetlennek kell lennie!” – a magyar nemzet igen tisztelt vezetőit és képviselőit, akik gyakran oly melegen és nyomatékosan ragadták magukhoz a magyar Parlamentben Lengyelország érdekében a szót – és a magyar ifjúságot, akik ezekben a sorsdöntő időkben, amelyben mindannyian élünk, nem felejtették el soha lengyel testvéreiket, és a lengyel ügyet ilyen szimpátiával és hűen, őszintén támogatták. Ezt a lengyelek, drága magyar testvérek, sohasem fogják nektek elfeledni, amit ti értünk tettetek és még tenni szándékoztok, mert a lengyelek soha nem feledik a nekik nyújtott szívességeket. Azt sem fogják elfelejteni, hogy sok ezer magyar hős ifjú, akik nemcsak a közös ügyért, nemcsak Magyarország jövőjéért, hanem Lengyelország szabadságáért is céltudatosan harcoltak, hősi halált haltak és lengyel földben nyugszanak. Új, széttörhetetlen köteléket teremtettek Lengyel- és Magyarország között, örökre megpecsételték vérünkkel a magyar–lengyel barátságot, testvériséget.

Tisztelet közös hőseink emlékezetének, de Magyarország ama felséges [emelkedetten] alakjainak is [Petőfi emlékművére mutatva], akik példát állítottak a nemzet elé: hogyan kell

az embernek Magyarországot, a testvér Lengyelországot, az egész emberiséget szeretni és a legmagasabb rendű ideálokért anyagiakat és vért áldozni.

Tisztelet emlékezetüknek! [Magyar nyelven:] Éljen a haza, éljen Lengyelország!

Archiwum Narodowe w Krakowie (ANKr) Naczelný Komitet Narodowy (N.K.N) sygn. 62. Eredeti gépirat, 3 oldal. Németből fordította Varga Anna Veronika. A német nyelvű szöveg felett az első oldalon tollal lengyelül rávezetve: Stamirowski lengyel delegátus beszéde a Petőfi-szobornál Budapesten tartott 1917. március 15-i ünnepségen. Az ünnepségen részt vett 46 lengyel légionista. A szobornál lengyel és magyar nemzetiszínű szalaggal ékesített koszorút helyeztek el.

7.

Lengyel állami alkalmazott Rozmus Géza, volt légionista előlépési beadványa

Rozmus Géza, Budapest, 1898. december 22., anyja neve Angéla, apja neve Mihály, lakik Stanislawówban.

Szolgálati helye: –

A munkahely megnevezése: –

Jelenlegi szolgálati fokozat: tanár, VIII. fizetési osztály

Mikortól van állami alkalmazásban: 1933. szeptember 1.

Milyen beosztásban: középiskolai tanár

Legutóbbi előlépés: 1933. szeptember 1.

Szolgálati jelleg: határozatlan idejű

Közhivatalnoki vizsgát tett-e: igen, középiskolait és szakmunkásképzőit

Végzettsége: gimnázium és Szépművészeti Akadémia Varsóban

Légiós szolgálata: 1915. március 15. – 1918. február 16.

Kitüntetése: Függetlenségi Kereszt

Családi állapot: nős

Javadalmazása: nettó 227 zloty

Rendelkezik-e más jövedelemmel: nem

Nyugdíjban, járadékban részesül-e: nem

Egészségi állapota: jó

Fegyelmi büntetése volt-e: nem

A területi Lengyel Légión Szövetség véleménye: lelkiismeretes közalkalmazott, állampolgársága biztos alapokon, teljes támogatásra méltó.

A területi légión kör nevében

Dr. Rudolf Karol

vk. ezredes intendáns

p. h.

Archiwum Akt Nowych, Warszawa. Zbiór Legionistów Polskich, Naczelną Komendą. (AAN ZLP KN) Volt légionisták, állami alkalmazottak előlépése 1937–1938. Valószínűleg piszkozat, pontos dátum nélkül. Sygn.429 a.

8.

A lengyelek emléket állítanak Budapesten a légiókban elesett magyaroknak

A közelmúltban merült fel az a terv, hogy a lengyel légiók harcaiban hősi halált halt magyarok emlékét³⁰ Budapesten megörökítsék. A terv egyik propagálója, aki fél éven át a lengyel légiók budapesti térparancsnoka volt, Wais Andrzej őrnagy. A nowy sączy lengyel légionisták nevében Soberajski elnök és Michon titkár pénteken értesítették a Magyar–Lengyel Légionista Egyesületet [helyesen: a Lengyel Légionisták Egyesületét Magyarországon], hogy a Budapesten létesítendő emlékmű felállításához az első adományt elküldötték. A magyar–lengyel barátságunk ez az újabb megnyilatkozása újabb bizonyítéka a magyar és a lengyel légionisták bajtársi jó viszonyának. A magyar Légionisták Egyesülete lépéseket tett az iránt, hogy a X. kerületben állítsák fel az emlékművet.

Nemzeti Ujság, 14. évf. 129. sz. (1932. június 12.) 14. Szerző nélkül.

9.

Volt légionisták levele Nyáry Alberthez, a Magyar–Lengyel Egyesület elnökéhez

Budapest, 1932. július 17.

Méltóságos báró Nyáry Albert úrnak

Budapest

Méltóságos Urunk!

A Magyar–Lengyel Egyesület volt az, amely Nagy-Magyarország területén segítette a lengyel forradalmi körök által kitűzött célokat.

Mosollyal, gánccsal, közönnyel szemben előkészítette a társadalomban azt a talajt, amelyre a lengyel nép vezetőinek, a bátraknak, a Pilsudskiaknak szükségük volt. Ezért történhetett, hogy a háború kitörésekor a lengyel katonai bizottság itt is megalakulhatott az N.K.N.³¹ kívánságára, s ha szebb terv nem is valósulhatott meg, jórészt gyerekek, beálltak a fehér sasos vörös lobogós lengyel trikolor alá, hogy eljegyezzék magukat a lengvelséggel.

Méltóságod tudja, mi volt akkor kiállni a lengyelek mellett. Ismerte azokat az akadályokat, amelyek e törekvéseket gátolták. Lengyel uniformisos magyar fiúknak a harctéren és itthon ebből is a duplája jutott. Mégis kitarítottunk a lenézett, legtöbbször segítség nélkül állott lengyel légióban. Jutott belőlünk az internáltak közé is. Odakerült sorainkból a cseh–lengyel határvédelemhez, a varsói csata alá [helyesen: jutott belőlünk az 1920-as Varsó alatt vívott szovjet–lengyel csatában a lengyel hadseregbe is], mikor feltámadt ugyan Lengyelor-

³⁰ Az emlékművet végül az 1848–1849-es Lengyel Légióknak, amely a szabadságharcban a honvédség alárendeltségében harcolt, és az I. világháború lengyel légiói emlékére magyar és lengyel közadakozásból állították fel. A gyűjtést a Lengyel Légionisták budapesti szervezete koordinálta. Az első pénzösszeg Lengyelországból érkezett. Az emlékmű a Népligetben ma is áll, felújításra szorulna.

³¹ N.K.N. – Naczelny Komitet Narodowy – Nemzeti Főbizottság Krakkóban, amely 1914. augusztus 16-án alakult a galíciai pártok képviselőiből. Célja a Lengyel Légiók lengyel részről történő felügyelete; a bécsi kormány és a k. u. k. hadsereg-főparancsnokság felé terjeszthetett fel észrevételeket, kéréseket.

szág, de az orosz ismét reá akarta tenni a kripta fedelét. Ezekben az években, mikor rajtunk kívül álló okból le kellett vennünk a lengyel uniformist – akadtak közülünk olyanok, akiknek halálos ítélet vagy súlyos börtön vált sorsukká.

Mégis a legkésőbbben mi szerveződünk azok közül, akik a lengyel légiókhoz tartoztak. Csak 1930-ban alakítottuk meg szervezetünket a lengyel központ kiküldöttjének jelenlétében, a lengyel követség szimpátiájának tudatában. A lengyel követséggel fennállott jó viszony megszűnt anélkül, hogy közöttünk bármi változott volna, vagy mi okot adtunk volna rá. Megtörtént a Lengyelország volt harcosai sorában egyedülálló eset: a lengyel állam képviselője ellenezte, hogy alapszabályunkat megkaphassuk. Ezzel bekövetkezett, hogy itthon mindenki foglalkozhat egyesületi keretben a magyar–lengyel barátsággal, csak mi nem.

Azt az információt kaptuk mindenütt, hogy a magyar–lengyel csúcsszervezetben találhatjuk magyarázatát a lengyel követ állásfoglalásának. E mögött a kritika a csúcsszervezet milyenségére, szellemére vonatkozó kritika bújjik meg. Nem tudjuk, Lengyelországra fog-e eszmélni arra, hogy ilyen játékhoz adta oda magát itteni személyében, mikor Lengyelország volt harcosaival példa nélküli módon bánik.

A kiábrándítóan furcsa elintézésre, mely részünkre jutott, Méltóságodtól várjuk ügyünk normális keretbe jutását. Méltóságod a békés megoldások keresőjének vallja magát, és mert ismerjük a provokáló békétlenkedőket, a magyar–lengyel barátság eszméjéhez nem méltó hajsztát, kérjük, hogy készsége és várakozásunk szerint vegye kézbe az ügyet, hogy az egyenlő elbánás elve érvényesüljön esetünkben. Úgy hisszük, eddigi türelmünkért ugyancsak kevés az, amit a Méltóságodon kívül álló külügyi szervektől várunk.

Méltóságod szíves fáradozását előre is köszönjük:

Hazafias tisztelettel:

Frideczky Alfréd s. k.
Varga Gyula s. k.
Morvay János s. k.

Volt légionisták levele Nyáry Alberthez, a Magyar–Lengyel Egyesület elnökéhez. AAN, MSZ Pos. RP w Budapeszcie (Külügyminisztériumi Levéltár, a budapesti követség anyaga) sygn.112. Másfél oldalas eredeti gépirat s.k. aláírásokkal. A szöveget a mai stilisztikai és mondatszerkesztési szabályok szerint korrigáltuk.

10.

Bolesław Waligóra őrnagy a Hadtörténeti Irodának. Légionista magyarok
a 4. gyalogezred 8. századában

[Kézrel rávezetve:] érk. 1933. április 23.

Pontosan nem emlékszem, hogy mikor jelentek meg a században a légionista magyarok, de legyen elég annyi, hogy 1915 májusában. A 4. légiós gyalogezred II. zászlóalj megalakulásakor a 8. században már voltak magyarjaink. Volt belőlük néhány, mert külön magyar rajt (8 fő) alkottak. Saját őrzetűjük volt, akinek a nevére nem emlékszem, és a századon belül önálló aleggységet képeztek.

Kezdetben, nem ismerve a magyar nyelvet, nehéz volt felismerni törekvéseiket, hangulatukat, gondjaikat. Azok a légionisták, akik a II. dandárból jöttek, ahol találkoztak már

magyarokkal, könnyen megértették magukat velük, végül sokan közülük valamicskét megtanultak magyarul. Ellenben a légiónok 4. gyalogezredében a katonák vegyesek voltak, egy részük Orosz-Lengyelországból, másik részük Kis-Lengyelországból származott. Mindenesetre azonnal láttuk, hogy a magyarokat élénk vérmérséklet jellemzi, ami abban is megnyilvánult, hogy egymás közt veszekedtek. Mindenesetre nem ismerték el saját alegységük vezetőjét, mert nagy kívánalmakat, elvárásokat támasztottak vele szemben, míg állítólag az alegység vezetője nem rendelkezett nagy bátorsággal. Azt írom, hogy állítólag, mert ez a százdban való tartózkodásunknak az elején történt, amikor nehéz volt őket megérteni.

Meg kell jegyezmem, hogy ez a feljebbvalóhoz való kritikus viszony (jelen esetben az őrzézetőhöz) nem a magyarokra jellemző cselekedet volt, mert az ilyen esetek a légiónokban napirenden voltak, és ez nem számított fegyvelemsértésnek.

1915 júniusában a századot, benne a magyarokkal, (a frontra indulás előtt) vasútvédelemre osztották be a Nowo-Radomsk³²– Rosprza³³ vonalon. Ebben az esetben természetesen a magyar alegység saját őrhelyet (vagy inkább állomáshelyet) kapott a vasúti sínek mellett Rosprza és Gorzkowice³⁴ között.

Én kissé távolabb teljesítettem szolgálatot, de eljutottak hozzám azok a hangok, melyek szerint a mi magyarjaink igen szigorúan teljesítették a szolgálatukat, és nem egyszer támadt nehézsége a helyi lakosságnak, amely nem tudott velük szót érteni.

Fokozatosan egyre jobban sikerült összeszoknunk. Gyorsan felfedeztük, hogy összekötnek bennünket a harc közös fogalmai. Közismert, hogy a légionisták között nagyon gyakran volt véleménykülönbség a belső szolgálattal kapcsolatos ügyekben, például megjelenés, különösen a tisztelgés stb. A jó légiónos úgy vélte, azért lépett be a légiónba, hogy harcoljon, míg másrésztől az volt a meggyőződése, hogy szolgálton kívül azt csinálhat, amit akar. Innen származtak az állandó gondok a fegyvelemmel kapcsolatban.³⁵ Ebben az esetben kölcsönösen egyetértettünk a magyarokkal, mert úgy ők, mint mi, nem szívleltük azt, ami nem egyszer a harc szüneteiben a hadsereg életének egyedüli kifejezése volt. Megértettük ezt, hiszen a magyarokat senki nem kényszerítette, hogy belépjenek a légiónba.

A magyarok megérkezése a századhoz bizonyos belső változásokat hozott. Ők ugyanis gyakran összegyűltek este, és magyar dalokat énekeltek. Számunkra ez nagy eseménynek számított, gyakran csatlakoztunk hozzájuk. Főleg ezektől a bajtársaktól hallottam, és bizonyos idő múlva én is tudtam magyarul a „Nincs még veszve Lengyelország” kezdetű Dąbrowski-indulót.³⁶

1915. július 15-én a 4. gyalogezred Piotrkówban³⁷ berakodott, és elindult a frontra. Ostrowiecben³⁸ rakodtunk ki, és innen a következő napokban Ożarówon,³⁹ Urzędówon,⁴⁰ Bor-

³² Nowo-Radomsk, ma Radomsko város része Lengyelországban.

³³ Az 1985-ben érvénybe lépő államigazgatási felosztás szerint község Piotrków Trybunalski megyében. Rosprza és Gorzkowice 9 km távolságra fekszik egymástól.

³⁴ Az 1985-ben érvénybe lépő államigazgatási felosztás szerint község Piotrków Trybunalski megyében.

³⁵ Arra utal, hogy a harc szüneteiben a légionisták úgy vélték, minden megengedett a számukra. Ezzel szemben tisztjeik álláspontja az volt, hogy a légionisták, még ha önkéntesek is, harci szünet alatt is katonák, nem civilek, s köti őket a szolgálati szabályzat.

³⁶ Lásd a 27. sz. jegyzetet.

³⁷ Az 1985-ben érvénybe lépő államigazgatási felosztás szerint Piotrków Trybunalski, megyeszékhely.

³⁸ Az 1985-ben érvénybe lépő államigazgatási felosztás szerint mai neve Ostrowiec Świętokrzyski, járási székhely Kielce megyében.

³⁹ Az 1985-ben érvénybe lépő államigazgatási felosztás szerint Ożarów a tarnobrzezi vajdaságban található.

zechówon⁴¹ keresztül meneteltünk. Mint az közismert, a 4. légiós gyalogezred ekkor Pilsudski parancsnoksága alá került.

Ebben az időben (július, augusztus) a magyaroknak ez a bizonyos alegysége nagyon lepadt. Nem emlékszem már, hogy miért, betegség vagy sebesülés miatt, de végül a században csak két magyar maradt. Kismók és Cimmel József. Ez a két magyar velem együtt szolgált a szakaszban, és kitartottak a légiókban egész végig.

Ők elég eredeti katonák voltak, ugyanis ilyenek nevelődtek sorainkban, a légiókban, és közismert, hogy mindegyik olyanná lett, amilyenné akart lenni, a légiók nem korlátozták a személyiséget, hanem inkább megerősítették.

Kismók fizikailag erősebb volt, jobban lágoló és a vérbő, temperamentumos magyart képviselte, míg Cimmel (azelőtt lőszergyári munkás) vérszegény és műveltebb.

Úgy egyiknek, mint a másiknak bármit a szemére lehetett vetni, de a bátorság hiányát, azt nem. Mindketten vitézek voltak. Kismók az örületig bátor, és nem egyszer örületes dolgokat követett el, míg Cimmel értelme összetettebb volt, és kissé másként cselekedett.

Ennek a két magyarnak a szolgálati lapján nagyon szép tettek sorakoztak. Csak néhányat szeretnék megemlíteni, különösen azokat, amelyeket magam tapasztaltam vagy közvetlenül hallottam. Úgy gondolom, más bajtársak sem felejtették el őket, és bizonyos részleteket elmesélhetnek.

Az 1915-ös offenzíva idejéből (július, augusztus) semmit sem tudok magyarjainkkal kapcsolatosan mondani. Ellenben emlékszem, hogy szeptember 11-e vagy 12-e éjjelén parancsot kaptam a szakaszparancsnoktól, hogy egy csoporttal menjek a vasútállomástól nyugatra eső átjáróhoz. Kismók és Cimmel velem voltak. Másnap csatlakoztunk a századhoz, és azt hiszem, ezen a napon mindkét magyar önként járőrözött. Ez egy nagyobb feldehívő járőr egység volt P. őrmester parancsnoksága alatt, Powórsktól⁴² keletre a vasúti híd irányába. A járőregység megérkezett a kijelölt helyre, és megállapították, hogy a híd másik végén orosz őrhely van. A járőrparancsnok tudta, hogy nappal nem tudnak a másik oldalra átmenni és az átjárót elfoglalni. A században később elmondták, hogy a két magyar önként jelentkezett, hogy ezt a feladatot nappal elvégzik. Az őrmester beleegyezett, és akkor Cimmel és mögötte Kismók elindultak. Átmenve a megrongált hídon a folyó másik oldalára ördögien megtámadták az oroszokat, akiket ez teljesen váratlanul ért, és eltűntek. Erről a tettről hosszasan beszéltek a században, annál is inkább, mert felháborodással fogadtuk, hogy mindezt a nevezett őrmester javára írták, nem Cimmelére és Kismókéra, akik a legjobban kitüntették magukat. Végül is később a magyarok megkapták az osztrák kitüntetést, de nem olyan nagyot, mint amit megérdemelték volna.

Ebből az időszakból emlékszem még részletekre, mert egy szakaszban voltunk. Rá kell mutatnom a században szeretett Kismók bizonyos jellemző tulajdonságaira. Ahogy említettem, nagyon temperamentumos volt, nemegyszer váratlan kitérésekkel. Nem fogadott el semmit, ami küllemében keletre vonatkozott, barbár dolognak tekintette, és utálattal firtorgott. Mindenekelőtt nem ismerte el szentnek a pravoszláv keresztet, és az elég gyakran található keresztet kidöntötte. A pravoszláv templomokat sem kedvelte, ez a művészet

⁴⁰ Az 1985-ben érvénybe lépő államigazgatási felosztás szerint Urzędów a lublini vajdaságban található.

⁴¹ Az 1985-ben érvénybe lépő államigazgatási felosztás szerint Borzechów a lublini vajdaságban található.

⁴² A Stochód folyó alsó folyásától és az ott húzódó koweli vasútvonaltól néhány kilométerrel délre fekvő község a Pripjatji mocsaras vidék előterében, ma Fehéroroszországban.

idegen volt számára. Emlékszem, hogy valamilyen anyagból, ami a templomból származott, tisztító rongyot, sőt kapcát csinált.

1915. szeptember 14-én vagy 15-én a hulewiczei⁴³ és zajaczewski⁴⁴ harcok után megálltunk Sitowicze⁴⁵ faluban. Szeretnék itt megörökíteni egy apró epizódot, ami látszólag kis jelentőségű, de a magyarok bajtársiasságáról szól.

Szóval ebben az időben sok enivalónk volt, de csak hús, kenyér nélkül. Mit kellene csinálni? A bajtársak a szálláson kitalálták, hogy el kell menni kenyeret szerezni vagy venni, vagy csenni. Lopni nem volt bűn, ha a katona enni akart. Ekkor Kismókkal és talán Cimmellel mentem. Éjjel elég sötét volt, a környéken a parasztházak mentén néztünk szét, nem vettük figyelembe, hogy mennyire eltávolodtunk a századtól, mindenképpen akartunk valamit találni. Végül az egyik helyen egy zsák lisztre leltünk, amelyet magunkkal hoztunk. A faluba való visszatérés után olyan fáradt voltam, hogy a zsák liszt megszerzése ellenére már a kedvem is elvesztettem, és nem akartam mást, csak aludni. Mondtam ezt Kismóknak (kevert magyar–lengyel nyelven), legyintettem a kezemmel az egész üzletre, csináljon, amit akar, én megyek aludni, és elmentem.

A részemről természetesen ez nem volt szép bajtársi cselekedet, hisz Kismókot magára hagytam. Azt hiszem, Cimmel már korábban elment. Meg kell jegyezni, hogy Cimmel tudott valamelyest lengyelül, de Kismókkal baj volt. Nehéz elképzelni, hogy vele oroszul szót lehetett volna érteni.

Végül is olyan fáradt voltam, hogy elmentem a szakaszhoz aludni, Kismókot az úton elhagytam.

Az átaludt éjszaka után reggel menethez riadóztattak bennünket. Nem emlékszem, hogy kávé kaptunk-e, de kenyeret egész biztosan nem. Nagy volt a meglepetés, a csodálkozás, amikor megláttuk Kismók Károlyt, aki az akkor még meleg kenyeres zsákot vonszolta. Károly a rajban mindenkinek adott, teljes komolysággal kiosztotta a zsákból a frissen sültöt fehér cipót. Nem kell hangsúlyozni, mekkora volt az öröm.

Később megkérdeztük Kismókot, hogyan értette meg magát az asszonnyal, aki megsütötte a kenyeret, de végül is ez az ő titka maradt. Csak egyet tudtunk meg, hogy a kenyérsütésért cserébe a liszt egy részét nekiadta.

Íme, a katonaélet egyik aprósága, amely az embereket összeköti. Ez az I. dandárbeli érdekközösség, ami az egész légióban általánosan elterjedt, eredeti kollektív életforma volt. A magyarok velünk együtt tagjai voltak az érdekközösségnek, úgy a harcban, mint a konférenál, a zsírosbödönnél, és mindenütt hűséges társak voltak.

Így teltek a harc napjai Koszyszczenél,⁴⁶ Kostiuchniówkánál⁴⁷, majd 1915-ben Optowához⁴⁸ közeledtünk, ahol megálltunk, az őszt és 1916 tavaszát is ott töltöttük. Meg kell itt je-

⁴³ 1916. július 28-án a Bruszilov-offenzíva idején az I. és a II. lengyel légiós dandár a hulewiczei és hitowiczei frontszakaszt védte a túlerőben levő I. turkesztáni hadtesttel és a Les orosz tábornok vezette 3. orosz hadsereggel szemben.

⁴⁴ Zajaczewski – nem sikerült azonosítani.

⁴⁵ A Stawek folyó jobb partjától néhány kilométerre északra fekvő község, a Prypjatji mocsaras vidék előterében, ma Fehér-Oroszországban.

⁴⁶ 1915. szeptemberi harcok a Prypjatji mocsarak vidékén, a mai Fehéroroszországban.

⁴⁷ Kostiuchniówka (Czernovitztól néhány km-re északkeletre) véres harcok színhelye 1915-ben és 1916. július 4–8. között. Az I. és a II. dandár a sebesültekkel, elesettekkel, hadifogságba kerültekkel együtt 2000 főt veszített. A 3. gyalogezred elvesztette állományának 50%-át. A település mellett Optowa található. A két település között 10 km-es területen védekezett az I. és a III. dandár. Mellettük balról helyezkedett el az 53. honvéd gyaloghadosztály, jobbról a 11. lovashadosztály.

gyeznem, hogy amíg rövid ideig Kostiuchniówkánál voltunk, éjjeli járőrrel találkoztunk a III. zászlóaljából a harcmező előtt, amelyet egy légionista magyar vezetett. Ennek ellenére a nevét elfelejtettem.

Ebben az időben századunk létszáma egyre jobban fogyott, sokan mint betegek és sebesültek kórházba kerültek. Mindkét magyar tartotta magát a században, ahol a kialakult vélemény szerint a legjobb katonák voltak.

1916-ban a zászlóaljban felderítő alegységet hoztak létre, amelyet azokból az önkéntes járőrökből állítottak fel, akik szerették a felderítést. Természetesen mindkét magyar ebbe az alegységbe tartozott. Kismóknak ez az élet tetszett, mert megfelelt temperamentumának. Cimmel szeretett kockáztatni, már csak sportszempontról is. Mivel én is ebbe az alegységbe tartoztam, újra a magyarokkal voltam együtt. Hány veszélyes járőrben voltunk együtt, nehéz lenne megmondani, de emlékszem, hogy nem egyszer vezettem elővédet vagy veszélyes szárnybiztosítást (akkor őrzető voltam). Kismók és Cimmel velem volt, és velük együtt kúsztam az orosz őrállásokig. Aki tudja, mit jelent állandóan felderíteni, meg kell állapítania, hogy amatőr természetbúvárnak kell lenni ahhoz, hogy az ember önkéntesként tülekedjen az ilyen szórakozáshoz.

Ebben az időszakban a magyarok nemegyszer kitüntették magukat, de előfordultak esetek, amelyeket nehezen lehetett megérteni. Emlékszem, hogy egyszer Optowánál járőrben voltunk, erdőben a harcmező előtt, minden egyes pillanatban készen állva az oroszokkal való összeütközésre. Többek között az élen ment Kismók. Hirtelen megláttuk az ellenséges járőrt, aki váratlanul bukkant fel. Természetesen biztosítás nélkül jöttek hátra, akik az élen voltak, hogy biztosítsák a járőr maradékának a tüzelést. De nem tüzelhettünk, mert Kismók egyedül az élen maradt, és egész közlőről tüzelni kezdett az ellenségre. Nem tüzelhettünk, nehogy Kismókot megsebesítsük, ezért hátrébb húzódtunk.

A visszavonulás után megkérdeztük tőle: miért maradt elől? Kismók büszkén, tört lenygel–magyarsággal azt válaszolta, hogy Kismók magyar, nem fél, Kismók egyedül nem fél hat oroszról.

Természetesen nehéz volt neki elmagyarázni, hogy bajt okozott nekünk, másrészt csodáltuk a bátorságát.

Az egyik járőrből Kismók könnyebben megsebesülve tért vissza, és a sebesülés veszélyes volt (a feje hátulja), ami kórházi vizsgálatot igényelt. Ellenállt, nem akart kórházba menni, és azt hiszem, csak valami ravaszsággal tudtuk rávenni, hogy elhagyja az alegységét.

Miután kijöttünk az állóháborúból, és a háttországba vontak bennünket vissza, a magyarok velünk maradtak. (Állítólag Kismók az elesettek listáján szerepel, ami biztos tévedés.) Velünk voltak Pomiechówekben, Zegrzeben, Łomzában,⁴⁹ és végül az eskükriszis⁵⁰ után velünk utaztak Przemysłbe, ahonnan a k. u. k. hadseregbe távoztak.

⁴⁸ Optowánál a Bruszilov offenzíva idején 7150 légionista 34 löveggel állt szemben a XLVI. orosz hadtesttel (77. és 100. gyaloghadosztály és a 16. lovashadosztály).

⁴⁹ Pomiechówek, Zegrze, Łomża – mindhárom helység a mai Lengyelország területén fekszik. Az 1985-ös államigazgatási felosztás szerint Pomiechówek a varsói vajdaságban található, Łomża vajdasági székhely, Zegrze a varsói vajdaságban, a Narva és a Bug folyó találkozásánál fekszik.

⁵⁰ 1916. november 5-én I. Ferenc József császár és király és II. Vilmos német császár közös kiáltványban tette közzé, hogy életre hívja a lengyel királyságot (alkotmányos és örökletes monarchiaként). Területe a felszabadított volt Orosz-Lengyelország területe, bár pontos határait nem tűzték ki, és már a manifesztum kibocsátása előtt egy osztrák–magyar és egy német katonai kormányzóságra osztották területét Lublin, illetve Varsó székhellyel. Katonai kormányzó állt mindkettő élén. Fegyveres ereje a Polnische Wehrmacht, amit német parancsnokság alá helyeztek. A szerveződő hadseregnek az osztrák–magyar császár és királyra, illetve a német császárra kellett esküt tennie.

[Az első oldal bal szélén kézzel rávezetve:] Kismók 6. század, Cimmel 6. század, Steiner 5. század, Takács 5. század, Muntyán 5. század.

Boleslaw Waligóra őrnagy feljegyzése a Hadtörténeti Irodának, keltezés nélkül [1933. április] CAW W.B.H. sygn. 400/1782. 38 visszaemlékezés a Lengyelország függetlenségéért vívott harcokban résztvevő magyarokra 1914–1917. Eredeti gépirat 7 oldal, a végén Waligóra őrnagy szignója.

11.

A lengyel légiók magyar emlékei

Nemrég dr. Szabó László egyetemi tanár a Pesti Napló csillagos cikkeinek kitűnő írója egy feltűnést keltő cikkében megemlékezett a lengyel légiókról s azok magyarjairól. A cikk hangjából azt vettük ki, hogy ezekkel a légionistákkal a fordítottja történik annak, ami normális ésszel természetes volna. A magyar–lengyel viszony különben is zavart dolgaival dr. vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre, lapunk főszerkesztője foglalkozott parlamenti felszólalásaiban, cikkeiben, amelyeknek a lengyel sajtóban visszhangja támadt. Az ő érdektelen lengyel-barátsága, önzetlen készsége a magyar–lengyel testvériség gondolatáért, továbbá az, hogy folyó hó 3-án Alf-Tarczyński Tadeusz,⁵¹ lengyel vezérkari főnök⁵² és dr. Lukasiewicz Czeslaw lengyel újságíró tiszteletére a lengyel légiók magyarjainak vezetősége társas vacsorát rendezett – ad impulzust arra, hogy a légionisták múltját, jelenét a magyar–lengyel barátság jól felfogott érdekében megvilágítsuk.

A három részre szakított lengyelség 1831-ben és 1863-ban próbálta lerázni osztrák, orosz elnyomóit. Egyik felkelés sem járt sikerrel. Ám változatlanul élt a lengyel nemzetben a felszabadulás vágya. Az orosz–japán háború idején a titokzatos és nyílt lengyel szervezetek idejét látták annak, hogy törekvéseik megfelelő előkészítéséhez hozzájárassanak. A lengyel szokolisták és lövészek, elsősorban a lengyel főiskolai ifjúság szervezetei lettek látható jelei annak, hogy „Lengyelország ébredszik”. Míg a lengyelek galíciai klubjának vezetői: Leo,⁵³ Głambiński,⁵⁴ Jaworski⁵⁵ stb. a parlamentben, a Reichsratban voltak szószólói a lengyel aspirációknak, az alatt külön bizottság végezte az aktivitásra való előmunkálatokat. Pilsudski József és baráti köre voltak látható fejei a forradalmi készülődésnek. A lengyel területeken kívül is megindult a felkelés munkája. S így Budapest is színhelye lett a lengyel propagandának. Politikusaink közül dr. Polonyi Géza, dr. Lengyel Zoltán, Kovács Ernő, álltak élére a lengyelek támogatásának. Az ifjúságot Miklóssy L. Ferdinánd és társai, a polgárságot dr. Baránszky Gyula, s többek képviselték ebben a munkában. A lengyelek és az előbbiekből állt magyar–lengyel bizottság között élénk összeköttetés állt fenn. A háború előtti években Magyarországon a magyar–lengyel egyesület a lengyel ügyért lelkesedő társadalmat bizto-

1917-ben azt a német illetőségű lengyelt, aki nem tette le az esküt, internálták. Az esküt megtagadó osztrák–magyar illetőségűeket besorozták a k. u. k. hadseregbe.

⁵¹ Alf Tarczyński Tadesz (1889–1985) légionista, 1918 után hivatásos tiszt a lengyel hadseregben.

⁵² 1933-ban a 18. gyalogezred parancsnoka, ekkor ezredes.

⁵³ Leo Julius (1861–1918) jogász, közgazdász, galíciai politikus. Krakkó város főpolgármestere 1904–1918 között.

⁵⁴ Stanislaw Głambiński (1862–1941) jogász, egyetemi tanár Lembergben Képviselő a Reichsratban Bécsben (1902–1918), konzervatív politikus. 1923-ban miniszterelnök helyettes, valamint vallás- és közoktatási miniszter.

⁵⁵ Leopold Jaworski (1865–1930) jogász, a Jagello Egyetem professzora. 1914–1916-ban a krakkói Nemzeti Főbizottság elnöke, az osztrák Reichsratban képviselő (1911–1918).

sított. Nem sokkal a hadüzenet megtörténte után a Legfőbb Nemzeti Tanács (Naczelny Komitet Narodowy) megalakította minden nagyobb lengyel városban katonai bizottságait.⁵⁶ Ekkor már készen állt önkénteseivel Pilsudski József: Slawek,⁵⁷ Sosnkowski,⁵⁸ Wróblewski,⁵⁹ Belina – akik az első csapást mérték az oroszokra 1914. augusztus 6-án. Sikorski ezredes⁶⁰ és lovag Baczynski vezérőrnagy⁶¹ vezetése alatt a lengyel katonai bizottságok⁶² feladata volt a meglévő ezredek szaporítása a lengyel katonai célok szolgálatára. Tizennyolc gyalogzászlóalj, hat svadron ulánus, öt üteg nehéz tüzérség, technikai, egészségügyi, utász, és trén csapatok 1914. szeptember 4-én a krakkói Błonia-n⁶³ esküdtek fel.

Itt, Budapesten 1914 augusztusában ugyancsak megalakult a lengyel katonai bizottság gróf Stadniczki László⁶⁴ és Miklóssy Ferdinánd vezetése alatt. A lengyel légiókhoz itt nemcsak lengyel származásúak, hanem nem hadköteles magyarok is kerültek, már szeptember elején. A sors úgy akarta, hogy a lengyel légiók a magyar Kárpátok védelmében is részt vegyenek. A lengyelbarát körökkel jó viszonyban volt Haller József,⁶⁵ a légiók tüzérségének felügyelője, továbbá Durski tábornok, Zielinski ezredes,⁶⁶ Zagórski⁶⁷ vezérkari főnök a második és 3. gyalogezred egy részével, valamint Wąsowicz⁶⁸ az ulánusok egy töredékével derék részt vállalt a máramarosi, sárosi, ungi és beregi harcokban. Bár nem sikerült Nyáry Albert báróéknak az a terve, hogy egy ezredet állítsanak magyarokból a légiókba, mert a hadvezetés sem látta szívesen, és ahol lehetett, akadályokat gördített a magyar–lengyel barátság

⁵⁶ Galícia területén.

⁵⁷ Walerian Slawek (1879–1939) Pilsudski egyik legközelebbi harcostársa. 1930–1931-ben és 1935-ben miniszterelnök, a sejm elnöke, ezredes, szabadkőműves.

⁵⁸ Kazimierz Sosnkowski (1885–1969) légiós tiszt, 1918 után a lengyel hadseregben 1945-ig szolgál, vezérezredes, 1943–1944-ben a nyugat-európai lengyel hadsereg főparancsnoka. Churchill követelésére leváltották. Kanadában halt meg, hamvait 1990 után hazaszállították.

⁵⁹ Władysław Wróblewski (1871–1951) jogász, egyetemi tanár Krakkóban. A varsói Rada Regencyjna által kinevezett miniszterelnök és külügyminiszter 1918. november 4. – november 11. között.

⁶⁰ Władysław Sikorski (1881–1943) vízépítő mérnök, k. u. k. tartalékos tiszt. A lengyel légiók egyik fő szervezője. 1918 után hivatásos tiszt a lengyel hadseregben. Miniszterelnök 1922–1923 és 1939–1943 között.

⁶¹ Baczyński Rajmund (1857–1929) osztrák–magyar hivatásos tiszt, vezérőrnagy, 1912-től nyugállományban, 1914–1916 között reaktíválva. A feloszlott keleti (Lemberg) Lengyel Légió parancsnoka 1914 augusztusában.

⁶² A területi katonai kirendeltségekről van szó, amelyek a toborzással foglalkoztak (*komisariaty wojskowe*).

⁶³ Hatalmas üres tér, tömegrendezvények színhelye.

⁶⁴ gróf Władysław (László) Stadnicki (1845?–1915) emigráns a Lengyel Királyságból. A Duna Szabályozási Vállalat dolgozója Budapesten. 1914 szeptemberétől Kulcsár Albert újságíróval meghatalmazás nélkül toboroztak a lengyel légióba, valamint pénzt is gyűjtöttek e célra a magyar hatóságok engedélye nélkül.

⁶⁵ Haller József (1873–1960) osztrák–magyar tüzér százados, kilépett a szolgálatból az I. világháború előtt. Ezután a lengyel légiókban harcolt, 1918 után hivatásos tiszt a lengyel hadseregben. Pilsudski államcsínye után kilépett. 1940–1945 között a nyugat-európai lengyel hadseregben szolgált.

⁶⁶ Zygmunt Zielinski (1858–1925) 1914-ben nyugállományú osztrák–magyar ezredes, majd a Lengyel Légiókban, 1918 után a lengyel hadseregben szolgált, vezérezredes, 1923-tól nyugállományban.

⁶⁷ Zagórski Włodzimierz (1882–1927) osztrák–magyar vezérkari százados, a lengyel légiókban, 1918 után a lengyel hadseregben szolgált, vezérőrnagy. Pilsudski államcsínye után 1926-ben letartóztatják. A börtönből kiengedték, tisztázatlan körülmények között meghalt.

⁶⁸ Dunin Wąsowicz Zbigniew Dymitr (1882–1915) osztrák–magyar lovas tiszt. A lengyel légiókban ulánus százados, elesett a rokitnai csatában a keleti fronton 1915. június 13-án.

ilyen megnyilvánulása elé, mégis felelevenült a múlt. A lengyel légiók főparancsnoksága Budapesten külön térparancsnokságot létesített, melynek vezetésére levezényelte Wais Andrzej századost. Mikor a lengyel légiók veszélyeztetve látták érdekeiket, és egy részük megtagadta az engedelmisséget, több ezredet internáltak és hadbírósi eljárás alá vontak. Volt Budapesten külön légionista kórház is, melyet a Magyar–Lengyel Egyesület létesített. [...]

Szabadság, 6. évf. 29-30. sz. (1933. augusztus 6-7.) N. F. cikke

Róma és a tengerek

Grüll Tibor: *A tenger gyümölcsei. A tengerek szerepe a Római Birodalom gazdaságában. Kronosz Kiadó, Pécs, 2016. 312 oldal*

Grüll Tibor új kötettel jelentkezett, amely egyik fő kutatási területének – földrajz, geostratégia, gazdaságtörténet – új eredményeiről ígér szintézist. A cím meglepő és nem informatív; szerencsére az alcímből kiderül, hogy a szerző valójában milyen témát készül vizsgálni.

A kötet négy fő fejezetre oszlik: 1. A tenger földrajza (13–49. old.); 2. A tenger gazda(g)sága (51–101. old.); 3. Kikötők (103–142. old.); 4. Kereskedelmi hajózás (143–220. old.), ezen belül számos alpontban taglalja a főtémához kapcsolódó részleteket. A 221. laptól – véleményem szerint nem illeszkedik szervesen az előzményekhez – három pontos függelék következik: 1. A vietnami Oc Eo és Ptolemaios Kattigarája (223–224. old.); 2. A korporációk tere Ostiában (225–226. old.); 3. Az antkvtérai szerkezet (227–229. old.). A 231. laptól jegyzetek következnek, utána a rövidítések jegyzéke (257–259. old.); majd egy meglepő méretű bibliográfia (262–294. old.); végül az illusztrációk jegyzéke (295–297. old.) és névmutató (299–312. old.) zárja a kötetet.

Grüll Tibor jól felkészült, széles érdeklődési körű kutató, aki eddig hét önálló kötettel és másfélszáz tudományos ismeretterjesztő publikációval már számot adott munkásságáról. A jelen kötet is jól illusztrálja tájékozottságát, ami különösen az epigráfia és a modern régészet legfrissebb kutatási eredményeivel is számol, s ez valóban dicséretes. Kötete érdekes és számos téren informatív, azonban szabadon csapong a témakörök között. A munka használhatóságát az olvasó számára nehézkessé teszi a lábjegyzetek helyett alkalmazott végjegyzetes megoldás, és a sűrű lapozgatás sem igazán ered-

ményes, ugyanis magyarázatok helyett – néhány kivételtől eltekintve – csak többnyire pontos szöveghelyek (forrás, szakirodalom) található. Ezek az adatok bőven megfértek volna a főszövegben is. Ami a döbbenetes méretű bibliográfiát illeti, valóban imponáló számú tételt tartalmaz, azonban hiányzik belőle a téma antik forrásainak a bemutatása, ugyanis a modern kutatásnak minden esetben antik forrásanyag vizsgálatából kellene kiindulnia. A kötet használatát számos illusztráció, térképmelléklet könnyíti, helyenként azonban túl hosszú forrásrészletek szerepelnek (például a 35. lapon olvasható Aristotelés-részlet), ami nem mindig indokolt. Hiányzik a szerző által „szabadon felhasználhatóként” bejelentett képanyag helyének a pontos megjelölése, a térképek viszont kitűnőek és remekül használhatók. Olykor a szerző úgy minősíti az egyes forrásokat, hogy azok „irodalmiak,” tehát nem mérvadók, így például nem tudjuk pontosan – Grüll szerint –, hogyan készül a *garum*, a *sapa* vagy a *defrutum* – másutt viszont épít ezekre az adatokra. Idősebb Plinius enciklopédiája például nem mindenben állja ki a tudományosság próbáját,¹ míg a tudós, agrárszakíró Columella megbízható információkkal szolgál (*sapa*, *defrutum*), továbbá sikerrel forgathatta volna a szerző Apicius szakácskönyvét is.

Jelen kötetében Grüll Tibor a római császárkorra súlypontozza mondandóját. Ez az időszak valóban virágkornak tekinthető, köszönhetően – többek között – a *Pax Augustának*, ami éppen a tengeri kereskedelemre gyakorolt döntő hatást. Akkor vált ugyanis rendszeressé a kereskedelmi forgalom a Római Birodalom és a Távols-Kelet államai között. Az áruforgalom és szállítás terén to-

¹ Idősebb Plinius 31. könyvének kiadásában (169–176.) érdekes tanulmányt közöl a sóról Wolfgang Löcker. (*Naturalis Historiae Libri XXXI*. Zürich, 1994.)

vábra is a tenger volt a legnagyobb jelentőségű. A hajókon való szállítást a nagyvállalkozók (*naviculariusok*) bonyolították, akik – érdekeik védelme céljából – a nagyobb földrajzi körzetekben *collegiumok*ba vagy *corpusok*ba tömörültek. Ugyancsak a tenger és a hajózás fontosságát, valamint a gazdaságban betöltött szerepét igazolja, hogy a rómaiak a kereskedelemre vonatkozóan külön jogszabályokat alkottak, amiről jó áttekintést ad Földi András vonatkozó kötete.² Ugyancsak hiányolom Warmington kereskedelemre vonatkozó, alapvető munkájának említését.³ A tengerek szerepének és gazdasági jelentőségének bemutatásában hiányérzete marad az olvasónak. Grüll Tibor hatalmas bibliográfiai anyagot ismer, azonban témájában meglehetősen csapongó, olykor ellentmondásos, ugyanez áll az időviszonyokra is, valamint adós marad saját érdemi következtetéseinek közlésével.

A jelzett témakörök előzményei korábbi időkre nyúlnak vissza. Grüll is utal erre, idézve a Pompeiusnak tulajdonított és egyébként is sokat hangoztatott mondást: „Hajózni muszáj, élni nem muszáj!” A szerző megkockáztatja azt a – véleményem szerint – sarkított kijelentést is, miszerint: „Róma sohasem akart tengeri nagyhatalommá válni...” (Bevezetés, 9. old.). A párhuzam kedvéért megemlítem, hogy Athén sem hangoztatta a déloszi szövetség megalakítása kapcsán ezt a szándékát, a végeredmény azonban az lett. Ami a hajózás szerepét és különleges jelentőségét illeti Róma történetében, erre számos korábbi adalék is utal, a továbbiakban erre említek néhány példát.

A hosszú utat bejárt görög hős, Odysseus kései utódja, a Vergilius által irodalmi hőssé emelt Aeneas a győztes görög nyugatra viszi a trójai kincseket, amerre az antik

útleírások is mutatnak. Aeneas – jóllehet irodalmi hős – útja számos információval szolgál, a haszonnal kecsegtető kereskedelmi utak szintén nyugat felé tartanak, hősünk számos helyen megfordul, de aligha véletlenül szerepel ezek között Karthágó is, utalva a föníciaiak és punok vezető szerepére a tengeri hajózásban és kereskedelemben. A Földközi-tenger népei számára ugyanis a kereskedelem és a hajózás jelentette az életet, ezért őrizték kegyelettel Rómában még a Kr. u. 6. században is azt a kis hajót, amelyet a legenda Aeneas hajójának tartott. Ne felejtjük el, hogy éppen Vergilius fogalmazta meg az Aeneis 6. énekéből elhíresült soraiban Róma hivatását, egy világbirodalom létrehozását. Ennek a célnak az elérése szempontjából egyáltalán nem volt mellőzhető a kereskedelem és a hajózás, a világbirodalom terve erre is vonatkozott. Ugyanezt tapasztalhatta a korai Róma az etruszokkal fenntartott kapcsolat során, akik intenzíven benne voltak a hajózás és tengeri kereskedelem vérkeringésében. Az etruszokkal való szakítás után (Kr. e. 510.) ez a hátrány komolyan érezte hatását. Szintén közeli példa volt a föníciaiakkal rivalizáló görögység, akik már a nagy görög gyarmatosítás kapcsán megjelentek a Földközi-tenger nyugati medencéjében, Itáliában is. Nem szabad megfeledkeznünk ebben az összefüggésben a tarentumi háborúról sem, amely esemény ugyan beleillett az Itália egyesítését célzó folyamatba, azonban közrejátszottak benne nagyon fontos geostratégiai szempontok is, nevezetesen a Görögország felé nyíló tengeri útvonal biztosítása. A téma kapcsán fontos megemlíteni a *Lex Claudia* néven ismertté vált törvényt (Kr. e. 218.), amely kizárta a kereskedelmi tevékenységből a *senatorokat*, szabad teret engedve ezzel a lovagrendi pénzembereknek. Maróti Egon a Cato munkáját elemző kötetében⁴ a pénzgazdálkodás és áruterelés

² Földi András: *A kereskedelem jogintézményei a római jogban*. Budapest, 1997.

³ Warmington, E. H.: *The Commerce between the Roman Empire and India*. Delhi, 1974. (3. kiad.)

⁴ Maróti Egon: *Az itáliai mezőgazdasági áruterelés kibontakozása*. Budapest, 1981. (Apolló sorozat 13.)

kibontakozása kapcsán kitért a hajózás és tengeri kereskedelem kérdésére és jelentőségére is. Ugyancsak ő összegzi az említett kötetben Karthágó lerombolásának kapcsán a kutatás állásfoglalását. A félelmetes ellenség példás megbüntetésében kétségkívül szerepet játszott a punok kereskedelmi hegemóniája, amit Róma az ellenük folytatott három háborúban meg is szerzett. Megjegyzem, Karthágó lerombolásának komoly szenatusi oppozíciója is létezett, tehát még római mértékkel mérve is túlzónak ítélték ezt a kegyetlen eljárást. Az amúgy nagyon bőséges bibliográfiából hiányolom Werner Huss Karthágó történetét tárgyaló kiváló munkáját.⁵ Aligha tekinthető véletlennek azonban, hogy a 3. makedón háború után, Kr. e. 146-ban ugyanezre a sorsra jutott a nagy múltú görög kereskedőváros, Korinthos is. A szónok Cicero, aki Karthágó megbüntetésével maga is egyetértett, megjegyzi: „...vajha ne tettük volna ugyanezt Korinthosszal”. Szintén az említett érdekeltségekre vall Róma és Rhodos – ez utóbbi egy kereskedő köztársaság az ókorban – kapcsolata. A térségben a sziget mint a Földköz tenger „csendőre” funkcionált, és Róma-barátként képviselte szövetségese érdekeit. Ezért is minősítették Rómában olyan súlyos vétségnek Rhodos megingását a makedón háborúk idején, és szabtak ki rá olyan példás büntetést, amit később – látva a súlyos következményeket – maguk is túlzottnak tartottak. Kr. e. 166-ban szabad kikötőnek nyilvánították Délosz szigetét, így szabadon, vámfizetés nélkül – kikerülve Rhodost – bonyolódhatott a kereskedelem. A gazdasági szempontból ugyancsak fontos vámkérdést Grüll azonban nem is tárgyalja. Ugyancsak kereskedelmi és hajózási érdekek is szerepet játszottak a területiellenes hellenisztikus

államok elleni háborúkban (Kr. e. 200–146), amikor a Földközi-tenger keleti medencéje feletti uralom megszerzése volt a cél. Kuriózumként megemlítem a Kr. e. 3. században Hieron, syracusai tyrannos által építtetett különleges, Alexandria⁶ nevű luxushajót, amelyen 60 szoba és terem, könyvtár, tornacsarnok, fürdő, kert és konyha is volt.

A továbbiakban néhány apróbb megjegyzést fűzök a kötethez. A szerző a 10. oldalon említi Honorius császár 295-ben hozott rendeletét, amely a birodalom kettéosztásáról rendelkezik, ez azonban 395-ben történt, nyilván elírás történt. A 34. oldalon ifjabb Plinius *Panegyricusa* kapcsán Grüll Tibor fordítási pontatlanságra utal, ami szerintem inkább önkényes értelmezés a részéről. A kérdéses szövegrészben a *disuntissimus* latin szó szerepel, amit én távolinak fordítottam, ami Grüll szerint „egymással össze nem kapcsolhat” jelent. Ezt is jelentheti, azonban a szövegben felsőfok áll, kérdésem: ez hogyan nézne ki magyarul? A haltenyésztés (71. old.) kapcsán keverednek a tengeri és édesvízi halak, továbbá ez a gazdasági ág nem képezte alapvetően a *villica pastio* részét, erre a nagyon is speciális és költséges volta miatt sem volt mindenütt lehetőség. Varro említése saját korának körülményeire vonatkozik (Kr. e. 1. sz.), amikor nagymértékben fellendült az állattartás, amit segített az étkezési luxus terjedése is; ismert az ínycucc Lucullus esete, aki elsők között hozott létre tengervízzel feltöltött tavat. Grüll azonban nem fejt ki, hogy a gazdaságban milyen jelentőséggel bírt a halászat és haltenyésztés. Egyébként a halfogyasztás a szegény nép körében már a korai időkben is jellemző volt, természetesen nem a luxus-kategóriát képező ínycuccokra kell gondolnunk. Grüll a halszállítás kap-

⁵ Huss, Werner: *Geschichte der Karthager. Handbuch für Altertumwissenschaft* (Dritte Abteilung, Achter Teil). München, 1985.; uő: *Karthago*. Darmstadt, 1992.; uő: *Die Karthago*. München, 1994.; uő: *Die Karthago*. München, 1995.

⁶ Megmaradt rakományának a jegyzéke; ennek alapján kiszámították, hogy 4000 tonnás lehetett (tudomásom szerint kiadatlan ez a jegyzék, egyébként több hajózási fuvarlevél is maradt ránk).

csán megjegyzi (74. old.), miszerint „az sem lehetetlen, hogy hordókban vagy speciális tartályokban (*vivaria*) élő halakat is szállítottak”. Ez gyakorlat volt, amit a következő mondatban a szerző is nyugtáz. Azonban nem teljesen világosan mutatja be, hogy milyen szerepet játszottak Corneliusok vagy Cornelianusok a só-üzletben. (57. old.) A különleges halak iránti igényt az Apicius neve alatt fennmaradt szakácskönyv is igazolja.⁷ Ennek a kötetnek a bevezetésében szó esik a Grüll által is hosszan taglalt *garum*ról, ami semmiképpen nem tekinthető „táplálék-kiegészítőnek” (82. old.), már csak erősen sós volta miatt sem, ezt a konyha ételek ízesítésére – ahogyan a keleti konyha ma is (például Vietnamban) –, fűszerként használta. Sokféle változata létezett, helyi eltérésekkel, de az összetétele ismert. A *defrutum* és a *sapa*, amelyek készítési módja Columellánál olvasható (12, 1-2.), nem halszós, hanem különböző mértékben elpárologtatott, azaz besűrített, esetleg fűszerezett must, amit szintén használt a római konyha is. A Plautusnál említett tenyésztett kagyló (88. old.) lehet görög mintából való átvétel is, ez a gyakorlat ugyanis Rómában a Kr. e. 3–2. században még nem jellemző. Az athéni kikötő, Peiraieus kapcsán Grüll a következőt írja: „A Munychia-félszigeten fekvő települést rhodosi gyarmatosítók alapították, a várost azonban i. e. 430 körül Themistoklés kérésére a milétosi Hippodamos tervezte át...” (115. old.) Themistoklét azonban Kr. e. 471-ben osztrakizmosszal eltávolították Athénból, a perzsákhoz ment, és ott is halt meg. Massilia gyarmatvárost nem a 6. században (193. old.), hanem Kr. e. 600-ban alapították a phókaiak, amit perzsa veszéllyel indokoltak, jóllehet még nem is létezett a perzsa birodalom. Az észak-afrikai város, *Leptis Magna* írásmódja, a *Lepcis* számomra szokatlan. A kötetben előfordulnak ismétlések, például a szelek és tengeri áramlatok eseté-

ben (44. és 152. old.), továbbá következtetések is, ilyen a hal mint vallási szimbólum, vagy hogyan kerül a gyöngy és igazgyöngy mellé a féldrágakő. Szintén a hal és halászat gazdasági jelentőségére utal, hogy Rómában a halpiac éppenséggel a Forumon volt, míg egyéb piacokat a külső területeken helyeztek el.

Grüll Tibor új kötete számos új információval szolgál mind az érdeklődő olvasónak, mind a szakembernek. Imponáló a szerző naprakészsége az új kutatási eredmények vonatkozásában, feliratok, régészeti leletek, hajóroncsok, fuvarlevelek és hasonlók tekintetében, az illusztrációs anyaga kitűnő. A beígért, a birodalom gazdasági életét bemutató vizsgálódás nem teljes, szívesen olvastam volna – a birodalom gazdasági életének jellemzése kapcsán – a szerző saját állásfoglalását és összegző következtetéseit. Megjegyzéseim ellenére is ajánlom a kötetet az érdeklődő olvasók, szakemberek és kutatók figyelmébe, ugyanis érdekes és olvasmányos, olyan könyv, amiben bárki találhat a maga számára érdekes, informatív és új anyagot.

HOFFMANN ZSUZSANNA

⁷ Gavius Apicius: *De re coquinaria*. Szakácskönyv a római korból. Budapest, 2003.

Új bizánci forrásgyűjtemény a középkori magyar történelemről

Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez. Kiegészítés Moravcsik Gyula „Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai című” forrás-gyűjteményéhez. Összegyűjtötte, fordította és bevezetéssel ellátta Olajos Terézia. Acta Universitatis Szegediensis Opuscula Byzantina XII. Lectum Kiadó, Szeged, 2014. 225 oldal

Hézagpótló forrásgyűjteményt adott közre Olajos Terézia, a szegedi egyetem kiváló bizantinológusa. A kötetben azokat a bizánci, görög nyelvű kútfőket – szám szerint huszonötöt – közölte eredeti görög nyelven és magyar fordításban, amelyek az Árpád-kori magyar történelemhez és a magyarokhoz kapcsolódnak, és nem kerültek be Moravcsik Gyula 1984-ben megjelent mérvadó, tudománytörténeti jelentőséggel is bíró kézikönyvébe (*Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai*). Moravcsik Gyula nem érthette meg – a konztantinoszi *De administrando imperio* bilingvis (görög–angol, görög–magyar) kiadásait (1949, 1950, 1967) leszámítva – kétnyelvű (görög–magyar) forráskiadásának megjelenését. Két egykori klasszika-filológus tanítványa, Ritoók Zsigmond és Kapitánffy István rendezte sajtó alá Moravcsik kötetét. Mindmáig etalon ez a munka a magyar bizantinológiai forráskiadásban, ezért folytatásai, illetve kiegészítései érthető módon követik ezt a kötetet felépítésében, módszereiben. Elsőként Baán István lépett 2013-ban Moravcsik Gyula nyomdokaiba, amikor megjelentette a kronológiailag következő kötetet, *A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci és kora újkori görög nyelvű forrásai* című munkát. Ezzel 1526-ig terjedően a középkori magyar történeti kutatás lényegében tel-

jes korpusssal rendelkezik a bizánci kútfők magyarországi vonatkozásait illetően.

Olajos Terézia folytatta Moravcsik Gyula gazdag szellemi örökségét a középkori bizánci források kiadása terén. Korábban előszót, bevezető tanulmányt írt Moravcsik Gyula 2003-ban reprintben kiadott, *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása* című munkájához. Most kiegészítette az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásait közreadó nevezetes munkát olyan kútfőkkel, amelyek a 11–14. századi magyarokra vonatkozhatnak, de nem kerültek be Moravcsik szöveggyűjteményébe. Olajos Terézia könyve bevezető részében utalt arra, hogy a nemzetközi bizantinológiai forráskutatás az utóbbi évtizedekben jelentős előrehaladást tett fontos sorozatok kiadásával (*Corpus fontes Historiae Byzantinae; Archives de l’Athos* stb.). Ez nagymértékben hozzájárult a jelen kötethez, hiszen a közölt kútfők közül tizenhat a nemzetközi forráskiadások átvizsgálásának eredményeként került bele, hat forrás először éppen ebben a kötetben jelent meg. Olajos Terézia megemlítette, hogy a magyar kutatók közül elsőként Makk Ferenc hasznosította ezeket a kútfőket, majd Baán István utalt több idevonható forrásra. Balogh László kutatásai is hozzájárultak a kötet forráskutatásához (öt forráshely esetében), ezért Olajos Terézia őt munkatársként tüntette fel könyvében. Mindegyik címmel ellátott forrás esetében rövid bevezető szerepel, majd a forráskiadás adatai, a középgörög szöveg, végül a magyar fordítás, amelyet lábjegyzetek értelmeznek.

Az első forrás VI. (Bölcs) Leó császár kortársa, Philotheos 889-ből származó kézikönyve (*Klétorologion*), amely az asztalhoz ültetés protokolláris sorrendjét ismerteti. A ceremonális munka egy passzusában az

alsóbb asztalokhoz meghívandó, idegen népekből származó testőrtisztek között említi a bizánci szerző a türköket, kazárokat. A türk (*Tourkoi*) elnevezés bizonyosan a magyarokat jelenti, hiszen a kazárok külön is szerepelnek a passzusban. A türk elnevezés vált a bizánci szerzők által a magyarokra alkalmazott leggyakoribb idegen népnévvé. Ez az időben legkorábbi, 9. század végi bizánci forrásadat a magyarokra vonatkozóan. Ennek tanúsága szerint a magyarok már Kárpát-medencei honfoglalásuk időszakában bekerülhettek a bizánci testőrségbe. A türköket/magyarokat a kazárok előtt említi a kézikönyv, és csak ez a két nép szerepel az idegen származású testőrtisztek etnikum alapján való felsorolásakor.

A második forrást Nikolaos Mystikos konstantinápolyi patriarcha 922-ből származó levele jelenti. A főpap türköket (magyarokat) említő két levelét már közölte Moravcsik Gyula. Olajos Terézia egy olyan frázist ad közre, amely „*mozgósított népek*” formában a magyarokra (is) utalhat. A levél más részeiben a ruszok, besenyők és nyugati türkök szerepelnek. A nyugati türkökben a kutatás joggal feltételezte a magyarokat. Ezért valószínűsíthető, hogy az idézett frázisban szereplő „népek” (*ethnón*) kifejezés is a türkökre (nyugati türkökre), tehát a magyarokra vonatkozik.

Harmadik forrásként egy 927-re tehető szónoki beszéd következik, amely a Simeon bolgár uralkodó utóda, I. Péter és I. Rómanos Lekapénos bizánci császár közötti békét ünnepli. Olajos Terézia feltételezi, hogy Theodóros Daphnopátés lehetett a beszéd írója. A szövegben szó esik a változó sikerű bizánci követségekről. Más források alapján (Nikolaos Mystikos) feltételezhetjük, hogy tárgyalások folytak a ruszokkal, besenyőkkel, alánokkal és nyugati türkökkel. Ezért arra következtethetünk, hogy e forrás utalhatott a magyarokhoz küldött bizánci követségre.

A negyedik és ötödik forrás két, lényegében azonos föld-adásvételi szerződés 941-ben, amelyek említik a Chalkidiké-félsziget-

ten levő parlagon maradt földeket, ahova „idegen (barbár) népek ostroma és támadása miatt” menekülnek. Az idegen népek (*ethnón*) közé sorolhatjuk a Bizáncot sűrűn (934-ben a besenyőkkel együtt) támadó magyarokat. A „népek” (*ethnón*) megjelölés azonban nemcsak a magyarokra, hanem más nomád népekre (például a besenyőkre) is vonatkoztatható.

A hatodik dokumentum az a 942/943-ra tehető athosi okirat, amely a bizánci Hierissos város és a Kolobu-monostor szomszédos földjének határrendezéséről szól, és rögzíti a városnak azt a jogát, hogy idegen (*ethnékeis*) támadás esetén a hegyre hajthassák nyájaikat. Olajos Terézia utal arra, hogy az idegen/barbár támadást a szakirodalomban a bolgárookra is vonatkoztatták. Tekintve azonban a magyarok Bizánc elleni hadjárait (934, 943), a kalandozó magyarokra értelmezhető az idegen népekkel kapcsolatos veszély említése.

A hetedik forrás egy ismeretlen szerző (sír)verse, amelyet Katakálón thesszáliai főparancsnok 940-es évtized közepére tehető halála kapcsán íródott. A versben a főparancsnok hőstettei között szerepelt, hogy a „szkítákat megfutamtotta”, és összetörte „a szkíta hunok nyilait”. Mindkét népnév (szkíta, hun) főként nomád vonatkozású. Gondoltak e passzus kapcsán is a bolgárookra. Mivel mindkét népnév nomád vonatkozású, ezért helytálló lehet az a feltevés, amelyet Balogh László és Olajos Terézia képvisel, hogy a magyarokat jelölték az egyébként is alkalmazott szkíta és hun megnevezéssel. Jóllehet a besenyők is szóba jöhetnének e passzusnál, valószínűleg a magyarok elleni harcokban (934, 943) tüntette ki magát a thesszáliai főparancsnok.

A nyolcadik dokumentum León Diokonos *História* című művének egy passzusát tartalmazza. A bizánci történetíró Niképhoros Phókas (963–969) beszédét idézi, amikor 963 nyarán császárrá kiáltották ki. Phókas a szájába adott beszédben említette a krétaiak, szkíták és arabok elleni küzdelmeket. A szkíták elleni harcokat vonatkoz-

tathatjuk a magyarok 950-es évek végére és a 960-as évek elejére tehető, Bizánc elleni kalandozásaira, ahogy azt korábban Balogh László is feltételezte.

A kilencedik kútfő az ún. Pseudo-Lukianos dialógusa (*Philopatris*), amely az arabok felett diadalmaskodó II. Niképhoros Phókas uralkodásának idejére, a 960-as évekre keltezhető. A párbeszédben két helyen is utalnak a szkítákra. A második passzusban szerepel egy utalás arra, hogy a szkíták betöréseit visszaverik. Mind Tótsér Márton, mind pedig Balogh László úgy vélekedett, hogy a szkíták népnévvel a magyarokat jelölték, és azok kalandozásaira utaltak a 970. őszi arkadiopolisi csata előtti időszakban.

A tizedik dokumentum Jóannés Tzimiszkés (969–976) császár 970–972 közötti időre tehető okmánya (*typikonja*), amely az athosi monostorokhoz kapcsolódik. A passzus azt tartalmazza, hogy a monostor nyárait csak akkor hajthatják az Athos-hegyre, ha azt szükséghelyzet vagy újabb idegen támadás indokolja. Az idegen népek (*ethnón*) kifejezés a 960-as években Bizánc ellen kalandozó akciókat folytató magyarokra vonatkozhat. Az irat a hasonló témájú 4–6. kútfőkhöz kapcsolódik, s annyiban hoz új információt, hogy utal egy újabb idegen betörés lehetőségére. Kérdéses, hogy a 970. őszi arkadiopolisi csata után keletkezett-e a dokumentum, vagy valamivel korábban.

A következő, tizenegyedik kútfő szintén Jóannés Tzimiszkés baszileusz uralkodása alatt, 975 szeptemberében készült. Az ólompecsétes irat (*sigillion*) szerint a Thessaloniké tartományban levő, Leontina monostornak adományozott harminchat adófizető földművelőt (*oikos/paroikos*) elhurcolták a barbárok. A barbárok, idegen népek (*ethnón*) kifejezéssel jelölhette a forrás a magyarokat, akik 967–970 között kalandozásokat folytattak a bizánci birodalomban. Baán István 970 előtti eseményként értelmezte a parasztok foglyokként való elhurcolását.

A tizenkettedik dokumentum a *Pseudo-Patarai Methodios jóslatai* címen ismert munka. Ennek harmadik redakciójában egy aktualizált szövegrészben található egy érdekes betoldás. Eszerint a türköket és a bolgárokat is elnyelte a római (ti. bizánci) birodalom. Az eredeti szövegben a bolgárok helyett az avarok szerepeltek. Az aktualizált szövegben a névtelen szerző a saját korabeli bolgárok és a türkök, azaz magyarok feletti győzelemre, tehát a 970. őszi arkadiopolisi bizánci diadalra utalhatott, és a bolgár állam 971-től történő részleges bekebelezésére. A türkök népnév tehát a bolgárokkal, besenyőkkel és ruszokkal együtt Bizáncre támadó, de Arkadiopolisnál alulmaradó magyarokat jelölte.

A tizenharmadik forrás Alexios Studitész konstantinápolyi patriarcha 1028. évi sinódusi aktája. Két kéziratban szerepel a jelenlévő metropoliták felsorolása végén, az érsekek (*archiepisopusok*) előtt „Jóannés, *Turkia metropolitája*”. A kutatók többsége szerint *Turkia (Tourkias)* Magyarországgal azonosítható, mások szerint a Vardar-menti türkökre utalt az irat. Vitatott az is, hogy egy létező, görög rítusú érsekség (kalocsai/bácsi) metropolitája volt a nevezett Jóannés, vagy pedig csak a bizánci egyház magyarországi jogigényét tükrözte ez a kijelentés. Ismeretes történeti tény, hogy a gyula 950 táján egy térítő püspököt (Hierotheos) vitt magával. Kérdés azonban, hogy amikor István király 1003 táján legyőzte nagybátyját, Prokuj gyulát, és annak területét (*regnumát*) – a Képes Krónika szerint Erdélyt – királyságához csatolta, mi történt ezzel a bizánci térítő püspökséggel.

A tizennegyedik dokumentum a híres püspökjegyzék, a *Notitiae Episcopatum*, pontosabban annak 13-ik listája. A *Notitia*-hoz tartozó kiegészítés tartalmazza 60. sorzámmal a „*Turkia metropolitája*” kitételt. Baán István érdeme, hogy felhívta erre a passzusra a figyelmet. Vitatott azonban a passzus keltezése, értelmezése. A püspökjegyzék kiadója, J. Darrouzes 12. századi kompilációnak tekinti a fenti *Notitia*-t.

Baán István ugyanakkor a jegyzékben szereplő Rhósia metropolitája bejegyzés miatt – a Kijevi Rusz egyházmegyéjére 1039-től vannak adataink – 11. századnak (1039 után) és hitelesnek tekinti a feljegyzést. Turkia tehát vonatkoztatható Magyarországra és annak metropolitájára (vö. Jóánés, Turkia metropolitája 1028-ban).

A tizenötödik forrás az itáliai bizánci birtokokhoz kapcsolódó irat, a rhégioni metropolia vagyonleltárának vonatkozó része. A dokumentum a bizánci egyházkerület, metropolia Negyven-szentekről elnevezett idős-otthonának birtokait veszi sorra. Ezek között szerepel egy bizonyos Ungros nevű ember városkörnyéki birtoka is. Ungros (*Ouggros*) nevében joggal kereste a magyar népvétet elsőként maga Olajos Terézia, aki az irat jelentőségére elsőként mutatott rá több tanulmányában, és most közzétette a kútfőt és magyar fordítását.

A tizenhatodik dokumentum Kyrillos nevű, szintén az itáliai bizánci tartományban, Kalabria themában parancsnoki tisztséget viselő személy 1053/1054-re keltezhető oklevele. Kyrillos az *Ugros* (*Ongron*), azaz a magyarok csapatának (*paratagis/paratagé*) parancsnoka volt. Ez alátámasztja azt a feltevést, hogy a magyarok, más népekhez (kazárok, ruszok) hasonlóan, beálltak más nép uralkodói, például a bizánci császár szolgálatába. Magyar párhuzamként említhetem azt, hogy Szent István fia, Imre volt a „*dux Ruizorum*”, azaz a ruszok csapatának vezére. Az iratot elsőként feltáró Olajos Terézia hangsúlyozta, hogy jelentős létszámú (ezred) magyar kontingensről lehet szó, és Kyrillos is lehetett magyar származású, ezt a görög keresztnév önmagában nem zárja ki.

A tizenhetedik kútfő egy 1076/1077-re tehető, ugyancsak Kalabria (Calabria) tartományhoz kapcsolható föld-adásvételi szerződés. Az iratban egy „*Ugrosénak mondott*” föld szerepel, amelyet pontosan körülhatárolnak. A földbirtok „*Ugrosé*” (*Ougrou*) elnevezése magyar népvétet rejt magában. A dokumentum magyar vonatkozá-

sának feltárása szintén a kötet szerkesztőjének nevéhez fűződik. Olajos feltételezte, hogy a fenti, calabriai dokumentumok Ungros nevű, bizánci szolgálatban levő harcosokra, illetve azok földbirtokot is nyert utódaira utaltak. Lehetségesnek vélte, hogy a 10. században fogságba esett magyarok utódairól lehet szó. További lehetőség, hogy Szent István és II. Baszileiosz szövetezése kapcsán (1025 táján) kerültek ide, illetve I. András és IX. Konstantinosz Monomakhos együttműködése során jutottak Dél-Itáliába. A fenti három dokumentum tanúskodik a bizánci–magyar kapcsolatokról és magyar harcosok itáliai diaszpórájának létezéséről.

A tizennyolcadik irat az athosi Ivron monostor nővére, a tehetős Mária nővér 1098-ban készült végrendelete. Mária nővér többek között volt szolgálójára, egy felszabadított rabszolganőre két font mennyiségű (kb. 600 gramm) aranypénzt hagyott. Az örökös neve is érdekes, „Mária Unkraina” (*Maria té Ougkrainé*), tehát „Mária, a Magyar”. Olajos Terézia okkal feltételezi Mária magyar eredetét, de szerinte az eldönthetetlen, hogy Magyarországról vagy már a bizánci birodalomban élő magyar férfi gyermekeként került-e az athosi kolostorba. Érdekes kultúrtörténeti adalékról van szó, amelyet Terézia elsőként tárt a magyar történeti kutatás elé.

A tizenkilencedik dokumentum I. Alexiosz Komnénosz császár (1081–1118) 1111-ben kiadott privilégiuma Pisa városa számára, amelyet 1192-ben megújítottak. Ebben az ún. *chrysobullában* (aranybullában) a pisaiak megígérték, hogy nem tesznek olyan lépéseket, amelyek veszélyeztetnék a bizánci uralmat a Horvátországtól, Dalmáciától egészen Alexandriáig húzódó térségben. Ebből következtetni lehet arra, hogy Horvátországban és Dalmáciában a korábbi magyar uralmat a bizánci fennhatóság váltotta fel. Az okirat közvetett forrásként értékelhető a bizánci–magyar délnyugati határvidékekre, érdekszférára vonatkozóan.

A huszadik dokumentum a hírneves bizánci író, Theodóros Prodromos 1149/1150-re tehető dicsőítő költeménye. Ebben a jeles szerző a Komnénos-dinasztia leghíresebb uralkodóját, Mánuel császárt (1143–1180) – Szent László Piroska/Eiréné lányától származó unokáját – ünnepli Korfu szigetének visszafoglalása kapcsán. A *panegyricus* magyar vonatkozásaira Makk Ferenc hívta fel a figyelmet. A verses műben szerepel *Paionia*, amelyet a bizánci szerzők Pannóniára/Magyarországra értek. Theodóros Prodromos megemlékezik a Bizánc ellen szicíliai befolyásra fellépő II. Uros szerb (raskai) főzsupánról (1131–1155, 1155–1160), aki szövetséges magyar (*Ouggrikés*) haderőkkel rendelkezett. A bizánci író szerb–magyar (*Serbouggrikén*) háborúskodásként utalt a konfliktusra, amelyet II. Roger szicíliai normann uralkodó (1130–1154) szított. A forrás fontos adalék a 12. század közepi magyar–bizánci kapcsolatokra.

A huszonegyedik kútfő egy kis-ázsiai, Priéné közelében fekvő birtokra vonatkozik. Az 1157-re keltezhető földátadási irat egy bizonyos Areté Kralaina parancsára készült. A Kralaina név (*kralainés*) a *kral/kralaina* (király, királyné) címekből eredeztethető, így egy magyar királynéra utalhat. A történeti kutatásban Makk Ferenc feltételezte, hogy Kálmán törvénytelen fiára, a Bizáncba menekült Borisz magyar trónkövetelőre, pontosabban az ő özvegyére vonatkozhat a *'kralaina', 'királynéi'* titulus.

A huszonkettedik irat a konstantinápolyi patriarchatus képviselője, Kónstantinos Kanítés által 1167-ben kibocsátott akta, amely az akkor uralkodó Mánuel császár mellett nemcsak Mánuel feleségét, hanem a bizánci udvarban élő Bélát (később III. Béla) is megemlíti Alexiosz névvel, kijelölt uralkodóként, *despotés* címmel, és Béla jegyesét, Máriát (Mánuel első házasságából származó lányát) is.

A huszonharmadik forrás egy konstantinápolyi zsinati akta, amely a 12. század második felére, Lukás Chrysobergés patriarcha (1157–1170) idejére keltezhető. A

húsz kérdést és választ tartalmazó határozatgyűjteményben a 11. kérdésben az szerepel, hogy háborúban elkövetett gyilkosság esetén ugyanúgy hároméves bűnbánatot kell gyakorolnia a hívőnek, akár türk, akár magyar (*Ouggron*), akár szerb az ellenfél. Érdeemes megemlíteni, hogy a türk név ekkor már a kis-ázsiai szeldzsuk törökökre vonatkozott, és nem a magyarokra, akiket az *Ungri (Ouggron)* névvel jelöltek. A paszszus bizánci–magyar harcokra utalhatott, amelyek II. Géza uralkodásától III. István uralkodásáig tartottak. Olajos Terézia a szerbek említéséből arra következtetett, hogy az 1149–1155 közti, Bizánc ellen folyó magyar–szerb háborúskodásra vonatkozott, akárcsak a 20. számú dokumentum.

A huszonnegyedik dokumentum egy századdal későbbi, a 13. század második felében (1262) keletkezett. A konstantinápolyi Ivíron monostorában maradt fenn egy okirat (*praktikon*), amelyben Thessaloniké tartomány két tisztségviselője egy adóösszeírás kapcsán birtokokat és parasztokat (*paroikosok*) helyezett vissza Ivíron monostor joghatósága alá. Az összeírás két „Magyar” melléknevű személyt említ. Az egyik *Nikolaos Unkros (Ougkros)*, gyermektelen szegény feleségével együtt. A másik *Jóánnes Ungros (Ougros)*, szintén vagyontalan, aki Theodoios Skaranos szerzetes veje volt. Míg a házasság Nikolaos egy arany *nomismát*, a vagyontalan Jóánnes csak fél *nomisma* adót fizetett.

Az utolsó, huszonötödik irat a kötet végén elhelyezett appendixben szerepel. Ez a dokumentum nem illik az időrendben haladó forrásgyűjteménybe, ezért helyezte a kötet függelékébe Olajos Terézia. A 940 tájára datálható forrás szerint Thessaloniké tartományban egy Thómas nevű magas rangú hivatalnok (*epoptés*) földet adott el az athosi Esphigmenu-monostor *igumenjének*, Theoktistosnak. Az adásvételi szerződés egy 1803-ban összeállított irat-gyűjteményhez csatolt másolatból ismert. A dokumentum az idegen „barbár” népek (*ethnón*) támadásai elől oda menekülőkről tesz említést. Az

idegen népek (*ethnón*) megjelölés a Bizáncot a 930-as években támadó magyarokra vonatkozhatott.

A forrásgyűjteményt a források és szakirodalmat tartalmazó bőséges bibliográfia, két térkép (a Chalkidiké-félszigetről), egy görög és egy magyar nyelvű mutató zárja.

A szép kivitelű kötet az *Acta Universitatis Szegediensis Opuscula Byzantina XII.* számú kiadványaként jelent meg. Az Olajos

Terézia gondos szerkesztői munkáját dicsérrő forrásgyűjteményt bizonytalansággal haszonnal forgatják majd a honfoglalás- és Árpád-kori (10–13. századi) magyar történelemmel és bizánci–magyar kapcsolatokkal foglalkozó bizantinológusok, medievisták.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

A férfiak, akik elveszítették Amerikát

Az amerikai forradalom története brit szemszögből

Andrew Jackson O’Shaughnessy:
*The Men Who Lost America. British
Leadership, the American Revolution,
and the Fate of the Empire.*
Yale University Press,
New Haven – London, 2013. 466 oldal

Elkoptatott közhely, hogy „a történelmet mindig a győztesek írják”. Összességében nézve ez természetesen nem igaz, ám az amerikai forradalommal kapcsolatos történetírásra jórészt mégis ráillik. Azon, hogy a győztes amerikaiak a maguk szemszögéből ábrázolták az eseményeket, nincs sok csodálkozni való. A vesztes Egyesült Királyságban pedig több okból sem számított népszerű témának az amerikai háború története. Egyrészt hazájuk történelmének egyik legjelentősebb katonai kudarcáról ritkán írnak népszerű könyveket a történészek. Másrészt tágabb időbeli perspektívából szemlélve „Amerika elvesztése” már nem végzetes kudarcnak, hanem csak rövid, átmeneti megtorpanásnak látszott a brit világszisztem kiépülésének folyamatában. Ezért aztán sem az Egyesült Államokban, sem pedig az Egyesült Királyságban nem fordítottak kellő figyelmet az amerikai forradalom brit szemszögből történő vizsgálatára.

Egy sajátos terület, az amerikai forradalom „menedzselésében” döntő szerepet játszó brit politikai és katonai vezetők életútjának vizsgálatával kívánt e helyzetet változtatni Andrew Jackson O’Shaughnessy, a *University of Virginia* (Virginia Állam Egyeteme) professzora, a Thomas Jefferson és korát tanulmányozó *Robert H. Smith International Center for Jefferson Studies* (Robert H. Smith Nemzetközi Jefferson Tanulmányi Központ) elnevezésű könyvtár és kutatóközpont igazgatója. Brit születésű édesapja nyomdokába lépve – aki a New York-i Columbia Egyetem közgaz-

dász emeritus professzora – egyetemi tanulmányait ő is a Columbián kezdte el. A BA, az MA, valamint a PhD fokozatot viszont már Oxfordban, az Oriel College-ben szerezte meg. Egyetemi karrierbe azonban már az Egyesült Államokban kezdett, ahol egy ideig a dallasi *Southern Methodist University* tanára volt, majd 1998 és 2003 között a *University of Wisconsin* oshkoshi campusán tanított. Professzori kinevezést is itt nyert, ám 2003-ban Virginiába költözött, ahol a fentebb említett kutatóközpont igazgatójává nevezték ki.

Kettős, brit–amerikai családi kötődéséből adódóan O’Shaughnessy szakmai érdeklődése kézenfekvő módon fordult olyan szakterület felé, amely a brit és az amerikai történelem kölcsönös egymásba fonódottságának tanulmányozására kínált lehetőséget. Ezt az amerikai forradalom történetének kutatásában találta meg. A virginiai professzor könyvének címét azonban nem is olyan könnyű meghatározni, mivel az Egyesült Királyságban és az Egyesült Államokban eltérő alcímekkel jelent meg. Az egyesült államokbeli és a brit kiadás főcíme ugyanaz (*The Men Who Lost America – A férfiak, akik elveszítették Amerikát*). Az amerikai kiadás alcíme viszont úgy hangzik, hogy *British Leadership, the American Revolution, and the Fate of the Empire* (A brit vezetés, az amerikai forradalom és a birodalom végzete). Vagyis az egyesült államokbeli kiadás alcíme azt sugallja, hogy „Amerika elvesztése” – az amerikaiak győzelme – elkerülhetetlen, végzetszerű esemény volt. Ezzel szemben a brit kiadás alcíme *British Command During the Revolutionary War, and the Preservation of the Empire* (Brit irányítás a forradalmi háború idején és a birodalom megőrzése), ami mást jelent, mint az amerikai változat. A brit kiadásban a Brit „birodalom végzete” helyett annak „megőr-

zéséről, fenntartásáról” (*preservation*) van szó, mégpedig egyértelműen pozitív jelentéstartalommal. Világos, hogy az egyesült királyságbeli kiadó azt kívánta sugallni brit olvasóközönségének, hogy az amerikai háború nem vezetett a Brit Birodalom felbomlásához, mi több, annak eredményként sikerült azt eredeti helyzetében, jó állapotában fenntartani és megőrizni.

Könyvének alaptéziseit a bevezetésben fejtí ki O’Shaughnessy. Röviden áttekinti, hogy miért alakulhatott ki az a közkeletű felfogás, amely „Amerika elvesztéséért” a brit politikai és katonai vezetőket tette elsőrendűen felelőssé. Ennek legfontosabb okát abban látja, hogy az erőviszonyok rendkívül egyenlőtlennek látszottak a gyarmatok és az anyaország között. Az Egyesült Királyság hatalmas gyarmatbirodalommal, jól kiképzett és harcedzett professzionális hadsereggel, a világ legjobb hadiflottájával és a világ vezető pozíciója felé törő gazdasággal rendelkezett, s a háború finanszírozásához szükséges pénzügyi mechanizmusok és hitel is rendelkezésére álltak. Ilyen körülmények között a brit kortársak számára szinte felfoghatatlan volt, hogy a távoli, szétaprózott, gazdaságilag és pénzügyileg nagymértékben az anyaországtól függő, állandó hadsereggel és flottával nem rendelkező, jóval kisebb népességű gyarmatok miként voltak képesek legyőzni Nagy-Britanniát. Ezt csakis úgy tartották elképzelhetőnek, hogy rejtett oknak kellett közrejátszania, s ezt a tényezőt találták meg a brit politikai és katonai vezetés inkompetenciájában. Ezért alakult ki az anyaországban az a kép, hogy III. György (1760–1820) „zsarnoki” törekvései döntő szerepet játszottak a két fél közötti viszony elmérgesítésében, s Lord North (1732–1792) miniszterelnök követte el a döntő hibát azzal, hogy túl keményen lépett fel Massachusetts ellen a bostoni teadélután követően. Ezért vádolták a Howe testvéreket – Sir William Howe (1729–1814) tábornokot és Lord Richard Howe (1726–1799) admirálist – azzal, hogy hozzá nem értésük miatt elmulasztották az amerikai hadsereg szét-

zúzására kínálkozó kedvező alkalmat 1776-ban. Ezért merült fel az a gondolat, hogy John Burgoyne tábornok (1722–1792) hibás tervezése és kivitelezése vezetett saratogai kapitulációjához 1777-ben, s hogy a háború második felében az új brit főparancsnok, Sir Henry Clinton (1730–1795) passzivitása is döntő szerepet játszott Lord Cornwallis (1738–1805) yorktowni kudarcában. Sir George Rodney tengernagy (1718–1792), illetve John Montague (1718–1792), Sandwich grófja, az Admirális Első Lordja pedig óriási hibát követett el azzal, hogy ezzel egy időben a flotta főerőit elvonták az észak-amerikai vizekről. Mindezen hibák és tévedések hátterében pedig ott tornyosult Lord George Germain (1716–1785), az amerikai ügyekért felelős államtitkár alakja.¹

A virginiai történész e személyek rehabilitálására törekszik, de nem úgy, hogy a sulykot a másik irányba elvetve, hibátlan és tévedhetetlen figuráknak állítsa be őket. Mint megfogalmazta, „a könyvet egy olyan megközelítés jellemzi [...], amely hiányosságait és a vereségben játszott szerepüket is figyelembe veszi, de azzal a népszerű félreértéssel is vitába száll, amely szerint egyszerűen hozzá nem értők és maradiak lettek volna”. (5. old.)

A szerző szerint a brit katonai vezetők rátermett, tehetséges szakemberek voltak. A katonai szolgálat általában egy életre szóló elkötelezettséget jelentett számukra, amit már tizenéves korukban elkezdtek. A primogenitúra rendszerének köszönhetően a nemesi családok fiatalabb fiai csak akkor tudtak maguknak megfelelő életnívót bizto-

¹ Ezt a felfogást még manapság is olyan népszerű alkotások erősítik, mint a Mel Gibson főszereplésével 2000-ben bemutatott *The Patriot* (A hazafi) című hollywoodi film. Gondoljunk ennek olyan jeleneteire, mint amikor a főhős két kiskorú gyermekével „lemészárol” egy egész angol katonai egységet. Az elpuhult brit arisztokrataként beállított Cornwallis tábornokot pedig az egész háborúból leginkább a fényes fogadások és a főszereplő által elrabolt kutyái sorsa érdekli.

sítani, ha sikeres önálló karrierbe kezdtek, amihez a hadsereg megfelelő terepet biztosított. Igaz, hogy a tiszti pozíciókba való kinevezést meg is lehetett vásárolni, ám erre a főtiszti rangok esetében már nem volt lehetőség, ráadásul a 18. század második felére ez a gyakorlat már amúgy is visszaszorulóban volt. A katonai pályát választó fiatalemberek nagyon gyakran erős militarista hagyományokkal rendelkező családokból származtak, az előléptetéseknél és parancsnoki kinevezéseknél pedig nem pusztán az életkor vagy a rangidősség számított, hanem a rátermettség is nagy súllyal esett latba. Az amerikai háborúban szerepelt brit katonai vezetők elméletileg és gyakorlati tapasztalataikat tekintve is nagyon felkészült parancsnokok voltak, akik általában már végigharcolták az osztrák örökösödési (1740–1748) és/vagy a hétéves háborút (1754–1763), s ennek során személyes bátorságukról is tanúbizonyságot tettek. A tehetséges katonai vezetők pedig sikerorientáltak voltak, hiszen a harctéren elért győzelmeik juthatmaként olyan jövedelemhez és kinevezésekhez juthattak, amelyek a társadalmi elithez való tartozást biztosították a számukra.

A virginiai szakember szerint a brit katonai vezetők az amerikai háborúban is jó teljesítményt nyújtottak. Az utolsó pillanatokig kétségessé tudták tenni a küzdelem végkimenetelét, Washingtont szinte a konfliktus egész tartamára defenzívába tudták kényszeríteni, s nem egy döntőnek látszó vereséget mértek rá. O'Shaughnessy szerint az a mélyen meggyökeresedett nézet sem állja meg a helyét, hogy az Amerikában harcoló brit katonai vezetők legfőbb hibája abban állt, hogy képtelenek voltak a helyi körülményekhez alkalmazkodó harcmodort kialakítani. A brit haderő az amerikai függetlenségi háború idejére már nagyon jelentős, Európán kívüli harci tapasztalatokra is szert tett, hiszen tagjai közül nagyon sokan Észak-Amerikában harcolták végig a hétéves háborút. Inkább egy tanulási folyamatról volt szó, amelynek során a brit katonai vezetők egyre több olyan újítást vezettek be,

amelyek által alkalmazkodtak az újvilágbeli, nem konvencionális hadviselés viszonyaihoz. Ennek megfelelő, praktikusabb egyenruhákat rendszeresítettek, széleskörűen alkalmazták a gyorsabban mozgó könnyű gyalogos egységeket, s a vonalharcászat szabályait is egyre lazábban értelmezték.

O'Shaughnessy úgy véli, hogy az inkompetencia vádját a politikai vezetőkkel szemben sem áll meg, hiszen a korabeli brit politikai rendszerben csakis olyan politikusok tudtak vezető szerepre jutni, akik megfelelő képességekkel rendelkeztek. A kormányok számára szükséges alsóházi többség biztosítása ugyanis egyáltalán nem volt egyszerű feladat. Az állások, életjáradékok és nyugdíjak adományozásával megnyerhető szavazatok ugyanis általában nem voltak elegendők a stabil többség biztosításához, annál is inkább, mivel akkoriban még a modern értelemben vett pártfegyelemmel jellemezhető politikai pártok sem léteztek. Ezért a politikusoknak olyan szónoki képességekkel kellett rendelkezniük, amelyek segítségével ügyük mellé tudták állítani a többséget. Lord North ilyen szónok volt, aki ráadásul a pénzügyekhez is nagyon értett. Lord Sandwich, az Admirális Első Lordja, illetve Lord George Germain, az amerikai ügyekért felelős államtitkár pedig rátermett adminisztrátorok voltak, akik „meglepően tehetségeseknek bizonyultak annak a logisztikai problémának a megoldása során, amit addig nem látott nagyságrendű csapatok ekkora távolságban történő összehívása jelentett”. (7–8. old.)

A szerző szerint a brit politikai és katonai vezetők rátermettségét az is bizonyítja, hogy észak-amerikai „kudarcaik” következtében legtöbbjük karrierje egyáltalán nem tört meg, hanem még magasabbra ívelt. Rövid időre még az a Lord North is képes volt visszatérni a hatalomba az amerikai háborút leghevesebben bíráló politikai ellenfele, Charles James Fox (1749–1806) koalíciós partnereként, akit miniszterelnökként a legnagyobb felelősség terhelt „Amerika elvesztéséért”. A másik fő politikai „felelős”,

Lord George Germain nem veszítette el III. György támogatását, aki Sackville vikomtjává s a Lordok Háza tagjává nevezte ki őt. A francia forradalmi és a napóleoni háborúk megpróbáltatásai közepette maga III. György egyeduralomra törő zsarnokból a nemzet egységének és stabilitásának megjelenítőjévé magasztosult.

A leglátványosabb megújulásra azonban az a Cornwallis tábornok volt képes, aki Amerikában a döntő fegyverletételre kényszerült. Andrew O'Shaughnessy kifejezésével élve, ő vált a „birodalmi problémamegoldóvá” (283. old.), akit mindig arra a pontra vezényeltek, ahol veszély fenyegette a Brit Birodalom integritását, s ő mindig sikerrel oldotta meg ezeket a feladatokat. 1786 februárjában Bengál főkormányzójává és az Indiában állomásozó brit csapatok főparancsnokává nevezték ki, s ebben a minőségében katonai sikerek sorával terjesztette ki és szilárdította meg az India feletti brit uralmat. 1798-ban pedig – hasonló funkciók birtokosaként – ő mért vereséget a helyi felkelők megsegítésére érkezett francia expedíciós erőre Írországból.

A többi katonai vezető (William Howe, Burgoyne, Clinton) mindegyikét a legmagasabb katonai rangra (*full general*) léptették elő további pályafutásuk során. Ezen túlmenően William Howe a királyi magántanács (*Privy Council*) tagja lett, a francia forradalmi és a napóleoni háborúk idején pedig a lehetséges francia invázió elleni védelem megszervezése volt a feladata. John Burgoyne, a saratogai vesztés kegyvesztetté vált III. György előtt, ezért az amerikai háború után már csak egyetlen fontos katonai megbízást kapott az írországi erők parancsnokaként Lord North és James Fox rövid életű koalíciós kormánya idején. Az Alsóház tagjaként viszont aktív maradt, s zömmel a fennálló politikai rendszer reformját célzó ügyeket támogatott. Színműírói karrierje közéleti szerepvállalása után teljesedett ki. Több darabját is bemutatták a londoni színházak, a legsikeresebb, *Az örökös* (*The Heiress*) című munkáját pedig

négy nyelvre fordították le, és a brit fővároson kívül Franciaországban és Németországban is színre vitték.

Az admirálisok pedig kifejezetten nemzeti hősként váltak. Howe tengernagyot még az amerikai háború idején az anyaországot védő La Manche-csatornai flotta parancsnokává nevezték ki, s 1783 októberében az ő parancsnoksága alatt hajtották végre Gibraltár híres felmentését. 1783 és 1788 között ő volt az Admirális Első Lordja, és grófi rangot is kapott. A francia forradalmi háború idején pedig 1794 júniusának első napjaiban súlyos vereséget mért a francia flottára. Rodney 1782. április 12-én olyan döntő győzelmet aratott a Yorktownnál még kulcsszerepet játszó francia flotta felett a karibi térségben, amely a háború egészének végkimenetelét jelentősen befolyásolta, s amelynek dicsőségét csak Trafalgar tudta elhomályosítani a brit nemzeti emlékezetben.

Andrew O'Shaughnessy könyvének nagyon érdekes szerkezetet választva életrajzok laza füzérére keresztül mutatja be a fentebb említett főszereplőket. A kilenc mini életrajzot három nagyobb szerkezeti egységbe rendezte. Az első, *A londoni látószög* című alfejezetbe azon két személy (III. György és Lord North) biográfiáját válogatva be, akik a háborús politika egészének irányításában kulcsszerepet játszottak. Ezt követően – az amerikai háború menetének megfelelően – időrendi sorrendben tekinti át azon főszereplők életrajzait, akik a háború egy-egy szakaszában vitték a prímet. Így a második, *Győzelem és vereség Északon (1776–1778)* című alfejezetbe a Howe-testvérek, John Burgoyne és Lord George Germain biográfiái kerültek. A hasonló felütésű, *Győzelem és vereség Délen (1778–1781)* című részben Sir Henry Clinton és Cornwallis tábornok életrajzait közli. A negyedik, *Győzelem Franciaország és Spanyolország ellen (1782)* című alfejezetbe pedig azok a katonai és politikai vezetők – Sir George Rodney admirális és Sandwich gófja – kerültek, akik az észak-amerikai vereség elle-

nére a két nagy európai riválissal szemben kedvező békefeltételeket tudtak kiharcolni.

A virginiai történész jelentős kockázatot vállalt akkor, amikor e szerkezeti megoldás mellett döntött. A történet egyes szereplőinek életrajzai ugyanis állandóan „keresztbe metszik” egymást, s a különböző politikai és katonai vezetők a háború ugyanazon eseményekben is fontos szerepet játszhattak. Vagyis azzal a problémával kellett szembenéznie, hogy ugyanazt a történetet az eltérő szereplők esetében többször is el kellett mondania, s mindez zavaró ismételtetéshez vezethetett volna. O’Shaughnessynek azonban többféle eszköz alkalmazásával sikerült elkerülnie ezt a csapdát. A kötet első fejezetében, III. György és Lord North miniszterelnök mini biográfiáival a konfliktus egészéről ad – mintegy felülnézetből – perspektivikus összképet, majd a háború belülről szemlélt helyi szintjére leszállva, a konfliktus időrendjében haladva az életrajzokat annak megfelelően rendezte sorba, hogy az egyes vezetők milyen szerepet játszottak a háború bizonyos szakaszaiban. Így mindig azok az események kerültek a középpontba, amelyek az éppen tárgyalt személy szempontjából a legfontosabbak, miközben az egyik szereplőről a másikra „lépegetve” a háború egész történetének „előre hömpölygését” is sikerült megoldania.

Ha viszont a korabeli brit politikai és katonai elit tagjai ilyen kiváló szakemberek voltak, akkor miért veszítették el mégis az amerikai háborút? A virginiai történész természetesen nem kerülhette meg ezt a kérdést, s nem is tagadja, hogy az anyaország vezetői jelentős hibákat is elkövettek. Szerinte a brit kudarcban az amerikai háború körülményei is jelentős szerepet játszottak. A britek ugyanis „egy hódításra, nem pedig egy megszállásra alkalmas hadsereggel rendelkeztek. A háború során minden nagyvárost elfoglaltak, de ahhoz nem volt elég csapatuk, hogy nagy területeket megtartsanak és ellenőrizzenek egy népfelkeléssel szemben. [...] A britek a legsúlyosabb kudarcaikat akkor szenvedték el, amikor az erőiket szétszórták, megnyújtották az utánpótlási vonalaikat, és a

part menti bázisaikat elhagyva behatoltak a szárazföld belsejébe.” (353–354. old.) Ekkor a reguláris és irreguláris amerikai csapatok állandó zaklatásának voltak kitéve, minek következtében a háború a brit csapatok egyfajta „felőrlődését” eredményezte, vagyis a hadsereg egyszerűen „elkopott”.

O’Shaughnessy professzor azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy az amerikaiak által alkalmazott gerilla harcmódor önmagában nem vezetett volna a britek vereségéhez. Azért nem, mivel a brit hadsereg már fontos tapasztalatokkal rendelkezett a gyarmati hadviselésben, s jelentős mértékben alkalmazkodott annak módszereihez. A háború végkimenetelét pedig hagyományos, „európai értelemben vett” csaták döntötték el.

A háború kirobbanásakor a brit vezetés nem számolt azzal, hogy meg kell szállniuk Észak-Amerikát. Azt gondolták ugyanis, hogy a brit koronához hű lojalisták alkotják az amerikai lakosság többségét, akik készek az anyaország ügyéért fegyvert is fogni. A brit–amerikai történész szerint „ez volt az a hiba, ami a legvégzetesebb döntéseikhez vezetett”. (354. old.) Ahhoz, hogy a gyarmatok és az anyaország közötti kiéleződő konfliktust kényszerítő intézkedésekkel akarták megoldani, hogy a háború elején csak nagyon lassan csoportosították át a brit csapatokat Észak-Amerikába, hogy 1777-ben nem hangolták össze kellőképpen Burgoyne és Howe tábornokok hadműveleteit, és azért helyezték át erőfeszítéseik súlypontját a déli területekre a háború második felében, mert azt gondolták, hogy itt jelentősebb a briteket támogató lojalisták aránya. O’Shaughnessy szerint azért alakult ki a brit vezetőkben ez a kép, mert ezt erősítették bennük a gyarmati tisztségviselők és maguk a lojalisták is, akik viszont inkább csak a vágyaikat vetítették ki ilyen módon.

Ráadásul a britek olyan további hibákat is elkövettek, amelyek elidegenítették tőlük a helyi népet. Az Észak-Amerikában harcoló brit csapatok mintegy harmadát például német fejedelmektől bérelt katonák alkották, akiknek a jelenléte azt erősítette a

gyarmati lakosságban, hogy a zsarnoki hatalomra törő brit uralkodó „idegenek” felhasználásával akarja elnyomni őket. Annak, hogy a britek többször is szabadságot ígértek az oldalukra álló rabszolgáknak, nagy szerepe volt abban, hogy a déli fehérek jelentős része elfordult tőlük. Végezetül pedig az indiánok többsége is a briteket támogatta, ami főként a határvidéki népességet állította szembe az anyaországgal. Az a brit döntés sem vált be egyértelműen, hogy felfegyverezték a lojalistákat, hiszen „sokan közülük bosszúra vágytak, ami polgárháborúhoz és az egész konfliktus legszörnyűbb epizódjaihoz vezetett. [...] A két oldal képviselői egyre inkább idegenekként, nem pedig ugyanazon állam polgáraiként tekintettek a másikra”. (355. old.) A virginiai professzor szerint a britek a forradalom republikánus ideológiájával sem tudtak versenyre kelni, mivel az nagyon jól összhangban volt a gyarmati fehér lakosság körében megfigyelhető viszonylagos társadalmi egyenlőséggel. De vallási téren sem tudtak alternatívát nyújtani azzal az amerikaiak körében széleskörűen elterjedt meggyőződéssel szemben, hogy a Gondviselés az ő oldalukon áll.

Annak ellenére, hogy a korabeli világban Nagy-Britannia rendelkezett a legerősebb hadiflottával, ennek is a hadseregéhez hasonló nehézségekkel kellett megküzdenie Észak-Amerikában. Takarékosági okokból az amerikai vizekre vezényelt flotta már a franciák hadba lépése (1778) előtt sem volt elegendő nagyságú azokhoz a sokrétű feladatokhoz képest, amelyekkel szembe kellett néznie. Egyszerre kellett támogatnia a szárazföldi hadműveleteket, blokádnál tartani az amerikaiak kezén lévő kikötőket, gondoskodni az utánpótlásról és menedéket biztosítani az elmenekült brit gyarmati tisztviselők számára. Vagyis a tengeren is olyan helyzet alakult ki, ami a flotta szárazföldi hadseregéhez hasonló „szétforgácsolódásához” vezetett.

Mindehhez társultak a Nagy-Britanniától háromezer mérföldre, az Atlanti-óceán túloldalán megívott háború logisztikai ne-

hézségei. A korabeli körülmények között rendkívül lassú és körülményes volt a londoni döntéshozók és a hadszíntér közötti kommunikáció. A lojalista népesség támogatásának megnyerése érdekében a britek nem kívánták a helyi lakosságra hárítani csapataik ellátását, ezért a hadsereg számára szükséges cikkek legnagyobb részét a Brit-szigetéről szállították Észak-Amerikába. E helyzet következménye a rossz és akadozó ellátás lett, amely döntő pillanatokban korlátozta a brit hadsereg cselekvőképességét.

Ráadásul a brit kormányzati struktúra sem volt felkészülve egy ilyen összetett feladat maradéktalan megoldására: „A háború kirobbanásakor a hadsereg irányítása egy tucat különböző szerv hatáskörébe tartozott, az Amerikában és a karibi térségben állomásozó brit hadsereg átszállításáért és ellátásáért pedig három kormányzati szerv volt felelős”. (357. old.) A háború nemzetközivé szélesedése után mindezen ellátási problémákat világméretben kellett összehangolnia a brit kormánynak, hiszen a harcok Észak-Amerikától a karibi térségen és Nyugat-Afrikán keresztül Európáig zajlottak.

S akkor még nem is említettük az államadósság problémáját, ami már a gyarmatok és az anyaország közötti konfliktus kibontakozásában is alapvető szerepet játszott. Ilyen körülmények között a brit kormány mindenáron el kívánta kerülni a háború költségeinek „elszaladását”, mivel ez a hazai lakosság adóterheinek növelését eredményezte volna. Éppen az amerikai háború kirobbanásakor nyírbálták meg a flotta költségvetését, William Howe tábornok pedig elsősorban anyagi okok miatt nem kapta meg azt a tizenötezer fős erősítést, amellyel 1777-es hadjárata megtervezésekor eredetileg számolt. Nem beszélve arról, hogy a brit kormány azokkal a költségekkel sem kalkulált, amelyeket a brit csapatokhoz menekült lojalisták és rabszolgák eltartása, valamint az indián szövetségesek finanszírozása jelentett.

Mindezeket a problémákat tovább nehezítette a konfliktus globális háborúvá tere-

bélyesedése, hiszen Franciaország (1778), Spanyolország (1779) és Hollandia is (1780) belépett a Nagy-Britannia elleni küzdelembe. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy az Oroszország kezdeményezésére 1780-ban létrejött Fegyveres Semlegesség Ligája szintén a szigetország diplomáciai elszigetelését célozta. A francia és a spanyol flotta együttes nagysága meghaladta a brit királyi haditengerészetét, s az Egyesült Királyság flottaterjesztésére és egyéb erőforrásainak olyan megosztására kényszerült, amely együttes kihívásnak egyre kevésbé tudott eleget tenni. Mindez azt eredményezte, hogy az észak-amerikai háború egyre hátrébb szorult a brit kormányzat prioritási rangsorában olyan fontosabbnak tartott területekkel szemben, mint a nyugat-indiai cukornád termelő gyarmatok és Gibraltár megvédelmezése vagy az anyaországot fenyegető ellenséges invázió elhárítása.

De a brit politikai rendszer bizonyos sajátosságai sem könnyítették meg Lord North kormányzatának dolgát. Neki ugyanis mindvégig erős parlamenti ellenzékkel kellett számolnia. 1774-ben a kormány még szinte egyöntetű parlamenti támogatásra számíthatott Észak-Amerika ügyében. A háború kirobbanása azonban már a parlamenti és a szélesebb közvéleményt is jobban megosztotta, s ebben a kérdésben még a kormány sem volt teljesen egységes. A küzdelem elhúzódása következtében pedig a kormány támogatottsága mind a parlamentben, mind pedig a politizáló közvéleményben fokozatosan elkopott. O'Shaughnessy arra is felhívja a figyelmet, hogy katonai értelemben véve Nagy-Britannia még Yorktown után is erős pozíciókkal rendelkezett Észak-Amerikában. Olyan kulcsfontosságú kikötők álltak az ellenőrzése alatt, mint New York, Charleston vagy Savannah, s még mindig körülbelül 25 000 katonája állomásozott az Egyesült Államok későbbi területén. Az Appalache-hegységen túli kulcsfontosságú erődök pedig kivétel nélkül brit kézen voltak. George Washington Kon-

tinentalis Hadserege önmagában, a francia flotta támogatása nélkül nem volt elegendő ahhoz, hogy az említett kikötők módszeres ostromába kezdjen. A francia flotta segítségére pedig egyre kevésbé számíthatott, mivel szövetségesei fontosabbnak tartották a karibi térségben meglévő birtokaik védelmét, illetve Spanyolország támogatását. Ha mindez így volt, Nagy-Britannia miért egyezett bele mégis abba, hogy elismerje az Egyesült Államok teljes függetlenségét, és hatalmas területet biztosítson neki az észak-amerikai kontinensen? O'Shaughnessy szerint azért, mert a kedvező feltételek segítségével le akarta választani az Egyesült Államokat Franciaországról, s a jövő érdekében fenn akarta tartani a jó kapcsolatok lehetőségét az új amerikai köztársasággal.

A brit-amerikai szakember szerint „Amerika elvesztése” nem törte meg a Brit Birodalom fejlődését, hiszen „azok a férfiak, akik elvesztették Amerikát, azonosak voltak azokkal, akik megmentették Kanadát, Indiát, Gibraltárt és a brit uralom alatt álló karibi térséget”. (361. old.) Mindehhez csak azt tehetjük hozzá, hogy a brit vezetők „rehabilitálásával” Andrew O'Shaughnessy kettős nemzeti és szakmai identitásának is teljes mértékben meg tudott felelni. Brit „oldalának” azzal, hogy a brit politikai és katonai vezetőket rátermett (szak)emberekként ábrázolta, akik becsülettel helytálltak egy megnyerhetetlen háborúban. Amerikai „felének” pedig azzal, hogy az amerikai politikai és katonai vezetők ezekkel a tehetséges emberekkel szemben tudták kivívni az Egyesült Államok függetlenségét. Vagyis a brit-amerikai történész a brit szereplők „felemelésével” nem kívánta kisebbiteni George Washington és társai érdemeit, csupán meg kívánta magyarázni azt, hogy saját nyilvánvaló gyengeségeik ellenére az amerikaiak miért tudtak mégis győzelmet aratni.

LÉVAI CSABA

Bécs vonzásában

Horváth Gergely Krisztián:
*Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás fel-
tételrendszere Moson vármegyében
a 19. század első felében. Balassi Kiadó,
Budapest, 2013. 695 oldal + XIII táblázat*

Horváth Gergely Krisztián 2004-ben „mutatkozott be” a Moson vármegye múltja iránt érdeklődők számára: ekkor jelent meg fordításában és – rövid, de informatív – bevezető tanulmányával Andreas Grailich 1818-ban német nyelven írott, e vármegyét bemutató munkája.¹ A Korall című társadalomtörténeti folyóirat olvasói már az előző évben olvashatták *Béts tárháza* című izgalmas tanulmányát,² mely már akkor a téma alapos ismeretéről tanúskodott. A következő években azután szinte folyamatosan jelentek meg Moson megye – főként reformkori – múltjával kapcsolatos munkái: a Korall közölte oktatástörténeti, valamint a vármegye adókulcs-tervezetét bemutató tanulmányát;³ az Arrabona című múzeumi évkönyvben három fontos tanulmánya is napvilágot látott;⁴ de másutt is jelentek meg

Moson megyei tárgyú dolgozatai.⁵ Minderre azért tartom fontosnak felhívni a figyelmet, mert az itt bemutatandó monográfia – egyébként félezer-nél több tételt tartalmazó – irodalomjegyzékében ezek közül mindössze egyet említ a szerző. (513. old.) Az elmondottakból látható: a szerző évtizednél hosszabb ideig folytatott ez irányú kutatásainak fontosabb eredményeit foglalja össze *Bécs vonzásában* című kötetében. A *Köszönetnyilvánítás* (13–14. old.) ehhez pontosabb adatokkal is szolgál: 1998 és 2004 közé teszi a kutatás kereteinek kijelölését segítő beszélgetéseket, melyekért hét kutatótársának mond köszönetet; majd megemlíti még körülbelül három tucatnyi segítőt, közöttük témavezetőjét: Ress Imrét, „mestereit”: Kovács I. Gábort és Tóth Zoltánt, diszsertációjának opponensét: Bácskai Verát, habilitációs dolgozatának bírálóját: Vári Andrászt és Ö. Kovács Józsefet, a hozzászólásaival segítő Kövér Györgyöt és Pozsgai Pétert, valamint még legalább húsz történészt – közöttük több osztrák kollégát is. Már e névsorból is láthatjuk: széles körű hazai és ausztriai – több ösztöndíj által tá-

¹ Grailich, Andreas: *Moson vármegye leírása*. Ford., bev.: Horváth Gergely Krisztián. Győr, 2004.

² Horváth Gergely Krisztián: „*Béts tárháza*”. *Moson vármegye paraszti gazdasága az alsó-ausztriai piacon a rendi korszak végén*. Korall, 14. sz. (2003) 29–53.

³ Horváth Gergely Krisztián: *Társadalmi és gazdasági hierarchia a dikális adórendszerben. Moson vármegye adókulcs tervezete (1838)*. Korall, 19–20. sz. (2005) 160–189.; uő: *A paraszti írni-olvasni tudás és Moson vármegye oktatási reformjai az 1830-40-es években*. Korall, 40. sz. (2010) 134–145.

⁴ Horváth Gergely Krisztián: *Úrbériség és börtönügy. Moson vármegye kéziratosszisztemi kimutatása 1847-ből*. Arrabona, 45. évf. (2007) 1. sz. 237–264.; uő: *Területiség és joghatóság. A rendi gondolkodásmód alapdimenziói Bruck an der Leitha és Moson*

vármegye konfliktusai tükreben (1556–1848). Arrabona, 47. évf. (2009) 1. sz. 113–132.; uő: *A nemnemes társadalom strukturális sajátosságai Moson vármegyében a rendi korszak végén*. Arrabona, 50. évf. (2012) 1. sz. 73–100.

⁵ Lásd például: Horváth Gergely Krisztián: *Rendi autonómia és fiziokratizmus. Kísérlet a Hanság lecsapolására az 1820-30-as években*. 1. rész. Soproni Szemle, 62. évf. (2008) 4. sz. 378–390.; uő: *Útlevelelpolitika a rendi korszak végén. Moson vármegyei tapasztalatok*. Regio, 16. évf. (2005) 1. sz. 27–51.; uő: *„Lépcsőnkénti csendes haladás” – Wittmann Antal eszmevilága*. In: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Budapest, 2008. 204–227.

mogatott – kutatáson alapuló munkát vehetünk kézbe, melynek előszavát 2013. június 22-én írta alá a szerző, a tanulmány végére azonban valójában 2010 nyarán tett pontot – ezt tanúsítja az irodalomjegyzékbe felvett munkák megjelenési ideje is.

A kötet *Kérdések, problémák, ösvények* címet viselő bevezetője azután többet is „elárul” a témaválasztás motivációiról. Egy bővített mondatát érdemes szó szerint idéznünk: „Történeti ökológiai érdeklődésem miatt a kutatás kezdetén olyan, egyértelmű földrajzi határokkal bíró területet kerestem, mely nemcsak közigazgatásilag, hanem természeti környezetét tekintve és társadalomtörténetileg (néprajzilag) is jól körülhatárolható egységet képez, s nem utolsósorban kevésbé kutatott, továbbá ahol a 19. században jelentős lecsapolási-tájátalakító műveletek történtek.” (16. old.) Megyénkből nézve különös szerencsének mondhatjuk, hogy Moson vármegye mindezen feltételeknek megfelelt, s Horváth Gergely Krisztián személyében kiválóan felkészült, nagy munkabírási, széles látókörű, tudós kutató fogott hozzá az alcímben jelzett – meglehetősen összetett – téma feldolgozásához! Hiszen Moson vármegye múltja ez idáig valóban kevésbé kutatott; magát monográfiának valló tanulmány utoljára az 1880-as években látott róla napvilágot, és résztanulmányokban sem igazán bővelkedik.⁶ Ugyanakkor több szempontból is érdekes lehet a történeti kutatás számára. A szerző kilenc pontban foglalja össze ezen sajátosságokat: közvetlenül az osztrák–magyar belső vármegye mellett terül el; lakossága főként német és horvát, a birtokos köznemesség jószerevével hiányzik társadalmából; két nagy uradalom – a Habsburg-főhercegi, illetve az Esterházy – uralja nagy részét; területén

rendkívül magas a mezővárosok aránya; a jobbágyság teleknagysága még 1848-ban is messze az országos átlag fölött van, és már ekkor megkezdődött a Hanság lecsapolása. Mindezen kérdések ösztönözték arra, hogy a kutatás tematikáját a disszertáció elkészítése után bővítse, különösen Ausztria és a magyarországi főhercegi uradalom szerepére, valamint a falusi elemi oktatás jelentőségére koncentrálna. Módszereiről megtudjuk: célja az volt, hogy a tágan értelmezett problémakört a lehető legtöbb oldalról vizsgálja meg; a forrásszövegek erőteljes jelenlétére törekedett: ezért közöl a mellékletben számos forrást, és újraközi Andreas Grailich fentebb már említett munkájának fordítását is. (573–618. old)

A munka első nagy fejezete a *Strukturális keretek és adottságok* címet kapta. Ezen belül először a „régios erőteret” vizsgálja: Bécs és Alsó-Ausztria gazdasági fejlődését mutatja be a 18. század végétől 1848-ig. Hangsúlyozza: Moson vármegye gazdaságát és társadalmát nem a többi vármegyéhez viszonyítva, hanem Magyarország és Ausztria viszonylatában szeretné bemutatni! Amint megfogalmazza: „Moson vármegye Bécs vonzáskörzetéhez tartozott; valamennyi későbbi következtetés csak e tény figyelembevételével hozható meg”. (29. old.) Ez az egész kötetben végigvonuló nézőpont teszi különösen értékesé e hatalmas munkát, határozza meg a szerző által felhasznált forrás- és szakirodalmi bázist, melyről később még részletesebben szeretnék szólni. Elemzéséből világossá válik: Alsó-Ausztria a 18-19. század fordulóján a Habsburg Birodalom iparilag legfejlettebb tartományává vált; az itteni munkalehetőségek a határ inenső oldalán is ismertek és népszerűek voltak. Bécs lakossága jelentősen megnövekedett: az 1791-ben 208 ezer lakosú fővárosban 1820-ban 260 ezer, 1831-ben 320 ezer, 1852-ben pedig már 431 ezer ember élt – azaz hat évtized alatt több mint duplájára emelkedett a lélekszám; így – Ernst Bruckmüller szavait idézve – „Közép-Európa leg-

⁶ Vö. Jászberényi Ferencné: *Irodalomjegyzék Mosonmagyaróvár és Moson megye történetének kutatásához (Válogatás)*. In: Gecsényi Lajos (szerk.): *Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez*. Győr, 1979. 184–193.

nagyobb fogyasztási központja” Bécs és Alsó-Ausztria lett. (37–38. old)

A munka következő fejezete az *Egy rurális alrégió lehetőségei* címet kapta. Amint a szerző megállapítja: „A protoindusztrializáció fogalma a nemzetközi gazdaságtörténet-írásban sem bír egységes jelentéssel”. (41. old) A téma nemzetközi szakirodalmának áttekintése után – többek között Hans Medick és társai, valamint Franz Baltzarek kutatásaira utalva – arra a következtetésre jut, hogy a kutatás során célszerű Moson megyét egy Bécs központú régió részének tekinteni, „ahol a régió két fele között történelmi és politikai okok következményeként sajátos munkamegosztás fejlődött ki. Az állam- és vámhatár tehát nem jelent egyben régióhatárt is”. (45. old.) Ebben a szellemben vizsgálja Moson megye iparát és kereskedelmét, magyarázatot keresve arra, miért bírtak a céhek e megyében kis jelentőséggel, és miért fejlődött intenzívebben a térség mezőgazdasága. Miért haltak el az itteni iparfejlesztésre irányuló kezdeményezések; hogy az 1776-ban Krisztina főhercegnő által alapított mosoni posztómanufaktúra – mely 1786-ban a magyarországi üzemi keretek között előállított textiltermelés kétharmad részét adta – miért nem lehetett hosszabb távon olyan sikeres, mint a brucki fonóglyár.

Érdekes alfejezet vizsgálja Moson vármegye társadalmának strukturális sajátosságait. A gazdag adatsorok idézését mellőzve csupán néhány érdekességet említek: a megye 50 településéből 15 mezővárosi ranggal bírt; Moson vármegyében még 1847-ben is csupán 213 szavazóképes nemes élt – míg például Győr megyében mintegy 3500! De nem érdektelen az sem, hogy Moson megye lélekszáma 1784–1787 és 1850 között 53 ezerről 68 ezerre emelkedett; a lakosság körülbelül 2/3 része zsellér, bő egynegyede paraszt volt – miközben 1828-ban mindössze 980 iparost írtak össze a megyében, kereskedők pedig csupán az uradalmi központokban – Boldogasszony, Oroszvár, Magyaróvár – éltek nagyobb számban.

Horváth Gergely Krisztián munkája következő nagyobb fejezetének az *Agri-Cultura* címet adta. A kissé általánosnak tűnő fejezetcímet pontosítja az alcím: *Piacosodás a Magyaróvári Főhercegi Uradalomban*. A tucatnyi alfejezetre bontott kötet rész előbb az átalakulás „főszereplőjének” életét és munkásságát mutatja be: Anton Wittmann – aki érdemei elismeréséül az uralkodótól 1825-ben „Denglázi” előnévvel magyar nemesi címet kapott – 1814-ben vette át a magyaróvári uradalom gazdálkodásának irányítását. Bő negyedszázados itteni működését ugyanúgy részletesen megismerhetjük a kötetből, miként elméleti munkásságát is. Ez utóbbi bemutatásának alaposágát érzékelteti, hogy – amint azt az irodalomjegyzékből is láthatjuk – 14 nyomtatásban megjelent munkáját vette alaposabb vizsgálat alá a szerző, melyek 1797 és 1842 között láttak napvilágot. Erre azért hívnám fel a figyelmet, mert Wittmann Antal neve a köztudatban ma többnyire csak a magyaróvári Felsőbb Gazdasági Tanintézet 1818-ban történt megalapítása kapcsán kerül említésre; elméleti munkássága szélesebb körben ugyanúgy feledésbe merült, miként gyakorlatban megvalósított újításainak jelentős része is. Pedig a szerző által – Max Weber nyomán – „váltóállító” jelzővel illetett Wittmann elméleti elgondolásait a gyakorlatban is igyekezett megvalósítani, és erre éppen a magyaróvári uradalomban nyílt lehetőség. Eredményes munkája nyomán virágzó uradalmi majorságok jöttek létre – az uradalom 147 ezer katasztrális holdnyi területéből egy évtized alatt 11 ezer holdat vont majorsági művelés alá –, eredményes lépéseket tett a minőségi juhtenyésztés irányába – 1830 táján már 40 ezer juhot legeltettek az uradalom pusztáin –, talajjavító módszereket alkalmazott, bevezette az öntözéses gazdálkodást. De nevéhez fűződik a Hanság lecsapolásának érdemi megkezdése is; az ezzel kapcsolatos vitákkal külön fejezetben – *Rendi autonómia és fizokratizmus. Kísérlet a Hanság lecsapolására az 1820–*

1830-as években – foglalkozik a szerző, bőven utalva a felmerült érdekellentétekre is.

Ezt követően *A vármegye és alattvalói* című fejezetet olvasva kaphatunk képet a mindennapi élet jogi kereteiről, miként annak nehézségeiről is. A kiinduló forrást Moson vármegye 1838-ban készített adókulcs-reformja jelentette; de ennek részletesebb bemutatása előtt Horváth Gergely Krisztián ismerteti a késő feudális kori adózás rendjét meghatározó jogszabályokat is. Külön felhívnam a figyelmet a *Kísérlet a települések gazdasági erejének számbavételére* című alfejezetre, melynek keretében Moson vármegye településeinek gazdasági erőssorrendjét az 1838. évi adó- és nem nemes összeírás alapján állítja fel a szerző. Foglalkozik emellett az egyéb adójellegű terhekkel is: így a közmunkákkal, melyek jelentős része a vármegye útjainak építésére, illetve karbantartására irányult; a forspont terhekkel, valamint az ezzel részben összefüggő, katonatartással kapcsolatos terhekkel – ez utóbbi kapcsán megtudjuk azt is, hogy az 1830-as évek elején 509 katonát és 771 lovat szállaltak el a megyében. Olvashatunk a természeti csapásokról, a korszak nagyobb tűzeseteiről; de arról is, hogy a vármegye milyen intézkedéseket hozott jobbágyainak védelme érdekében.

Érdekes színpaltja a kötetnek a *Területiség és joghatóság. A rendi gondolkodásmód alapidimenziói Bruck an der Leitha és Moson vármegye konfliktusai tükrében (1556–1848)* című fejezet. Már csak azért is, mert három évszázadon keresztül vizsgálja e konfliktusokat, melyek a különböző időszakokban más-más formát öltöttek: az 1830-as években például a vármegye elleni lázadásként jelentkeztek, a vizsgált korszak végén pedig a vasútépítés kapcsán bukkantak elő.

A kötet legnagyobb terjedelmű – százötven oldalnál hosszabb – fejezete *A paraszti piacosság és kereskedelem háttere* címet viseli. A két tucatnyi alfejezet közül – terjedelmi okokból – itt és most csupán néhányat emelhetek ki. Mindenképpen szólnom

kell az úrbéres népesség 18. századi viszonyait vizsgáló fejezetről, melyből többek között megtudhatjuk: Moson megyében „a jobbágytelek átlagos nagysága még a jobbágyfelszabadításkor is meghaladta az egy egész, ami példátlan jelenség Magyarországon agrárviszonyai között. 1848-ban Moson vármegyében 4433 úrbéres telek szabadult fel, melyekre 3473 jobbágy jutott. Közülük több mint egy egész telekkel bírt 1188 gazda; egy főre átlag 1 12/32 telek jutott”. (289. old.) De fontos adat az is, hogy a Mária Terézia-kori urbárium szerint 31 község népessége szabad költözésű volt!

Nagyon fontosnak tartom *A paraszti mobilitás és az elemi oktatásügy összefüggései. Esélyek és lehetőségek* című alfejezetet is, melynek alapos kidolgozása bizonyítéka annak, hogy a szerző a megye iskolahálózatának vizsgálatát a paraszti mobilitás és a piaci lehetőségek kihasználása szempontjából különösen fontosnak tartja. Ezért veszi alapos vizsgálat alá az egyes községek iskoláit, azok működési körülményeit; miként a tanítók képezését, felkészültségét, nyelvtudását, jövedelmeit is. A nyelvtudásukra vonatkozó megállapítások külön is érdekesek, tekintettel arra, hogy a megye lakosságának jelentősebb hányadát németek és horvátok alkották. Az 1840-es években már itt is komoly lépések történtek az oktatás magyarosítása felé, miközben – amint az a tanfelügyelők jelentéseiből kiderül – a falusi tanítók egy része nem is tudott magyarul. Hogy csak egyetlen példát említsek: a főként németek által lakott Magyarkimlét vizsgálva azt írja a jelentés, hogy a gyerekek – tanítójuknak köszönhetően – „szép előmenetelt tettek” a magyar nyelvben; a szomszédos Horvátkimlén viszont a tanító és segédje annyira járatlanok e téren, hogy a gyerekek csekély magyar tudásukat a helyi plébánosnak köszönhetik. Amint a szerző kommentálja: „Az eset pikantériája, a kevert nemzetiségű megyében egyúttal szép példája az asszimilációs hajlandóságnak, hogy a szigorú jelentés íróját Heinrich Leopoldnak, a magyarkimlei sikeres tanítót

Tomassevics Károlynak, míg a mentőövet nyújtó horvátkimlei plébánost Greiner Jánosnak hívták.” (357. old.) Fontos megállapítás viszont, hogy az 1840-es években felvett segédtanítók szinte kivétel nélkül tudtak már magyarul, így munkába állásuk sokat segített az oktatás magyarosításában; de fontos volt szerepük azért is, mert így a korábban meglehetősen kedvezőtlen tanárdiák arány lényegesen javult.

Fontos alfejezetek foglalkoznak az úthálózáttal is. Nem pusztán a vármegye fenntartásában lévő utakról szól a szerző – ezek hossza 1837-ben 132 kilométer volt –, foglalkozik a vám utak és a gyep utak helyzetével is. Ez utóbbiak szinte az egész vármegyét behálózták, így lehetővé tették a települések közötti közvetlen összeköttetést. De olvashatunk a Mosoni-Duna mint hajóút szerepéről is; ez utóbbi kapcsán hívja fel a figyelmet Horváth Gergely Krisztián: a folyó szabályozatlanságának nagy szerepe volt abban, hogy az 1850-es évekre a mosoni piac tranzit-szerepe a korábbi időszakokhoz képest töredékére csökkent – ez viszont jelentős mértékben hozzájárult a település jelentőségének erőteljes visszaeséséhez. (380–381. old.)

Lényeges ismereteket közöl a kötet a rendi korszak végének útlevél-politikájáról is. Megtudjuk például, hogy a „kishatárforgalomban” a hivatalos előírásoktól eltérő szokásjogon alapult a határátlépés: „Bár a forrásokból egyértelműen kiolvasható a teljes körű, tehát az Ausztriába kereskedés céljából átszekerező jobbágysokra is érvényes útlevél-kötelezettség, adataink alapján úgy tűnik, hogy a határ mellett élő adózó népesség alapvetően vagy mentességet élvezett, vagy kibújt a szabályozás alól.” (383–384. old.) Egy-egy alfejezet foglalkozik a mesterlegények, illetve a cigányok és a zsidók vándorlásával; és elemez a szerző egy 1834-ből fennmaradt „csavargó-összeírást” is, megállapítva: az összeírt 34 személy közül 32 idegen volt, azaz a korabeli szóhasználatban a „csavargó” kifejezés elsősorban a „honosság

nélküli” idegenre vonatkozott, nem lumpen elemekre.

A kötet alcímében jelzett tematika miatt fontos fejezete a kötetnek *A belső vámhatár működésének jogszabályi háttere és gyakorlata a paraszti kereskedelem szemszögéből* címet viselő. Az előbbi kapcsán részletesebben szól a szerző a házalás, valamint a határvámok szabályozásáról; hogy azután a mindennapi gyakorlatot is bemutassa, külön kitérve a csempészetre, valamint az abból adódó határkonfliktusokra. De hasonlóan érdekes *A fuvarozás mint vállalkozás* című fejezet is, amelyből megtudjuk: Moson megye jobbágysai az áru- mellett a személyszállításból is bőven kivették részüket; ez utóbbi formája az ún. parasztposta volt, mely miatt gyakran kerültek konfliktusba az állami fenntartású postaállomásokkal. Fontos tanulságokkal szolgál a piackörzetek és a fuvarozás kérdésében az 1828. évi összeírás elemzése: megtudjuk, hogy „Moson úgy volt a birodalom egyik legfontosabb gabonapiaca, hogy helyi szinten alig bírt jelentőséggel; a paraszti (termény)kereskedelem célpontja Magyaróvár, de még inkább Nezsider volt”. (444. old.)

A kötet utolsó nagy egysége a *Kereskedő parasztok* című fejezet, melynek első része a „*Béts tárháza*” címet, valamint *A vármegye paraszti gazdasága az alsó-ausztriai piacon* alcímet viseli. Amint a szerző hangsúlyozza: „A mosoni alrégio szempontjából különös jelentőséggel bírt Bécs ellátásának biztosítása” (455. old.), mivel Alsó-Ausztria a mezőgazdaság szempontjából nem volt önellátó. E fejezetben a vámhatár menti mindennapok egykori valóságát kívánta bemutatni; ehhez forrása az Udvari Kamara által az 1842. évre kiadott kereskedelmi statisztikai évkönyv volt. Előbb Magyarország kivitelének makromutatóit elemzi az 1831–1842. évekre vonatkozóan, megállapítva: „Összességében igazolva láthatjuk Komlos korábban idézett tézisét: a reformkorra már semmiképpen sem igaz, miszerint a belső vámhatár sorvasztó hatással volt a magyar gazdaságra”, hiszen „Alsó-Ausztria egymaga

a magyar kivitel kétharmadának biztosított piacot”. (462. old.) Különösen izgalmas – mind tartalmi, mind kutatás-módszertani szempontból – a *Moson és Sopron megyéből származó paraszti termékek a bécsi piacon* című alfejezet; ebben az 1842. évi áruforgalmi statisztikában tételesen is felsorolt 333 termékből, illetve árucsoportból kigyűjtötte azokat, melyek legnagyobb felvevőpiaca Alsó-Ausztria volt, és amelyek elméletileg Moson vármegyéhez is köthetők. Az így kapott 76 tételt vizsgálta a továbbiakban, háromféle megközelítésben. Számos fontos megállapításából csupán egyet említek: „A széna a viszonylag csekély ár miatt a ropant mennyiségek ellenére is csak a 18. helyen áll”. (464. old.) De érdekes az is, hogy milyen kép alakul ki az egyes települések agrárgazdaságáról a statisztikai adatok tükrében: ehhez a szerző a leíró munkákból – Andreas Grailich, Magda Pál, Fényes Elek stb. műveiből – gyűjtötte ki az egyes települések jellemző termékeit, az adatok részletes ismertetése után megállapítva: főként a nagy határú, németek lakta települések tűnnek ki több művelési ágban is. A Moson megyei németek – az ún. *heidebauer*ek – ausztriai kereskedelmi útjairól két korabeli forrást is idéz, melyekből kiderül: az 1840-es években két-háromhetes szekerutakat is tettek áruikkal. Hogy milyen méreteket öltött a kereskedés, arról a fejezet utolsó, *Válalkozó jobbágyok? A hansági széna a bécsi piacon* címet viselő részéből tájékozódhatunk: „A hansági lópvidékről tetemes haszonvételre tettek szert a mocsárral határos települések. Bécs egyedülállóan nagy és állandó felvevőpiacot biztosított – többek között a szénának is.” (479. old.) Bécs városi jegyzőkönyveiből az 1825., az 1835–1837., valamint az 1845–1846. éveket választotta ki kutatásához, amelyből egyértelműen kiderül: a Moson megyei gyengébb minőségű, de olcsóbb széna nagyon keresett volt a bécsi piacon. Az 1840-es évek magyar szénaexportjának 85%-a Alsó-Ausztriába került; a szerző hipotézise szerint ennek na-

gyobb része Bécsben talált gazdára, és Moson megyei településekről került oda!

A záró fejezetben – *Az agrárpiacosodás feltételrendszere. A mosoni modell* – Horváth Gergely Krisztián mintegy összegzését adja kutatási eredményeinek. Számos fontos megállapítása közül itt és most csupán hármat idézek: „Moson vármegyében [...] már a 19. század elejétől felfedezhető a paraszti környezetben teret nyerő piacosodási tendenciák.” (494. old.); „A Bécsi-medencének és Bécsnek a 18. század utolsó harmadától piacosodó és iparosodó gazdsága egyaránt jutalmazta az írni-olvasni tudást és a minőségi gyapjú előállítását, miként felszívta a lecsapolások során kiterjedt rétgazdaságban megtermelt szénát is, és egészen 1920-ig megszakítatlan polgárosodási pályára állította a régió magyarországi oldalát.” (494. old.); „Az úrbéres népesség felett uralmi jogosítványokkal rendelkező állam, vármegye és uradalom semmiféle akadályt nem gördített a parasztság mezőgazdaságon túli gazdasági, kereskedelmi aktivitása elé, sőt úgy tekintettek a piaci szférába áttolódó tevékenységformákra, mint amelyek segítik az úrbéres kötelezettségek teljesítését, és használnak a közjónak.” (498. old.)

Úgy vélem, talán az idézett megállapítások is érzékeltetik Moson vármegye speciális helyzetét, mely lehetővé tette az agrárpiacosodás feltételrendszerének viszonylag korai itteni kialakulását.

Az eddig elmondottakból remélhetőleg kiténik, miért tartom különösen fontosnak és értékesnek Horváth Gergely Krisztián *Bécs vonzásában* című kötetét. Néhány további szempontra mindenképpen utalnom kell még. Ezek egyike a terjedelmes forrás- és irodalomjegyzék (499–532. old.), mely egyértelműen bizonyítja a munka alaposságát; nemcsak méreteit tekintve – az utóbbiban 527 tételt számoltam össze –, de „fajsúlyára” nézve is. Két tényezőre szeretném csupán felhívni a figyelmet. A hivatkozott irodalom több mint 40%-a (215 tétel) német nyelvű, és abban az egykorú forrásmunkák, valamint az utóbbi évtizedek osztrák szak-

irodalma egyaránt jelentős súllyal van képviselve. Említésreméltó a felhasznált munkák időbeli megoszlása is: az irodalomjegyzékben 85 darab német és 39 magyar kiadvány képviseli az 1850 előtti irodalmat; az 1851–1945 közötti szűk évszázad terméséből 26 német és 88 magyar nyelvű kiadványra hivatkozik a szerző, míg az 1946–2010 közötti időszakból 178 magyar és 104 német nyelvű munka keltette fel érdeklődését – ez utóbbiak közül 58 kiadvány az 1990-es években, 61 pedig 2001 után látott napvilágot. Vagyis Horváth Gergely Krisztián egyaránt alapos kutatómunkát végzett a vizsgált időszak kortárs irodalmát, valamint az utóbbi évtizedek termését illetően, különös tekintettel „a másik oldalon” – azaz Ausztriában – megjelent kiadványokra; ez a tény nagyban növeli munkájának értékét!

Másrészt nem hagyhatom említés nélkül a mellékletek, valamint a függelékben közölt munkák értékét. Az előbbiből 19 számított tétel található, melyeket itt és most nem sorolhatok fel. Csupán néhányat kiemelve: Népeesség és honos nyelv a mosoni és a nezsideri választókerületben 1848-ban; Moson megye települései a *Lexicon locorum* (1773) tükrében; Moson vármegye határbejáró bizottságának jelentései a Hanságban tapasztalható állapotokról 1833-ból és 1837-ből; A vármegye településeit ért károk 1814-ben; Az egy tanítóra jutó iskolások száma településenként; Az Alsó-Ausztriába kivitt legfontosabb 76 mezőgazdasági termék betűrendben, 1842-ben.

E kiragadott példák is bizonyítják: a kötet ezen félszáz oldala is számos hasznos információval szolgálhat a téma iránt érdeklődő olvasónak. De ugyanez mondható el a függelékben közzétett két Andreas Grailich-műről – *Moson vármegye leírása*, illetve *Kísérlet Zurány mezőváros leírására* –, valamint a *Moson vármegye kézíratos statisztikai kimutatása (1847)* című munkáról is. De szintén hasznos része a kötetnek a 13 színes térképmelléklet.

A harmadik szempont, amiben kitűnik a kötet, a terjedelmes német nyelvű összefog-

laló. (645–671. old.) Ritkán mondható el egy szakmunkáról, hogy idegen nyelvű összefoglalója B/5 formátumban 27 oldalt tesz ki! Ez jelen esetben teljességgel érthető: Moson megye földrajzi fekvése, valamint a feldolgozott téma „határon átnyúló volta” ugyanúgy indokolja, mint az osztrák részről a munka iránt remélhetőleg megnyilvánuló érdeklődés. Mégis fontosnak tartottam külön is megemlíteni; dicséret illeti érte a szerzőt és a kötet megjelentetését vállaló – és vállalását magas színvonalon teljesítő – Balassi Kiadót egyaránt!

Összegezve: fontos és tartalmas munkát vehet kezébe a Tisztelt Olvasó, melyet szerzője másfél évtizedes elmélyült kutatómunka után adott át megjelentetésre. A változatos tartalmú – az alcímbe jelzett tematikát számos oldalról körüljáró –, *Bécs vonzásában* című kötet hasznos olvasmánya lehet a 19. század első felének gazdaságtörténete iránt érdeklődőknek; de haszonnal forgathatja azt – többek között – a társadalomtörténet, az oktatástörténet vagy éppen a történeti néprajz kutatója is. Az egykori Moson megye területén pedig „kötelező olvasmány” minden településtörténetet kutató számára, hiszen nincs olyan megyebeli település, melynek történetéhez ne járulna hozzá legalább néhány tucatnyi újabb adattal. Köszönet érte a szerzőnek, Horváth Gergely Krisztiánnak, aki – az egykori Moson vármegye története iránt érdeklődők legnagyobb öröme – a munkát azóta is folytatja; ez utóbbit bizonyítja egyik 2014-ben napvilágot látott újabb tanulmánya is.⁷

HORVÁTH JÓZSEF

⁷ Horváth Gergely Krisztián: *Határhelyzetben. Rendi érdekérvényesítés, közcélok és magánérdekek a Lajta-szabályozás tükrében a XIX. század első felében*. In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Budapest, 2014. 283–311.

Huszárok – újratöltve

Tóth Ferenc: Magyar huszárok francia földön – hussards hongrois en France. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2016. 263 oldal

Önkép? Pályakép? – Ezek talán az első kérdések, melyek Tóth Ferenc legújabb, két-nyelvű (francia–magyar) kötetének olvasása közben felvetődnek. Sőt, mintha a szerző maga is ezt sugallaná, midőn bevezetőjében egyfajta összegzésként, visszatekintésként értékeli tanulmányainak kiadását. (11. old.)

Ha ezt a – tanulmánykötet esetében rendhagyónak azért nem nevezhető – olvasatot fogadjuk el, akkor a szerző munkásságát immár több mint két évtizede követő és értékelő recenzens kijelentheti, hogy Tóth Ferenc eddigi életművének fontos szövegeit tárja – ismét – a szakma, illetve a szélesebb olvasóközönség elé. Ezt ő maga elsősorban a legértékesebb eredményeit tézisszerűen összefoglaló (de a kötetnek csupán kisebb részét kitevő) tanulmányaira vonatkoztatja (11. old.) – az olvasó viszont lehetőséget kap ettől eltérő értelmezésre is. Így például a mi alapvetően és vállaltan művelődéstörténeti megközelítésünk néhány esetben máshová helyezi a hangsúlyt.

További kérdés lehet a tanulmánykötet megjelentetésének indokoltsága egy pályája végétől még igencsak messze lévő történész esetében. Itt szeretnénk jelezni, hogy az elsősorban az újkori magyar–francia kapcsolatok történetének kutatásában jeleskedő kollégánk több olyan könyvet is írt vagy szerkesztett, melyek minden kétséget kizáróan új színnel gazdagították, több esetben alapvetően megújították egy-egy területre vagy kérdéskörre vonatkozó ismereteinket. Így történt ez már a francia–magyar együttműködés keretében készített doktori disszertáció vagy később a szentgotthárdi csatával, illetve a magyar katonai gondol-

kodás történetével foglalkozó munkák esetében.¹ Mivégre akkor az összegzés? A választ nem a kutatás kronológiájában, hanem az elénk tárt kép összetettségében érdemes keresni. Olyan tanulmányokat találunk itt, amelyek a szerző által kutatott kérdések változatosságát reprezentálják, a társadalom- és hadtörténeti aspektusoktól kezdve egészen a művelődés- vagy tudománytörténeti problémákig. Így rendkívül sokszínű, az újkori történelem számos kérdése iránt érdeklődő, ahhoz értő módon nyúló, eredményeit lelkesen megosztó kutatói egyéniség tárul elénk. Sokszínűsége értelemszerűen a tárgyalt témákban is tükröződik, hiszen érdeklődése – mint azt fentebb is jeleztük – a hadtörténet és a társadalomtörténet mezsgyéjéről indulva (ami meglátásunk szerint inkább összeköt, mintsem szétválaszt) a francia–magyar kapcsolatok, az eszmetörténet, a művelődéstörténet, sőt az utazástörténet felé is elágazik. Ugyanakkor mindez szinte felfűzhető egy a szerzői bevezetőben is tárgyalt, de már a címben is egyértelműen leszögezett témára: a franciaországi magyar huszárok történetére, és ezen belül is a 18. századi sajátosságok bemutatására.

A szinte „magyar fegyvernemnek” számító huszárság (a korban külön eszmefuttatások születnek nemzetünk fiainak minden más nációt túlszárnyaló alkalmasságáról) a 18. század során sajátos politikai-hadtörténeti kontextusban (a Rákóczi-szabadságharc emigrációja, a század európai háborúi, elsősorban a lengyel és osztrák örökösödési háború, valamint a hétéves háború) fejlődik, s ezzel párhuzamosan magyar száрма-

¹ Vö. Tóth Ferenc: *Ascension sociale et identité nationale. Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692–1815)*. Budapest, 2000.

zású tagjainak társadalmi integrációja is megindul, a többségi társadalom velük kapcsolatos percepciója átalakul. Ennek következményeként a következő generációkból többen fontos beosztásba kerülnek, miközben megfigyelhető egyfajta „visszatekintés” a magyar gyökerekre is.

Ennek az összetett kérdésnek a tárgyalását a szerző nyolc – a bevezetőben is jelzett elvek mentén három csoportra osztott – tanulmány segítségével kívánja megvalósítani. Az első csoportba két összefoglaló jellegű tézistanulmány került, melyek a magyar huszárság franciaországi megjelenésének különféle elemeit mutatják be. Ettől, mondhatni, gyökeresen eltér a második tematikai egység, hiszen itt három, Tóth Ferenc által feltárt korabeli, a huszárokkal kapcsolatos forrás kvázi szövegkiadása található, természetesen kísérő tanulmánnyal együtt. A francia nyelvet nem bíró olvasó különösen hálás lehet a fordítóként is színvonalas munkát végző szerzőnek. (Jelen sorok írója annál is inkább értékelni tudja Tóth Ferenc erőfeszítéseit, mert maga is szembesült már a 18. századi francia szövegek magyarra ültetésének nehézségeivel.)

A harmadik szövegcsoporthoz egyfajta adalékként értelmezhető. Magyar származású, a francia uralkodó szolgálatában álló diplomaták és katonák „mellékfoglalkozásként”, időtöltésként űzött tudományos (nyelvészeti, orientalisztikai stb.) munkásságát tárja elénk a szerző. Itt talán elhalványul a kapcsolattörténeti aspektus az összehasonlító művelődéstörténeti jelleg mellett: az eredmények egyszerre szolgálgják a francia és a magyar tudománytörténet kutatását.

A szerző által követett tematikai csoportosítás szerint haladva először a magyar huszárok 18. századi franciaországi megjelenésével és integrációjával foglalkozó tanulmányt olvashatjuk. A kötetet nézve vezértanulmányként is értékelhető szöveg olyan alapvető kérdésekre ad választ, mint a huszárság 18. századi (elsősorban franciaországi) definíciója, a nemzeti önmeghatáro-

zás problematikája (maga a nemzetfogalom is eltérő Magyarországon, illetve Franciaországban), a „magyar identitás” halványulása s ezzel párhuzamosan a francia kulturális integráció sikertörténete. (17–25. old.)

Sajátos színt ad a korábban tárgyalt kérdésnek – miközben annak egyes szálait tovább is viszi – az Oszmán Birodalom területén francia szolgálatban álló ügynököknek szentelt dolgozat. (39–51. old.) Kiderül egyrészt, hogy a magyar, illetve magyar származású ügynökök alkalmazásának egyik legfontosabb oka az volt, hogy a malkontensek Törökország jó ismerői voltak, többen emigrációs kapcsolatokkal is rendelkeztek (Tóth András 1755-ben még Rodostóban is megfordult), és tevékenységük az 1756-ig osztrákellenes (a törökkel való szövetséget „az ellenségem ellensége a barátom” szemlélet jegyében fenntartó) francia politikai és katonai vezetés számára is előnyös lehetett. Ezzel a *renversement des alliances* korát megelőző időszak diplomáciatörténetét sikerült gazdagítani újabb színekkel.

A második tematikai egység forrásmunkái közül az első Turpin de Crissé gróf teljességében korábban még francia nyelven sem kiadott, a magyar huszárokat pozitív fényben feltüntető írása. Természetesen felvetődhet a kérdés, hogy szükség van-e még olyan szövegre, amely azt bizonyítja, hogy hazánkfiait elismerés övezte. Ami a Tóth-felé szövegkiadást az 1920–1930-as évek sokszor öngazoló jellegű kapcsolattörténeti kutatásaitól egyértelműen megkülönbözteti, az az, hogy nem tézisekhez keres hajuknál fogva előrángatott bizonyítékokat, hanem egy a maga korában (kevésbé francia földön, mint inkább Európában) elismert, XV. Lajos valamennyi háborújában tevékeny részt vállaló, hadelmélettel is foglalkozó – nem mellékesen egy magyar huszárezred tulajdonosaként az elszármazottakat közelről ismerő –, a különféle nemzeteket „katonai tulajdonságaik” alapján csoportosító szerző álláspontját tárja a magyar és a francia olvasó elé. (63–71. old.)

Hasonló „nemzetkarakterológia” bontakozik ki Chabo(t) lovag szövegéből is – e szerző szintén etnikai szempontok alapján osztályozza a huszárokat. (111–124. old.)

Tóth Ferenc igen nagyra értékeli az általa csak „XVIII. századi Julien Sorel”-nek minősített Pérau abbé huszársággal és kisháborús taktikával foglalkozó kéziratot anyagát. A szintén a földrajzi-etnikai determináltság álláspontjára helyezkedő, ugyanakkor az idegen eredetű huszárság alkalmazásával is szembenálló – egyébként Turpin de Crissé-hez is kapcsolódó – Pérau ellentmondásokkal teli véleményt fogalmaz meg. Egyszerre szorgalmazza a huszárok franciaországi alkalmazását, mert különben a francia hadsereg védtelen marad más országok hasonló fegyvernemeivel szemben, s veti fel a kérdést: kellenek-e egyáltalán huszárok. (139–144. old.)

E három szöveg esetében egyértelműen azonosítható Tóth Ferenc célja: kiadatlan vagy ignorált szövegekre kívánja (ismételten) felhívni a figyelmet, melyek felhasználásával árnyaltabbá válhat az egész 18. századi francia gondolkodásról Magyarországon hagyományosan kialakult, kissé sematikus kép.

François Tott emlékiratait nem érheti sem az ismeretlenség, sem a kiadatlanosság vádja. A maga korában kvázi „szuperkém” státusszal – és igen vitatott szereppel – bíró Tott műve igen nagy olvasottságnak örvendett a 18. század végén, jelentős francia és nemzetközi visszhanggal. Modern kiadását pedig éppen Tóth Ferenc gondozásában jelentette meg 2004-ben a párizsi székhelyű Honoré Champion, s az Aetas is megemlékezett róla.² Az itt közölt tanulmány tulajdonképpen egyfajta megerősítésként, újbóli

figyelemfelkeltésként értékelhető; ugyanakkor a forrást jól ismerők számára is újabb támpontokat nyújthat. A magunk részéről ilyennek tartjuk a szöveg utazási irodalomhoz való kötését, miszerint a mű eredeti formája „útilevelek” egymásutánisága lett volna. (153–175. old.) Úgy véljük azonban, hogy most már az irodalomtörténészeknek is vállalniuk kellene a kérdések tisztázását.

A fennmaradó két tanulmány mintegy tudománytörténeti érdekességként, adalékként került a kötetbe. Saját bevállása szerint Tóth Ferenc emléket kívánt állítani a francia szolgálatban tevékenykedő magyarok tudományos teljesítményének. Noha ő Tott báró tevékenységét is idesorolja, a másik két személy munkássága bizonyos szempontból „feltáratlanabb”. Eszterházy Bálint László (1740–1805) a francia forradalmi háborúk idején tett oroszországi útjának gyümölcseként megalkotott egy rövid, háromnyelvű (magyar–francia–lapp) szöveget, melyet Tóth Ferenc fedezett fel a kéziratanyagában. Tekintettel arra, hogy az utazás 1796-ban, tehát Sajnovics János munkájának megjelenése (1770) után két és fél évtizeddel, de még évekkel Gyarmati Sámuelnek a finn rokonságot előtérbe helyező műve (1799) előtt született – a „hiányzó láncszem” szerepét nem betöltve –, fontos jelzés lehet arról, hogy a magyar nyelv eredete nem csak honi tudósokat foglalkoztat. Tóth Ferenc nem kíván nyelvtörténeti állásfoglalásokat megfogalmazni (mindamélttal több adalékkal szolgál); inkább – igen helyesen – a személyre helyezi a hangsúlyt: az egyéni életpályára, illetve a családi kötődésre, ami egyúttal a hun-szkíta eredet hangoztatásával érdekes ellenpontként is funkcionál. (203–209. old.)

Eszterházy Bálint Lászlónál jóval nagyobb figyelmet kapott már korábban is (Ógyallai) Besse János Károly, noha Tóth Ferenc „irodalomtörténetünk egyik méltatlanul elfeledett” képviselőjének nevezi. Az illetőt kalandorként, világutazóként kezelő kutatás ugyanis elsősorban a világtúrára összpontosított, s figyelmen kívül hagyta

² Tóth, Ferenc (dir.): *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, Maestricht 1785*. Paris, 2004.; Szász Géza: *Egy tizen-nyolcadik századi „szuperkém” feljegyzései (Tóth Ferenc: Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares)*. Aetas, 21. évf. (2006) 2-3. sz. 308–310.

Besse művelődéstörténeti jelentőségét. Pedig több szempontból is megkerülhetetlen szerzőről van szó: Tóth Ferenc – az irodalomtörténészek által kevéssé vagy egyáltalán nem ismert források segítségével – Besse személyes életútjára fókuszálva bizonyítani tudja, hogy a „kalandor” legalábbis aktív részese volt a korábban vitatott eredetű (általában Batsányinak tulajdonított), 1813-ban megjelent első francia nyelvű magyar irodalomtörténet megalkotásának. (217–223. old.) A korábban szintén Batsányi ki zárólagos szerzőségét elfogadó recenzens itt szerényen fejtegette Tóth Ferenc következtetése előtt. Noha a kötet szerzője e tanulmányában is hangsúlyozza, hogy nem kíván állást foglalni a több tudományterület képviselői által folytatott vitákban, távolságtartása önvizsgálatra kényszerít olvasót és kutatót egyaránt.

Ez viszont újabb kérdéshez vezet: miben rejlik az a „titkos erő”, mellyel a deklaráltan nem hadtörténész, nem tudománytörténész, nem irodalomtörténész Tóth Ferenc mégis képes meggyőzni bennünket? A kötetet végigtekintve megállapíthatjuk, hogy a források kérlelhetetlen tiszteletében, a szemmel láthatóan óriási mennyiségű „apró munkában”, az egyes tanulmányok látszólagos fősodrától eltérő szempontok beépítésében, „kivülről jövő” adalékok felvillantásában, több esetben tudatos végigvitelében. Ezen erő legitimálja a sokszor kicsit kétkedve fogadott szerzői tanulmánykötetek újabb (egyébként igen igényes kivitelű, gazdagon illusztrált) képviselőjét, s ad neki a szövegek „egybesorolásánál” messzebb mutató perspektívát.

SZÁSZ GÉZA

Számunk szerzői

BALÁZS ESZTER (eszterbalazs0915@gmail.com) – történész, Kodolányi János Főiskola, Budapest

Balázs Péter (tantris17@hotmail.com) – eszmetörténész, Szegedi Tudományegyetem

Bene Krisztián (benekrisztian@yahoo.fr) – történész, Pécsi Tudományegyetem, Pécs

Csorba György (gyorgycsorba@gmail.com) – történész, független kutató, Budapest

Gál Máté (galmate87@gmail.com) – PhD-hallgató, Eszterházy Károly Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Eger

Hoffmann Zsuzsanna (hoffmann.zsuzsanna@gmail.com) – ókortörténész, Szegedi Tudományegyetem

Horváth Csaba Sándor (horvath.csaba@sze.hu) – történész, Széchenyi István Egyetem, Győr

Horváth József (horvath.jozsef@gyorikonnyvtar.hu) – történész-könyvtáros, Dr. Kovács Pál Megyei Könyvtár és Közösségi Tér, Győr

Kemény Krisztián (kemenykp@freemail.hu) – történész-levéltáros, HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapest

Lévai Csaba (levai_csaba@yahoo.com) – történész, Debreceni Egyetem

Nyemcsok Attila (attila.nyemcsok@yahoo.com) – jogász, történész, független kutató, Szeged

Szász Géza (szaszgeza@gmail.com) – művelődéstörténész, Szegedi Tudományegyetem

Tangl Balázs (tanglbalazs@gmail.com) – PhD-hallgató, Eötvös Lóránd Tudományegyetem-Atelier, Budapest

Tóth Sándor László (toths@hist.u-szeged.hu) – történész, Szegedi Tudományegyetem

Varga Endre László (kwiatt81@zelkanet.hu) – történész, Zalaegerszeg

A fordítást BARNA JÓZSEF készítette.

Contents

Essays

ESZTER BALÁZS

- The Characteristics of Obituary Discourse in the First World War through the Example of the Funeral and Cult of Writer-Journalist Elemér Bányai 5

KRISZTIÁN BENE

- On the Track of a Forgotten Army. The Results of the Operations of the Free French Naval Forces in World War II 27

BALÁZS TANGL

- The Question of Military Education and Militarism in Hungary during the Dual Monarchy 45

GYÖRGY CSORBA

- The Declaration of Jihad in the Monarchy during World War I 68

CSABA SÁNDOR HORVÁTH

- Establishing a Railway Link between Austria-Hungary and the Ottoman Empire 81

KRISZTIÁN KEMÉNY

- The Hanovers, Ferdinands and the “Red Capped” Horse Artillery Units (Szolnok, 5 March 1849 – Komárom-Ószóny, 2 July 1849) 102

MÁTÉ GÁL

- The Post-1956 Career of a Contentious Country Deputy. The Activity of Emil Borai, the Administrator of the State Office of Church Affairs between 1956 and 1969 121

Workshop

PÉTER BALÁZS

- The myth of Dutch tolerance in the modern era in the light of the latest results of historical science 143

ATTILA NYEMCSOK

- The lessons we can learn from a defamation lawsuit: the Kelemen-Szakáts debate 160

Evoking the past

- Sources and documents related to the history of Hungarians fighting in the Polish Legions, 1914–1918. Part IV (Translated, edited, introduced and annotated by László Varga E.) 170

Reviews

Rome and the seas (Tibor Grüll: <i>A tenger gyümölcsei. A tengerek szerepe a Római Birodalom gazdaságában. Kronosz Kiadó, Pécs, 2016</i>) ZSUZSANNA HOFFMANN	192
A new collection of Byzantine sources on the history of medieval Hungary (Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez. Kiegészítés Moravcsik Gyula „Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai című” forrásgyűjteményéhez. Collected, translated and introduced by Terézia Olajos. <i>Acta Universitatis Szegediensis Opuscula Byzantina XII. Lectum Kiadó, Szeged, 2014</i>) SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH	196
The men who lost America: the history of the American revolution from a British perspective (Andrew Jackson O’Shaighnessy: <i>The Men Who Lost America. British Leadship, the American Revolution, and the Fate of the Empire. New Haven and London, Yale University Press, 2013</i>) CSABA LÉVAI	202
In the catchment area of Vienna (Gergely Krisztián Horváth: <i>Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében. Budapest, Balassi Kiadó, 2013</i>) JÓZSEF HORVÁTH	209
Hussars reloaded (Ferenc Tóth: <i>Magyar huszárok francia földön – hussards hongrois en France. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2016</i>) GÉZA SZÁSZ	216
<i>Authors</i>	220

Az Aetas történettudományi folyóirat 2017. évi előfizetői felhívása

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása és hűségese kitartása. Ebben az évben a következő tematikus számaink jelennek meg:

Háború, hadsereg, militarizmus

A politikus Jókai Mór

A pápaság története a középkorban

Kiegyezés, és ami utána következik

Interjúkat közlünk Pál Judittal (Kolozsvar), Gergely Andrással (Budapest), Oplatka Andrassal (Bécs).

Folytatjuk „*Elmélet és módszer*” rovatunkat.

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2017-es évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat és támogatásukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel ugyanakkor, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár: **4000 Ft** (tartalmazza a postaköltséget, az év végén elektronikus formában is előfizetőink rendelkezésére bocsájtjuk az évi négy számunkat!)

Éves elektronikus előfizetői ár: **3500 Ft** (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)

Egy számot megrendelőknél: **1000 Ft** + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára: **1100 Ft**

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számunkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Jövedelemadójának 1%-át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
aetas@mail.u-szeged.hu

Következő számunk tartalmából

CIEGER ANDRÁS

Jókai Mór, a profi politikus?

HERMANN RÓBERT

Az eltűnt levél és az eltűnt menlevél – avagy, miért bujdosott Jókai 1849-ben

HAJAGOS JÓZSEF

A tavaszi hadjárat eseményei Jókai Mór műveiben

RATZKY RITA

Petőfi és Jókai barátságának fejezetei, hatásuk egymásra életükben és művészetükben

HELTAI BÁLINT

A menlevél mint szimbólum Jókai regényeiben

KOVÁCS ISTVÁN

Zygmunt Miłkowski (Teodor Tomasz Jez) visszaemlékezésének és „magyar regényeinek” valóság tartalma

Bemutatjuk Gergely András történést

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség, könyvesboltban 1100 Ft.

A folyóirat elektronikus előfizetési díja egy évre 3500 Ft

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrásy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.;

Magyar Napló Könyvesbolt, VIII. ker., József körút 70.;

Párbeszéd Könyvesbolt, VIII. ker. Horánszky u. 20.;

Penna Bölcsész Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Wirth Leticia

Telefon: (20) 593-04-56

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Nyomdaipari Kft., Szeged

ISSN 0237-7934